

SZERKESZTI

SZENTESI EDIT
MÉSZÁROS F. ISTVÁN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

DÁVID FERENC
GALAVICS GÉZA
MAROSI ERNŐ
PATAKI GÁBOR
TÍMÁR ÁRPÁD

SZEMLE

WEHLI TÜNDE

Felelős kiadó az Intézet igazgatója
MTA Művészettörténeti Kutató Intézet

SZERKESZTI

SZENTESI EDIT
MÉSZÁROS F. ISTVÁN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

DÁVID FERENC
GALAVICS GÉZA
MAROSI ERNŐ
PATAKI GÁBOR
TÍMÁR ÁRPÁD

SZEMLE

WEHLI TÜNDE

Felelős kiadó az Intézet igazgatója
MTA Művészettörténeti Kutató Intézet

ARS HUNGARICA

XXIV. évfolyam 1. szám

1996

A Magyar
Tudományos Akadémia
Művészettörténeti
Kutató Csoportjának
Közleményei
Bulletin of the
Institute of
Art History of the
Hungarian Academy of
Sciences

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Vadas Ferenc: Programtervezetek a millennium megünneplésére (1893)	3
Bevezetés	3
Előzmények	4
Három munkálat	11
Miniszterelnöki előterjesztés és végleges program	23
Dokumentumok	37
Sisa József: A Városliget átalakulása az ezredéves kiállítás idején	57
Gábor Eszter: A Műcsarnok előcsarnoka és a Bakócz kápolna	79
Kovács Ákos: Feszty Árpád és a körkép	87

DOKUMENTUM

Nagy Sándor: Életrajzunk (részletek)	
Közli: Szabó Krisztina Anna	103

SZEMLE

Mendöl Zsuzsanna: Sisa József: Szkalnitzky Antal.	
Egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon	111

SUMMARIES

STUDIES

Ferenc Vadas: Programme Plans for the Celebration of the Millennium (1893)	52
József Sisa: The Transformation of the Budapest Municipal Park on the Occasion of the 1896 Millennial Exhibition	76
Eszter Gábor: The Entrance Hall of Múcsarnok and the Bakócz Chapel in Esztergom	84
Ákos Kovács: Árpád Feszty and his Panorama	101

DOCUMENTS

Anna Krisztina Szabó: Sándor Nagy's Reminiscences of Aladár Kriesch Körösfői	110
--	-----

Vadas Ferenc

PROGRAMTERVEZETEK A MILLENNIUM MEGÜNNEPLÉSÉRE (1893)

Bevezetés

A millennium iránt az elmúlt két évtizedben nőtt meg az érdeklődés, a történetírásé, a művészettörténeté és a közvéleményé egyaránt. Az eddigi publikációk sajátossága, hogy nagyobb teret szentelnek a korábbi ezredévi tervezetek ismertetésének, mint az 1896-ot közvetlenül megelőző néhány esztendő fejleményeinek. Pedig ekkor állt össze a hivatalos program, mely az ünnepi év eseményeinek vázát alkotta, s dőlt el, hogy mi legyen a millenniumi alkotásokról szóló törvény (az 1896. évi VIII. törvény-cikk) tartalma. A felvetett ötletek, javaslatok, kezdeményezések tömegéből ekkor választódott ki az a kevés, ami megvalósulhatott.

1893 februárjában, a már egy évvel korábban elhatározott országos kiállítás költségeinek fedezéséről szóló törvényjavaslat képviselőházi vitája során kiderült, hogy a kormánynak még nincs egyéb elképzelése az ezredévi ünnepekről.¹ Wekerle Sándor miniszterelnök ekkor megígérte, hogy erről hamarosan előterjesztést tesz, de ígérete csak az év decemberében teljesült, amikor is benyújtotta azt a javaslatot, mely a végleges program alapjául szolgált.² A csalódást keltő (tartalmában a várakozáshoz képest sovány, megfogalmazásában száraz) előterjesztés összeállításához az év folyamán három programtervezet, „munkálat” készült a miniszterelnökségen. Wekerle előterjesztésénél mindegyik részletesebb. Az első az előzmények (a miniszterelnökségen ekkor már évtizede gyűlt javaslatok) összegezése és szelektálása, a második főleg a hivatalos ünnepekre koncentrááló programvázlat, a harmadik pedig a korábbi koncepciók invenciózus továbbfejlesztése, egységes rendszerbe foglalása. A három együttesen a millennium előtörténetének talán legfontosabb levéltári dokumentuma. Forrásértéke teljes közlésre érdemesíti.³

A megítéléshez azon korábbi tervezetek – legalább vázlatos – ismertetése is szükséges, melyeket az összeállítók figyelembe vettek. Érdemes röviden azon indítványokra is kitérni, melyek ugyan a programtervezetek egyikébe sem kerültek be, de a készítők biztosan ismerték őket, hiszen ugyanannak az irategyüttesnek a részei. Nincs mód azonban olyan – bármily érdekes vagy fontos – tervezetek bemutatására, melyek nem voltak befolyással a munkálatokra.

A programtervezetek összeállításának folyamata csak részlegesen rekonstruálható, így – bár a szerzőség tisztázható – nyitott marad a kérdés, hogy mennyiben köthető egy-egy személyhez az, amit papírra vetettek.

Az elborátumokban említett ezredévi javaslatokról tudható, hogy honnan kerültek a munkálatokba, de ez nem minden esetben azonos a bennük megfogalmazott ötletek első felmerülésével, amire az elemzés nem terjedhet ki. Szisztematikus áttekintésük így a millennium programjának kialakulását a teljesség igényével tárgyaló – reménybeli – hosszabb tanulmányra marad.

A miniszterelnöki előterjesztés még nem volt a végleges program, az csak 1895-ben – több átdolgozás után – készült el. Szövegváltozatai jelentik az 1893-as munkálatok utóéletét, ezért ismertetésük nem mellőzhető. Közülük az uralkodó elé terjesztett variáns a leginkább figyelemre méltó: szövege a függelékben olvasható.

Előzmények

Noha már az 1870-es években történtek kezdeményezések, a millennium kérdése csak 1882-ben került az országgyűlés, illetve a kormány elé.⁴ Az év márciusában a főváros közgyűlése intézett feliratot ez ügyben a képviselőházhoz, ugyanekkor Göndöcs Benedek pusztaszeri apát és gyulai lelkész (valamint országgyűlési képviselő) nyújtott be emlékiratot. Júniusban pedig Hódmezővásárhely közönsége fordult e tárgyban a parlamenthez.⁵ Október 11-én Hegedüs Sándor interpellálta a vallás- és közoktatásügyi minisztert.⁶ Trefort Ágoston válasza az első hivatalos megnyilatkozás a millenniummal kapcsolatosan.⁷ A kérdésekre, hogy ti. szándékozik-e szaktanácskozással megállapítani a honalapítás idejét és szükségesnek tartja, illetve kezdeményezi-e, hogy a kormány vállalkozzék az előkészületek irányítására és a program megállapítására, azt válaszolta a miniszter, hogy az időpont meghatározását az akadémiától fogják kérni és hogy nézete szerint országos bizottságot kellene kiküldeni a programot illető javaslatlátételre. Megünnepelni többféleképpen lehetne: „emlékszoborral, emlékszerű közművelődési vagy emberbaráti alapítvány által, vagy végre az országház építésével is össze lehetne kötni.”⁸

Göndöcs a következő évben nyomtatásban is megtette indítványát,⁹ melyben két helyszínt, illetve alkotást javasolt a rendezvények középpontjába helyezni: Pusztaszert és a Gellérthegyem emelendő Nemzeti Pantheonot. A leginkább Mikszáth parlamenti karcolataiból ismert szerző, aki folyamatosan buzgólkodott a pusztaszeri ásatások ügyében, egy emlékkápolna építését indítványozta az ottani romos bazilika stílusában és azt, hogy „szabad ég alatt sátrakat ütve, ülj meg a nemzet, az alkotmány szerző gyűlés helyén, az évezredes emlékünnepe áldomását.”¹⁰ A Pantheonra nézve egy éppen lezajlott építészeti pályázatból merített ötletet: a szaksajtóval egyszerre közölte Czigler Győző díjnyertes tervét.¹¹ Göndöcs ideái nem voltak eredetiek, de jelentősége mégis kétségbevonhatatlan: éveken át propagálta lelkesen és szívósan kedvenc eszméit, így nagy szerepe volt abban, hogy az ezredévi ünnepekkel kapcsolatos tervezgetésekben központi helyre kerültek, s egyikük (Pusztaszer) a megvalósult programban is fontos szerephez jutott. A következő években több mint húsz törvényhatóság fordult az országgyűléshez vagy a kormányhoz a Pantheon, illetve a millennium megünneplése ügyében Göndöcsöt támogatva, valamint országos mozgalom indítását kérve,¹² eredménytelenül.

Előrelépés az időpont tekintetében történt: a kormány 1882. október 17-én kérte föl az Akadémiát, hogy tisztázza a honfoglalás dátumát,¹³ az MTA 1884. február 15-én tett jelentést.¹⁴ A historiográfiából ismert vizsgálatnak itt elég a főbb fázisaira utalni: a történelmi bizottság által felkért három szakértő (Szabó Károly, Pauler Gyula, Salamon Ferenc) eltérő időhatárokat adott meg, amelyen belül az eseményeknek – a források szerint – végbe kellett mennie: 889-899, 895-900, illetve 897-898 között.

Így nem lehetett konkrét évet meghatározni, hanem csak egy 12 éves időszakot kijelölni (888-900), mint amelyen belül a honalapítás biztosan megtörtént. Ezután az Akadémia II. osztályának tették fel a kérdést, hogy a bejövétel kezdete, vagy befejezése lenne-e megünneplendő. Válasz: az előbbi. Így akár már 1889. kitűzhető lett volna az ünnep évéül, de „opportunitási okokkal”, tekintve az „alkalmi körülményeket”, 1894-et javasolták. Ezt elfogadva az Akadémia az osztályt „a 894-ik esztendőnek a történettudományból vett érvekkel való indoklására hívta fel”. Ennek megfelelően készült el az osztály jelentése, mely az oportunitási okokból kiválasztott időpont tudományos indoklását adja.¹⁵ Mint ismeretes, utóbb – szintén praktikus okokból – 1895-re, majd 1896-ra csúszott el a millennium. A több mint tízéves perióduson belül pont oda, ahová az újabb kutatások legnagyobb része szerint egyébként is datálható.¹⁶

A 80-as években több olyan kezdeményezés történt, mely a millennium alkalmából kívánt létrehozni hozzá egyébként nem kapcsolódó emlékszobrokat, illetve épületeket. A főváros által kezdeményezett Szabadságharc-szobor már a témája miatt sem lehetett alkalmas arra, hogy az uralkodó közreműködésére igényt tartó program hangsúlyos eleme legyen.¹⁷ Az ugyancsak Budapestre szánt Szt. István szobor¹⁸ annál inkább: az ezredévi emlékmű mellett ennek az előkészítésére fogják a legtöbb figyelmet szentelni 1894-ben.¹⁹

Az állandó országház építésének végrehajtásáról szóló törvény indoklása általános óhajnak mondja, hogy a parlament készüljön el az ezredéves ünnepre.²⁰ Ezt a kitéltet többen kifogásolták a képviselőházi vita során.²¹ Tisza Kálmán velük szemben arra hivatkozott, hogy a parlament palotája a nemzet fenntartó eszméjének, az alkotmányosságának állitana évezredekre szóló emléket, ami többet ér bármilyen múlt ünnepélynél.²²

1889-ben újabb törvényhatósági kezdeményezés történt, Bereg vármegye fölterjesztése „a honfoglalás ezredéves ünnepének megtartására vonatkozó mozgalom ügyében”.²³ Ezúttal a belügyminiszter volt a címzett, aki a miniszterelnökségre küldte át a feliratot. Innen – a korábbi gyakorlatnak megfelelően – a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba akarták továbbítani,²⁴ de ez végül nem történt meg. Ettől kezdve a miniszterelnökség gyűjti a témára vonatkozó előterjesztéseket, ami egyrészt szerencsés (így fennmaradtak), másrészt módosulást jelez a millenniumi ügyek kezelésében: már nem a kultuszminisztérium reszortjába tartozónak tekintik az ezredévi ünnepségeket, hanem a miniszterelnökség foglalkozik velük. Illetve nem foglalkozik. Hiába támogatja több mint húsz törvényhatóság szinte azonnal a beregi kezdeményezést,²⁵ a kért országos mozgalmat a kormány most sem indítja meg.

A támogató feliratok sorából kiemelkedik Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közönségéé, mely Galgóczy Károlynak, a megye tiszteletbeli főjegyzőjének és monográfusának a közgyűlésen felolvasott, s ott elfogadott indítványát küldte meg tanulmányozásra, kérvén „az ezredéves ünnepély megtartásának évét és napját a törvényhozás útján megállapítani s az ünnepély rendezését a kormányra bízni”.²⁶ Az 1889 márciusában kelt tizenhárom oldalas előterjesztés²⁷ – mely hamarosan nyomtatásban is megjelent²⁸ – az első részletes tanulmány a millennium megünnepléséről. Célként azt jelöli meg, hogy az évforduló minél több szellemi és erkölcsi hasznot hozzon az országnak. Ennek egyik fő eszköze az ún. emlékkönyvtár lenne, melynek beosztását Galgóczy részletesen kidolgozta.²⁹ A népszerű könyvsorozat jellege nem tudományos,

„hanem lehető rövidséggel kiterjeszkedés mindenre, a mi emlékezetbe visszaidézést és emlékezetben hagyást érdemel...”³⁰ Másik ötlete az ezredéves névjegyzék, egy olyan füzetként megjelenő kiadványsorozat, mely a nemzet minden tagjának nevét összegyűjtené (községenként, azon belül betűrendben). Mód lenne családfák, sőt életrajzok felvételére is. Nem az állampolgárok összeírásáról lenne szó, hanem – szigorúan önkéntes alapon³⁰ – a nemzethez tartozás ünnepélyes kinyilvánításáról. A szerző még tovább megy: a nemzet minden tagjának nemesítését indítványozza, mint a szabadság-egyenlőség-testvériség eszméjének megkoronázását! A nemesi okmányok kiosztásakor teendő esküt az ezredéves ünnepély egyik nagyszerű aktusának szánja. A névjegyzék bevételéből a népoktatást, a nemesi okmányok kiváltási díjából is a népnevelést támogatná, mely célra segélyegylet alapítását is kezdeményezi.³¹ Az ünnep legnagyobb alkotásának azt tartaná, ha teljesen sikerülne felszámolni az országban az analfabétizmust.

Galgóczy indítványa azért fontos, mert a külsőségeket (körmenet, bandérium, népnünpély stb.) mellőzve, az emlékállítási terveket épp csak említve egy olyan területre teszi a hangsúlyt, ahová mások addig nem: az oktatásügyre, mely ettől kezdve lesz fontos területe a millenniumi tervezeteknek. Mind az emlékkönyvtár, mind a névjegyzék célja a nemzeti öntudat emelése lenne, utóbbit alkalmasnak találná „a nemzeti népszám szaporítására is hatni, melylyel a névmagyarosítás is célszerűleg kapcsolható”. Általános nemesítési terve a feudális és modern szemléletmód furcsa keveréke, mely ugyancsak a magyarosodást kívánta elősegíteni. Ámde csak a nemzethez tartozókat ruháztatva fel magyar nemességgel öröklődő jogi elkülönülést teremtett volna a nemzetiségekkel szemben, így – egyszeri állásfoglalást követelvé – végső soron gátja lett volna a későbbi asszimilációnak.

Galgóczy előterjesztését (akárcsak korábban a beregi kezdeményezést) megküldték a többi törvényhatóságnak, melyek az év második felében, majd még 1890-ben is nagy számban intéztek támogató feliratot a belügyminiszterhez,³² hiába: a kormányt nem tudták kimozdítani passzivitásából. Thaly Kálmán sem, aki a miniszterelnökhöz interpellált 1890 májusában.³³ A kérdésre, hogy a társadalom mozgolódásával szemben a kormány miért nem tesz semmit, azt a semmitmondó választ kapta Szapáry Gyulától, hogy a kormány foglalkozik a millenniummal, s annak idején majd előterjesztést fog tenni róla.³⁴

Szapáry azt is kijelentette, hogy az ügyet tisztán társadalmi úton elintézni nem lehet. Ez elsősorban a Műbarátok köre május közepén kelt azon nyilatkozatára vonatkozhatott, melyben a legnevesebb arisztokratákat és művészeket tömörítő egyesület – Zichy Jenő indítványára – magára vállalta az ünnepség rendezését.³⁵ Ekkor már valóban foglalkoznia kellett a kormánynak a millenniummal. Az ez alkalomból készült miniszterelnöki előterjesztés összefoglalta az előzményeket, és az Akadémia jelentésére, valamint az 1892-ben esedékes országgyűlési választásokra hivatkozva 1894-et javasolta kijelölni az ünnepi évnak. Ezen kívül csak annyi konkrétumot tartalmazott, hogy a kérdés további előkészítésével a miniszterelnök, a pénzügy- és a vallás- és közoktatásügyi miniszter bizassék meg.³⁶ Az indítványt a kormány két fontos korrekcióval fogadta el: időnyerés céljából az 1895-ös évet tűzte ki, és az előkészítésre alakult szűkebb miniszteri bizottságba a javasoltak mellett a kereskedelemügyi minisztert is delegálta.³⁷ Ennek indokáról a minisztertanácsi jegyzőkönyv nem szól, utólag persze nyilvánvaló: az országos kiállítás lett a millennium első – már a következő évben el-

fogadott – programpontja, az pedig a kereskedelmi minisztérium hatáskörébe tartozott.³⁸

A következő egy évben fontos kezdeményezések történtek, de nem a kormány részéről. A Műbarátok köre által e célból kiküldött bizottság elnöke, Zichy Jenő gróf már 1890 júniusára elkészítette az ezredéves ünnepségek programtervezetét. Ez az első kísérlet egy mindenre kiterjedő, teljes program összeállítására, mely nyomtatásban is megjelenvén³⁹ minden további tervezgetés alapjául szolgált. A szerző kora egyik legismertebb közéleti személyisége. A hazai ipar fejlesztésének buzgó propagátora és támogatója, az Országos Iparegyesület elnöke – „ipargróf”. A régészet, a képzőművészet, a műemlékek iránt érdeklődő mecénás, közéleti aktivitásáról ismert lelkes hazafi, híres gavallér. A kiállítási ügyek elharcosa, legyen szó akár múkiállításról, akár iparkiállításról. Az 1879-es székesfehérvári kiállítás létrehozásában és az 1885-ös budapesti tárlat előkészítésében is meghatározó szerepe volt. Különös érzékkel bírt a reprezentáció, az arisztokráciát is megmozgató társadalmi akciók iránt.

Emlékiratában olyan programpontokra helyezi a hangsúlyt, melyek érdeklődéséhez, egyéniségéhez egyébként is közel állnak: az ünnepségekre, társadalmi eseményekre, illetve az ezredévi kiállításra. Utóbbit ekkor még nemzeti keretek között képzei el, az 1885-ös mintájára, de egy szempontból jelentékeny eltéréssel: „Az általános kiállítás egyik legfontosabb részét képezze a retrospectiv-kiállítás, melynek az a hivatása, hogy kellő szerves sorrendben mutassa be Magyarország iparát és kultúráját az első kilencz században és pedig építkezési módjának, lakásberendezésének, ruházatának s egyéb fontosabb ipari termékeinek korhű feltüntetésével.”⁴⁰ A megvalósult ezredéves kiállítás beosztása és jellege lényegében az itt kifejtett elképzelés szerint alakult: általános kiállítás a '85-ös mintájára (Jelenkori Főcsoport) és retrospectív történeti kiállítás (Történelmi Főcsoport).

A kiállítást az ünnepségek keretének szánja a javaslat, megnyitó aktusnak a parlamenti ülését, befejező részének pedig a Gellérthegyen millenniumi emlékszobor emelését. Az országgyűlés, az akadémia, a hadsereg, a kultúregyletek és a közélet összes tényezője szerephez jutna az ünnepségeken. Az egyház a lipótvárosi bazilika és a Mátyás templom fölavatásával, valamint Te Deummal ünnepelne. A dalárdák és zenekarok versenye, valamint a műfaj hazai fejlődését feltüntető drámai és operai előadások, továbbá király-himnusz és drámapályázatok, ünnepi prologok stb. alkotnák a művészi programot. Különös hangsúlyt kap a tervezetben az ünnepi felvonulás, korhű jelmezben, az egyes korszakok főbb eseményeit tablószerűen bemutatva. A felvonulást tíz századra osztja, mindegyiknek fő momentumait jelenítené meg.⁴¹ A programot sportünnepélyek (lövészünnep, evezős-, atlétikai, ló- és ügetőverseny, lovagi játék, caroussel) és népünnepélyek egészítenék ki. Zichy nagy feltűnést keltő emlékiratát csak háromnegyed éves késéssel nyújtották be hivatalosan.⁴² Azt megelőzően (1890 legvégén) két újabb javaslat is érkezett.

Novák Károly terve azért figyelemre méltó, mert az ünnepségek anyagi fedezetére tesz javaslatot. A 20-30 millióra becsült költséget nagy állami sorsjátékkal teremtené elő, s felsorolja azokat az alkotásokat, amelyeket meg lehetne valósítani belőle. Emlék-művek mellett elsősorban egészségügyi és jóléti intézményeket létesítené.⁴³ Csongrád megye közgyűlésének felirata azt proponálta, hogy az ünnep alkalmából az országgyűlés két háza Pusztaszeren tartson emlékülést.⁴⁴

A Műbarátok köre csak 1891. március 15-én terjesztette fel saját javaslatként Zichy Jenő emlékiratának átdolgozott változatát.⁴⁵ Több jelentős módosulás történt az előző évi szövegváltozathoz képest: Árpád-szobor felállításával Munkácsot is belevonnák az ünnepekbe, a programpontok közé felveszik a Szabadság-szobor és az Andrassy-szobor leleplezését, valamint a parlamenti palota megnyitását is, és – ami a legfontosabb változás – immár nem országos, hanem világiállítás rendezését javasolják.⁴⁶ Szapáry köröztette az emlékiratot az illetékes minisztériumokban, de érdemleges hatása nem volt a fejleményekre: augusztus 6-án a kormány országos nemzeti kiállítás rendezését határozta el.⁴⁷

Erre az alkalomra készült el az első hivatalos összeállítás az ünnepek lehetséges programjáról. A miniszteri bizottság által elfogadott és a kormány által tárgyalat elabrárumot Baross Gábor (illetve nyilván minisztériuma apparátusa) készítette.⁴⁸ E meglepő szerzőség magyarázata az lehet, hogy az országos kiállítás kapcsán rövid időre minden milleniumi ügy intézése a szakminiszterhez került. De az is lehetséges, hogy Baross agilitása, közismert dinamizmusa a magyarázat: a kormány tehetetlenkedését látva vállalhatta magára a kezdeményezést. Ez a feltételezés források híján nem bizonyítható,⁴⁹ de az ellenpróbát kiállja: Baross nagyon gyorsan előterjesztette és elfogadtatta az országos kiállításról szóló törvényjavaslatot,⁵⁰ viszont halála után az előkészületek hirtelen leálltak, még a kiállítás megtartása is veszélybe került!⁵¹ A majd egy-éves idővesztést nem lehetett behozni, a rendezvényeket 1896-ra kellett elhalasztani.⁵²

A kereskedelmi miniszter előterjesztette „sorrend” első pontja közjogi természetű kérdést vetett föl: eldöntendő, hogy Horvátország is részt vegyen-e? Azután javaslatot tett az ünnepek főnapjaira: 1895. május 26-án ülésezne (együtt és külön-külön is) a parlament két háza, május 29-én az összes törvényhatóság közgyűlést tartana. Június 1-én nyílna meg a kiállítás, míg a Szent István nap zárna a rendezvénysorozatot. Az országgyűlés – lehetőleg már az új parlamentben – meghozná a milleniumi törvényeket (a pantheonról, állami alapítványokról és katonai nevelőintézetekről), a törvényhatóságok a maguk hatáskörébe tartozó ügyekben döntenének, a főváros ünnepi közgyűlése a kiállítás harmadik napjára esne. Díszülést tartana az Akadémia, az egyetemi ifjúság, lenne képzőművészeti kiállítás és dunai regatta, lófuttatások, népi ünnepek és Te Deum a Mátyás templomban, összekötte a koronázási jelvények kiállításával. „Mindent el kell követni, hogy a hadsereg is minél fényesebben vegyen részt az ünnepélyeken, – a külföld szintén.”

A tervezet a kormány teendőit részletezi a legbővebben, elsősorban a kiállítást. Ezen kívül négy programpontot említ: a pantheon vagy valamely más építmény létesítését (a Gellérthegyen vagy máshol), két új dunai híd építését, az új országház időleges felhasználását, végül a kiállítás megnyitásának másnapján lenne egy „történeti felvonulás karakterisztikus, lehetőleg [kor]hű menetekben, ipar, kereskedelem, [mező]gazdaság stb., a Felség és a külföldi vendégek előtt”.

A több részletében láthatóan a Zichy-féle emlékiratra épülő miniszteri előterjesztés sorsa ugyanúgy a mellőzés lett, mint más indítványoké.⁵³

Az ezredévi kiállításról szóló törvényjavaslat 1891. decemberi képviselőházi tárgyalása módot adott arra, hogy a millennium egyéb rendezvényei is szóba kerüljenek.⁵⁴ Herman Ottó a kiállítás etnográfiai és történeti karakterét kívánta hangsúlyozni, Meszlényi Lajos a kiállításra fordítani szánt pénzből inkább 1000 új magyar népiskola

felállítását javasolta, amit Irányi Dániel is támogatott. Ábrányi Kornél azért sajnálkozott, hogy elszalasztották az alkalmat, hogy összekössék az ezredévi ünnepeket Ferenc József megkoronázásának 1892-ben esedékes negyedszázados évfordulójával. Thaly Kálmán a magyar állameszmének kifejezést adó emlékműveket hiányolva szóba hozta a honfoglalás egyes momentumainak megörökítését.⁵⁵ Pulszky Károly élesen támadta, fantázia-gyakorlatnak minősítette Thaly ötletét és irreálisnak Meszlényiét, ehelyett az igazi szükségletek kielégítésére és nemzeti magábaszállásra szólított fel. Zichy Jenő és mások a viláckiállítás elfogadtatására tettek sikertelen kísérletet.

Baross módosítás nélkül fogadtatta el a kiállítási törvényt és az ünnepek tekintetében is elutasító volt: „a kormányt illeti meg e tekintetben a kezdeményezés, különösen azon kérdéseket illetőleg, a melyek, nézete szerint, az ünnepély főmozzanatait fognák képezni”.⁵⁶ A képviselőházi vita másik maradandó eredménye (a kiállítás mellett) Thaly Kálmán itt még nem akceptált, de végül megvalósult javaslata az országos hét emlékoszlop felállításáról. Baross is a nemzeti jelleg kidomborítását kívánta, de a hangsúlyozottan nemzetiségellenes mondanivaló Thalynál jelenik meg, aki ellenzéki képviselő létére is érvényesíteni tudta elképzelését: a hét emlékmű „emlékeztetve az ezredéves ünnepély alkalmával azon helyekre, a melyek egyrészt nevezetes események színterei voltak a honfoglalás alkalmával és emlékeztetné az utast, a honlakót és az innen elszakadni akaró nemzetiségeket, hogy e föld magyar államterület ezer év óta és azt akarjuk, hogy tovább is, mint a vasoszlop álljon a magyar állam a második ezer évben is”.⁵⁷

1891 végén két újabb terjedelmes javaslat futott be a miniszterelnökségre, melyet Nógrád vármegye terjesztett föl támogatólag.⁵⁸ Pintér Sándor 1900. augusztus 20-án ülné meg a milleniumot, mégpedig szabad ég alatt, Rákos mezején sátorozva. Tisztán nemzeti ünnepet szeretne, melyet semmilyen anyagi érdek érvényre jutása nem sért. A korábbi javaslatok közül csak az ezredéves névjegyzéket támogatja, „A magyar nemzet könyve” címen adná ki, de nem csak összeírás lenne, hanem „monoethnographia”. Fontos a szegény nép minél nagyobb arányú részvétele a szerte az országban rendezendő helyi ünnepeken; a vármegyék ünnepeljenek külön is, de csak 1901. május 30-án. A főünnepre „a koronás apostoli király minden mívelt nemzet koronás és nem koronás fejét vendégeként hívja meg ...” Pajor István javaslata sokkal összetettebb. Pontokba szedi a „kimagasló művek és mozzanatok”-at. Többségük nem tőle származik, átvételei és megfogalmazásai helyenként pontatlanok.⁵⁹ Elgondolásának eredeti eleme, hogy megörökítené az ünnepeken elhangzottakat és különleges feltételhez kötné a felvételek meghallgatását: „...a király megnyitó beszédének élő hangjai, valamint a királyasszony és a trónörökös rövid nyilatkozatoknak élő hangjai, nemkülönben az ország főméltóságait viselő néhány szavainak élő hangjai Edison korszakalkotó találmánya által megörökíttessenek, oly határozattal, hogy a lezárt hangokat csak egy újabb évezred⁶⁰ lefolytával legyen szabad ismét hallhatókká tenni. Mit nem adnánk érte, ha Árpádnak, vagy a kürtös Lehelnek ezer év előtti ily élőhangjait lehetne hallanunk.” A megye felterjesztése csak annyit tett hozzá a javaslatokhoz, hogy hangsúlyozta az akár országos, akár viláckiállítás mellett egy országos történelmi kiállítás szükségességét, és kapcsolatban vele történelmi festmények nagyszabású kiállítását.⁶¹

1892-ben váratlan apály állt be a milleniumi ünnepekre vonatkozó ügyekben.

Baross halála, a miniszterelnök-váltás (Szapáry helyett Wekerle) és olyan belpolitikai események, mint a koronázás negyedszázados jubileuma egyaránt elterelhették a figyelmet egy időre a témáról, de ilyen mértékű háttérbe szorulását együttesen sem indokolják. A közvélemény továbbra is meglévő érdeklődését az ebben az évben készült javaslatok jelzik, de ezek nem jutottak el a miniszterelnökségre. Ennek oka, hogy általában a kiállításhoz, az egyetlen már elhatározott programponthoz kapcsolódtak, s ezért a kereskedelmi minisztérium hatáskörébe tartozván oda küldték (vagy a sajtóban publikálták) őket. A világkiállítás nem került még le a napirendről, így az ezredéves tárlat és a vele kapcsolatos problémák egy időre elfeledtették az ünnep más rendezvényeit. Egyébként is úgy vélték: van még idő, hiszen a kiállítás előkészítése három-négy esztendő igényel, a többihez viszont egy-két év is elegendő.⁶²

1892 júniusában Göndöcs megismételte korábbi javaslatát, amit a képviselőház több mint félv eltelével küldött át a miniszterelnökségre.⁶³ Felsorolja benne a szóban lévő nevezetesebb kezdeményezéseket,⁶⁴ de egyiket sem tartja megfelelőnek „monumentum aere perennius” gyanánt. Ennek változatlanul csakis Pusztaszent (ünnepséggel és emlékművel) ill. a Gellérthegyet (Pantheonnal) tartja alkalmasnak, az egyikkel a honalapításnak, a másikkal az azóta eltelt ezredévek állítva emléket.

A kormány 1892 legvégén fogadta el a kiállítás költségeinek fedezéséről szóló törvényjavaslatot,⁶⁵ aminek parlamenti tárgyalása ismét napirendre hozta az ünnepségek kérdését. A képviselőház 1893. február 4-i és 6-i vitája magát a törvényszöveget nem is érintette.⁶⁶ A világkiállítás híveinek utóvédharcra mellett arról szólt, hogy milyen rendezvények és alkotások szükségesek még a millennium méltó megünneplésére.

Az addig tett intézkedések ellenzéki bírálatát Eötvös Károly foglalta össze. Az ezeréves fennállás legméltóbb megünneplésének az ország függetlenségének teljes visszaállítását jelölte meg, tudva persze, hogy ennek nincs realitása. Javasolta meghívni mindazon nemzetek képviselőit az ünnepre, melyek már Árpád idejében államilag léteztek.⁶⁷ Hosszasan méltatta a honalapító érdemeit: noha véres harcokkal foglalta el az országot, nem irtotta ki, még szolgává sem tette az itt lakó népeket. Az államszervezést úgy hajtotta végre, hogy a nemzet alkotmányos jogait egy pillanatra sem függesztette fel. Ez a világtörténelemben páratlanul szép, magasztos és emberséges cselekedet volt. Ezért Árpád emlékét kellene a fővárosban – hozzá és a nemzethez méltó – emlékművel megörökíteni, valamint a Thaly által javasolt módon vidéken hét emlékoszlopot állítani.⁶⁸ Mondandóját öt pontos határozati javaslatban összegezte.⁶⁹

Apponyi Albert a kormány iránti bizalmatlanságát és a király iránti lojalitását fejezte ki és az ünnepségek programjának összeállítására országos bizottság kiküldését javasolta. Ugron Gábor a választójog kiterjesztését kívánta, valamint telepítési akciót (évente 1000 család számára), 1000 kisdédóv felállítását 1000 községben és harmadik egyetemet.

Polonyi Géza a katonai kérdésekben való függetlenséget sürgette; Harkányi Frigyes a sok szép eszme közül a Pantheon és 5000 munkásház építését említette, jelezve, hogy nincs anyagi erő a megvalósításra. Meglehetősen éles szóváltások tarkították a vitát, melynek eredménye nem lehetett kétséges. Wekerle visszautasította a támadásokat és közölte, hogy az egész millenáris programot beterjeszti a következő évi költségvetéssel együtt. Az elhangzottakra részleteiben nem reflektált, csak általános kívánalmakat fogalmazott meg: legyen feltüntetve a nemzeti élet egésze, ne csak egy párt ün-

nepe legyen, hanem az egész nemzeté, hasson ki a jövőre is stb. A bizottság kiküldését egyelőre ellenezte, de megígérte, hogy a felmerült javaslatokat figyelembe fogják venni.

Kevésbé heves és személyeskedő, de élénk vitát váltott ki a törvényjavaslat a főrendiházban is.⁷⁰ Keglevich István gróf a főváros világvárosi jellegének erősítésére egy Pestet és Budát összekötő körút ötletét vetette fel és egy új Nemzeti Színház építésének szükségességét, mindkettőt kapcsolatba hozva a Hatvani [Kossuth Lajos] utca vonalában épülő híddal,⁷¹ valamint új műcsarnok építését⁷² és az Iparművészeti Múzeum felszerelését.

Prónay Dezső báró nem a letelepedés, hanem az állami lét ezeréves évfordulóját hangsúlyozva egy magyar katonai akadémia megalapítását hozta szóba, továbbá olyan intézkedéseket, amelyek mindenki számára jótéteményt jelentenének. Két ilyen nevezett meg: a húsfogyasztási adó megszüntetését és a só árának leszállítását. A kiállításra tervbe vett 1,7 millióból 1 milliót iskolákra fordítana: „hazánk vegyes nyelvű vidékein legalább is 230 elemi iskolát kellene, még pedig a lehető legsürgősebben felállítani...”, ebből legalább százat egyszerre, a millenniumi ünnepek legfőbb momentumaként kellene megnyitni.

Ez utóbbi felvetésre a kormány jelenlévő tagjai közül Csáky Albin válaszolt elutasítón: ennyi iskolát egyszerre tanerővel sem lehetne ellátni. A kiállítást Lukács Béla védte meg a lekicsinylő kritikáktól. A javaslatot a felsőház is változatlanul fogadta el.

Az országgyűlési vitának – a szőnyegen lévő törvényjavaslat elfogadását nem számítva – látszólag nem volt eredménye, a kormány elzárkózott attól, hogy az ünnepi év programjáról érdemi szót ejtsen. Wekerle csak általánosságokat mondott, viszont ígéretét komolyan vette. A miniszterelnökségen hozzáláttak a felgyűlt, s addig csak regisztrált javaslatok áttekintéséhez, az ünnepi év programjának megtervezéséhez. Ennek eredményeként jött létre az a három dokumentum, mely a jelen dolgozat tulajdonképpeni témája.

Három munkálat

A millenniumi ünnepek programjának összeállítására nem adtak ki írásos utasítást. De nagyon gyorsan nekifogtak, néhány hét elteltével, március 2-ára már el is készült az első munkálat. Címe szerint a miniszterelnökségen a témában folytatott tárgyalások ismertetése, valójában az előzmények áttekintése, az évek során és a februári parlamenti vita alkalmából szóba hozott javaslatok felsorolása, csoportosítása és egy értékelő rész, mely a megvalósíthatóság szempontjából minősíti a programpontokat.⁷³

Az előzmények ismertetése rövid, csak az 1891-es szűkebb miniszteri bizottságnak bemutatott kereskedelmi miniszteri előterjesztést részletezi. A javaslatok tematikus csoportosítású felsorolása az építkezéseknek szenteli a legtöbb teret, majd az intézmények és az ünnepek következnek. Az összeállító láthatóan nem akarta kiküszöbölni az átfedéseket, ugyanaz az alkotás többször is szerepel, ha más néven, vagy más számban (pl. hidak) fordul elő különböző szerzőknél. A cél nyilvánvalóan egy minél teljesebb lista összeállítása volt a felmerült ötletek áttekintésére. Szekció a harmadik részben történik: a legfontosabb pontok kiemelése és annak jelzése, hogy a benne foglalt alkotások mikorra készülhetnek el.

A végrehajtás módjáról kevés szó esik. A kormány által meghatározandó végleges program a szaktárcák részprogramjaiból állna össze, megvitatására rögtön bizottság, majd szűkebb végrehajtó bizottság alakulna. Az ünnepségek közül a javaslat keveset vonna a kormány hatáskörébe, azokat sem részletezi. A többit illetően a Műbarátok köréhez fordulna.

Logikus lett volna, hogy elkészülvén megvitassák a munkálatot, módosítsák, átszerkesszék. Mindennek semmi nyoma. Nemhogy átdolgozást nem végeztek, de javítást is alig tettek a szövegen, ami arra utal, hogy nem tárgyalták meg érdemben. Csak kiegészítések történtek úgy, hogy maga az összeállító írt hozzá utólag (ceruzával) újabb programpontokat. Részben a legújabban fölmerült ötleteket, részben kimaradt korábbiakat. Ezek a hozzáírások néhol esetlegesen: a szoborleleplezések és alapítványok felsorolása például, melyet a második munkálatból vett át, nem a megfelelő fejezetbe került. A szerző a margón gyakran jelezte, hogy honnan származik az ötlet, így pontosan tudható, hogy meddig foglalkozott a szöveggel.

Az első munkálat elkészülte után négy hónapig semmi sem történt, akkor viszont újabb összeállítás készült. A július 12-i munkálat már a programvázlat címet viseli; az előző anyag továbbfejlesztése, amennyiben azokat a mozzanatokat taglalja behatóan, amelyek ott a legkevésbé kifejtettek voltak. Csupán a rövid bevezető rész – mely az előzményeket ismerteti – azonos tartalmilag a korábbival, de kimaradt belőle az 1890-es előterjesztés részletezése. Hiányzik a felmerült javaslatok tételes áttekintése is, csak a programba felveendők szerepelnek. A leghangsúlyosabb részt a hivatalos ünnepségek jelentik. A fő ünnepi esemény az országgyűlés két házának díszülése, az uralkodó előtti hódolat, a hálaadó istentisztelet, a meghozandó millenáris törvények. E nap eseményeit a javaslat pontról pontra kidolgozza – lényegében ez valósult meg 1896. június 8-án. Felsorolja az ekkor megalkotandó törvényeket, a millenniummal kapcsolatba hozandó alkotásokat. Az utóbbiakat tekintve is részletesebb, mint az első munkálat javaslati része. A proponált események időpontjával nem foglalkozik. A *modus procedendi* nem mond újat az első összeállítás B/I és b/I pontjához képest.

Összehasonlítva a két munkálatot feltűnő, hogy az egyik az alkotásokra, a másik a hivatalos ünnepségekre helyezi a hangsúlyt. Az első a hosszú felsorolás miatt nehezebben áttekinthető, érdemi javaslata rövidebb. A második hiányossága, hogy a központi ünnepségeket aránytalan mértékben részletezi, de az egyéb rendezvényeket és alkotásokat csak felsorolja. Összefüggő programot időrend híján nem ad, az egyes alkotásokat sem vizsgálja abból a szempontból, hogy elkészülhetnek-e az ezredévi ünnepségekre. Valóban csak vázlatnak tekinthető. Hiányosságait a harmadik munkálat pótolta. Ezen összeállítás esetében sincs nyoma annak, hogy megvitatták volna.

Pontosan egy hónappal a második munkálat kelte után, 1893. augusztus 12-én készült el a harmadik, a legrészletesebb és leginvenciózusabb. Amíg a második egyértelműen az első továbbfejlesztésének tekinthető, ez nem folytatás, hanem merőben új elképzelés. Bőségesen merít az elsőben felsorolt vagy hivatkozott millenáris javaslatokból, de nem csak kompiláció, eredeti koncepciója van. Megoldja a legnehezebb problémát: az eltérő jellegű, az ország különböző helyeihez kötődő kezdeményezések egységes rendszerbe foglalását. Azt, hogy az ünnepségsorozat ne egymástól független események áttekinthetetlen tömegéből álljon, hanem összefüggő láncolatot

alkosson: időben arányosan elosztva, földrajzilag az ország egész területét egyenletesen lefedve, egyetlen átfogó rendező elv szerint szervezve.

Kiindulópontja Wekerle február 4-i képviselőházi beszéde.⁷⁴ Olymértékben, hogy a munkálat elején felsorolt irányelvek szinte szó szerint idézik az ott elhangzottakat: az ünnepek fejezzék ki az ezeréves történelem minden fő momentumát, terjedjenek ki a társadalom egészére, az élet minden területére. A hangsúly ne a látványosságokra, hanem a maradandó alkotásokra essen. Kívánatos továbbá a fontosabb eseményeknél az uralkodó, másol a főhercegek, miniszterek jelenléte. A külföldi vendégeket azokra a rendezvényekre kell meghívni, amelyek nemzetközi jelentőségűek, illetve egy-egy szakma vagy nemzet képviselőit a speciális alkalmakra.

A szerző nagy ötlete a történelmi elv érvényesítésének módja. Azt a beosztást, amit Zichy Jenő a történelmi felvonulásra talált ki, az egész ünneppsorozatára alkalmazza! Az ezredév tíz százada szerint csoportosítja a rendezvényeket. Minden századból kijelöl egy meghatározó személyt vagy eseményt (néha többet) és a vele kapcsolatos helyet, ügyelve arra, hogy minden országrésznek, vallásnak, az élet különböző területeinek (hadügy, jog, gazdaság, tudomány) egyaránt jusson. Ehhez rendeli hozzá az ünnepek egy csoportját, a millenáris alkotások azon részét, mely jellege vagy helye miatt oda illeszthető.

Így az ünneppsorozat utalásszerűen végighaladna az egész magyar történelmen, az aktuális események, modern alkotások pedig ehhez kapcsolódnának. A tervezett időbeosztás ezt nem követné szigorúan, de ennek nem volna jelentősége: lehetne különböző századokra emlékeztető ünnepeket rendezni egyidőben az ország több pontján is, ha van egy olyan rendszer, amelybe mindegyikük beilleszthető. Ez a program történelem és jelen rendkívül erős, organikusnak látszó összekapcsolása, a múlt modern eszközökkel történő grandiózus felelevenítése.

Természetes, hogy az ezredévi alkotások mindegyikét nem lehetett szorosan hozzákötni egy múltbeli eseményhez vagy helyhez. Árpád és Munkács logikusan összefüggésbe hozható, Munkács és a rutének, görög katolikusok úgyszintén. A honalapítónak ugyan nem lehetett köze sem a görög katolikusokhoz, sem az ugyancsak Munkácsra tervezett Rákóczi-múzeumhoz, de mivel a helyszínhez mindegyikük kötődik, ez az eszmei kapocs.

Szent István századának katolikus jelleget adni logikus, akárcsak színhelyként Esztergom és Székesfehérvár. Könyves Kálmán személyéhez kapcsolni a jogi természetű alkotásokat és a Kúria fölavatását megintcsak kézenfekvő. Az Aranybullához viszont nem sikerült olyan helyet és eseményt hozzárendelni, mely az előzőekhez hasonlóan természetesen hatna: az, hogy Szatmárnémeti II. Endre idején lett szabad királyi város, gyenge indok, egy fegyintézet alapkövetétele vagy a külföldi vendégeknek való bemutatása pedig egyáltalán nem köthető az Aranybullához és századához.

Debrecen és a reformáció összefüggése sem igényel magyarázatot. Ha a tervezett harmadik egyetem itt jön létre, az a program szempontjából telitalálat. De ha Szegeden vagy Pozsonyban alapítanák meg, akkor megbicsaklik a logika, mely a XVI. századhoz sorolja az alapkövetélt. Vannak önkényes besorolások a programban (pl. egy főváros közeli lelenház létesítése Nagy Lajos századában), de általában sikerült úgy csoportosítani az eseményeket és alkotásokat, hogy valamilyen szál tényleg összekösse őket, ha nem is a századdal, de legalább a személlyel vagy a hellyel. Különös hangsúlyt kapnak

a programtervezetben a nemzetiségek. Ez néhol Thaly Kálmán szellemében történik (zoborhegyi emlékoszlop), máshol vele ellentétesen. Az utóbbira markáns példa a zimonyi emlékmű. Thalynál a szerbeknek szóló figyelmeztetés („...jegyezzék meg jól, hogy csak a Szávaig, — ne tovább!”⁷⁵), itt Hunyadi-emlék, leleplezése pedig a törökellenes magyar-délszláv együttműködés ünnepe lenne. A magyar-horvát összetartozás külön századot kap, a XVII-et, melyet Zrínyi személyesítene meg, és megintcsak a törökellenes harcokra emlékeztetne.

Az erős délszláv hangsúlyt fokozza a XIV. század programja, mely aktuálpolitikai üzenetet is tartalmaz. Nagy Lajos korára nem a program szelleméhez illő maradandó alkotás utalna, hanem egy visegrádi ünnepség a Bosnyák Erzsébettel kötött esküvő emlékére. A lényeg a magyar-bosnyák kapcsolatok dicsőítése, utalás arra, hogy az Ausztriával közösen kezelt tartomány történelmi jogon minket illetne. Hasonlóképpen politikai tartalma lenne a Hunyadiak századába sorolt események egy részének: katonai intézet alapítása és honvéd táborozás a Székelyföldön a nemzet katonai törekvéseit, a honvédség fejlesztésének igényét fejezné ki, az önálló hadsereg megteremtésére vonatkozó ellenzéki követelés részleges teljesítését jelentené. Óvatos gesztus, hogy a Rákóczi-múzeum ugyan bekerülne a programba, de társadalmi egyesületek rendelkezési körébe utalva.

Az ellenzék megbékítését szolgálja, hogy a Habsburgok csak egy századot kapnának, ami háromszázhetven éves regnálásukhoz képest elég kevés. Másrészt viszont ki-maradnak a függetlenségi hagyomány megjelenítői is, ez a másik oldal érzékenységet kíméli. Különösen az erdélyi fejedelemség hiánya feltűnő. A XIX. század képviselőit is a konfliktuskerülés jellemzi: Széchenyi személye mindenkinek elfogadható. Ez a század kap leginkább külpolitikai orientációt (Vaskapu, Fiume), ami a közelekedéssel, mint vezérmotívummal alkalmas arra, hogy elterelje a figyelmet a vitás kérdésekről. Az összeállító láthatóan kerüli azokat a programpontokat, amelyek közjogi vitát, vagy megosztottságot provokálhatnak. Ha viszont a hazai politikai közvélemény zöme által támogatott törekvésekről van szó, akkor föl mer venni olyan utalásokat is, amelyek aligha találkozhatnának az uralkodó tetszésével.

Az időbeosztás hathónapos eseménysorral számol, májustól októberig. A rendezvények lehetőleg arra a napra esnek, amikor a felidézendő történelmi esemény lejátszódott. A nagy állami ünnepségek májusban lennének, a rendezvények nyitánya nem a fővárosban, hanem Munkácson volna, ahol nemcsak emlékoszlop létesülne, hanem a nagy Árpád emlékmű, melyet mindenki más Budapestre szán. (Ez az ezredévi emlékmű megfelelője a programban.) Itt érvényesül leginkább a számok bővölete: a hét szobrász által készített hét lovasszobor hét különböző gyárban legyen öntve, 108 tagú parlamenti küldöttség és hét-hét tagú törvényhatósági delegációk jelenlétében avassák föl.

A zsúfolt májushoz képest (a kiállítás megnyitása, parlamenti díszülés, hódoló felvonulás, Te Deum) a júniusi program elég lanyha. Ferenc József koronázásának évfordulóján (mely 1896-ban az ünnepségek fő napja lesz) csak a korona közszemlére tétele szerepel ebben a programban mint közjogi vonatkozású esemény. A következő három hónapban egyenletesen elosztva tartanak meg az ünnepségek nagy részét, októberre alig jutna, az eseménysor markáns záróaktusa pedig hiányzik.^{75/a}

A harmadik munkálatban kifejtett programtervezet a legátfogóbb koncepció, melyet az ezredévi ünnepségekre összeállítottak. Minden más szerző csak felsorolja az

elképzelt rendezvényeket, legfeljebb válogat közülük, vagy újabbakat javasol; belső összefüggés nincs az események között. Ez természetes is, hiszen be kellett illeszteni mindent, ami ilyen vagy olyan okból éppen akkor készül el, vagy válik aktuálissá – a történelmi jelleg általában csak külsőségekben nyilvánul meg. Itt viszont rendező elv. Igaz ugyan, hogy az alkotások egy részének nincs köze ahhoz a századhoz, ahová besoroltatott, de az elképzelés annyira nagyvonalú és a csoportosítás olyan ügyes, hogy ez nem zavaró. Az összeállító természetesen historizál, de legalább nem kicsinyesen, a részletekbe bonyolódva teszi. Mindenki másnál nagyobb súlyt helyez a vidéki rendezvényekre. Ha ez a terv megvalósul, akkor az ünnepek színvonala elérhette volna a kiállítás történelmi főcsoportjának épületegyüttesét, a későbbi Vajdahunyadvárét, mely építészeti eszközökkel kitűnően valósított meg hasonló koncepciót.

A három munkálat fölveti azokat a kérdéseket, amelyek minden hasonló hivatali rendben készült és jellegéből adódóan anonim előterjesztés esetében fölmerülnek: ki fogalmazta meg őket, hogyan készültek és milyen források alapján? Kivételes szerencse, hogy ebben az esetben mindez megválaszolható. „...lehet, hogy valamely méltóságos miniszteri tanácsos urnak ki van osztva a munka, hogy tegyen javaslatot a millennium miképen való megünneplésére nézve.”⁷⁶ – írta az év nyarán ismét megélénkülő programvita egyik résztvevője, a munkálatok egyik szerzőjének beosztását is eltalálva.

A tiszta mellett mindhárom összeállítás fogalmazványa is fennmaradt, szerzőik kézírása azonosítható, és szignójuk sem hiányzik legalább az egyik példányról.⁷⁷ Az első és a harmadik munkálatot Barkassy Géza miniszteri tanácsos készítette, a másodikat Tarkovich József, maga az államtitkár. Mindketten hivatalnokok. Tarkovich három évtizedet töltött a miniszterelnökségen, a 70-es évek végétől ő a minisztertanács jegyzője, a 80-as évek végétől 1905-ig államtitkári rangban. Barkassy csak 1891 óta dolgozott a Sándor palotában, azt megelőzően 12 évig a belügyminisztérium megyei osztályán.⁷⁸

Kettejük közül Barkassy személye az érdekesebb. Tarkovich összeállítása szokványos hivatalnoki munka, ami új benne – a hivatalos ünnepek rendje – az sem vall eredetiségre. A harmadik munkálat viszont, mely Barkassy szellemi terméke, önálló, az ismert szerzőkével vetekedő, sőt azokénál koherensebb program, érdemes tehát megvizsgálni, hogy az összeállító személyisége, egyéni irányultsága kimutatható-e a szövegben, s ha igen, mennyiben.

Barkassy Géza,⁷⁹ a XVII. században Miskolcon letelepülő munkácsi eredetű nemesi család sarjaként született 1849-ben.⁸⁰ Református, ami megmagyarázza, hogy miért kapott kiemelt helyet, külön századot a reformáció. Munkácsnak ugyancsak kitüntetett szerepe van a programban. Noha már Zichy tervez ott ünnepeket és Thalynál is a hét vidéki színhely egyike, ilyen jelentősége (a rendezvénysorozat nyitánya, uralkodói és törvényhozási jelenlét, Árpád-szoborcsoport) egyetlen más tervezetben sincsen. Ez teljesen beleillik a program logikájába, de egy *alias Munkácsy* szerzősége esetén nem lehet kizárni a személyes motivációt.

Ennél vékonyabb családi szál játszhatott közre Zrínyi kiválasztásában.⁸¹ Feltűnő mindenesetre a programtervezet vonatkozó kitételeinek erősen délszlávbarát hangvétele, aminek a távoli és gyenge családi vonatkozás éppen nem mond ellent. Ezirányú további adalékkal a szövegbe nem került anyag szolgálhat. Ugyanis nemcsak fogal-

mazványok és tisztázatok maradtak fenn, hanem vázlatok, cédulák tömege is, melyekből rekonstruálható a harmadik (és részben az első) munkálat készítésének folyamata.⁸²

Valószínűleg a munka első fázisában készült az a lista, amelyik az addigi tervezetet sorolja fel: a kormány részéről az 1891-es miniszteri bizottság előterjesztését, valamint a mások által benyújtottakat, illetve az országgyűlésen elhangzottakat.⁸³ A nyomtatásban közzétett elképzelések közül ebben kizárólag a Galgóczy Károly által 1892-ben kiadott, negyedéves folyóiratnak szánt, de csak két füzetet megért *Emléklapok* szerepel, illetve az abban ismertetett javaslatok.⁸⁴ Az első munkálat B./ pontjába a listán szereplő tételek többsége bekerült, csak nem szerzők szerinti, hanem tematikus csoportosításban.⁸⁵ Ez a jegyzék tehát az első munkálat számára készült, a többi a harmadikhoz. Főleg cédulák, melyeken századok, személyek és nevek szerepelnek, valamennyi Barkassy kézírásával.⁸⁶ Ezek segítségével csoportosította a programpon- tokat úgy, hogy mind a századokba, mint az időrendbe osztás egyenletes legyen. Készültek összeállítások századok, országrészek és minisztériumok⁸⁷ szerint is, végül egy összesítő táblázat, amelyen valamennyi szerepel, továbbá az is, hogy van-e nemzetközi vagy vallási vonatkozása egy adott rendezvénynek és hogy kik hívandók meg rá.

Ebben a nyersanyagban az a néhány pont igazán érdekes, ahol a koncepció menet közben módosult. Közülük a legfontosabb: az eredeti elképzelés nem tíz, hanem tizenegy századdal számolt! Zichy Jenő és a munkálat végleges szerkezete ugyanis igazából nem évszázadokat tekint „század”-nak, hanem 896-tal kezdődő százéves idő- tartamokat 1896-ig (különben nem lehetne a honfoglalást a X-ikbe sorolni). Ennek a négy év eltolódás miatt nincs jelentősége, ámde kerek évszázadokat figyelembe véve a legelső nem a X., hanem a IX. század! Így – az egyik vázlat szerint – a honfoglalás külön századot kap, és Árpád a IX. század alakjaként szerepel. A X-iket más személye- sítí meg: Tuhutum, a hozzá kapcsolódó országrész pedig Erdély. A számításba vett helységek⁸⁸ – Almásvíz, Kapus, Esküllő – Anonymus gestájából ismertek.⁸⁹ Közülük Esküllő kerül a táblázatba, az a hely, ahol a tartomány lakói meghódoltak, és uruk- nak választották a magyar vezért. Így már érthető, hogy a munkálatban miért szorul háttérbe Erdély és a román nemzetiség. Az ő századuk a X. lett volna, s amikor a IX. kimaradt,⁹⁰ Árpádé lett a X., a többi pedig már foglalt volt. Látható az is, hogy a nemzetiségek iránti koncilians hozzáállás Barkassyra nem általában jellemző: délszlávok esetében igen, románokéban nem.

Zichy Jenő tervezetében Erdély aranykora és Buda visszavétele lett volna a XVII. század két korjelző eseménye. A Barkassy-féle „tizenegyszázados” változatban már csak a második szerepel⁹¹ (valószínűleg azért, mert Erdély a X-iknél kapott helyet), a XVI. századot Zrínyi Miklós és Szigetvár jeleníti meg. A XIX. századot reprezen- táló személyiség először Ferenc József lett volna, de már itt Széchenyire javította a szerző.

Egy következő táblázat már nem tartalmaz IX. századot, a XVI-XVII-nél is válto- zás történt: az előbbit a reformáció és Tinódi, az utóbbit (a másik) Zrínyi és Csák- tornya jelképezi. Tetten érhető tehát a munkálat végleges beosztásának kialakulása, az összeállító felekezeti megjelenése és az, hogy Zrínyi Miklóst mindenképpen szere- peltetni akarja. Ha a szigetvári hőst nem lehet, akkor a költőt! Ez is megerősíti a fel- tételezést Barkassy ezirányú személyes vagy családi kötődéséről. A vázlatok további

tanulása, hogy nemcsak a századokra osztás elvében követte Zichy emlékiratát, hanem a részletekben is az ottani felosztásból indult ki, s attól tért el fokozatosan. A legfontosabb az, hogy a harmadik munkálathoz készült minden szál papíron Barkassy kézírása látható, annak bizonyítékaként, hogy a munka valamennyi fázisát egyedül végezte.

A fogalmazványokon nem hajtottak végre említésre érdemes módosításokat, csak kisebb – főleg stiláris – javításokat. Egyetlen érdemi eltérés van a tisztázatokhoz képest. Az első és a második munkázatban közös, hogy nem szólnak az ünnepek várható kiadásairól, arra hivatkozva, hogy előbb a szaktárcáknak kell összeállítaniuk a hatáskörükbe eső rendezvények költségvetését. A harmadik munkázat fogalmazványának utolsó – a tisztázatból kimaradt – oldalán van viszont egy elnagyolt és részleges költségbecslés. Néhány, a munkázatban proponált alkotás és rendezvény szerepel benne kerekített összegekkel, kis összeadási hibával.⁹² Az alig hat tétel felsorolása után az összeállító megjegyzi, hogy a milleniumi törvény végrehajtása, az épületek és szobrok felállítása még évek hosszú során át fog milliós többletkiadást eredményezni valamennyi tárcánál.⁹³

A munkázatok szövegéből és hivatkozásaiból, illetve az összeszerkesztéshez készült cédulákból és táblázatokból pontosan körülhatárolható, hogy szerzőik milyen forrásból merítettek. Elsősorban a miniszterelnökségen található ügyiratokból és a témával kapcsolatos országgyűlési felszólalásokból. Ezek anyagát szisztematikusan feldolgozták, javaslaik szinte teljes egészében beépültek az első tervezetbe, mely az előzmények összegezése. (A második és a harmadik számára azután ez szolgált kútfőül.) A sajtóban és általában a nyomtatásban közzétett (s hivatalosan be nem nyújtott) indítványok többsége ellenben kívül maradt az összeállító Barkassy látókörén: úgy szólván csak azok kerültek be az elaborátumba, amelyeket a Galgóczy-féle *Emléklapok* ismertet.⁹⁴ Ugyanez vonatkozik a maguk körén belül maradt törvényhatósági kezdeményezésekre is.

Az anyaggyűjtés megmagyarázhatatlan hiányossága, hogy a miniszterelnökség elmulasztotta megkeresni a többi minisztériumot, hogy tájékoztassák: hozzájuk milyen beadványok, feliratok érkeztek a témában, ők végeztek-e előmunkázatokot, mi az, ami a hatáskörükben lévő építkezések és egyéb alkotások közül a programba lenne illeszthető. Ez annál is érthetlenebb, mert már 1890-ben szóba került, hogy tartsanak egyeztető megbeszélést az addig tett intézkedésekről.⁹⁵ Most, amikor javában folyt az országos kiállítás előkészítése, még indokoltabb lett volna a tájékoztatás, érthetetlen, hogyan feledkezhetek meg róla. Erre később sem került sor. Egyes ügyekben természetesen történt egyeztetés, de a program egészét illető átfogó együttműködés – formálisan, hivatali úton – nem. A programalkotást lényegében a miniszterelnökség végezte, s nemcsak a törvényhozás nem jutott kezdeményező szerephez (mint sokan szerették volna), hanem – bizonyos eseteket leszámítva – a szakminisztériumok sem.⁹⁶

Másrészt viszont figyelemmel kísérték az aktuális fejleményeket. Az első munkázat elkészültével sem fejeződött be az anyaggyűjtés. Barkassy nemcsak Tarkovich összeállításából vett bele pótlólag részeket, hanem a napi sajtóban megpendített ötleteket is hozzáírta a listához és beledolgozta a harmadik munkázatba. Főként az *Egyetértés*-ben megjelent írások ötleteit hasznosította, ami – ellenzéki lapról lévén szó – talán meglepő, de egyúttal érthető is: ez az orgánium forszírozta leginkább a témát, itt pub-

likálták az újabb ideákat. Már a lap januári és februári cikkei érdeklődést keltettek a miniszterelnökségen, pedig alig tartalmaztak konkrétumot, csak sürgették a programot.⁹⁷ Miután hónapok teltek el a képviselőházban tett miniszterelnöki ígéret óta látható eredménye nélkül, az újság maga lépett fel kezdeményezőleg: július 12-én felhívást tett közzé, melyben ötleteket kért az ezredévi ünnepek számára.⁹⁸ A következő két hónapban írások tömege érkezett a laphoz, mely kommentár nélkül jelentette meg őket, külön rovatban a címlapon.

Érdeemes legalább futólag áttekinteni ezt a heterogén programot, mint a miniszterelnökségi munkálatok „társadalmi” alternatíváját. Rögtön az első megszólaló részletes javaslattal állt elő⁹⁹ (amit Barkassy részben integrált is a magáéba): elsőként az Árpád szobrot említi, melyet pályázat nélkül, 1 millió koronáért készíttetne el, témája a fedelelemmé választás lenne. Másodikként a magyar udvartartást, a régi méltóságok visszaállításával, a magyar testőrség hazatelepítésével, magyar etikettel és a királyi palota kibővítésével. A Mátyás templomot magyar Westminsterre fejleszteni és az Országház építését is meggyorsítaná. Magukat az ünnepeket hat napra tervezi, a Te Deumot és a fő törvényhozási aktust (esetleg az alkotmány és a dinasztia trónöröklési jogának megerősítésével) a másodikra. Lenne katonai ünnep, szobor- és hídavatás, díszkivilágítás, udvari és népünnepek, alapítványok és versenyek.

Volt, aki – az előbb részletezett külsőségekkel szemben – gyakorlati hasznú javaslattal állt elő.¹⁰⁰ Mindjárt az első indítványa olyan, hogy megvalósulása esetén „a dicsőség az idők végtelen végéig ... Magyarországot illetné”: az általános lefegyverzésről kellene nemzetközi kongresszust rendezni, melyet Anglia és Amerika biztosan támogatna. Azután a népoktatás fejlesztése (az analfabetizmus fől számolása) és a szállítási díjak reformja kerül szóba, részletes argumentációval. Végül az ismeretlen szerző a nők szerepének növelését szorgalmazza a tisztességek foglalkozások terén.¹⁰¹ A következő alkalommal közzétett javaslatok is hasonló hozadékot reméltek az ünneptől: statisztikai, történelmi, ipari és kereskedelmi szakmunkák kiadását, a falusi iskolák állami dotálását, írók és művészek menedékházának létesítését – továbbá a névmagyarosítások előmozdítását.¹⁰²

Az *Egyenlőség* felhívásának eleget tevők között egy közismert személyiség is akadt: Thaly Kálmán, aki a millennium alkalmából is kedvenc kurucaira gondolt. Munkácsot javasolta „magyar Wartburggá” fejleszteni; az északkeleti országrész történelmi, néprajzi és természetrajzi anyaga számára egy Rákóczi-ról elnevezendő múzeum ottani létrehozását vetette föl.¹⁰³ Másik indítványa, a bujdosók hamvainak hazahozatala egy régebbi kezdeményezésének¹⁰⁴ felelevenítése. Együttal számbaveszi az elhelyezésükre szóba jöhető helyeket Felső-Magyarországon és Erdélyben, s ha a gellérthegyi pantheon, vagy a magyar Westminster nem jönne létre, akkor elsősorban a kassai dómot, másodsorban a munkácsi vártemplomot tartaná alkalmasnak a kurucok mauzóleuma számára.¹⁰⁵

A továbbiakban is a legváltozatosabb témájú javaslatokat küldtek a szerkesztőségnek. A „Magyar alkotmány és jogtörténelem” megíratását csakúgy szorgalmazták, mint a koldulás ügyének rendezését, vagy a Duna-Tisza csatorna megépítését.¹⁰⁶ Millenniumi bélyegsorozatok kiadását többen is a megemlékezés egyik leghatásosabb módjának nevezték, volt aki az egyes bélyegek ábráinak tematikáját is kitalálta.¹⁰⁷ Ismét felmerült, hogy állítsanak emléket a szabadságharcnak, de a korábitól eltérő módon:

nem egy „központi” emlékmű létesítésével, hanem a szabadságharc jelentős helyszíneinek megjelölésével.¹⁰⁸ A szerző a korábbi függetlenségi harcok hőseit is megörökíteni, sőt mindazon más jeles személyiségeket is (főleg írókat, költőket) akiknek nincs szobra születésük vagy tevékenységük helyén. A javaslat lényege, hogy ne egy helyen legyenek, hanem szerteszét az országban; nem is kell határidőre elkészülniük, elég, ha a talapzatra vésik, hogy a millenniumra állítottak fel. Más hozzászóló egyetlen alkotásnak, a Tas és Szabolcs tiszai átkelésének helyén állítandó obeliszknek szentelte figyelmét.¹⁰⁹

A javaslatok uralkodó eszméje a „nemzeti jelleg kidomborítása”, melyet a legkülönbözőbb módon szándékoztak elérni: a nemzeti viselet kötelezővé tételével a képviselőházban és a bíróságokon,¹¹⁰ „Árpádinum” alapításával a szegénysorsú nemzetiségi ifjak magyar szellemű nevelésére,¹¹¹ ismeretterjesztő munkák kiadásával és – tőhben is – az oktatásügy fejlesztésével a népiskoláktól a harmadik egyetemig.¹¹²

Összefüggő programot ezek a javaslatok persze együttesen sem adhattak. A szóba jöhető alkotások és a felelős tényezők átfogó számbavételére mégis történt – egyetlen szerző által – kísérlet.¹¹³ A több részletben megjelent hosszú tanulmány az egyetlen, mely összehasonlítható a miniszterelnökségi munkálatokkal. Az ismeretlen szerző az addig történtek kritikájával kezdi: a kormány és az országgyűlés tétlenségével, valamint a sajtóéval, mely nem unszolta eléggé őket. Hibáztatja azt a szemléletet, mely mielőbb készen szeretné látni az alkotásokat, s ennek érdekében akár elrontani, vagy silányabb anyagból megvalósítani is hajlandó őket. Példaként a Mátyás templom elmaradt északi tornyára, a parlament kupolatermének bronz helyett ólomszobraira és a rosszul elhelyezett középületekre hivatkozik. Politikai jellegű kérdéseket nem kapcsolja a millenniumhoz, s a felvetett ötletek egy részét is alkalmatlannak ítéli, így a „magyar Westminster” eszméjét, mondván a nemzet protestáns nagyjainak katolikus templom nem lehetne nyughelye. A pantheon ideája szerinte még kárleletlen. Az ezer népiskola és a harmadik [tudomány]egyetem tervét élesen ellenzi, az Árpádinumot céltalannak tartja.

A felmerült javaslatok jelentős részét viszont támogatja, s ezeket (saját kiegészítéseivel együtt) rendszerbe foglalja, mégpedig az intéző hatóság szerint. A kormány dolga lenne Árpád sírjának felkutatása, Rákóczi hamvainak hazahozatala (sírhelyül a Deák mauzóleum szomszédságát javasolja), Szent István szobrának legalább törvényi elrendelése és az új hidak építése. Az egyes minisztériumok külön feladata lenne: a király személye körüli új magyar rendjel alapítása; a honvédelmié fegyvermúzeum létesítése; a belügyminisztériumnak árvaházakat és új Nemzeti Színházat kellene építtetnie; az igazságügyre tartozna a kúria. A földművelésügyi minisztériumra bízna mintegy száz ezer kivándorolt magyar visszatelepítését, mégpedig románlakta megyékbe. A kiállítás és a Vaskapu már eldöntött ügye mellé legfeljebb a bélyegek ügyét osztaná a kereskedelmi minisztériumnak. A legtöbb tennivalót a kultuszminisztérium hatáskörébe utalja, többet, mint a többibe összesen. Minden felekezet vezetőjének székhelye a fővárosban legyen; államosítsák az iskolák jelentékeny hányadát; szervezzenek egységes középiskolát és francia mintájú tanárképző intézetet; állítsanak fel új műgyetemet (Erdélyben) és új tanszékeket a nemzeti tudományok számára, alapítsanak műakadémiát, új múzeumokat (természetrájt és néprájt), építsenek levéltárat. A pénzügy-

minisztériumtól – alkalmi érmék kibocsátását túl – azt várja a szerző, hogy teremtsen elő a (10-15 évre szánt!) program anyagi fedezetét.

A főváros teendőinek listája nagyrészt ismert tételekből áll (bazilika, központi város-háza, szabadságszobor, vásárcsarnokok), ehhez jönne a fővárosi múzeum és a nyilvános könyvtár. Kitér a megyékre és a vidéki városokra is. A megyei monográfiák megírása és a helyi erőből történő emlékéllítés mellett millenniumi ösztöndíjak alapítása kerül szóba. A fenti program valóban átfogó és végiggondolt, bár nincs benne sok igazán új javaslat. A megvalósíthatatlan álmok, a megalapozatlan vagy ötletszerű, csak egy rész-kérdésre koncentráló tervezetek sorából mindenképpen kiemelkedik.

Miként az első munkálathoz utólag hozzáírt kiegészítések bizonyítják, Barkassy figyelembe vette mások javaslatait. A millenniumi ötletek általa összeállított jegyzékébe utolsóként a munkácsi Rákóczi Múzeumot vette fel, tehát a lista 1893. augusztus 1-ig naprakész.¹¹⁴ A harmadik munkálat augusztus 12-én készült el, így összeállítása az e két időpont közötti tizenegy napra datálható. A szöveggel kapcsolatban felvetendő kérdések közül a legfontosabb, amire nem adnak választ a források: miért készült? A szerző saját kezdeményezésére vagy (szóbeli) utasításra? A korábbi két munkálat esetében ez nyilvánvaló: a miniszterelnökség rangban harmadik tisztviselője, mint az ügy előadója összeszedi és rendszerbe foglalja az előzményeket és a megvalósíthatóság szempontjából szelektál a javaslatok között. Azután nem ő, hanem felettese, az államtitkár megfogalmazza a programvázlatot. Ezt kellene a miniszterelnök elé terjeszteni és intenciói szerint módosítani (ha kell), hogy a kormány elé vihető legyen. Ehelyett az alacsonyabb beosztású hivatalnok maga is készít egy programtervezetet, mondhatni a főnöke javaslata ellenében. Ha Wekerle látta volna a második munkálatot és nem találta volna megfelelőnek, az indokolná az újabbat. De a második összeállítás – mint alább kiderül – biztosan nem került a szeme elé a harmadik elkészülte előtt, és – mint látni fogjuk – később az fogadtatott el, tehát olyan nagyon nem lehetett elégedetlenek vele. Tarkovich aligha kezdeményezte, hogy saját javaslatának alternatíváját alárendeltje készítse el, így az tűnik logikusnak, hogy Barkassy magától csinálta. A miért kérdése azonban azt feltételezve is megválaszolatlan marad. A készítés körülményeiről anynyi tudható, hogy a harmadik munkálat Tarkovich államtitkár távollétében született.¹¹⁵

A három összeállítás közös előadói ívén – Barkassy kézírásával – az alábbi szöveg olvasható: „E munkálatokból mindaz, a mi idő hiánya, hely alkalmatlan volta, vagy a pénzbeli áldozat szerfölötti nagysága miatt, vagy politikai collisiók elkerülése végett mellőzendőnek látszanék: törlendő; ellenben mindaz, minek felvétele szükséges – de előadó előtt ismeretlen – pótlólag a keretbe illeszthető lenne; az ekként helyesbített munkálat könyomatú másolata minden minister úrral bizalmasan közlendő lenne, hogy saját szempontjából kiki kritika tárgyává tehetné; válaszra határidő: szept. 15. hogy a válaszkok figyelembe vételével a végleges programtervezet egybe állítandó és az 1894. évi állami költségvetéssel együtt az országgyűlés elé terjesztethessék. Miniszterelnök úr ő nagyméltóságának kegyes utasítás végett tisztelettel bemutatattik. 1893. aug. 12.”

Az itt fölvázolt intézkedést egészében biztosan nem hajtották végre: nincs jele a munkálatok átdolgozásának, sem programpontok törlesztésének, sem kiegészítésnek; nem létezik „helyesbített” (több változatot egybeolvasztó) munkálat, de a meglé-

vöket sem sokszorosították; a szakminisztériumok anyagában nincs nyoma ilyen tartalmú ügyirat érkezésének, a miniszterelnökségében pedig elküldésének; szeptember 15-én pedig már a kormány tárgyalta az ügyet. A programkészítés mindvégig a miniszterelnökség falai között zajlott. Wekerlének alighanem tényleg bemutatták a munkálatokat. Bár kézjegye nincs az aktán, elképzelhetetlen, hogy előzetes ismeretük nélkül tett volna előterjesztést. Az igazi kérdés az, hogy volt-e a kormányfőnek szerepe, s ha igen, mekkora a programkészítés folyamatában, melynek végeredményét mint az ő programját bírálták vagy dícsérték.

Közreműködésének írásos nyoma nincsen. Általa írt instrukció sincs, sem az ő kézírásával azonosítható javítás a szövegen. Szignója nemcsak erről az aktáról hiányzik, hanem az ezredévi ünnepségekkel kapcsolatos ez évi valamennyiről; 1894-ből is kevés ügyiraton látható. Bánffy Dezső – utóda a miniszterelnöki székhelyben – ellenben dokumentálható érdeklődést mutatott a millenáris ügyek iránt: kézjegye ott van szinte minden 1895-ös ügyiraton, a program végső – a következő fejezetben ismertetendő – változatán széljegyzetei olvashatók. Ha csak az iratokat vesszük figyelembe és a program készítésének vonatott előrehaladását, az ellenzék és a sajtó kritikáit, akkor olyan kép alakulhat ki, mely szerint Wekerle, a hideg és pragmatikus pénzügyér csak kényszeredetten, muszájból foglalkozott az ezredévi ünnepségekkel, melyek szelleme ugyanolyan távol állt tőle, mint a patetikus parlamenti szónoklatok.

Más források viszont ezzel ellentétes hozzáállásáról tudósítanak. Thaly Kálmán – a politikai ellenfél, akivel az ezredévi kiállítás parlamenti tárgyalásakor éles, személyeskedő szóváltásba bonyolódott, tehát elfogult hívének nem tekinthető – a legnagyobb elismeréssel ír az ő buzgalmáról, fáradhatatlanságáról és szakértelméről is millenáris ügyekben, különösen a művészi kérdésekben.¹¹⁶ Ismert, hogy mekkora szerepe volt az ezredévi emlékmű létrehozásában, ami saját kezdeményezésének tekinthető.¹¹⁷ Ehhez szolgál adalékkal és egyéb elképzeléseire is rávilágít egy interjú, melyet az év augusztus végén, két héttel a harmadik munkálat befejezte után készítettek Zala Györggyel, aki ekkor éppen Wekerle mellszobrát mintázta.¹¹⁸ A művész részletesen beszámolt a millenniumról folytatott beszélgetéseikről, melyek – érthetően – főleg a szobrászatra vonatkoztak. Zala helytelenítette a lipótvárosi bazilika Szent István dómmá tételével kapcsolatos lovasszobor tervet,¹¹⁹ s helyette a korona felajánlásának jelenetét javasolta megörökíttetni. Wekerle viszont a vidéki helyszíneknek akarván többet adni az ezredévi alkotásokból, Szent István szobrát Székesfehérvárról, Árpádét Kassán, Mátyásét Kolozsvárról, Mária Teréziáét Pozsonyban kívánta felállíttatni.

Ezek közül valószínűleg csak az Árpád szobor Kassára helyezése volt a saját ötlete, mely a hivatalos iratokban egyáltalán nem került szóba. A másik három mű közös abban, hogy az első munkálatban eredetileg nem szerepel, csak a másodikban (onnan veszi át és toldja be Barkassy az elsőbe, az előzmény-iratokban egyik sem lévén említve). Tarkovich József munkálata összeállításához – a jelek szerint – nem végzett külön adatgyűjtést, a szobrokra vonatkozó forrása akár a miniszterelnök is lehetett. Feltűnő mindenesetre, hogy az államtitkár máshol nem tudott lényegesen újat adni az első munkálatához, inkább csak kiegészítést, pontosítást végzett. A Zala által felidézett álláspont fontos eleme, hogy Wekerle nagyobb szerepet szánt a vidéki helyszíneknek – ez viszont a Barkassy-féle harmadik munkálat sajátossága. A fentiek alapján talán

megengedhető a feltételezés, hogy a miniszterelnök elgondolásai – informálisan, talán szóban, vagy közvetetten – befolyásolhatták a készülő tervezeteket.

Az, hogy Wekerle miniszterelnöksége egész ideje alatt keveset foglalkozott a millennium *aktáival*, bizonyára nem az érdeklődés hiányával magyarázható, hanem más tényezőkkel. Rövid, alig hároméves kormányzását az egyházpolitikai küzdelmek töltötték ki. 1893 volt ezen belül a politikai helyzetet kiélező törvényjavaslatok benyújtásának éve. Áprilisban a recepcióról és az állami anyakönyvezésről, májusban a szabad vallásgyakorlatról szólót, decemberben pedig – két nappal a millenniumi előterjesztés előtt – a kötelező polgári házasságot elrendelő törvényjavaslatot terjesztette elő. Az utóbbi éppen a harmadik munkát összeállítása idején készült el; a miniszterelnök augusztus 14-én személyesen mutatta be az uralkodónak.¹²⁰ A politikai helyzet súlyosságára jellemző, hogy Wekerle már ezen a nyáron felajánlotta lemondását. Az évtized legmélyebb belpolitikai válsága mellett az is lekötötte, hogy mindvégig ellátta a pénzügyminiszteri feladatkört is. Így érthető, hogy sokkal kevesebb ideje maradt az ünnepekkel kapcsolatos hivatalos ügyek intézésére, mint utódának.

A munkálatokról az érdemi döntés augusztus közepe és szeptember közepe között történt, de körülményei nem ismeretesek. Az előadói ívre csak ennyi került: „a II. alatti program alapján az ügy f. évi septber 15-én a ministeriumban tárgyalatván – adacta teendő”, Tarkovich kézjeggyével és a dátummal: 16/IX. Minisztérium alatt a kormány értendő, mely aznapi ülésén tárgyalta Wekerle előterjesztését a honalapítás megünnepléséről.¹²¹ Magát az előterjesztést a jegyzőkönyv nem ismerteti, csak a határozatot. A munkálatokat nem is említi. Mivel nincs nyoma sokszorosításuk elrendelésének, alighanem egyik sem került a miniszterek elé. A határozat nem szól vitáról, vagy eszmecséréről, minden bizonnyal változtatás nélkül fogadták el Wekerle előterjesztését. Neki kellett választania a munkálatok közül, s hogy miért a szerényebb másodikat preferálta, arra a határozat egyik kitétele adja meg a választ: „... számba véve az ország viszonyait, leghelyesebben és legméltóbban aképpen történnék, ha a rendezendő ünnepély néhány kevés, az alkalomnak megfelelő, jelképes jelentőséggel bíró cselekménybe foglalhatnák össze.”

A következő sorok – az ünnepek által kifejezendő eszmékről – a második munkálat gondolatmenetét tükrözik: hálaadás az isteni gondviselésnek, ünnepélyes törvényhozási aktus, a nemzet hódolata a királynak. Az ünnep kiegészítő (!) része lenne a nemzeti múlt jelképes bemutatása a történeti felvonulás által és a jelené az országos kiállításban. A határozat következő részéből kiderül, hogy az előző hetekben megtörtént – csak nem dokumentálható – a második munkálat továbbfejlesztése. Az időbeosztásról ugyanis Tarkovich csak annyit jegyzett meg, hogy egy nap nem lesz elegendő (Barkassy pedig fél évre húzta szét az ünnepeket), a miniszterelnök mostani előterjesztése erre is javaslatot tesz:

„... az ünnepély programja a következő főpontokból állna:

első napon: hálaadó ünnepi isteni tiszteletok az ország minden felekezetének temp-lomaiban,

második napon: az országgyűlés mindkét házának együttes díszülése lehetőleg már az új parlamentházban. E díszülés tárgya volna az elnöki rövid megnyitó beszéd után az ezredévi állami fennállást méltató ünnepi beszéd, melyet a parlamentnek ezzel megbizandó egyik tagja mondana, továbbá az országgyűlés két házának díszfelvonulása a

kir. palotába s ott a nemzet nevében hódolása a királynak, visszamenet az országházba a díszülés berekesztése végett;

harmadik napon: a nemzet minden osztályából alakuló történeti felvonulás, mely történetű jelmezekben bemutatná az ország minden rendének és osztályának a lefolyt ezredév alatt főbb korszakok szerinti multját.

negyedik napon: az országos kiállítás megnyitása.

Mínthogy a kormánynak szándékában van némely különben is megteendő beruházásra vonatkozó intézkedéseit akkép tenni meg, hogy a létesítendő művek lehetőleg a millenárius évben fejeztessenek be: a millenium megünneplésével ezen alkotások is tágabb kapcsolatba hozhatók.

Ilyenek volnának: 400 népiskolának felállítása, az iparművészeti múzeumnak és iskolának, – az igazságügyi palotának és a budapesti két új Dunahídnak építése, továbbá a vaskapu szabályozása stb.

Mínthogy a honalapítás ezredévi fordulójának megünneplése országos ügy: javaslatba hozandó egy 60 tagból álló, a szokott arányban az országgyűlés két házából választandó országos bizottságnak kiküldése, mely az ünnepély megállapításánál és az előkészületek megtételénél a kormány segítségére volna.”

Mivel fogalmazványa nem került elő, nem lehet tudni, hogy a miniszterelnök vagy államtitkára volt-e az időbeosztás értelmi szerzője. De nem is az a lényeg, hanem a javaslat tartalma. A több mint féleves előmunkálatok eredménye sovány, minimálisnak nevezhető program, ami a jelképes aktusokon kívül majdnem csak a már elhatárolt, illetve munkában lévő, és 1896-ra elkészülő műveket tartalmazza. Nemcsak az ünnepel kapcsolatba hozandó alkotások listája nagyon rövid, hiányzik a meghozandó törvények és az egyéb rendezvények felsorolása is. Noha fog még bővülni, ez a határozat lesz az ünnepi program alapja.

Miniszterelnöki előterjesztés és végleges program

A szeptember 15-i minisztertanács felhatalmazta a miniszterelnököt, hogy készítse el a parlamentnek benyújtandó előterjesztést. Október 4-én Wekerle ezt már be is mutatta a kormánynak, mely „némi módosításokkal” helyeselte és felkérte, hogy az uralkodó jóváhagyásának megszerzése után terjessze az országgyűlés elé.¹²² Az előterjesztés végleges szövege ismert.¹²³ Érdemes összevetni a korábbi szövegváltozatokkal, mert szeptembertől novemberig jelentékeny változtatások történtek benne. Fogalmazványa szeptember 24-én készült el, Tarkovich államtitkár kézírásával.¹²⁴ A szeptemberi kormányülés határozatának felel meg, kiegészítve az előzmények ismeretével, magyarázó betoldásokkal. A tisztázaton ugyancsak Tarkovich által végzett javítások szerepelnek, nyilván a minisztertanács intencióinak megfelelően.¹²⁵ A fontosabbak a következők. Módosult a cím: a *honalapítás* ezredik évfordulóját az *államalapítás*éra javították. (Ezt a korrekciót az egész szövegben átvezették.) E változtatás a millenárius történeti – ideológiai koncepció lényegét érinti, melynek markáns összefoglalása Ábrányi Kornél 1891. december 9-i parlamenti felszólalása: „Tisztában kell lennünk azzal, hogy mikor ezredéves jubileumról beszélünk, akkor Magyarország államalkotásának ezredéves jubileumáról van szó (...) itt nem a népvándorlás egyik ka-

landos episodjáról van szó, mely, mint sok más, betörést, rombolást, pusztítást jelent, hanem szó van valódi államalkotásról és pedig azon két főprincípium alapján, a melyek még ma is fundamentumát képezik monarchikus alkotmányos életünknek. Az egyik az alkotmányosság, a másik a legitimitás. Az a szerződés, melyet őseink Pusztaszerezen kötöttek, nem a győzelmi prédán való osztozkodás volt, hanem valódi államalkotás, mely ... nemcsak a győzőnek nyújtott hazát és jogot, hanem a legyőzötteknek is.”¹²⁶

Kimaradt az a passzus, mely szerint a legméltóbb ünneplés az lenne, ha közművelődési, gazdasági stb. szempontból elérnék a legfejlettebb országokat, de mivel ez most még nem lehetséges, igyekszünk a jelzett irányba haladni. Ezt kevésbé szerény bekezdésre cserélték, melynek lényege: az ország mutassa fel anyagi erejéhez mérten a legtöbb eredményt. Csak most került a szövegbe „valamely történeti jelentőséggel bíró, például a magyar állam megalapítását jelképező szobornak leleplezése”, vagy a felállításáról szóló törvény meghozatala, továbbá „azon történeti vonatkozású szobrok leleplezése is, melyek az ország egyes vidékein állítatnak fel ...” A körülményes megfogalmazás a milleniumi emlékművet, illetve a Thaly által javasolt emlékoszlopokat rejti. Az utóbbi végül kimaradt az országgyűlés elé kerülő szövegváltozatból.

Nemcsak stiláris módosítás, hogy „az ünnepély megállapításában és rendezésében ... az országgyűlés mindkét háza is részt vegyen...” kitétel helyére az került, hogy „a kormány ... az országgyűlés mindkét házával folytonos érintkezésben járjon el”. Az időbeosztás nem változott, csak bizonytalanabb megjelölést kapott: az első napon, második napon stb. helyett először, másodszor stb. szerepel.

Az átdolgozás több mint másfél hónapot igényelt, az előterjesztés csak november végén került előzetes jóváhagyásra az uralkodó elé. Wekerle felterjesztése jórészt a már ismertetett szövegek kompilációja.¹²⁷ Hangsúlyozza, hogy a bemutatott program csak a lényeges pontokat tartalmazza, nem tér ki részletekre. Felhívja a figyelmet a külállamok és különösen a Lajtán túli országrészek kormányainak és törvényhozásának időben és megfelelő módon történő meghívására.

Ferenc József gyorsan, négy napon belül jóváhagyta az előterjesztést. Csak két pontot kifogásolt, s óhajtott kihagyni a programból. Ezeket Pápay István, a király személye körüli minisztérium osztályfőnöke levélben tudatta a miniszterelnökkel.¹²⁸ az országban leleplezendő történeti vonatkozású szobrokat a megfogalmazás általános volta miatt (hol? kinek? miféle emlékül?), valamint az ezredéves ünnep kiegészítésül említett udvari és társadalmi ünnepélyeket, mondván biztos lesznek ilyenek, de nincs helyük az országgyűlésnek szóló előterjesztésben.

Az előterjesztés e két pont kihagyásával került a parlament elé 1893. december 4-én.¹²⁹ A közvélemény is megismerhette, majdnem minden napilap teljes terjedelmében közölte.¹³⁰ A képviselőház 21 tagú bizottságot küldött ki a véleményezésre, a sajtó azonnal és hevesen reagált a javaslatra. Ritka kivételtől eltekintve¹³¹ alaposan elverték a port az előterjesztésen. Kifogásolták mindjárt a formáját. Miért csak előterjesztés, miért nem törvényjavaslat? Nehezményezték a benyújtás módját: az alkalomhoz illő ünnepélyesség nélkül „oly üzletszerűen, oly hevenyészve került a képviselőház elé ... mintha egy távol szigetszággal kötött kereskedelmi szerződés lenne”.¹³² Bíralták a program stílusát: körülményes, darabos, magyartalan. A száraz, hivatalos hangnem csalódást okozott azoknak, akik lelkes és fennkölt stílust tartottak volna méltónak. „Akár csak egy üzleti levelet olvassánk.”¹³³ Sokakat irritált a leereszke-

dő hangvétel: „... az egész előterjesztés olyan, mint egy kegyes engedély: ha akarjátok, ünnepeljétek meg”.¹³⁴ A legtöbb kritika persze a javaslat tartalmi oldalát érte: vázlatos, fantáziátlan, szegényes, sablonos, és csak az amúgyis szükséges és már korábban tervezett, vagy már el is kezdett alkotásokat tartalmazza, minden egyebet csak esetlegesen. „Több találékonyságot, több fantáziát, egy kis eredetisége és egy kis szívet kívánunk a tervezőknek.”¹³⁵ Főképpen a pantheon hiányzott a programból, „... vagy egy óriás műemlék, mely maradandóbb, mint a díszmenet söröshordói”.¹³⁶ Érdekes módon a jelmezes felvonulás terve zavarta leginkább a bírálókat. Német befolyást, vagy Makart-hatást láttak benne, szolgai utánzást, vásári látványosságot, „liliputi játékot”.¹³⁷

Csak a 400 népiskola építése kapott elismerést, de ezt — úgy mond — a kultuszminiszter programja amúgyis tartalmazza. Az ellenzéki sajtó saját követeléseit is számon kérte a programon: a nemzeti hadsereget, a magyar nyelvű katonai oktatást.¹³⁸ De a fő kifogás a nemzeti jelleg hiánya volt, amit szegényességig tartalmatlan voltánál is súlyosabb hibának ítélték. A kormányt gyávasággal gyanúsították, amiért nem meri vállalni az ezredéves alkotmányos létből eredő kötelezettséget.

Egyedül a *Millennium* állt ki határozottan „Magyarország genialis ministerelnöke” mellett.¹³⁹ A tervezet zsenialitását abban látta, hogy az államfenntartó elvek mindegyike kifejezést kap, a nagyszabású alkotások a társadalmi élet minden területére kiterjednek, a történelmi felvonulásban pedig „a szem fog élvezetet találni”.

Az előterjesztés valóban rászolgált a kritikákra. Megfogalmazásai tényleg nyakatekertek. Ennek oka talán nem az — mint feltételezték —, hogy szerzője nem tudott jól magyarul, hanem az óvatosság. Azért kerüli a konkrétumokat, hogy a lehető legkevésbé legyen megkötve a kormány keze. Ez olyan jól sikerült, hogy a Thaly javasolta emlékoszlopokat az uralkodó éppen a ködös, bizonytalan megfogalmazás miatt hagyatta ki (ekkor még) a programból. Minél kisebb mérvű kötelezettségvállalás, minél kevesebb számon kérhető programpont, bővíteni később is ráér — ez lehetett Wekerle szándéka, mely, ha nem is túl vonzó, az adott belpolitikai helyzetben érthető. Az előterjesztést heves ellenállás fogadta, de csak néhány napig; ez egyházpolitikai harcok gyorsan elterelték róla a figyelmet. Más körülmények között a laikus javaslatok áradatát indította volna meg, most csak néhány bátortalan ötlet kapott nyilvánosságot.

Kettőt érdemes kiemelni közülük. Az egyik Rákos mezejét iktatta volna a helyszínek közé, *inscenirozva* a középkori országgyűlések leghíresebb jeleneit, messzelátászó obeliszkkal megjelölve a nevezetes helyet.¹⁴⁰ A másik ötlet a történelmi felvonulás helyett vándorkirándulást proponált, körbelátogatva az ország jeles történelmi eseményeinek színtereit, összekapcsolva a helyi rendezvényekkel és emlékállításokkal, az előkelő körök mellett minden társadalmi osztály részvételével.¹⁴¹ „Például megállhatna a kiránduló társaság, melynek vezetése hivatalos lenne, Esztergomban s ott felavatná első királyunk emlékét. Pozsony a buvár Kundnak és Béla királynak emelhetne emléket. Ott van Nyitrán Zobor hegye, Selmezbányánál és a felvidéki megyék több helyein a Rákóczi-korszak és az 1848-49-iki szabadságharc emlékei nyerének elhelyezést és így tovább, félkörben Erdélybe s onnan az Alföldön át a Dunántulra, mindazokra a helyekre, melyeknek hatóságai és társadalmuk emlék felállítására szánják el

magukat.” Ezek a javaslatok – a sajtóban korábban megjelent, legfeljebb egymásra reflektáló írásokhoz hasonlóan – nem keltettek visszhangot.

1894. január 28-án kelt pótelőterjesztésében Wekerle két ponton kiegészítette a decemberben benyújtott javaslatot.¹⁴² A magyar államalapítást jelképező szobor – Schickedanz és Zala tervei nyomán – már kezd konkrét alakot öltetni: egyelőre diadalívről van szó, s bár szóba kerül az Andrássy út vége, a helyre a miniszterelnök még nem tesz pozitív javaslatot.

A másik itt tárgyalt alkotás az előterjesztésben egyáltalán nem szerepelt, noha régóta érlelődő javaslat: a Szépművészeti Múzeum. Korábbi mellőzését a pótelőterjesztés a részletes számítások hiányával indokolja, ami kifogásnak tűnik; megemlíteni a most közölt számítások nélkül is lehetett volna.¹⁴³

Február 4-ére készült el a 21 tagú bizottság jelentése a miniszterelnöki előterjesztésről.¹⁴⁴ A sajtóval ellentétben egyáltalán nem bírálja a tervezett programot, általánosságban és részleteiben egyaránt elfogadja. Nagyrészt méltató ismertetés, kis részben kiegészítés. Megemlíti a Műcsarnokot, a két új híd kapcsán a Károly-kaszárnya és az Újépület megváltását a katonai kincstártól. A Citadella megszüntetése ugyan csak szóba kerül, de a városképi fontossága és a hátralévő idő rövidsége miatt „a Gellért-hegy dekorálásának kérdését a jövőre hagyja”. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a millenniummal legrégebben összefonódott ideát – a Nemzeti pantheonét – végképp kihagyták a programból. Belekerült viszont valami más. A bizottság állást foglal a Thaly-féle hét emlékoszlop felállításával mellett, a helyüket is megjelölve.¹⁴⁵ A jelentés helyeselte a pótelőterjesztésbe foglaltakat, az országos kiállítás történeti és jelenkori főcsoportra osztását, a parlamenti díszülést és a király előtti hódolatot, mint az ünnepélyek legfőbbikét. Egyetlen pont volt csak, melyet – talán a kritikák hatására – elhagyni javasoltak a hivatalos programból: a díszfelvonulást társadalmi kezdeményezésre bízták.¹⁴⁶ A javaslatban szereplő 60 fős országgyűlési bizottság kiküldését támogatták.

A képviselőház 1894. április 19-én tárgyalta a programot.¹⁴⁷ A vita főleg az ezredévi emlékműről folyt: a diadalív stílusáról és arról, hogy mely történelmi személyiségek szobrát helyezték el rajta. Egyedül Ugron Gábor kifogásolt más programpontra, és továbbra is 1000 népiskola, valamint 1000 kisdédóvó felállításához ragaszkodott.¹⁴⁸ A koncepció egészét, vagy más részleteit nem érte bírálat, a sajtó támadásai az országgyűlésben nem ismétlődtek meg, így viszonylag simán elfogadták az előterjesztést.

A szavazással akár le is zárulhatott volna a programkészítés folyamata. A javaslat azonban túlságosan elnagyolt volt, s így a kérdés utóbb ismét napirendre került. A programmal kapcsolatban ebben az időszakban is történtek kezdeményezések,¹⁴⁹ csak a korábbiaktól eltérő jellegűek. Az emlékoszlopok fölállításának helye Erdélyre vonatkozóan nem keltett teljes egyetértést. Udvarhely vármegye hevesen tiltakozott a Székelyföld mellőzése miatt és az egyiket Bud-váron szerette volna látni (amire egyébként Thaly maga is gondolt, de félreeső volta miatt vetett el).¹⁵⁰ Szabolcs megye a szabolcsi földvár emlékoszloppal való megjelölését határozta el, s kérte, hogy ez is kerüljön az országos költségen létesítendő emlékek közé.¹⁵¹ Bereg megye – majd egy évvel Thaly Kálmán kezdeményezése után – felsőmagyarországi történelmi múzeum létesítését és Rákóczi hamvainak hazaszállítását kérte a millennium alkalmából.¹⁵²

Az egyes ezredévi alkotások megvalósításában jelentékeny előrehaladás történt 1894 hátralévő részében és 1895 első felében, de az ünnepi program tekintetében semmi: a jelek szerint szóba sem került. Pedig az egyik központi kérdés függőben maradt: az, hogy mikor rendezzék az ünnepeket és mennyi ideig tartsanak. Eltekintve a korai és naiv kérdésfelvetésektől (állapítsák meg a millennium évét és *napját*) nyilvánvaló volt, hogy több napot fognak igényelni. Laikus javaslatok is három napnál többel számoltak.¹⁵³ A szeptemberi minisztertanácsi határozatban szereplő négy nap az egyik véglet, a harmadik munkát tervezte fél éves eseménysor a másik, mely a kiállításához, nunt kerethez igazodott volna.

Létezett egy harmadik, közbülső variáció is, melyet Zichy Jenő állítólag szintén a Műbarátok körében ismertetett. Ez már bemutatott tervének időbeosztása. Azon alapul, hogy a „tíz század” mindegyikének felvonulása külön egynapos program, melynek szakaszai másodnaponként követnék egymást, az egyéb rendezvények a közbülső napokon lennének, illetve folyamatosan nyitva lenne az iparkiállítás és a (régi) Múcsarnokban (újról akkor még nem volt szó) a képzőművészeti kiállítás. Egyenletesen szétosztotta a tervezetben szereplő programokat, még az Operaház műsorára is részletes javaslatot tett.¹⁵⁴

Az ünnepek végleges programját a miniszterelnökségen állították össze 1895 nyarán. Mivel a program tartalmát a parlament által jóváhagyott előterjesztés már megszabta, csak az időbeosztás kialakítása volt hátra. Előmunkálatoknak ezúttal nincs nyoma, az alapelvek tisztázása szóban történhetett. Így a lényegét illetően csak találgatni lehet: ki és miért határozott úgy, hogy – ellentétben az 1893 szeptemberi minisztertanácsi határozattal – nem sűrítik néhány egymást követő napra a hivatalos rendezvényeket, hanem a kiállítás megnyitását hónapos távolságra teszik a közjogi aktusokat sűrítő fő naptól, s az utóbbinak az 1867-es koronázás évfordulóját választják. (A történelmi felvonulás kihagyása az állami programból lehetővé tette, hogy egyetlen nap is elegendő legyen.) Június 8-a központi helyre emelése egycsapásra Ferenc Józsefet tette az ünnepek domináló alakjává, így a millennium par excellence lojalitási ünneppé vált. A döntés a legmagasabb szinten született, kezdeményezőjeként kevesen jöhetnek számításba. Elsősorban a miniszterelnök (ekkor már Bánffy Dezső), aki aktívan közreműködött a millenárius ügyek intézésében és közben mindvégig a legteljesebb lojalitást tanúsította. Érdemes idézni minisztertanácsi előterjesztését: „... a honalapítás megünneplésének legfőbb momentumát a nemzetnek királya előtt való hódolása képezné ...”¹⁵⁵

A programhoz két szövegváltozat készült: a korábbi, a *Millennium megünneplésére vonatkozó programmpontok* című összeállítás július végén – augusztus elején.¹⁵⁶ Első részében számba veszi a fontosabb tényezőket. Az uralkodó jelenlétével május – júniusban és szeptemberben (esetleg októberben) számol, a főhercegekével a kiállítás megnyitásán és a parlament díszülésén. A külállamok meghívását szeptemberre időzíti, a Vaskapu megnyitására, egyúttal a kiállítás megtekintésére. A diplomáciát és az osztrák testületeket (kormány, törvényhozás) szintén májusra és júniusra invitálná. A magyar kormány tagjainak az lesz a feladata, hogy a vidéki ünnepek főszereplői legyenek. A második rész címszavakban ismerteti az időbeosztást, mely bővítve került át a későbbi változatba. A tisztázatot maga Bánffy javította és széljegyzetelte. Érdemi korrekciót annyit tett, hogy kihúzta a második Duna-híd (a leendő Erzsébet-híd)

alapkötetét a programpontok közül. Végül ráírta, hogy e „jegyzetek szerint... szabályszerű alakban előterjesztés lesz a minisztertanácsnak teendő...”

A bővebb változat eszerint a kormány augusztus 17-i tartott ülésére készült. A *Tervezet a magyar állam ezredéves fenállásának megünneplésére 1896-ban összefüggő, kerek mondatokban ismerteti a programot.*¹⁵⁷ Mivel az uralkodó elé terjesztett – némileg javított – változatát a függelék teljes egészében közli, itt elégséges az eredeti szövegen végzett javításokra kitérni. Ezek nem érintik a program lényegét. Néhány jelentéktelen stiláris korrekción kívül rövidítettek a szövegen: a túlonúl részletező, a rendezést, útvonalat stb. érintő kitételeket hagyták el (főleg a június 8-i események leírásából), nyilván mint hivatalos programba nem illő részeket.¹⁵⁸ Mindkét változat fogalmazványa Barkassy kézírása, így – ha az érdemi döntés nem is – a megfogalmazás az ő nevéhez köthető.¹⁵⁹

A minisztertanács helyeselte és az uralkodó elé terjesztendőnek ítélte a programot, szeptember 5-én a miniszterelnök maga vitte sürgősen Bécsbe.¹⁶⁰ Az ugyancsak Barkassy által fogalmazott – a javaslatot kísérő – felterjesztésből¹⁶¹ kiderül, hogy Ferenc József Bánffy korábbi szóbeli előterjesztése alkalmával hatalmazta föl arra, hogy az ő magyarországi jelenlétével a tervezet szerinti hónapokban számoljon. Elképzelhető, hogy ekkor a program tartalmi elemei is szóba kerültek, de írásos nyoma nem maradt. A másik figyelemre méltó kitétel úgy szólt, hogy a nemzetközi jellegűnek szánt programpontok részletes megállapítására és előkészítésére a magyar miniszterelnök a közös külügyminiszterhez szándékozik fordulni. Mind ebből, mind a tervezet megfelelő pontjaiból egyértelműen kiderül, hogy a program készítői az események egy részén a külföld, illetve az osztrák birodalomfél, és a közös intézmények (hadsereg, delegáció) meghívásával, illetve jelenlétével számoltak. Ez a szándék a legkevésbé sem találkozott a király tetszésével. Amíg két évvel azelőtt csak néhány jelentéktelen módosítást tétetett az akkori előterjesztésen, most szinte minden nemzetközi vonatkozású passzust kihúzott! Nemcsak a külállamokra vonatkozóakat, hanem pl. a nemzetközi egyházi körök és az *osztrák–magyar* képviseltek is töröltettek a szövegből, nemkülönben a hadsereg, az udvar és a magyar főrendiházi tag főhercegek jelenléte. Világos, hogy Ferenc József ellenzett minden olyan látszatot, mely Magyarországot önálló államként jeleníthette volna meg, és az ünnepet nemzeti keretek között akarta tartani. Kifejezetten kicsinyes, hogy a Vaskapu megnyitására meghívandók sorából nemcsak a nagyhatalmakat törölte, hanem még Bulgáriát is, és csak a közvetlenül érintett szomszédokat hagyta benn. A lajtántúli birodalomrész, az udvar és a királyi család jelenlétének korlátozása (mely nélkülözött bármiféle külpolitikai megfontolást) csak azt célozhatta, hogy csökkentse a rendezvények fényét, fontosságát. Mégcsak monarchiai jelentősége se legyen, maradjon meg az egész magyar belügynek. A millenniummal kapcsolatos emócióit alighanem ez a gesztus mutatja meg őszintén.^{161/a}

A programtervezet piros tintával ki nem húzott részét az uralkodó szeptember 28-án jóváhagyta, a módosításokat Bánffy tudomásul vette¹⁶² és azonnal közölte a szűkebb millenniumi bizottsággal,¹⁶³ majd október 12-én tárgyalta az országgyűlés két háza által kiküldött országos bizottság.¹⁶⁴ A program egészét nem érte kifogás, legfeljebb a rendezvények sorrendjét. Polónyi Géza azt kívánta, hogy az ünnepségsorozat a törvényhozási aktsussal kezdődjön, ne az országos kiállítás megnyitásával. Thaly Kálmán azt szerette volna, ha nemcsak kettő, de legalább négy emlékoszlop készülne

el 1896-ban. Helfy Ignác az Árpád szobor felállításával indította volna az ünnepet, de ha ez nem megy, akkor a törvényhozás képviseltesse magát Pusztaszeren. Hosszas vita bontakozott ki arról, hogy a király vegyen-e részt, illetve részt vehet-e a parlament két házának együttes ünnepi ülésén.¹⁶⁵ Felmerült az igény, hogy a bandériumok közjogi jelentőségű felvonulása ne keveredjen össze a (Vágó-féle) tervezett díszmenettel. Ez a kérés akceptáltatott, a többi közül csak a Pusztaszerre vonatkozót fogadták el. A többit elhárították, közöttük azt is, ami ez egyszer a fekete-sárga zászlók mellőzését szerette volna elérni. A király úgy nyilatkozott – hangzott a válasz –, hogy az az ő színe. Egyetlen lényegi változtatást ért el az országos bizottság: az ünnepségsorozat nyitányának a pusztaszeri emlékmű alapkötetétét tették meg, s néhány nappal a kiállítás május 2-i megnyitása elé időzítették (végül is csak 1896. június 27-én került rá sor). Az országos bizottság egyhangúlag elfogadta a miniszterelnöki programot, s részletes kidolgozását is. Bánffy felhatalmazta arra, hogy egyes kérdésekben *esetleg* kérje ki a bizottság véleményét.

A következő lépés az országgyűlés jóváhagyásának elnyerése lett volna, de az már nem volt sürgős: csak fél évvel később – a millenniumi ünnepségek részeként – történt meg. November 3-án a miniszterelnök leiratban közölte a szakminiszterekkel a programot.¹⁶⁶ Bizonyos rendezvények dátuma függőben maradt, vagy változott: Wlassics kultuszminiszter éppen ekkor jelentette Bánffynak, hogy az Iparművészet Múzeum, melynek felavatását májusra tervezték, csak szeptemberre készül el, a kassai dómét pedig még nem tudja megmondani.¹⁶⁷ Bánffy megadta a biztosnak tekinthető napokat és jelezte, hogy a többi az alkotások elkészültének függvénye – a menetrend tehát minden részletében még mindig nem volt végleges. Az ünnepi események kezdetéig tett változtatások pontos és teljes nyomon követése – nem lévén koncepcionális jellegük – nem látszik szükségesnek. Egyetlen momentumot érdemes még megemlíteni: Bánffy a leiratban megszabta miniszterei feladatkörét az ünnepségeken és már ekkor kijelölte, hogy az emlékoszlopok fölavatásánál vagy alapkötetétélénél melyiküknek hol kell jelen lennie. A kiválasztás egyes esetekben kézenfekvő (vallás- és közoktatásügyi miniszter – Pannonhalma, horvát-szlavón-dalmát miniszter – Zimony); más esetekben megmagyarázhatónak tűnik (a honvédelmi miniszter szintén Zimonyban az alkalom Hunyadi vonatkozása miatt, a király személye körüli miniszter Dévényben a vele összekapcsolt pozsonyi „kiválóan dynasticus és loyális” ünnep okán, míg talán az igazságügyminiszter munkácsi jelenléte is indokolható a felállítás helyéül szolgáló vár fegyház funkciójával); végül helyenként esetlegesnek tűnik (pénzügyminiszter – Zobor-hegy, földművelésügyi – Cenk-hegy, kereskedelemügyi – Pusztaszer). E kérdésben tehát nem a kormány döntött, hanem egyszemélyben a miniszterelnök.

Az „ünnepségeknek véglegesen megállapított sorozatát” csak 1896 áprilisában terjesztették az országgyűlés elé, mégpedig nem közvetlenül, hanem a Wekerle-féle előterjesztés parlamenti tárgyalásakor kiküldött, 40 képviselőházi és 20 főrendiházi tagból álló millenniumi országos bizottság közbejöttével.¹⁶⁸ Az április 6-i miniszterelnöki leirat alapján kelt három nappal később a bizottság jelentése, mely a programot és a millenniumi törvényjavaslatot közösen nyújtotta be a parlamentnek.¹⁶⁹ Ebben az őszi előterjesztésnél lényegesen tömörebb formában adták meg a főbb események időpontját. Itt már a nemzeti színház díszelőadásának (május 18.) és a királyi palota alapkötetétélének (június 6.) dátuma is szerepel. Kissé módosult az időpontja a po-

zsonyi ünnepségnek (szeptember 13.) és a Fővám téri hídavatásnak (október 4.). Érdekes módon kimaradt az ezredévi emlékoszlopok említése, a pusztaszerit kivéve, melynek alapkövetétele két hónapot csúszott a tervezetthez képest.

A jelentés másik része a millenniumi törvényjavaslatot (a millennium emlékének törvénybe iktatását) tartalmazta és elfogadásának módját a korábbi előterjesztéseknek megfelelően ajánlotta.

A jelentést a képviselőház április 21-én, a főrendiház 25-én tárgyalta.¹⁷⁰ Tárgyalta, de nem vitatta meg. Azt tartották ugyanis az alkalomhoz méltónak, ha vita, sőt hozzászólás nélkül, egyhangú szavazással fogadják el, demonstrálva a nemzet egységét a millennium ügyében.¹⁷¹ Végeredményben sem az ünnepi programról intézkedő határozat, sem pedig a június 8-i díszülés tárgyát képező, a millenniumi alkotásokat (ezredévi emlékmű, hét emlékoszlop, Szent István szobor, Szépművészeti Múzeum, 400 népiskola) elrendelő törvény¹⁷² nem lehetett parlamenti kritika tárgya, holott egyes elemeit, valamint mások hiányát a megelőző években sokszor és hevesen bírálták. Egyhangú megszavazásuk maga is az ezredéves ünnep programpontja lett.¹⁷³

JEGYZETEK a bevezetéshez

1. Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Napló. (A továbbiakban: Képviselőházi Napló) VIII.köt. Bp. 1893, 296–316. és 319–329.

2. Ministerelnök előterjesztése, az államalapítás ezredeik évfordulójának megünneplése tárgyában. Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai (a továbbiakban: Képviselőházi irományok) XVI. köt. Bp. 1894, 28–30. (524. szám)

3. A közölt iratok nem tekinthetők teljesen ismeretlennek, hiszen – hivatkozásai szerint – több szerző is kutatott abban az iratanyagban, ahol megtalálhatók. Ismertetésükre mégsem került sor, utalás is csak kivételesen, egyetlen aspektusból történt a munkálatok egyikére. VADAS F.: Nemzeti pantheon és ezredéves emlékmű. *In* Sub minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. Bp. 1989, 166–167.

4. A témára vonatkozó iratok a Magyar Országos Levéltár (OL) miniszterelnökségi levéltárában (K 26) vannak 1895-22 levéltári számon, két csomóban. Az I. rész az 1895-ben, a II. rész pedig az 1882–1894-ben iktatott ügyiratokat tartalmazza. Majdnem valamennyi hivatkozandó irat ezen a jelzeten található, ezért a továbbiakban csak az egyes ügyszámok (miniszterelnökségi) iktatószámára történik utalás, aminek alapján visszakereshetők. (Ahol más a jelzet, ott természetesen a levéltári szám is szerepel.) Az azonos témával kapcsolatban egyazon évben keletkezett akták ún. törzsszámot is kaptak, mely a legkorábbi irat iktatószámával azonos. Mivel ennek csak a korabeli iratkezelésben volt jelentősége, csak olyankor érdemes

hivatkozni rá, amikor az iratok egyenkénti ismertetése nem szükséges.

5. A képviselőház a kormány elé utalta a felterjesztéseket, majd – Hegedüs interpellációja után – a vallás- és közoktatási miniszternek adták ki, „annakidején leendő esetleges használat céljából”. OL K 26 4326/1882, valamint 1663/1882 és 2006/1882 ME számon. A beadványok nincsenek meg, a VKM iratanyagának részeként pusztulhattak el. Így azt sem tudni, hogy történtek-e további lépések a minisztériumban ebben az ügyben.

6. Képviselőházi Napló, 1882.X.11. (Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés ..., VII.köt. Bp. 1882, 24.)

7. Képviselőházi Napló, 1883.I.12. (I.m. IX. köt. Bp. 1883, 20.)

8. Az állandó országház palotájának felépítéséről az 1880. évi LVIII. törvénycikk határozott.

9. GÖNDÖCS B.: Pusztaszer és az évezredes ünnepély. Bp.1883.

10. I. m. 69.

11. CZIGLER Gy.: Egy magyar pantheon. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 1883, 149–150. és VII-X.

12. Felsorolásuk: OL K 26 4092/1882. és 988/1885. ME számon. A felterjesztések nincsenek meg, 1888-ban áttették őket a VKM-be.

13. A leiratot a Történelmi Társulat lapja közölte: A millenarium. Századok 1882, 788–789.

14. OL K 26 1422/1884. ME számon. „A Millennium Tárgyában” című négyoldalas nyomtatvány első fele, szerzője Pauler Tivadar másodelnök.

15. Jelentés a Millennium ügyében. A nyom-

tatvány másik felén, Ipolyi Arnold osztályelnök aláírásával, Trefort 1884 áprilisi megjegyzésével. A történelmi bizottságnak az Akadémiahoz intézett jelentését (1883.I.25.), illetve az egyes bizottsági tagok operátumait közölte a Századok 1883/2. melléklete, 185–215. (a végén áttekintő kronológiai táblázzal)

16. Így már MARCZALI H. in A magyar nemzet története. I. köt. Bp.1895, 113.; PAULER Gy.: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp.1900, 34–35.; KARÁCSONYI J.: A magyar nemzet honalapítása 896–997-ig. Bp.1927, 6–9.; HÖMAN B. in Magyar történet. I.köt. Bp.1935, 118. Az újabb irodalomból 895-re datálja: GYÖRFFY Gy.: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. Valóság 1973/7, 8–11. (Majd uő. in Magyarország története 1/1 Bp.1984, 588–605.); 892–893-ra teszi KRISTÓ Gy.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államig. Bp. 1980, 156–157. A témáról legújabbban: ERDELYI I.: A magyar honfoglalás és előzményei. Bp. 1986; BARTHA A.: A magyar honalapítás, Bp. 1987. Ld. még ENGEL P.: Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig. Bp.1990, 97. és Korai magyar történeti lexikon. Bp.1994, 266.

17. A főváros közgyűlése 1882.XI.8-án 25.000 forintot szavazott meg ötévi részletekben egy szabadságharc-szobor létesítésére és gyűjtést kezdeményezett, hogy közadakozásból készüljön el a millenniumra. A szoborbizottság 1889-ben pályázatot írt ki 1890-re, de a beérkezett 9 pályamű egyikét sem ítélték alkalmasnak a foganatosításra. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1882-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei. Bp.1916, 164–165. A gyűjtőív teljes szövegét közli és a pályázatról beszámol GALGÓCZY K.: Emléklapok a magyar nemzet ezredéves ünnepére. Bp.1892, 100–104.

18. A főváros közgyűlése Pest megye körlevele kapcsán ötévi részletben 25.000 forintot szavazott meg a célra. Az erről szóló felterjesztés a miniszterelnökhöz: OL K 26 898/1882 ME számon. Ld. még az előző jegyzetben hiv. közgyűlési jegyzőkönyvet, 55. Az 1893-as újabb felterjesztés 473/1893 ME számon OL K 26 1899-XX-1095 jelzeten. Történetének máig legérzesebb feldolgozása LIBER E.: Budapest szobrai és emléktáblái. Bp.1934, 256–259.

19. OL K 26 712/1895. törzsszámú iratok.

20. Törvényjavaslat „az állandó országház építési tervének jóváhagyásáról” s az építés végrehajtásáról. Képviselőházi irományok. (Az 1881. évi szeptember hó 24^{re} hirdetett országgyűlés...) XX.köt. Bp.1884, 176.

21. Pi. Orbán Balázs, vagy Helfy Ignác. Képviselőházi Napló 1884.V.1-2. (I. m. XVIII.köt. Bp. 1884, 78, 80, 89.)

22. Uo. 90, 92, 93.

23. OL K 26 1911/1889 ME sz.

24. Ld. az 5. jegyzetet

25. OL K 26 2278, 2362, 2567, 2609, 2781/1889. ME sz. A támogató feliratok száma ennél jóval nagyobb; volt úgy, hogy a BM tucantnyit küldött meg egyszerre — ezek közös iktatószámot kaptak a miniszterelnökségen.

26. Uo. 2567/1889 ME sz.

27. Előterjesztése és indítványa a Magyar nemzet ezredéves ünnep tárgyában Galgóczy Károlynak. Uo. ad 2567/1889. ME sz.

28. GALGÓCZY K.: Emlékirat a magyar nemzet ezredéves ünnep tárgyában. Bp. 1890.

29. A/ Történelmi emlékkönyvtár nemzeti emlékekkel (a magyar történet legnevezetesebb mozzanataival, „melyek a nemzet emelkedésével kapcsolatosak s a nemzet önérzetének buzdítására alkalmasak”), királyok, hadvezérek, nagy államférfiak életrajzával; B/ Földrajzi emlékkönyvtár a megyék, városok, községek, valamint monumentális épületek leírása; C/ Közművelődési; D/ Statisztikai és nemzetgazdasági; E/ Családi stb. emlékkönyvtárak.

30. „...a név hangzására és a vallásra tekintet nélkül, mindenki felvételik, aki magát a magyar nemzet tagjának vallja és az összeírás okmányt ilyenképp aláírja.”

31. Ennek bővebb kifejtését más alkalomra tartja fenn. Nemzetközi kiállítás rendezését is helyesli, de bővebben nem szól róla. Állásfoglalásának az ezredévi ünnepek időpontjára vonatkozó részére érdemes még kitérni: az akadémiaival ellentétben a honfoglalásnak nem a kezdőpontját venné figyelembe, hanem a befejezését, ezért 1900-ban, mégpedig augusztus 20-án, mint legrégebb nemzeti ünnepnapon tartaná meg az ezredéves ünnepet.

32. Összesen 32-t: OL K 26 3048, 3252, 3441, 3658, 3740, 3837, 3865, 3979, 4003, 4092/1889. és 66, 1635, 2262, 2338, 2634, 3531 és 3777/1890. ME számon.

33. Képviselőházi Napló 1890.V.31. (Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés...) XVIII. köt. Bp.1890, 379–381.

34. A minisztertanács már az előző nap tárgyalta az ügyet, mivel Szapáry értesült Thaly szándékáról. Válaszát a kormánytagok helyeselték. OL K 27 1890.V.30.

35. OL K 26 1736/1890. ME sz.

36. Fogalmazványa uo. Az előadói ívre tett megjegyzések szerint ekkor dönt el végleg, hogy az ügy nem kerül át a VKM-be (pedig már az arra vonatkozó átiratot is megfogalmazták): „a miniszterelnökségnél kívánom ez ügyben a kezdeményezést megtartani.”

37. OL K 27 1890.IX.1.

38. A minisztertanácsi határozat aktája jellemzően mutatja az ügy halogató kezelését. Az 1890.IX.1-i döntést követően a miniszterelnökség tájékoztatást szándékozott kérni az érintett minisztériumoktól az addig tett intézkedésekről, a feltehetően már történt adatgyűjtésről, és közös értekezletet is kilátásba helyezett. Határidőül 1894.IV.10-ét, majd IX.30-át akarták megjelölni, de végül el sem küldték a leiratot. 1891. júniusából való az utolsó megjegyzés az előadói íven: „Valamelyik szakminister úr kezdeményezéséig — esetleg más incidens fölmerüléséig — ad acta teendő”. OL K 26 2850/1890. ME sz.

39. ZICHY J.: Emlékirat a millennium nemzeti megünneplésére. Bp. 1890.

40. I. m. 11. „Bemutatandó néhány nevezetesebb épület (Visegrádi vár, Mátyás király pa-

lotája, Vajda-Hunyad) korhű utánzatban." Ez a sor a történelmi főcsoport épületegyüttese koncepciójának látszólag első megpendítése. Mivel azonban Zichy ezt a kiállítást az iparművészeti palotában kívánta bemutatni, bizonyára csak makettekre gondolt. Uo.

41. X. század: Honfoglalás. A vezérek esküje és Árpád fejedelemmé választása. XI. század: Szent István honszervező működése. Koronaküldés. XII. sz.: Kálmán. Magyarok a tengerig hatolnak, keresztes hadjáratok, tudományok mellátása. Szászok betelepítése. XIII. sz. Tárjárás – újjáépítés. Kunok, jászok betelepítése. XIV. sz.: Nagy Lajos. Három tengeri terjedő birodalom bemutatása, a magas fokra emelkedett művészet és ipar. XV. sz. Mátyás király működése. „Ugyane napon este a >Vigadó< ban nagy jelmézből mutatandó be *Beatrix és Mátyás nagy lakodalmi ünnepének* bevonulása." XVI. sz.: Az ország 3 részre szakadása, küzdelmek, sanyarúság. XVII. sz.: Erdély aranykora, Buda visszavétele. XVIII. sz.: Mária Terézia, pozsonyi országgyűlés. XIX. sz.: Nem az események bemutatása célra vezető, hanem az eredményeké. I. m. 9–10.

42. Ennek oka az volt, hogy a Műbarátok köre előbb megvitatta, s ez egy kissé elhúzódt. Zichy talán először a kör választmányával közölte javaslatát 1890 májusában (erről ld. a 154. jegyzet végét), majd egy 150 fős bizottság alakult, mely előtt június 8-án ismertette a tervezetet. Ez alkalommal Atzél Béla báró azt indítványozta, hogy a díszfelvonulást egészítsék ki egy a Vérmezőn tartandó hálaistentisztelettel, mely alkalommal „a király vezeteti a nemzetet isten oltára elé” – félmillió néző előtt, 1000 énekes és 600 zenész közreműködésével. A bizottság 15 fős albizottságot küldött ki, mely június 22-én ült össze. Ekkorra fejezte be Zichy „az általa a tárgyalások megkönnyítése céljából kidolgozott” emlékiratot. Az albizottsági ülésen Fraknói Vilmos a további tárgyalások elhalasztását javasolta addig, amíg az illetékesek megállapodnak a rendezvények időpontjáról, kereteiről, dimenzióiról. Végül abban maradtak, hogy ősszel kezdik meg a tanácskozásokat, és Zichy emlékiratát addig is megküldik a nagybizottság minden tagjának, és kívülállókól is várnak javaslatokat. A legjobb eszméket azután összegyűjtik és továbbítják a kormánynak. A vélemények és javaslatok késedelmes beérkezése lehetővé tette az oka, hogy csak 1891. I. 25-én tűzték napirendre a számbavételüket. A bizottság záróülése II.8-án összegezte az indítványokat és úgy döntött, hogy a módosított emlékiratot tárgyalási anyagként a kormány rendelkezésére bocsátják. A millennium megünneplése. Egyetértés 1890.VI.10, 4; A millennium. Uo. 1890.VI.24, 4. és ugyanezen a címen uo. 1891.II.9, 1. A bizottsági tagoknak szóló, az emlékirat szétküldését kísérő 1890. VI.20-i körlevél és az 1891.II.8-i ülésre szóló meghívó egy-egy példány: OSZK Kézirattár Fond IX/733.

43. a/ A Millennium alkalmával felállítandó örökemlékü művön kívül b/ Pantheon c/ Mauzóleum d/ Országos Ielenchaz (egy központi

és öt fiókéntézet) e/ Pasteur intézet hasonmása Budapesten f/ Közös kórházak g/ Tébolydák az ország fő pontjain h/ Bölcsöde és menhely i/ Rudolfinum alapítása Budapesten j/ Elnyomorodott munkásoknak tartás és lakház k/ Országos árvaház és egyéb közérdektű intézet felállítása. OL K 26 ad 2850/1890. ME sz.

44. OL K 26 3967/1890. ME sz.

45. Uo. 1051/1891. ME sz. (A Kisérvölével hangsúlyozza: örülnek annak, hogy a kormány maga veszi kézbe az ügyet és felajánlják közreműködésüket.)

46. A megfogalmazást ugyan Zichy Jenő és Gelléri Mór, a bizottság titkára végezte, de a módosítások zöme másoktól származik. A kiegészítő indítványokat Kamermayer Károly, Ráth György, Lipthay Béla, Csáky Albin és Forinyák Gyula tette, de nem tudni, hogy melyiküktől melyik ötlet ered. A millennium... Egyetértés 1891.II.9, 1. Csak az bizonyos, hogy a világiállítás eszméje Zichy nevéhez köthető. Ezzel kapcsolatban külön emlékiratát februárban személyesen nyújtotta át a miniszterelnöknek, aki a kereskedelmi miniszterhez továbbította. OL K 26 529/1891. ME sz. (A világiállításról szóló vita, mely az év őszén kulminált és még jó ideig tartott, bár fontos eleme a millennium előtörténetének, kívül esik a jelen dolgozat témáján.)

47. OL K 27 1891. VIII.6.

48. A millennium ünnepi sorrendje. OL K 26 3203/1891. ME sz. (Aláírva nincsen, az előterjesztő személye utalhat a szerzősége.)

49. A szűkebb miniszteri bizottság jegyzőkönyvei vagy emlékeztetői nem kerültek elő.

50. A törvényjavaslatot 1891.X.13-án fogadta el a kormány és XII.9-10-én tárgyalta a képviselőház. 1892.II.19-én Baross már a helymegállapítása iránti tanácskozmány összehívhatását kérte a minisztertanácstól, s kapott hozzá jóváhagyást.

51. Baross 1892.V.8-án hunyt el. A kormány V.20-i ülésén már az vetődött fel, hogy egyáltalán rendezendő-e 1895-ben kiállítás vagy sem! „... a minisztertanács a kiállítás tartásának eszméjét elejtendőnek határozta.” Ámde 4 hónap múlva – arra hivatkozva, hogy a gazdasági tényezők kivétel nélkül támogatják – mégis a megtartás mellett döntött a minisztertanács, de nem határozott az időpontról (mivel már törvény volt rá, ez a halasztással egyenértékű) és 1 millióban maximálta az állam által hozandó áldozatot (amivel előlött, hogy ne a Lágymányoson, hanem a Városligetben – a fennálló épületek felhasználásával – rendezzék meg). OL K 27 1892.V.20. és IX.16.

52. Uo. 1892. XII.27.

53. 1892.I.5-én egyelőre ad acta tették, egy évvel később pedig azt írták rá: „Az iktatmány további nyilvántartása mellőzendő 93 1/7.” Mint a 48. jegyzet. Ugyanezen a napon a főváros 1891.X.5-i – az ünnepségek iránt tudakozódó – feliratára is hasonló megjegyzés került. Uo. 3540/1891. ME sz.

54. Képviselőházi Napló 1891.XII.9-10. (Az 1887. évi szeptember hó 26-án hirdett országgyűlés... XXVII.köt. Bp. 1892, 319–364.)

55. Ezt proponáló korábbi cikke: THALY K.: Az ezredéves emlékűnnep. Egyetértés 1890. VI.1. Az itt szóba hozott helyek listája – Pannonhegy, Esztergom, Nyitra (Zoborhegy), Munkács vagy Ungvár, Pusztaszer, Kolozsvár környéke, Székelyudvarhely, Zimony – kettő kivételével tartalmazza azokat, ahol a hét emlékoszlop létesült. Előző napi parlamenti beszédében már említette Dévényt (Esztergom helyett) és a két erdélyi helyszíneként a székelyföldi Bud-várat és a Brassói Cenk-hegyet. Mint a 33. jegyzet. Az ötlet első csirája GÖNDÖCS B.: i. m. 92, ahol a honfoglaló vezérekről elnevezendő pusztaszeri hét halom csiszolatlan gránit piramissal való megjelölése a javaslatok egyike.

56. Az 54. jegyzetben i. m. 345.

57. I. m. 353. (Pulszky a vitában azon gúnyolódott, hogy az emlékoszlopok nem fognak érvényesülni, mert senki sem fog elszállni alattuk, mindenki vonaton közlekedik. A végleges helyválasztás során nagyon is figyelembe vették azt a szempontot, hogy az emlékművek zöme a nemzetközi vasúti fővonalak mellé épüljön, vonatról is jól látható legyen. THALY K.: Az ezredévi országos hét emlékoszlop története. P. 1899, 1898, 10-12, 23, 27, 32, 36, 39.)

58. OL K 26 4344/1891. ME sz.

59. „a/ bemutatása a magyar új polgári törvénykönyvnek. b/ a magyar országgyűlés új palotája; Munkácsynak a honfoglalás tényét ábrázoló nagy festménye. Ugyane palotában a nemzeti ünnep megnyitása és lefolyása. c/ a lipótvárosi új bazilika, s ennek egyidejűleg történő felszentelése. d/ a budai vár: új várak, a kettős főváros többi összes közcélú monumentális épületei, – s kiváltképp a Károly laktanya helyére tervezett új Városházával. e/ a stílszerűleg restaurált Mátyástemplom. f/ a Sz. Gellért-hegyen (esetleg) épüendő nemzeti Pantheon. g/ a magyar négy [helyesen: fővárosi negyedik] színház; akademia, muzeum, képzőművészeti intézet sat. – h/ a főváros két testét összekötő dunai négy vashíd. i/ a főváros vízvezetéke, csatornázása, villanyos világítása. j/ ugyancsak a főváros népességének szaporodása egy évszázad óta. k/ kimutatása egy végösszegben a magyar szent korona országában legutóbbi összeírt összes lakók számának, a magyar nyelven beszélő milliók megjelölésével. l/ a magyar fegyvergyár és katonatisztnelvelő új intézet. m/ a magyar honvéd-hadsereg létszáma, felszereltsége és harcképessége. h/ a magyar tengerpart és kereskedelem forgalmának emelkedése. o/ a Vaskapu sziklái szétzúzása – és a hazai folyamok megfékezésének végrehajtott ténye. Vasúti és vízi közlekedésűnk forgalmi képességének kimutatása. – p/ nemzetközi (akkori) kiállításnak mindenki által megtekinthető vívmányai a tudomány, művészet, ipar és humanizmus terén, – a házi állatokra is kiterjedő védintézkedésekkel.” Uo.

60. Kiegészítés a Margón: vagy minden új évszázad első napján. Uo.

61. Uo.

62. Az ezredéves ünnep és a kiállítás. Egyetértés 1893.II.5, 1.

63. OL K 26 430/1893. ME sz. Az előadói ívből kiderül, hogy – az 1882-es előzményre hivatkozva – a VKM-nek akarták kiadni, de aztán nem tették meg. A már foganatosított intézkedésekre utalva októberben tették ad acta.

64. Közülük az eddig nem említettek: Rákóczi hamvainak hazahozatala, Andrássy szobor, a budapesti tudományegyetem új palotája és a debreceni kollégium református egyetemmel fejlesztése, szamosújvári főgimnázium és a honfoglalás történetének megírása az Akadémia által.

65. Az 52. jegyzetben hiv. minisztertanács fogadta el a törvényjavaslatot.

66. Képviselelőházi Napló 1893.II.4, 6. (Az 1892. évi február hó 18-ra hirdetett országgyűlés... VIII.köt. Bp.1893, 296–316. és 319–330.)

67. Vele szemben Helfy minden nemzet meghívását pártolta.

68. A hét emlékoszlop helyét illetően a véglegestől két helyen eltérő felsorolást adott: Erdélyben Kolozsvár vagy Dés szerepel, Dévény helyett pedig Pozsony.

69. Az 1. a világkiállításra, a 2. a külföld meghívására, a 3. a meghívottaknak a nemzet általi vendéglátására vonatkozott, míg a 4. az Árpád emlékműre és az 5. a hét emlékoszlopra.

70. Főrendiházi napló, 1893.II.14. (Az 1893. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés... I.köt. Bp.1892, 43–60.)

71. A körutat illetően elég zavarosan fogalmaz. Az új Duna-hidat kötné össze a város fontosabb központjaival, de nem jelöli meg, melyekkel. A Kerepesi út – Hatvani utca kiépítése az épülő hidig aligha tekinthető körútnak, ezt a hídon át a Margithíddal és a Városligeti körúttal kötné össze. Az előbbi nyilván a budai körút lenne, az utóbbi nem világos. Mint korábbi és későbbi nemzeti színházi intendáns jól ismerte az intézmény finánciális helyzetét, melyet másokhoz hasonlóan a 900 fős befogadó képesség növelésével kívánt javítani, a megnövekedett bevétellel pedig az állami szubvenciót kíváltani.

72. A Képzőművészeti Társaság kezdeményezését más hozzászóló is említette és támogatta, Keglevich álláspontja annyiban más, hogy vasszerkezetű, esetleg máshová is áthelyezhető kiállítási múcsarnokra gondolt.

73. A dokumentum (az A./ rész végén) utal is arra, hogy „tárgyalások” alatt a hivatali előzményeket érti, nem pedig a parlamenti vita óta folytatott megbeszéléseket (melyekre idő sem lett volna). A három munkálat közös miniszterelnökségi iktatószáma: 1884/1893 ME sz.

74. A munkálatok közös előadói íve felsorolja az összeállítások címét. Az első kettőt úgy, ahogy magukon az iratokon szerepel, a harmadikét viszont így adja meg: „Programtervezet széles alapon Ministerelnök úr ő nm. 1893 febr 4iki országgyűlési beszédében jelzett szempontok alapul vétele mellett”.

75. THALY K.: az 57. jegyzetben i. m. 11. Az elhelyezésnél arra is gondot fordítottak, hogy mint a magyar állam jelvénye Belgrádból is jól látható legyen! I. m. 33.

75/a A harmadik munkálat végén lévő időbeosztásban eredetileg a kiállítás berekesztése lett volna az utolsó rendezvény. Ezt a bekezdést azonban kihúzták és újrafogalmazták, amikor is – nyilván figyelmetlenségből – kimaradt, s így a tisztázatba sem került be. Ld. a dokumentumok 113. jegyzetét.

76. G – a: Az ezredéves ünnep. Egyetértés 1893.VII.20. 1.

77. A szerzőséget igazoló további jel, hogy a közös előadói íven, a tartalom felsorolásánál valaki ceruzával odairta a szerzők vezetéknevének kezdőbetűjét az egyes munkálatok címe mellé.

78. 1879-ben fogalmazósegéd, 1884-ben címzetes miniszteri titkár, 1886-tól fogalmazó, végül 1889-től miniszteri titkár. Ebben a rangban kerül át a miniszterelnökségre, ahol 1896-tól az I.(elnöki), 1898-tól a II. osztály főnöke. 1904-ig van a miniszterelnökségen (1911-ben Kempelen nyugalmazott miniszteri tanácsosként említi). Mindkettőjük hivatali pályafutásának adatai Magyarország tisztai cím- és névtára megfelelő kötetéből valók.

79. Származására: Magyar nemzeti zsebkönyv. 2. rész: Nemes családok. I.köt. Bp. 1905, 42–43. és KEMPELEN B.: Magyar nemes családok I.köt. Bp.1911, 417–418. (családfával). Egyik fivére (Béla) tábornok, a másik (Kálmán) földbirtokos, mezőgazdasági szakíró. Utóbbira ld. még SZINNYEI J.: Magyar írók élete és munkái. I.köt. Bp.1891. 587.

80. Születési dátuma a hivatkozott genealógiai munkákban szerepel. Halálának időpontját eddig nem sikerült kideríteni. Az OSZK kinyomtatványtára számos rokonának gyászjelentését őrzi, az övét nem. Csak annyi tudható, hogy 1918-ban még élt, 1925 őszén már nem.

81. A familia egyik ága Hevesben telepedett le a XVIII. század végén. Jeles tagja, Barkassy Ádám ref. lelkész (1755–1813) az 1800-as évek elején lefordított egy Zrínyivel kapcsolatos német regényt. A hevesi Barkassyakra ld.: OROSZ E.: Heves- és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai. Eger, 1906, 21. Barkassy Ádámról: GYÖRGY L.: Adatok regényirodalmunk és drámairodalmunk történetéhez. Egyetemes Philológiai Közlöny. 1913, 210. Vö.: GULYÁS P.: Magyar írók élete és munkái. I.köt. Bp.1940, 451–452.

82. OL K 26 külön iktatószám nélkül a 430/1893-as törzsszámon (a 4. jegyzetben hivatkozott jelzeten), melyen maguk a munkálatok is (a témára vonatkozó azévi valamennyi irattal együtt) megtalálhatók.

83. A millennium megünneplésére vonatkozó tervezetek és eszmék. Mint a 82. jegyzet.

84. GALGÓCZY K.: a 17. jegyzetben i. m. Ez a kiadvány nincs az iratok között, csak egy cédula, mely arra utal, hogy a miniszterelnökség könyvtárában található. A benne ismertett javaslatok közül jónéhányat nem méltattak figyelemre a miniszterelnökségen: az egyesületi

kezdeményezéseket, a Nemzeti Múzeum hiányzó homlokzati díszének elkészítését, mintaközös telepítést Pusztaszerre, a Zichy Jenő féle 18 [helyesen 19] napos ünnepsorozat (az utóbbiról ld. a 154. jegyzet) stb.

85. A munkálat összeállítója felemás szelekciót végzett: a listán szereplő tételekből kihagyta azokat a parlamenti felszólalásokat, amelyek nem tartalmaztak konkrét javaslatot (pl. Apponyi Albertét), az előiratok ötletei közül csak egy nyilvánvalóan megvalósíthatatlan piramis-tervet mellőzött (erről ld. VADAS F.: Millenniumi piramis és Gellért-hegyi Akropolisz. Budapesti Negyed 1994/1, 85–110.), míg az *Emléklapok* által felsorolt kezdeményezések között erősen válogatott.

86. Nagy részük anyaga ugyanolyan vékony lila papír, mint amilyenre a harmadik munkálat fogalmazványa íródott, nem pedig az a durvább és vastagabb zöld, amilyen a közigazgatásban általánosan használatos volt (ilyen a másik két munkálat fogalmazványáé is).

87. Készült – csak félbemaradt és a munkálatba nem került be – egy olyan csoportosítás, mely a programtervezetben szereplő rendezvényeket aszerint osztja be, hogy melyik minisztérium hatáskörébe tartoznak.

88. Felsorolásuk a lap túldoldalán.

89. Korabeli kiadása: FEJÉRPATAKY L.: Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok viselt dolgairól. Bp.1892, 31.

90. Valószínűleg azért, mert az ezredév 11 századra osztása (4 évet felölöl első századdal) komikus lett volna.

91. Ez már javítás! Eredetileg Zrínyi – Szigetvár felirat volt ott, nyilván véletlen elírásként a felette lévő XVI. századi sor helyett. Hasonló tévesztést követett el Hunyadi esetében is, akit először a XIV. századhoz írt, majd kijavított Nagy Lajosra. Ezek a jelek kapkodásra utalnak. Több mint fél évig készültek ugyan a munkálatok, de ez idő alatt – a jelek szerint – nem foglalkoztak velük folyamatosan, hanem mindig csak rövid ideig, de akkur intenzíven. Ezt a kézírás is alátámasztja, mely néhol (pl. az első munkálatba betoldott szövegrésznel) az olvashatatlanságig zilált és hiányos.

92. „Vezérek szobra – 300.000 korona; papoknak arany [és] ezüst kereszték (25-50) – 25.000 K; bosnyákoknak és katonai küldötteknek kardok, pajzsok, fegyverek – 25.000 K; királyi vadászlat – 200.000 K; Regatta, lóverseny, torna s egyéb sport díjakra (csak műemlékek, emlékpénzek) – 200.000 K; [ez eddig összesen] – 800.000 [?!]; Miniszterelnöknek ünnepélyek rendezésére – 400.000 K; [összesen tehát] 1.200.000 korona.”

93. Dátum: 11/VII! 93 és Barkassy kézjegye az oldal alján.

94. Ld. a 84. jegyzetet. Az ott nem említett régebbi publikációk közül jórésrével csak a Pesti Napló 1875-ös cikkéről tudott (erről ld. a dokumentumok 1. jegyzetét) – nem derült ki, honnan.

95. A 38. jegyzetben hiv. előadói íven.

96. Ennek olyan furcsa következményei lettek, hogy pl. a szamosújvári főgimnázium nem

a kultuszminisztérium kezdeményezésére került be az összeállításba, hanem azért, mert Galgóczy történetesen írt róla. Annyira hiányzott a tárcák közti együttműködés, hogy a témával kapcsolatos, korábban a miniszterelnökségről a VKM-nek megküldött ügyiratok felhasználására sem került sor.

97. „A kormány mulasztást követ el, ha e fontos kérdést még továbbra halogatja, s e késelemével kockára veti a kiállításnak is, a millenniumnak is sikerét.” Millenniumi kiállítás. Egyetértés. 1893.I.1, 2. Ld. még ugyanezen a címen uo. 1893.I.10, 1. és II.1, 1., valamint Hazafiság és bizantinizmus. Uo. 1893.II.15, 1.

98. Az ezredéves ünnep programja. Egyetértés. 1893.VII.15, 1.

99. G - a: A millennium. Uo. 1893.VII.20. 1-2.

100. Az ezredéves ünnep [rovatcím] uo. 1893.VII.25, 1-2.

101. Szó sincs róla, hogy a teljes emancipáció élharcosa lenne! Csak a döntést nem igénylő kezelési teendők végzésében adna nagyobb teret: „mindazokban a foglalkozásokban, melyek a szellemi teremtés és szervező erőnek ... megnyilatkozását és folytonos működésben lételetét feltételezik ... a nők emancipációja ... alkalmazint az idők végéig utópia marad”.

102. Az ezredéves ünnep [rovatcím] Egyetértés 1893.VII.26, 1-2.

103. THALY K.: Rákóczi-muzeum Munkács. Uo. 1893.VII.30, 1. és VIII.1, 1-2.

104. Húsz évvel azelőtt – Rákóczi születésének közelgő bicentenáriuma alkalmából – kezdeményezte a hamvak hazahozatalát. Nem közös mauzóleumot javasolt, hanem Rákóczi és katolikus vallású társai porhüvelyének a kassai dómot, Thököly maradványainak Késmárk evangélikus templomát, Vay Adáméinak pedig a debreceni nagytemplomot. (A fejedelem lovas szobrát a Nemzeti Múzeum előtt állította volna fel.) A Magyar Történelmi Társulat április 3-i ülése ... Századok 1873/4, 288-289.

105. Kassát már Thaly előtt is szóba hozták, mint Rákóczi végső nyughelyét. Thökölyt Eperjesen, Bercsényit Ungváron temettette volna újra Hőke Lajos, míg a többieket családjuknak adatta volna át. A marttyrok hamvai. A Hon 1871.II.18. (Reggeli kiadás), 3.

106. Az ezredéves ünnep [rovatcím] Egyetértés 1893.VIII.3, 1. és VIII.17, 1.

107. Uo. valamint már a 102. jegyzetben hiv. lapszámban is.

108. RÁ CZ L.: Szabadsághősök emléke. Egyetértés 1893. VIII.8, 1-2.

109. TARICZKY E.: Tas és Szabolc honfoglaló vezérek. Uo. 1893.VIII. 10, 1.

110. Az ezredéves ünnep [rovatcím] uo. 1893.VIII.17, 1.

111. „Árpádinum” a nemzetiségi ifjak hazafias nevelésére. Uo. 1893.VIII.22, 1.

112. A magyarság kidomborítása. Uo. 1893.VIII.30, 1.

113. A millennium megünneplése. Uo. 1893.IX.2, 1-2.; IX.6, 1-2. és IX.15, 1-2.

114. Azt persze nem lehet tudni, hogy a kiegészítéseket egyszerre írta-e hozzá, vagy

folyamatosan, de ennek nincs is különösebb jelentősége. Pedantériára utal, hogy az Egyetértés-beli cikkekre olyankor is utal a lap szélén, amikor nem új, hanem közkezen forgó, az összeállításban már amúgyis szereplő ötlet említődik bennük. Később viszont már nem gyűjtötte a témára vonatkozó anyagot, holott az ügyiratot csak szeptember közepén tették ad acta (Egyetlenegy VIII.1. utáni cikkre találni csak hivatkozást. Azt viszont különleges jelentősége – Wekerle millenniumi elképzeléseit is ismerteti – magyarázza. Ld. a 118. jegyzetet.)

115. „Tarkovich József államtitkár több heti szabadsággal külföldre utazott.” Budapesti Hírlap 1893.VIII.4,5.

116. THALY K.: Az ezredévi országos hét emlékoszlop ... i. m. 8.

117. GÁBOR E.: Az ezredéves emlék. Schickedanz Albert Millenniumi emlékmű koncepciójának kialakulása. Művészettörténeti Értesítő, 1983/4, 202-215. (Wekerléről: 205-208.)

118. A millenniumi apoteózis. Budapesti Hírlap 1893.VIII.26. I. melléklet. Ld. még a 114. jegyzet zárójelű részét.

119. Szent István dóm Budapesten. Uo. 1893.VIII.20, 1-2.

120. Wekerle Ischben. Budapesti Hírlap 1893.VIII.15, 1. Az egyházpolitikai harcokról ld. GRATZ G.: A dualizmus kora. Bp. 1934, I.köt. 290-312.; CSÁKY M.: Der Kulturkampf in Ungarn. Graz-Wien-Köln, 1967, 92-102.; HANÁK P. (főszerk.): Magyarország története 1890-1918. Bp. 1978. I.köt. 73-98.; legészletesebben SALACZ G.: A magyar kultúrharc története. Bécs, 1938. (az 1893-as év eseményeiről: 241-279.)

121. OL K 27 1893.IX.15.

122. Uo. 1893.X.4.

123. Ministerelnök előterjesztése, az államalapítás ezredik évfordulójának megünneplése tárgyában. Képviselőházi irományok (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés...) XVI.köt. Bp.1894, 28-30.

124. OL K 26 2270/1893. ME sz.

125. Uo.

126. Képviselőházi Napló 1891.XII.9. (Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés ... XXVII.köt. Bp.1892, 331.)

127. Mint a 124. jegyzet

128. OL K 26 2831/1893. ME sz.

129. Mint a 123. jegyzet

130. Pesti Hírlap 1893.XII.5, 1-2; Pesti Napló 1893.XII.5, 3-4; Budapest 1893.XII.5, 3; Magyar Hírlap 1893.XII.5, 5-6; Nemzet 1893.XII.5, mell.; Budapesti Hírlap 1893.XII.5, 1-2; Kis Ujság 1893.XII.5, 2; Egyetértés 1893.XII.5, 2. Amelyik lap nem közölte egészében, az is részletesen ismertette: A millennium. Magyar Állam 1893.XII.5, 1. és A millennium megünneplése. Magyar Ujság 1893. XII.5, 3. A teljes szöveget közölte még a Millennium 1893.XII.12, 2-3.

131. A millennium és az állam. Pesti Hírlap 1893.XII.5, 1.

132. Az ezredéves ünnep rendje. Egyetértés 1893.XII.5, 2.

133. Szatócs-politika. Uo. 1893.XII.8, 1.

134. A millennium megünneplése. Magyar Hírlap 1893.XII.5. 5.

135. Kormány-javaslat a milléniumra. Buda-pesti Hírlap 1893.XII.5. 1-2.

136. Mint a 134. jegyzet

137. Nemzeti ünnepek. Magyar Hírlap 1893. XII.8. 1-2.

138. Mint a 132. jegyzet.

139. A millennium. Millennium 1893.XII. 12, 2.

140. MAJLÁTH B.: Rákos és a millennium. Magyar Hírlap 1893.XII.7. 1-2.

141. SZIKLAY J.: A millenniumról. Millenium 1893.XII.25. 6-8.

142. Pótelőterjesztés az államalapítás ezredik évfordulójának megünneplése tárgyában. Képviselőház irományok. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés ...) XVII.köt. Bp. 1894. 366–368.

143. Könnyen lehet, hogy csak kifejejtették a javaslatból, ugyanis a második munkálatban a meghozandó törvények között szerepelt, melyeket az előterjesztés alapján szolgáló minisztertanácsi határozat nem részletezett; a programba az ott felsorolt többi alkotás egyike sem került be.

144. Magyarország ezeréves fennállásának megünneplésére vonatkozó miniszterelnöki előterjesztés tárgyalására kiküldött bizottság jelentése. A 142. jegyzetben i. m. 360–365.

145. Thaly Kálmán alig 3 évvel később úgy emlékezett vissza, hogy az országos bizottság első ülésén tette meg erre vonatkozó indítványát, holott mire az összeült, az emlékoszlopok már végleg a programba kerültek, tehát csak a korábbi, a Wekerle-féle előterjesztést tárgyaló bizottságnak javasolhatta; Vö.: THALY K.: Az ezredévi országos hét emlékoszlop ... i. m. 9.

146. Történetek is rá kísérletek, de kudarcot vallottak. Részben pótolta a banderális díszmenet. SINKÓ K.: A valóság története, avagy a történelem valósága. A millennium-ünnep historizmus. In Lélek és forma. Magyar művészet 1896–1914. (Kiállítási katalógus) Bp. 1986. 12–20. (a történeti felvonulásról, ill. a hódoló menetről: 15.)

147. Képviselőházi Napló 1894. IV. 19. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés... XVIII. köt. Bp. 1894. 108–118.)

148. Wekerle válaszában arra hivatkozott, hogy a kultuszminiszter programjában 500 iskola, 383 óvoda és 316 menedékház szerepel, ami együttesen több is mint 1000. A millennium utáni Wallacsics-féle program öt év alatt 1000 iskola létesítését tartalmazta, ebből 728 valósult meg 1903-ig. Erről legújabbán MANN M.: Kultúrpolitikusok a dualizmus korában. Bp. 1993. 87–92.

149. Göndöcs Benedek még 1893 őszén az országos kiállítási bizottságnál próbált (az előzőekből már ismert) eszméihez támogatást szerezni, de beadványát a miniszterelnökséghez továbbították, ahol a hivatalos program elkészültével elintéztéknek tekintették. OL K 26 2605/1893. ME sz.

150. Uo. 1222/1894. ME sz.

151. Uo. 1508/1894. ME sz.

152. Uo. 623/1894. ME sz. (Az iratot kiemelték a helyéről; a térítvény szerint a 3500/1903. ME számhoz tették át, de ott sem található.) Vö. a 103. jegyzettel.

153. Ünnepi tervezet. Egyetértés 1893. VIII.17. 1. Az I. nap a Hadúr, a II. az Államé, a III. és az utána következők a Társadalomé.

154. A közbenső napok programját ismerteti GALGÓCZY K.: Emléklapok ... i. m. 105.

„1. nap. A reggeli órákban a fővárosi bazilika ünnepélyes felszentelése. Délben az országos dalárdaegyletek díszfelvonulása zenével; este a városi vígadóban nagy orchestrális hangverseny, az új királyhumnusz ... bemutatlása, utánna Liszt „Erzsébet-oratóriumá”-nak előadása. A zene-előadásokat alkalmi prólóg előzi meg. Este az Operában a Hun utódok előadása. – 2. nap. Délelőtt Arany János szobrának leleplezése; este az Operában István Király előadása. – 3. nap. Dunai ünnep. Nemzetközi evezőverseny, tűzjáték. – 4. nap. Lovagjátékok teljes páncélmezben. Délután népiünnep, régi korbeli játékok bemutatásával. Az Operában »Hunyadi László« – 5. nap. Nemzetközi lövészünnepély egyletek díszfelvonulása. Délután nagy nemzeti díszbankett a vígadóban; a város 6-8 helyén zene. Este az operában »Brankovich« – 6. nap. Reggel a Mátyás-templom felszentelése; délután nagy caroussel. Az operában egy magyar ballet bemutatása. – 7. nap. A korona 3 napra a Mátyás-templomban helyeztetik el közszemlére.

Nagy ünnepélyes felvonulás, mint a koronázásakor; ezt egy nagy »Te Deum« előzné meg. Délután a vígadóban a dalegyletek hangversenye, díjak kiosztása. Az Operában a magyar ballet újbóli bemutatása. – 8. nap. Lövészünnep, földművesek versenye; este a vígadóban nagy jelmez-bál, »Beatrix és Mátyás« lakodalmass ünnepélye. – A 9. napi felvonulás után a Szentkorona visszaállítás, az összes színházban théatre parée [sic], a nemzetiben s az operában prólóg, alkalmi előadás, tableaux »Moriatur pro rege nostro« és a jelen »Apotheosis« Kivilágítás.” Galgóczy szerint Zichy ezt a Múbarátok köre választmányára előtt ismertette, de a sajtó erről nem tud. A szerző által megadott 1891 májusi dátum biztosan téves (az egész eseményort egy évvel későbbre teszi), csak 1890-ben lehetett. Annak viszont az mond ellent, hogy az év júniusában Zichy azt hangsúlyozta, hogy a felvonulási napok közé feltétlenül néhány nap szünetet kell iktatni, ill. „hogy felesleges lett volna az ünnepélyek egymásutánját naptárszerűen fixirozni”. A millennium megünneplése. Egyetértés 1890.VI.10. 4. és a 39. jegyzetben i. m. 4. Így – a tudósítás lényegének hitelességét elfogadva is – kérdéses marad a fenti időbeosztás készítésének időpontja és apropója.

155. OL K 27 1895.VIII.17. A 161. jegyzetben idézendő felterjesztésben úgy fogalmaz, hogy ő jelölte ki a koronázási jubileumot „a tulajdonképeni főünnepelés napjával”. Ez persze nem jelenti azt, hogy a kiöltője is ő volt; a felelősség mindenesetre az övé.

156. OL K 26 2885/1895. ME sz. A tisztázat hátoldalára két dátumot írtak ceruzával: 28/VII. és érk. 4/VIII.

157. Uo.

158. Így azt, hogy ideiglenes tribünt emelnek a királyi palota épülő új szárnyának alapfalain, hogy a hódoló felvonulás különböző részei hol gyülekeznek és milyen útvonalon haladnak. Kimaradt a július – augusztusi program-pont első mondata: „Ő Felsege visszavonul pi-henni”, és a VIII.20-ai körmenet résztvevőinek felsorolásából a Szent István lovagrend tagsága. Végül a szeptemberiből az a rész, mely a királyi Vaskapuhoz vezető útjának vonalát és közlekedési eszközeit taglalja.

159. Megjegyzendő, hogy erre Tarkovich államtitkár távollétében került sor, amikor is Barkassy a minisztertanács jegyzői tisztét is ellátta helyette, július végétől augusztus végéig. OL K 27 1895.VII.11.–IX.5.

160. Mint a 155. jegyzet és megjegyzés a 156. jegyzetben hiv. iratok előadói ívén.

161. Fogalmazványa a 2885/1895, tisztázata a 3212/1895. ME számon.

161/a. A korabeli sajtó csak kivételesen hozta szóba, hogy vajon fog-e, s ha igen, milyen mértékben együtt ünnepelni a nemzettel az uralkodó és a dinasztia a millenium alkalmával. A legkényesebb kérdést a *Budapesti Hirlap* tette föl, hogy ti. Ferenc József a „magyar állameszme mellett mennyire akarja, tudja exponálni magát”. A dinasztia s az ezredév. BpH 1893.IX.6, 1-2.

162. OL K 26 3212/1895. ME sz.

163. Uo. az előadói ívén.

164. Jegyzőkönyve uo. 3504/1895. ME sz.

165. Prónay Dezső báró a millenárius törvényjavaslatok elfogadása alkalmából is. szóvá tette, hogy a király miért nincs jelen. Főrendiházi Napló 1896.IV.25. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés... VI.köt. Bp. 1896, 70–71.)

166. OL K 26 3586/1895. ME sz. A fogalmazványt Romy Béla miniszteri titkár készí-

tette, a *Tervezet* javított szövegét könyvnyomatos sokszorosításban mellékeltek.

167. Uo.

168. Ebből származhat az ünnepi év legrészletesebb krónikájának súlyos tévedése, mely szerint Széll Kálmán és az országos bizottság lenne a programalkotó. A szerző ráadásul 1892 decemberére teszi a bizottság megalakulását, összekeverve a másik, a *kiállítási* országos bizottsággal. Ld. KÖVÁRY L.: A millennium lefolyásának története és a millenárius emlékkalkulások. Bp.1897, 6. és 18. (E munka egyéb tévedései itt nem részletezhetők. Csak egy gyöngyszem: Ybl Miklós szobrának ez évi felavatása kapcsán egy ízben *Izsó* Miklós műépítésről ír. l. m. 56.)

169. A honalapítás ezredéves emlékének megünneplése tárgyában kiküldött országos bizottságnak jelentése, a honalapítás ezredéves emlékének megünnepléséről és törvénybe iktatásáról, valamint a jelentés melléklete, a miniszterelnök 6084. ME sz. leirata. Képviselőházi Irományok (Az 1892. évi február hó 18-ára hívott országgyűlés ...) XXXIII.köt. Bp.1896, 94–96. és 97–99.

170. Képviselőházi Napló 1896.IV.21. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés ... XXXIII.köt. Bp.1896, 275–277.) és a 165. jegyzetben hiv. Főrendiházi Napló, 70–72.

171. Az egyetlen hozzászólásról ld. a 165. jegyzetet.

172. 1896: VII. törvény-cikk a honalapítás évezredes emlékének törvénybe iktatásáról és VIII. törvény-cikk a honalapítás ezredik évfordulójának megörökítésére alkotandó művekről. Magyar törvénytár. 1896. évi törvény-cikkek. Bp.1897, 30–32.

173. KÖVÁRY L.: i. m. 18–23., és 113–116.

Dokumentumok

A közlésre kerülő iratok a Magyar Országos Levéltár miniszterelnökségi levéltárában (OL K 26) található, 1895-22 jelzetten, azon belül az 1884/1893 ME számú ügyiratban (törzsszám: 430/1893). A közlés alapja az *eredeti tisztázat*, melynek szövege az ugyancsak meglévő fogalmazványokéval lényegében azonos. Csak kisebb javításokat végeztek a fogalmazatokon maguk a szerzők, ezeket olyankor érdemes megadni, amikor tartalmi változást jelentenek. A tisztázatokon tett javítások viszont mind szerepelnek (szintén a jegyzetekben).

Jellegüket tekintve az összeállítások belső ügyviteli iratok, melyekből nem lett kiadványtervezet. Ezért a szövegek nem estek át azokon a módosításokon, amelyeken az ügyiratok többsége az első fogalmazástól a kiadványozásig szokott – így nincsenek szövegváltozatok. A három irat egyikén sincs szabályos aláírás, csak a szerzők kézjegye: az első munkálaton a tisztázaton, a másodikon és a harmadikon a fogalmazványon. Dátum csak a másodikon szerepel, az előadói ívről (illetve a szignálás dátumából) tudható, hogy az első munkálat 1893. március 2-án, a harmadik 1893. augusztus 12-én készült el.

Formai szempontból az első és a második munkálatnak van említésre méltó sajátossága. A korábbi, az előzményeket áttekintő összefoglalás számos esetben jelzi, hogy mi volt a forrása. A széljegyzetként megjelenő – többnyire zárójeles – utalások a dokumentumok jegyzeteibe kerültek, ugyancsak zárójelbe, az eredetivel azonos formában. Így elkülönülnek a közléshez készült jegyzetektől, melyek egyrészt kiegészítik őket, másrészt megadják a szerző által nem hivatkozott források-

kat. Mind a főszövegben, mind a széljegyzetekben történtek korabeli kiegészítések, szintén Barkassy által, csak néhány hónappal később (erről ld. a bevezetést). Ezeket a betoldásokat ceruzával írta, így a kiegészítés élesen elválik az eredeti szövegtől. A forrásközlés kurzívával jelzi, hogy melyek az utólag hozzáírt részek, a zárójeles jegyzetknél ez egyenként nem szükséges: eredetileg csak az A./ résznek voltak széljegyzetei; a B./ részben mindegyik ceruzás kiegészítés. Utólagos továbbá az I. munkát A, B. és b. fejezetre tagolása, valamint a három munkát sorszámokkal való megjelölése: ezeket – a könnyebb áttekinthetőség érdekében – célszerűnek tűnt meghagyni.

A második munkát formai szempontból egyedi. A hivatali ügyintézésben szabály, hogy előterjesztéseket mindig a függőleges félbehajtott lap (vagy előadói ív) bal oldalára írják, a határozatok pedig (valamint a döntési joggal rendelkező személy javításai) a jobb oldalra kerülnek. A Barkassy által írt munkálatok – a szokásos módon – az előterjesztési oldalra íródtak, míg Tarkovich államtitkár – talán rangja miatt – a határozati oldalon fogalmazott. (Ugyanez történt a bevezetésben ismertetett, illetve a függelékben közölt, a miniszterelnök által benyújtott programtervezettel is: Tarkovich /1893-ban/ a határozati oldalra írta, Barkassy /1895-ben/ az előterjesztésre. A miniszterelnök által aláírt felterjesztéseket viszont a határozati oldalra írták és Ferenc József jóváhagyása a bal oldalon olvasható.) A második munkát fogalmazványának van még egy furcsasága. Tarkovich kézírásával kezdődik, majd a tisztázat készítőjével folytatódik. Az államtitkár megenghata a körmölést, és a folytatást tollba mondta, csak a javításokat végezte saját kezűleg. Ezt a munkálatot kétszer is letisztázták. A javításokat, kiegészítéseket (részben tollal, részben ceruzával) Tarkovich végezte ezen a szövegen. A betoldásokat itt is kurzívával jelzi, a széljegyzetek a jegyzetekbe kerültek.

A harmadik munkát ebből a szempontból egyszerűbb: van néhány említésre méltó módosításkihúzás a fogalmazványban, ezek a jegyzetekben szerepelnek. A munkálatok szövegében néhol van tartalmi – helyenként szóserinti – azonosság. A második bevezetése az első által közölt összeállítást veszi rövidítve át, az utána következő programpontok egy része viszont kiegészítésképp visszakérült az elsőbe. Az átfedéseket nem volt érdemes kiküszöbölni: az összerjedelemhez képest jelentéktelenek, a szövegek közlése így teljes, és kiderül belőlük a munkálatok egymásra hatása.

Ki kell még térni a forrásközlés jegyzetelésére. Ahogy a bevezetés nem vállalkozhatott a millennium teljes előtörténetének ismertetésére, csak a munkálatok szerzői által ismert javaslatok bemutatására, úgy a forrásszövegekhez fűzött jegyzetek sem tartalmazzák általában a hivatkozott programpontok és alkotások teljes historiográfiáját, többnyire csak azt, hogy a miniszterelnökség honnan vette át az egyes ötleteket. A programpontok többsége természetesen több munkálatban is szerepel, de jegyzetet csak egy ízben – az első előfordulásakor – kap. A dokumentumok jegyzeteinek eloszlása ezért aránytalan: túlnyomó többségük az első munkálathoz tartozik. A bevezetés tárgyalja a hivatkozott előzmény-iratok és egyéb források zömét, jegyzetelve. Az ismétlések elkerülésére az iratközléshez fűzött jegyzetek többnyire csak az ottani jegyzetekre utalnak vissza. Logikusnak látszik ott megadni a források pontos lelőhelyét, ahol felsorolásnál bővebb ismertetést kaptak.

A szövegek átírása nem betűhív. Ennek oka, hogy a XIX. századi textusok esetében mind a történelmi forráskiadványok, mind a klasszikus szerzők kritikai kiadásai lemondanak a betűhív közlésről. Forrásközlési szabályzat híján néhány mérvadóknak tekinthető kiadványsorozat (Kossuth Lajos összes munkái, Mikszáth Kálmán összes művei) közlési gyakorlatát lehetett kiindulási pontnak tekinteni. A korban legközelebb eső Mikszáth-cikkek és elbeszélések megjelentetése – tekintettel a közönség-szempontokra és az eredeti kéziratok hiányára is – a mai helyesírás szerint történt, csak a tulajdonnevek, a nem meghonosodott idegen szavak és a folyóiratcikkek esetében tartották meg az eredeti formát (MKÖM 27. köt. Bp. 1962, 232–233.). A jellegben inkább hasonló, de időben távolabbi Kossuth-iratok közlése sem betűhív, de nem is a mai helyesírásnak megfelelő: meghagyja a latin szavak írásmódját és a cz-t, de a kezdőbetűk nagy- vagy kisbetűs írásmódjánál, a szavak egybe- vagy különírásánál és a mássalhangzók kettőzésénél a most érvényes szabályokat követi. (KLÖM VI. köt. Bp. 1966, 13. és újabban VII. köt. Bp. 1989, 20–21.)

Jelen forrásközlés a fentieknél szigorúbban őrzi meg az eredeti írásmódot. A dokumentumok nem olyan hosszúak, hogy ez fásasztaná az olvasót, szakfolyóirat esetén a közönség-szempont sem mérvadó. Az írásmód következetlenségeivel együtt korjelző és atmoszférateremtő, talán nem haszontalan minél többet megtartani belőle. Az átírás a nevek és a görög vagy latin eredetű szavak esetében betűhív, egyazon szövegen belüli következetlen írásmód esetén is. Az egybe- és különírásnál, valamint az kezdőbetűknél is az eredeti írásmódot követi. Megmarad a mássalhangzók maitól eltérő használata, csak a magánhangzók nál érvényesül a mostani helyesírás (az eredeti szövegben szinte mindenütt rövid -i és -u szerepel). A rövidítések feloldása nem tűnt szükségesnek.

A központosítás a jelenlegi szabályoknak megfelelő, kivéve a sajátos, kettősponttal kombinált zárójel használatát a főszövegben. Az eredeti szöveg kiemelésit a közlésben aláhúzás + kurzíválás jelzi. (A harmadik munkát alcímeiből a századok, nevek, helységek és hónapok – gyakran következetlenül – aláhúzása elmaradt.) A sorthorolás nagyjából az eredetit követi.

Első munkálat

A./

A honalapítás illetőleg a magyar államiság ezredéves ünnepélyére vonatkozólag a miniszterelnökségnél folytatott tárgyalások ismertetése

Hírlapokban már 1875-ben,¹ utóbb a magyar történelmi társulat kebelében 1878-ban² megindított agitáció következtében 1882-ben Hegedűs Sándor interpellatioja³ alapján került az ügy az országgyűlés elé.

Trefort vallás- és közoktatásügyi miniszter, az 1882. évi október 14-én tartott ministertanáctól nyert felhatalmazás alapján⁴ bejelentette a háznak, hogy a kormány ez ügygel foglalkozik, és a magyar tudományos akadémiát kérte föl a honalapítás évének tudományos alapon való meghatározására.⁵

Az akadémia a 888–900 közötti évek közötti 12 évet jelölte meg.⁶

A törvényhatóságok kebelében is megindult az agitáció, és ezeknek részint az országgyűléshez intézett és a kormánynak kiadott, részint közvetlenül a kormánynak intézett felterjesztései innen mind áttétettek a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez.⁷

Göndöcs Benedek Pusztaszeren emlékkép-olna és a Gellérthegyben Pantheon építése iránt 1882-ben nyújtott be emlékiratot, mely szintén a cultusminiszterhez tétetett át; úgy, mint az ezen eszmét pártoló törvényhatóságok felterjesztései is. (:17 megye 4 város:)⁸

Göndöcs javaslatát 1893-ban megújította.⁹ Itt van, elintézetlenül.

Budapest főváros 1882-ben a szabadságszobor ügyét hozta a milleniummal kapcsolatba (:áttétetett a cultusminiszterhez).¹⁰

Ugyancsak Budapest főváros 1882-ben a Szent István szoborra 25.000 forintot megszavazván: ez ügyet most annak megemlékezésével, hogy a tőke 62.000 forint-ra szaporodott, újból szóba hozza és a vezetésre a miniszterelnököt és a primást kéri fel.

Itt van elintézetlenül.¹¹

1884-ben az állandó országház építése iránti törvényjavaslat tárgyalása alkalmával ez épület felavatása is kapcsolatba hozatott az ezredéves állami lét megünneplésével.¹²

1889-ben Beregvármegye indította meg újból a megünneplés időpontjának törvényhozási úton leendő megállapítása iránti agitációt, a miniszterelnökséghez részint a képviselőháztól, részint a belügyministeriumtól s egyes törvényhatóságoktól 38 megyei 11 városi pártoló felirat érkezett.¹³

Ugyancsak 1889-ben mutatta be¹⁴ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Galgóczy javaslatát (:Emlékkönyvtár; kiállítás; országlakosok teljes névjegyzéke; nemességadományozás; nevelésre alapítványok.)

1890-ben Thaly felszólalására gróf Szapáry miniszterelnök kijelentette, hogy a kormány foglalkozik az ügygel.¹⁵

A ministertanács az 1895, majd az 1896. évet állapította meg a megünneplés idejéül.¹⁶

1891-ben gróf Zichy Jenő világiállítás rendezését ajánlotta (áttétetett a kereskedelmi miniszterhez):¹⁷

Ugyancsak 1891-ben a műbarátok köre is felajánlotta közreműködését (:köröztetett a vallás- s közoktatásügyi, a kereskedelmi és a pénzügyminiszter között):¹⁸

A ministertanács a miniszterelnök vezetése alatt szűkebb miniszteri bizottságot küldött ki, melynek tagjai voltak a kereskedelmi, a pénzügyi- és a vallásügyi miniszterek; utóbb meghivatott a horvát-szlavón-dalmát miniszter is.¹⁹ – Ezen szűkebb bizottság elé a kereskedelmi miniszter a következő programot mutatta be:²⁰

I. Ünnepek főnapjainak meghatározása.

II. Országgyűlés együttes ülése (azután: Pantheonra nézve törvényjavaslat és állami alapítványok közoktatás, művészet, kereskedelem, ipar, gazdaság, katonai intézetek részére:)

III. Törvényhatósági közgyűlések

IV. Kormány teendői:

- a/ Kiállítás
- b/ Pantheon
- c/ 2 Dunahíd
- d/ Országház
- e/ Történelmi felvonulás

V. Társadalom, főváros, akadémia.

VI. Képzőművészet.

VII. Egyetemi ifjúság.

VIII. Regatta, udv. fogadás

IX. Országgyűlés:

- Tedeum
- Mátyástemplom
- Korona

X. Horvátország

XI. Vallásfelekezetek által tartandó ünnepélyes isteni tiszteletok

Modus procedendire nézve:

1./ a miniszteri bizottság állandó

2./ sürgős teendők:

- a/ kormány programjának közzététele,
- b/ kiállítás iránt törvényjavaslat előterjesztése,
- c/ költségek megállapítása.

A kiállításra vonatkozólag megalkotott az 1892:II. és 1893:III. t.c.z.²¹

Ennek tárgyalása alkalmával a miniszterelnök úr azt ígérte, hogy az ezredév megünneplésére vonatkozó előterjesztését az 1894. évi költségvetés bemutatásakor fogja megtenni.²²

A fentebbiekben közlött tárgyalások során felmerült, valamint a f. évi február 4. s 6-iki képviselőházi és február 14-én tartott főrendiházi ülésben szóba hozott javaslatok²³ a következőkben vannak összeállítva:

B./

I. Előkészítés
Program megállapítás.

Kormány.

Bizottság kiküldése

Tagjai:

Törvényhozó testület

Törvényhatóságok (:Budapest):
 Helyhatóságok
 Tudomány
 Irodalom
 Művészet
 Sajtó képviselőiből
 Első teendő a program és a költségek megállapítása.

II. Építkezések

Királyi palota
 (:tervek, rajzok, főszminta kiállításba:)²⁴
 Új állandó országház.²⁵
 Pantheon.²⁶
 Templomok:
 Mátyás templom²⁷
 Lipótvárosi bazilika²⁸
 IV.ik Béla temploma²⁹
 Kassai dóm³⁰
 Pusztaszeri kápolna.³¹
 Tanintézetek:
 Budapesti új közp. egyetem³²
 A 3^{ik} egyetem³³
 Debreczeni ref. egyetem (Göndöcs)³⁴
 Szamosújvári főgymnásium
 (200.000 ft alapítvány van)³⁵
 Rudolfinum (?)³⁶
 1000 kisedővoda (:Ugron:)³⁷
 100 iskola (:Prónay:)³⁸

Culturális intézetek

Új muzeum³⁹
 Műcsarnok⁴⁰
 Iparművészeti muzeum⁴¹
 4^{ik} színház⁴²
 Új nemzeti színház⁴³
 Humanitárius intézetek:⁴⁴
 Orsz. árvaház
 Orsz. lelenczház
 Bölcsöde, menhely
 Kórházak
 Tébolydák
 Elnyomorodott munkások menháza
 Pasteur-intézet

Katonai intézetek

(:Ludovika–Akademia)⁴⁵
 Új Magyar kat. intézet a Székelyföldön
 (Baross)⁴⁶
 Magyar Katonatiszt képző intézet (Prónay)⁴⁷
 Fegyvergyár⁴⁸

Ezekon kívül Budapesten

2 új dunai híd⁴⁹
 4 új dunai híd⁵⁰
 Új körút Buda és Pest egybekötésével⁵¹
 Vízvezeték
 Csatornázás
 Villanyvilágítás
 Új városháza⁵²

Igazságügyi építkezés

Kir. Curia⁵³

Vaskapu (?)⁵⁴

Mausoleum (?) (:talán a Pantheont értette:)⁵⁵

Ministerelnöki palota II-ik emeletének kiépítése⁵⁶

*Írók és művészek menedékháza*⁵⁷

*Rákóczy muzeum Munkácson*⁵⁸

III. Emlékszobrok

Andrássy szobor⁵⁹

Árpád-szobor⁶⁰

Hét emlékszobor:

(:1. Munkács, 2. Zoborhegy Nyitránál,
 3. Pannonhalma, 4. Zimony, 5. Pozsony,
 6. Erdély (Koloszvár vagy Dés), 7. Pusztaszer:)⁶¹

Szabadságszobor (Budapest főváros kezdeményezése)⁶²

Szent István szobor (Budapestnél van erre 62.000 ft)⁶³

Király és királyné mellszobra miniszterelnöki palota dísztermébe⁶⁴

IV. Festőművészet

Munkácsy „Honfoglalás”⁶⁵

Az 1848 és 1867 évben kinevezett felelős magyar kormányok összképe

Magyar miniszterelnökök arcképei⁶⁶

*további:*⁶⁷

*magy. delegatio
 országos ülés diplomatia
 felkérendő, hogy [az] udvar
 [legyen] Bpsten
 új termék felav[atása]
 társadalmi ünnepek
 felava[tás] Mátyás templom
 hidak
 Kuria
 iparmuzeum
 vaskapu
 megnyit [ás] tébolyda
 lelenczháztelepek
 Koronakiállítás*

II. Szoborleleplezés

Árpád az ország különböző helyein

Szt. István Székesfehérvár

Mátyás Kolozsvár

M. Terézia Pozsony

Szabadság Bpsten

III. Különböző alapítványok

állami tisztviselők

honvéd tiszti árvák

új színház

kórház

tébolyda

lelenczházak]

Székelyf[öldön] új katonai

int[ézet]

Magyarország műtörténelmének és tudom[ányának]... megírása

V. Intézmények

Polgári törvénykönyv⁶⁸

Telepítési törvény és bank

(évenként 1000 család telepítésével)⁶⁹

Választói jogosultság kiterjesztése⁷⁰

Zsidók receptiója⁷¹

Húsfogyasztási adó eltörlése.

Só árának leszállítása.⁷²

Az ország összes lakosainak nemesség adományozása.⁷³

*Alapítványok*⁷⁴

Közoktatási célokra

Művészeti célokra

Kereskedelmi célokra

Ipari célokra

Gazdasági célokra
Katonai célokra

*Magyar udvartartás*⁷⁵
Alsóbb népoktatás fejlesztése
Szállítási díjak reformja
A nő a tisztességes foglalkozások te-
*rén*⁷⁶
Gyakorlati szak munkák kérdése
Népmagyarosítások
Milleniumi levélbélyegek
*Néptanítókeri*⁷⁷

VI. Meghívások

Külföldi fejedelmek
Magyar törvényhozás hívja meg azon nemzetek
képviselőit, melyek a honalapításkor már álla-
milag szervezve voltak (Eötvös)⁷⁸
Diplomatiái testület meghívása
Külállamok meghívása
Congressus az általános lefegyverzés
*érdekében*⁷⁹

VII. Ünnepek

Országgyűlés együttes ülése.
Képviselőház külön ülésben tárgyalja a Pan-
theonra és állami alapítványokra vonatkozó tör-
vényjavaslatokat.
Hódoló felvonulás a királyhoz.
Törvényszentesítés.
Udvari fogadás, estély stb.
Korona, Szent jobb kitétele⁸⁰
Rákóczy hamainak hazaszállítása (G)⁸¹
Egyházi ünnepek.
Mátyás templom.
Bazilika stb. felavatás.
Itt és országszerte Te Deumok és minden fele-
kezetnél ünnepélyes isteni tiszteletek.
Egyetemi ünnepély.
Egyetemi ifjusági ünnepély
Akadémia ülése.
Történelmi társulat
Kultúregyletek ülése
Katonai díszszemle a Rákoson⁸²
Pusztaszeren országgyűlés.⁸³
Munkácson külön országos ünnepély.⁸⁴
Törvényhatóságok ünnepélyes közgyűlései.⁸⁵
Vaskapunál külön országos ünnepély.⁸⁶

Látványosságok⁸⁷

Színházak
Hangversenyek
Dalárda versenyek
Történelmi felvonulás
Carroussel
Lóverseny
Regatta
Athletikai s egyéb sport mulatságok
Népünnepek
Vérmezőn haza oltárának felállítás stb.⁸⁸

VIII. Irodalom

Akadémiai kiadványok⁸⁹
Történelmi emlékkönyvtár
Földrajzi emlékkönyvtár
Statistikai emlékkönyvtár⁹⁰
Törvényhatósági monographiák⁹¹

b./

Az előző javaslatok közül talán a követke-
zők volnának a proram megállapítása alkal-
mával figyelembe és számításba vehetők:

I. A programot fővonalaiiban a minis-
tertanács állapítja meg.

Ennek alapját azon tervezetek képezhetnék,
melyeket az egyes minisiter urak saját tárczá-
jukra nézve külön külön bemutatni fognak.

A költségek kiszámítása csak ez alapon fog
megtörténni.

A kormány program megvitatására bizott-
ság alakítatik, melynek tagjai a törvényhozás,
a törvényhatóságok, helyhatóságok és a tuda-
mány, irodalom, művészet és sajtó képviselői-
ből alakítatnék.

Ezen nagy bizottság kebeléből egy szű-
kebb körű végrehajtó bizottság küldetnek ki.

II. A királyi palota épülhet, de el nem ké-
szülhet. — A nagy terem kibővítése azonban
akkorra be lesz fejezve.

Az új állandó országház annyira elkészül,
hoy a kupolateremben az ünnepélyes együt-
tes ülés abban meg lesz tartható.

A Pantheon építését az 1896-ban tartan-
dó díszülés fogja elhatározhatni.

A Mátyás templom és Lipótvárosi basilika
fel lesz avatható, de I^{VIK} Béla templomának
restaurálására már nincs idő.

A kassai dóm talán szintén elkészülhet
(?:)⁹² a pusztaszeri kápolna iránti tárgyalások-
ról itt nincs adat.

A tanintézetekre, a culturalis, humanita-
rius és katonai intézetekre stb. építkezésekre
nézve az illető szakminisiter urak állásfoga-
lása szükséges.

III. Az emlékszo brok közül talán⁹³ elké-
szülhet grf. Andrásy szobra, bár ez is alig,
mert csak az év végén jár le a pályázat; még ha
kedvező lesz is annak eredménye, kell még
4-5 év, mikorra a szobor le fog leplezethetni.

A szabadságszobor pályázat eddig ered-
ménytelen volt, nincs kilátás, hogy az akkorra
elkészülhessen.

Lehető azonban Ő Felségeik kisebb méretű
márvány vagy akár ércszobrait is elkészített-
ni a minisiterelnöki palota díszének emelésére,
és a szobrászat támogatására.

IV. Munkácsy „Honfoglalás» képe talán⁹⁴
el fog készülni. Megrendelhetők lennének és
el is készülhetnének az 1848 és 1867 évben
kinevezett magyar kormányok összképei, vala-
mint az alkotmányos minisiterelnökök arc-
képei.

V. Az intézményekről szóló rész figyelmen
kívül marad, — de az állami alapítványok kér-
dése, azon szempontból, hogy majdan mily
előterjesztés tétessék az 1896 évi országgyűlés
elé, az illető szakminisiter urnak megfontolása
alá volna bocsájtandó.

VI. Arra nézve, hogy az ezredéves ünnepély-
re a külföld meghívása mikor és miként tör-
ténjen az Ő Felsége személye körüli minisiter
úr a közös külügyminisiterrel való tárgyalás
alapján lesz hivatva javaslatot tenni.

VII. Az ünnepélyek közül ez idő szerint
a kormány programjába csak azok volnának

fölveendők, a melyek közjogi jelentőséggel bírnak;

nevezetesen,
a törvényhozó testület együttes ülése az új országházban (ministerelnök és ház-elnökök beszédei);

a képviselőház ülése, melyben a Pantheon, Árpád-szobor, alapítványok stb. iránt határoz; felvonulás Ő Felségéhez, törvényszentesítés; isteni tiszteletek; templomfelavatás; korona közszemlére tétele.

A látványosságokra s egyéb ünnepekre nézve a műbarátok köre szolgáltatathatna majdan programjavaslatot. (előre megállapított költségkereten belül:)

Második munkálat

Program-vázlat a Millenium megünnepléséhez

Az ország általános közérzete kívánja, hogy ezredik évfordulója annak a nagy fontosságú történelmi eseménynek, midőn őseink megszállták és elfoglalták azt a hazát, melyen Európában államot alapítottak s melyet annyi viszontagság daczára, mai napig megtartottak, — az esemény nagy fontosságához méltóan megünnepelessék.

A hírlapokban már 1875-ben megindult az ez iránti mozgalom; 1878-ban a magyar történelmi társulat is felkarolta az eszmét, a minek következtében Hegedüs Sándornak interpellációja folytán 1882-ben az ügy az országgyűlés elé is került. Trefort Ágoston akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1882. évi október hó 14^{én} tartott ministertanácsból nyert felhatalmazás alapján bejelentette a képviselőháznak, hogy a kormány az ügygel foglalkozik és a magyar tudományos akademiát kérte fel, a honalapítás évének tudományos alapon való meghatározására.

Az akadémia a 888-900. évek közötti 12 évet jelölte meg.

Egyidejűleg a törvényhatóságok kebelében is megindult a honfoglalás ezredik évfordulójának megünneplése iránti agitáció, s a törvényhatóságok egymásután felírták részint az országgyűléshez, részint a kormányhoz.

Göndöcs Benedek, békés-gyulai apátplebános 1882-ben emlékiratot nyújtott be Pusztaszeren emlékkápolna és a Gellérthegy Pantheon építése iránt.

Ez eszmét számosabb törvényhatóság is pártolta.

Göndöcs javaslatát 1893-ban is megújította.

Budapest főváros 1882. évben a szabadság-szobor ügyét hozta a milleniummal kapcsolatba, s egyúttal a Szent István szoborra 25.000 forintot adományozott.

1893-ban jelentette, hogy a Szent István-szoboralap már 62.000 frtra szaporodott s e szobor ügyének vezetésére a miniszterelnököt és a primást kérte fel.

1884-ben az állandó országház építése iránti törvényjavaslat tárgyalásánál szóba került,

hogy az épület felavatása hozzászék kapcsolatba az ezredéves állami lét megünneplésével.

A millenium megünneplésére nézve egyébiránt akkortájtban nem törtévént határozott lépés, a törvényhatóságok kebelében Beregvármegye kezdeményezése folytán 1889-ben újabban megindult a mozgalom.

1890. évben Thaly Kálmán felszólalására a kormány újabban is kijelentette, hogy az ügygel foglalkozik, s a ministertanács az 1895. évet, később pedig az 1896-ik évet alapította meg a megünneplés idejéül.

1891-ben a műbarátok köre is felajánlotta közreműködését; másfelől a ministertanács saját kebeléből alkalmas bizottságot alakított, melynek tagjai voltak a miniszterelnök vezetése alatt a kereskedelmi, pénzügyi és vallás- és közoktatásügyi miniszterek. Utóbb e bizottságba a horvát-szlavon-dalmát miniszter is meghívott.

E bizottság elé a kereskedelmi miniszter programot is terjesztett, melyre nézve azonban megállapodás nem jött létre.

A kiállításról szóló törvényjavaslatnak tárgyalása alkalmával a miniszterelnök megígérte a képviselőháznak, hogy az ezredéves megünneplésére vonatkozó előterjesztését az 1894. évi költségvetés bemutatásakor fogja megtenni.

A pozitív intézkedések, melyek eddigéig a millenium megünneplése érdekében történtek, főleg a következők:

Az 1896. évi országos kiállításról szóló 1892-II. és 1893-III.t. cikkek megalkotása, a fővárosi két dunai híd építéséről alkotott törvény (:1893. XIV.t.c.z.);

az állandó országház építésének akképen intézése, hogy a millenaris díszülés a kupola alatti díszteremben lehetőleg megtartathassék, az igazságügyi palota építéséről szóló törvény meghozatala (:1893. XIII.t.c.z.);

az iparművészeti muzeum⁹⁵ építésének foganatba vétele.

Figyelembe véve egyfelől a különféle oldalról eddig a millenium megünneplésére nézve tett javaslatokat; másfelől szem előtt tartva a gyakorlati kivihetőség tekinteteit: a honfoglalás ezredévi fordulójának megünneplésére következő program-vázlat terjesztetik elő:

a honfoglalás ezredévi fordulójának megünneplésének leglényegesebb és legfontosabb mozzanatát, s egyszersmind az egész ünnepciklusnak központját képezné az az országos díszülés, melyet a millenium alkalmából a két házból egyesített országgyűlés az új parlamenti épület dísztermében tartana és a nemzetnek az országgyűlés útján hódolása Ő Felsége előtt.

Az országgyűlés díszülését megelőzné háláadó ünnepélyes isteni tisztelet.

Magának a díszülésnek tárgya volna:

a miniszterelnöknek és a két ház elnökeinek alkalmi beszéde,⁹⁶

a millenium alkalmából alkotandó törvények javaslatainak megszavazása.

Ezt követné az országgyűlés ünnepi felvonulása a királyi palotába Ő Felségéhez. Ott hódolás a királynak.

Átnyújtása a megszavazott törvényjavaslatoknak legfelsőbb szentesítéséé. ⁹⁷

Azoknak nyomban szentesítése.

A milleniumi főünnep egyéb mozzanatai lehetnének:

Estély az udvarnál.

A főváros kivilágítása és tüzijáték.

A törvényhatóságok felvonulása Ő Felső előtt.

Fáklyásmenet.

A szent koronának közszelelére kitétele.

Minthogy mindez egy napon nem történhet meg, a több napra való mikénti beosztás annak idejében állapíttatnék meg.

Ez alkalomra meghívandók a közös miniszterek; az osztrák kormány, Austria törvényhozó testülete, külföldi hatalmak képviselői.

Oda kellend hatni, hogy ez alkalommal társadalmi ünnepélyek is rendeztessenek.

Minthogy minden valószínűség szerint a milleniumi ünnepe a vidék előkelőbbségei a fő- és székvárosba lesznek egybegyűlve, a millenium megünneplését a vidéken nem volna célszerű ugyan arra az időre tenni. Ez tehát történhetné a fő- és székvárosi főünnep októberjében, a midőn országzserte: ünnepi hálaadó isteni tiszteletek rendeztetnének;

továbbá minden törvényhatóság díszközgyűlést tartana, egyéb lokális ünnepélyekkel (:kivilágítás, stb.):

A milleniumi országos ülésben alkotandó törvényjavaslatok:

Pantheon építéséről

Különféle országos alapítványokról:

- közkutatási-,
- művészeti-,
- kereskedelmi-,
- ipari-,
- gazdasági és
- katonai célokra, ⁹⁸ továbbá
- állami tisztviselők,
- honvédtiszti árvák,
- elnyomorodott munkások
- menháza számára,
- új színház építéséről
- új museum építéséről,
- új országos kórház építéséről,
- új országos tébolyda építéséről,
- lelenczházak építéséről,
- új katonai intézetek felállításáról a Székelyföldön.

A millenniummal kapcsolatba hozandók:

- az országos kiállítás,
- az új országház felavatása
- a díszülésnek ott megtartásával,
- a Mátyás templom
- Lipótvárosi bazilika
- a budapesti két új dunai híd,
- az igazságügyi palota,
- az iparmuzeum felavatása:
- továbbá
- a vaskapu
- országos tébolyda
- lelenczháztelepek megnyitása

100 állami iskolának építése

2. nőgyógyászati kóroda
szülészeti kóroda ⁹⁹

Továbbá következő szobrok leleplezése:

Árpád szobor az ország különböző városai-
ban, ¹⁰⁰

Szent István szobor Sz.-Fehérvárott,

Mátyás szobor Kolozsvárt,

Mária Terézia szobor Pozsonyban,

a szabadságszobor Budapesten.

A most említett ünnepélyek a millenaris év folyamában az arra alkalmasnak találandó időpontokban tartatnának meg.

Ösztönzendő a tudományos akadémia s egyáltalában a tudományos körök; ¹⁰¹ továbbá a festő- és szoborművészek Magyarország kulturális történetének megírására; az ország történetére vonatkozó festő és szoborművek előállítására.

Ide sorozható Munkácsy-nak a honfoglalást ábrázoló műve.

Ő felségeiknek az új országházban felállítandó márványszobor csoportja. ¹⁰²

Modus procedendi

Mindenekelőtt a ministertanácsnak kellene megállapodnia arra nézve, hogy a fennebb előterjesztett program-vázlatból mi valósitandó meg, azután az egyes szakminister urak a saját ügykörükben teljesítendőkre nézve számíttassák ki a költségeket s tegyék meg a megvalósításra szükséges előintézkedéseket.

Midőn a kormány tájékozva lesz az általa kiállításba vett programnak pénzügyi oldalára nézve is, a program iránt előterjesztés teendő az országgyűlésnek, s ez alkalommal javaslatba hozható, hogy alakíttassék egy nagyobb bizottság, melynek tagjai volnának:

- a kormány,
- a törvényhozó testület,
- Budapest főváros,
- a törvényhatóságok,
- a tudomány,
- irodalom,
- művészet,
- sajtó képviselői; végre bevonható a műbarátok köre s egyéb társadalmi tényezők is a különféle ünnepélyek rendezése szempontjából (:lóverseny, regatta, tornász, dalárda stb. verseny; egyetemi ifjúság részvétele stb.): Budapest, 1893. évi július hó 12-én

Harmadik munkálat

Programm-Tervezet
a magyar állam ezredéves fennállásának megünneplésére

Irányelvek

(:Az 1893. február 4-iki nyilatkozat alapján:)

A magyar állam ezredéves fennállásának megünneplése alkalmával ezredéves történelmünk minden nevezetesebb momentumára jusszon kifejezésre.

Legyen feltüntetve:

köz- és társadalmi életünk,

művészi alkotásaink,
tudományunk,
irodalmunk.

Ez az ünnep hasson ki a jövőre is, a súly ne a látványosságokra, hanem maradandó alkotásokra fektettség.

Az legyen ünnepe:

ne egy pártnak,
ne egy osztálynak,
ne egy helynek,
hanem
minden pártnak,
minden osztálynak, (:minden felekezetnek);
(:minden nemzetiségnek);
az egész országnak,
az egész nemzetnek.

A történeti szempont érvényesítése végett minden századnak egy kiváló egyénisége, vagy eseménye választatván ki, annak megünneplése – mindig kapcsolatban a honalapítással és ezredéves fennállással – az ország különböző vidékén emlék leleplezés, vagy alapkövétel által történnek.

A történetileg, közjogilag és nemzetközi jog szempontjából legfontosabb események emlékének felújításánál Ő Felsege jelenlétére kell számítani, (:Munkács, Budapest, Pozsony, Vaskapu, Fiume:).

A többi ünnepeknél egy-egy főherceg, valamint a ministerium legalább egy tagjának jelenléte szükséges.

Kívánatos, hogy azon főhercegeknek, kik a magyar főrendiház tagjai, kivétel nélkül jusson szerep.

A *külföld* meghívásánál az illető ünnep jelentőségéhez és természetéhez képest más-más szak- és érdekkörök vonandók be; más helyre, más időben, más körök, például a Vaskapuhoz – a budapesti kiállítás megtekintésével – külföldi fejedelmek, hajózási, vasúti, közlekedési vállalatok képviselői; Fiuméba a hadi és kereskedelmi tengerészeti képviselői; a Szent István napi egyházi ünnephez a római és görög katolikus egyház (:pápa, olasz, német, lengyel stb. püspökségek) küldöttei; székelyföldi katonai intézet alapkövételéhez katonai képviselők; igazságügyi palota felavatásához jogász körök; kassai dóm felavatásához művészek, építészek; visegrádi lakodalmi ünnephez bosnyákok; zimonyi Hunyadi-emlék, dunántúli Zrínyi emlékhöz horvátok, szlavónok, szerbek, bolgárok stb.; egyetem alapkövételéhez egyetemek, tudósok, egyetemi ifjúság; Pozsonyba a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok hatóságai, népének képviselői; Tinódi emlékezetének ünnepléséhez szépirodalom és zeneművészet képviselői, stb. stb.

X. század Árpád. Munkács

Mihelyt a bemutatott (:a ministertanács által elfogadott, Ő Felsege által jóváhagyott) program a törvényhozó testület helyeslését megnyeri:

a kormány hét magyar szobrást megbíz, hogy Árpádnak és hat vezértársának lovas

szobrárt mintázza; (:elkészülhet 1894 tavaszára:)

az elfogadott mintákhoz képest azok ércbe öntése, hét különböző gyárban megrendeltetik; (:elkészülhet 1895-ben:)

1896 tavaszán a hét szobor Munkács közelében alkalmas, kiemelkedő helyen csoportosan felállítatik.

A leleplezés 1896 április végén vagy május legelejeén megtörténik.

Ez lenne az ezred év megünneplésének legelső momentuma tisztán hazai erővel, kizárólag magyar motívumokkal.

A leleplezés Ő Felsege mint az Árpádok utóda jelenlétében történne, ki egész magyar udvartartásával jelenne meg.

A törvényhozás 108 tagú (:a 108 nemzetiség emlékére:) küldöttséggel képviseltetné magát (:36 főrend, 72 orsz. képviselő:)

A kormány minden tagja részt venne.

A törvényhatóságok 7-7 tagot küldenének; – ezek hódoló díszmenete Ő Felsege elé.

Meghívandók azon családok képviselői, melyek hazai hagyomány szerint a vezérektől származnak. (:p. a Huba nemzetségéből származó Szemerék stb.:)

Ez alkalommal, kapcsolatosan a gör. katolikusok, ruthének egyházi vagy culturalis ünnepet ülhethének, vagy intézményt létesíthethének.

Pusztaszereken emlék kápolna építése, Nyitránál a Zobor hegyen honfoglalási emlék állítása, Pannonhalmán is honfoglalási emlék állítása stb.

Munkácson még Rákóczy muzeum alakítása itt az illető törvényhatóságok, szervezetek, társadalmi, tudományos körök s egyetek rendelkezési körébe utasítandók.

XI. század Szent István. Budapest

Budapest főváros által kezdeményezett, a ministerelnök, a hercegrímás és a vallás- és közoktatásügyi miniszter vezetése alatt eszközölt gyűjtésből alkotandó és Budavárban a Halászbástyán felállítandó Szent István szobor talapzata elkészülhetvén: a szobor főszmíntája 1896 augusztus 20-án a Szent Istvánnapi körmenet alkalmával lelepleztetik.

Ő Felsege, az uralkodó család és a kormány mentül több tagjának jelenlétében; – Szent István rend nagy- közép- és kiskeresztesei a rend öltözetében (:külföldiek bevonása:) venni részt.

A hercegrímás és lehetőleg az egész róm. kath. és gör. kath. püspöki kar részvételével;

A római szent szék külön képviselőt küldhetne; meg kellene hívni mind azon róm. és gör. kath. egyházmegegyek képviselőit, melyek valamikor magyar egyházi fennhatóság alatt állottak.

Meg lehetne hívni azon külföldi róm. és gör. kath. püspökségek és érsekségek, esetleg szervezetek képviselőit, melyekkel a századok folyamán Magyarország közelebbi összeköttetésben, érintkezésben volt; vagy a mely egyházi hatóságoknak elődei Magyarországgal külö-

nősebben foglalkoztak, történetére vonatkozó fontos feljegyzéseket tettek.

Az egész ünnepélynek eminenter katolikus egyházi jellege mellett, a leleplezés alkalmával mondandó beszédekben az államszervezés, alkotmány- és közjogi jelentősége lenne kidomborítandó.

A megjelent külföldi papok emlékül az ezredévre vonatkozó feliratokkal ellátott arany- ezüst kereszteteket kaphatnának.

XI.század Szent István (:Székesfehérvár: (:Esztergom:)

1896 augusztus 15-én, mint Szent István koronázásának és halálának évfordulóján, módjában állana egyik másik vidéki városnak is Szent-István szobor leleplezési ünnepélyt rendezni, mely alkalommal az egyházi szertartás mellett a honalapítás és Szent István államszervezése volnának kapcsolatba hozandók.

Az ünnepély rendezése az illető törvényhatóságok és az ottani társadalom feladatát kell, hogy képezze.

A kormányt egyik tagja képviselhetné, ki ez alkalommal egy kisdévodát, iskolát, kórházat stb. avathatna fel.

XII.század Kálmán (Budapest. Curia épület)¹⁰³

A törvényeknek Kálmán király idejében magyar nyelven alkotása, azoknak a korhoz képest felvilágosodott szelleme – legalkalmasabbnak mutatja egy oly intézmény létesítését, melynél a kormányt az igazságügyminister képviselhetné.

Lehetne p.¹⁰⁴ ez alkalmat összekötni a kir. Curia épületének felavatásával.

Ennek szeptemberben kellene történni.¹⁰⁵ Védnökül egy főherczeg vehetne részt. Meghívhatók lennének a bírói, közjegyzői, ügyvédi, általában a jogász körök képviselői, úgy a hazából, mint különösen Horvát-Szlávonországból és a külföldről is.

A beszédekben a jogfejlődés a honalapítástól Kálmánig, és Kálmán királytól a mai időkig alkalmul szolgálhatna az e téren kifejtett tevékenység méltatására.

XIII.század Aranybulla és a tatárjárás utáni újraéledés¹⁰⁶

II. Endre király aranybullájának kiállítás helye ismeretlen. Szatmár-Németit azért lehetne e század megünneplésénél kijelölni, mert az szintén II^{ik} Endrétől nyerte szabad királyi várossá emelését.

Lehetne valami igazságügyi, például női javító intézet vagy culturalis-czélokra szolgáló épület alapkövét letenni.

Egy főherczeg védnöksége mellett az igazságügyminister és jogászok, a 11 kir. tábla elnökének, a törvényszékek stb. stb. képviselőinek részvételével.

Kapcsolatban a budapesti kir. Curia épület felavatásával, – esetleg a külföldi vendégek utaztatásával, kiknek ez alkalommal meg lehetne mutatni valamelyik a mai kor magaslatán álló fey- vagy fogházat.

XIV.század Nagy Lajos Visegrád

1896 június 20^{án} lesz 543 éve, hogy Nagy Lajos király Visegrádon nőül vette Erzsébetet, István bosnya bán lányát.¹⁰⁷

A belügyminister egy alkalmas középületet, esetleg Ő Felségének felajánlandó vadászlatot avathatna fel.

A magyar és bosnyák összeköttetések dicsőítése, kapcsolatba hozva a honalapítást Nagy Lajos korával, s ezt a XIX. századdal képezni tárgyát az ünneplésnek.

Meghívandók lennének a bosnyák – herczegovinai ügyeket vezető központi és helyi hatóságok, bosnyák csapatok, ottani társadalom s nép képviselői.

Emlékül a honalapításra, százados fejlődésre, magyar – bosnyák összeköttetésre vonatkozó ábrázolásokkal s feliratokkal ellátott kardon s egyéb díszfegyverek, néhány paizs stb. lenne vendégek között kiosztható.

A galvanoplastikai úton előállítható ez emléktárgyak a magyar műipar termékei lennének.¹⁰⁸

A romok némileg restaurálhatók lennének. Lenelcház jó volna a fő- és székváros közepében.

XV.század Hunyadi János (:Zimony:)

Mátyás király (:Kolozsvár:)

Hunyadi János halála helyén¹⁰⁹ Zimonynál emlékoszlopot lehetne leleplezni.

Mint a kereszténységnek az ozman hatalom ellen kifejtett küzdelmének megünneplése, horvát-szlávon néptől is támogatást nyerhetne. A szerbek és oláhok is csatlakozhatnának.

Az Ő Felsége jelenlétében tartandó leleplezésnél a magyar kormány mellett a horvát-szlávon-dalmát bánnak és általában a társországok politikai és egyházi képviselőinek is méltó szerep jutna.

Karlóczán rendezhetne a patriarcha gör. kel. szerb egyházi ünnepet; hazafias tendenciával.

Mátyás király szobrának leleplezése ünnepélyének rendezése Kolozsvár sz. kir. város törvényhatóságának és a Királyháznak túli társadalomnak feladatát képezi.

Össze kellene azonban kapcsolni a Székelyföldön felállítandó katonai intézet alapkövetelével, melynél az ezredévi állami fenállás ünneplése nyerne kifejezést.

Az alapkövetelnél a honvédfőparancsnok és a honvédelmi minster vinnék a főszerepet.

A katonai intézet felállítására kiszemelt helyen nagy honvéd sáfortábor alakítandó; az egész országból lehető sok gyalog honvéd és honvéd huszár gyűjtendő együvé.

Kisebb csapatok a múlt századok katonai egyenruhájában jelenhetnének meg.

Meghívandó lenne a közös hadügyminister, a közös hadsereg tábornoki s tiszti kara, az Ő Felségénél accreditált külképviseletek katonai attachéi, a külföldi külön katonai képviselői, a már fenálló katonai és honvédségi tanintézetek parancsnoksága, tanári kara, esetleg ifjúsága.

Erdélyben Szamosújvárott ez időben lenne a 200.000 forintos alapítványból épülő főgymnasium felavatandó.

XVI.század Reformatio (Debreczen)

A harmadik egyetem alapkövetétele (:Debreczenben vagy Pozsonyban, vagy Szegeden vagy ?)

Egy főherceg védnöksége mellett a vallás- és közoktatási miniszter által.

Meghívandók: a 2 magyar és a zágrábi egyetem,

a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok egyetemei, (úgy a tanári kar, mint az ifjúság:) és

azon külföldi¹¹⁰ egyetemek képviselői, a mely egyetemekre a múlt századokban ifjaink jártak, és a melyeket ez idő szerint sűrűbben látogatnak

valamint egyéb tudományos és irodalmi intézetek és társulatok.

Ezzel kapcsolatban, a tudomány ünneplése mellett lehetne egy szép irodalmi és zeneművészeti ünnepélyt rendezni p. Tinódi Sebestyénnek állítandó emlékkő leleplezésével, mely alkalmul szolgálna a magyar költészet és zene fejlődésének ismertetésére.

Erre az alkalomra úgy a haza, mint a külföld zene világa lenne összegyűjthető.

XVII.század Gr.Zrinyi Miklós a költő

(:Csáktornya. Dunántúl. Pannonia:)

Magyar – horvát barátság és összetartozandóság.

Egy főherceg jelenlétében irodalmi és hazafias ünnepély, melynél a magyar kormány mellett a horvát-szlavón-dalmát bánok és miniszterek is közre kellene működnie.

Meghívandók azon különösen keleti keresztény népek képviselői, kikkel együtt küzdött a magyar a török ellen; p. szerbek, románok, bolgárok stb.

Egy maradandó nemzetgazdasági alkotással a földművelési miniszter is tért foglalhatna.

XVII.század Mária Terézia (:Pozsony:)

Habár a közel Bécsben felállított óriási méretű Mária Terézia szoborcsoport mellett a Pozsonyban felállítható emlék igen szegényes lesz: mégis Mária Teréziát helyesen csak Pozsonyban lehet ünnepelni. De maga a szobor alig ha fog elkészülhetni, – és így itt is csak alapkövetételeire kellend szorítkozni.

Az ünnepély 1896 sept. 11-én, a híres országgyűlés évfordulója napján lenne tartandó.

Ő Felsége és az uralkodó család jelenlétében, mint par excellence loyális ünnep, az egész kormány részvételével kellene megtartatnia; a főrendezés az Ő Felsége személye körüli miniszter hatáskörébe lenne utalandó.

XIX.század Gr.Széchényi István (:Vaskapu, Fiume:)

A XIX. század haladását legméltóbban a Vaskapunál és Fiumében lehet és kell, összekötésben az ezredéves államlét ünneplésével – kifejezésre juttatni.

Mindkét helyütt az ünnep rendezése és a fővezetés a kereskedelmi miniszter ügykörébe tartozik.

Mindkét helyen Ő Felsége és magyar udvara jelenlétében, s lehetőleg az egész kormány részvételével tartandó meg az ünnepség.

A közös külügyminiszter feladatát képezné, Ada Kaleh ügyét addig tisztázni, hogy Ő Felsége ne csak Orsován és hajón, monitorok által környezve, hanem hazánk végpontját és délkeleti őrszemét képező eme szigeten vendéghesse meg a Vaskapuhoz meghívandó vendégeit.

Itt volna leginkább helyén a fő és székváros után, hogy a külállamok (:különösen a Duna mentén fekvő országok) uralkodói megvendégtessenek. Mindenben és mindenkor vonatkozással az ezredéves állami fenállásra.

Ezen nemzetközi jelentőségű ünnepen, természetesen a közös miniszterek, az osztrák kormány és az Ő Felségénél accredítált diplomatiái testület tagjai, nem különben a meghívandó egyes államok speciális küldöttei is részt vennének. Meghívandók lennének még különösen a hazai és külföldi vasúti és hajózási vállalatok, intézetek stb. képviselői.

Fiumében a magyar tengerpart nyer jelentőséget.

Ő Felsége az új kormányzói palotában is megjelennek, fogadná a tengeri hatalmak üdvözlését, magyar államának ezredéves fennállása alkalmából.

A közös miniszterek, különösen a haditengerészet főnöke, valamint a közös tengeri hajóraj, nem különben a külállamok tengeri hadereje meghívhatnának.

Esetleg Ő Felsége jelenlétében egy addig elkészülő tengeri hajó „Árpád” névre kereszteltetethetnék.

Időbeosztás

1896 május – október

Májusban:

Munkácson: Árpád és vezértársainak szobrai lelepleztetnek.

Budapesten: Törvényhozó testület megalkotja az ezredévi állami fenállás emlékére vonatkozó törvényeket; (Pantheon, egyetem, katonai intézet a Székely földön, színház, muzeum, alapítványok stb.)

Hódoló felvonulás Ő Felségéhez.

Ő Felsége az említett törvényeket szentesíti.

Tedeum Mátyás templomában.

Ő Felsége trónbeszédet tart az új országházban, ennek ezzel felavatása.

Ülésszak bekeresztése.

Orsz. kiállítás megnyitása.

Udvari ünnepélyek

Történelmi felvonulás

Szini előadások

Carroussel stb.

Tudományos, irodalmi intézetek ünnepélyes közgyűlései jutalomosztással.

Új dunai hidak megnyitása.

Lóversenyek.

Juniusban:

Budapest:¹¹¹: (:8-ika körül, előtt s után:)

Szent István koronájának közszemlére kitétele.

Iparmúzeum felavatása.

Vízi sport (regatta stb. nemzetközi:) nagy pályadíjakkal, – pénzen kívül az ezredévi államlétre vonatkozó műbcsű emléktárgyakkal.

Visegrádon (20:) Nagy Lajos király és Bosnyák Erzsébet egybekelése évfordulóján magyar-bosnyák ünnep.

Juliusban:

Debreczenben vagy máshol: új egyetem alapkövének letétele.

Meghívott vendégek emlékül: tudományos, képes kiadványok, régi nyomtatványok facsimilei, az ezredévre vonatkozó műipari készítményeket kapnak küldő intézeteik gyűjteményei részére.

Csáktornyan, vagy másutt a dunántúli vármegyékben irodalmi ünnep (:Zrinyi Miklós:), (:Tinódi Sebestyén:)

Kassán megtörténhetnék a dóm felavatása.

Erre a murgészek, építészek, technikusok, archeológusok lennének külföldről is meghívandók.

Ha Ő Felsege is elmenne, egybe lehetne ezt kötni egy több napra vagy hétre terjedő kirándulással a Tátrába.

Lomnicztelepen nagy nemzetközi lóverseny tartathatnék, milleniumra vonatkozó értékes műbcsű pályadíjakkal.

Augusztusban:

Székely földön katonai intézet alapkö letétele.

Kolozsvárt: Mátyás-szobor leleplezése.

Szamosújvárott: főgymnasium felavatása.

Székesfehérvárott

Esztergomban (:aug.15-én:)

Szent István szobor leleplezés.

Budapest Szent István ünneplés,

Lipótvárosi basilika felavatása

Lóversenyek (:nagy pénzdíjakon kívül emléktárgyakkal:)

Kiállítási ünnepélyek

Szeptemberben:

Pozsonyban: Mária Terézia-szobor leleplezés.

Zimonyban: Hunyadi János-emlékő leleplezés.

(:Karlócán gör. kel. szerb egyházi ünnep.)

Orsován: Vaskapui munkálatok valamely részének befejezése.

Fiumében: Árpád hajó keresztelés,

Szatmár Németiben: Aranybulla ünneplés,¹¹²

Budapest: Igazságügyi palota felavatása.

Októberben:¹¹³

Budapest: delegatiók.

Szabadságszobor alapköletétel,¹¹⁴

Országos árvaház alapköletétele.

Orsz. kórház alapkö letétele.

Menhely és egyéb kulturális intézetek helyeinek kijelölése.

Katonai díszszemle Rákoson.

Kultüregyletek közgyűlése

Nőgyógyászati kóroda alapköletétele.

JEGYZETEK
a dokumentumokhoz

1. (Pesti Napló 1875) Budapest, aug. 19. PN 1875.VIII.20. /Reggeli kiadás/ A Szent István napi vezércikk a teutoburgi csata emlékművének elkészülte alkalmából sürgeti a magyar nemzeti emlékmű létesítését, Árpádot Hermannhoz, Szent Istvánt Nagy Károlyhoz hasonlítva.

2. (Századok 1878) BOTKA T.: Millenarium vagyis a magyar államiság ezeréves fordulója 884-től 1884-ig. Sz 1878/1, 46–67; 1878/2, 149–168; 1878/3, 245–266; 1878/4, 326–346; 1878/6, 533–551. A hosszú történelmi tanulmánynak egyetlen saját korára vonatkozó kitétele: 47–48, ahol ugyancsak a Hermann-emlékre hivatkozva teszi fel a kérdést: „...fogjuk-e ezen ezeres fordulón ... a honalkotó első fejedelemnek Árpádnak dicsőségét érdeméhez mért emlékekkel örökíteni...”? Pauler Gyula – Botkával vitatkozva – már ekkor kifejtette a honfoglalás 895-ös dátuma melletti érveit, részletesebben, mint az akadémiai jelentés számára. PAULER Gy.: Lebedia, Etelköz, Millenarium. Századok 1880/1, 1–21. és 1880/2, 97–177. A honfoglalás időpontjáról szóló bőséges korabeli vitairodalmat felsorolja CSÁNKI D. (szerk.): Árpád és az Árpádok. Bp. 1907, 372–373.

A fogalmazványban szerepelt, majd kihúzott az 1878-as évszám előtt: (1875-ben és). Abban az évben nem jelent meg cikk a honfoglalás időpontjáról. Arra, hogy az utalás mire vonatkozott, az ötleteket minisztériumok szerint csoportosító vázlatos összeállítás egyik lapja világít rá. A Századok 1875-ös évfolyamának 69. oldalán megjelent hírt idézi, mely szerint az uralkodópár arra készül, hogy a felújított királyi palotába hozassa a bécsi királyi műgyűjtemények magyar vonatkozású tárgyait és belőlük Budán magyar királyi múzeumot létesítsen.

Ebből a millenniumkor anyni valósult meg, hogy a kiállításra kölcsönadták őket; az erről szóló döntés éppen 1893 szeptemberében került nyilvánosságra. (Ld. a bevezetés 161/a. jegyzetében hiv. cikket.)

3. (Orszgy. Napló VIII.24.) Mint a bevezetés 6. jegyzete. /A zárójelben nem a dátumot, hanem a kötet- és az oldalszámot adták meg./ 4. (40. M.T. 1.p.) OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1882.X.14.

5. (Orszgy. Napló IX.20.) Mint a bevezetés 7. jegyzete.

6. Ld. a bevezetés 13-15. jegyzetét.

7. (4362/82 stb) Mint a bevezetés 5. jegyzete.
8. (4362/82 stb) Mint a bevezetés 5. és 12. jegyzete.
9. (430/93) Mint a bevezetés 63. jegyzete.
10. Mint a bevezetés 17. jegyzete.
11. (473/93) Mint a bevezetés 18. jegyzete.
12. Mint a bevezetés 21-22. jegyzete.
13. Mint a bevezetés 23, 25. és 32. jegyzete.
14. (2567/89) Mint a bevezetés 25. jegyzete.
15. Mint a bevezetés 33. jegyzete.
16. Mint a bevezetés 37. és 52. jegyzete.
17. Mint a bevezetés 46. jegyzete.
18. Mint a bevezetés 45. jegyzete.
19. OL K 27 1890.IX.1-i minisztertanács. A bizottság működéséről nem kerültek elő adatok.
20. Mint a bevezetés 48. jegyzete.
21. Mint a bevezetés 54. és 66. jegyzete.
22. Mint a bevezetés 66. jegyzete.
23. Mint a bevezetés 70. jegyzete.
24. A munkálat készítéséhez felhasznált javaslatok közül Pajor István Nógrád megye által felterjesztett javaslatában szerepelt. Mint a bevezetés 58-59. jegyzete és 83. jegyzetben hiv. összeállítás.
25. (I. Egyetértés 20/VII) Mint a bevezetés 99. jegyzete. Több korábbi tervezetben (Baross, Pajor) is szerepelt, de már 1884 óta számoltak a programba kerülésével. Mint a bevezetés 20-22. jegyzete.
26. A legtöbb szerzőnél az ünnepi alkotások egyik legfontosabbika (Göndöcs, Galgóczy, Baross, Zichy, Novák, Novák) Bővebben ld. a bevezetésben.
27. A munkálatba Zichy Jenő, illetve Pajor István indítványa nyomán került be. Mint a bevezetés 83. jegyzete.
28. (Egyetértés 20/VII) Mint a bevezetés 99. és a dokumentumok 27. jegyzete.
29. Ezen a budai várbeli Mária Magdolna templomot értették. Eötvös Károly 1893. II.5-i [helyesen: 4-iki] képviselőházi felszólalása nyomán került a munkálatba. Mint a bevezetés 83. jegyzete. Eötvös a restaurálás mellett a templomnak a nemzet birtokába való visszabocsátását is indítványozta, azaz helyőrségi templom voltának megszüntetését. A bevezetés 66. jegyzetében i. m. 299.
30. A munkálat ismert forrásainak egyikében sem szerepel.
31. Göndöcs javaslata. Mint a bevezetés 9. és 83. jegyzete.
32. Pontatlan megfogalmazás. Nem új központi egyetemről van szó, hanem a tudományegyetem új központi épületéről, mely a régi lerombolása után épült az Egyetem téren, Baumgarten és Herczegh tervei szerint. Csak a századfordulóra készült el.
33. (Egyetértés 20/VII) Mint a bevezetés 99. jegyzete. A képviselőházi vitában Ugron Gábor hozta szóba. A bevezetés 66. jegyzetében i. m. 321.
34. (Egyetértés 20/VII) A bevezetés 99. jegyzetében hiv. cikk *protestáns főiskolát* említ a harmadik egyetem mellett – tehát két külön intézményről lenne szó. Debrecen nem szerepel a cikkben, Göndöcs neve itt biztosan elírás (a szerző álneve: G–a).
35. Szamosújvár közgyűlése 1892 szeptemberében döntött úgy, hogy a millennium alkalmából főgimnáziummá fejlesztí és állami kezelésbe adja 1862-ben (újra)alapított magyar tan nyelvű, örmény katolikus algimnáziumát. Az erről szóló szerződést 1894 decemberében kötötték meg a VKM-mel, s csak 1896/97-ben épült fel az új középiskola, Alpár Ignác tervei szerint. KÁDÁR J.: Szamosújvár szab. kir. város, a vár és uradalom története. Dés, 1903, 46–48. A munkálatba a Galgóczy-féle Emléklapok-ból került be, ahol a legrokonszenvesebb eszmék egyikeként tárgyalja a szerző. A bevezetés 17. jegyzetében i. m. 113.
36. Novák Károly indítványában szerepel, de nem derül ki, hogy milyen intézményre gondolt. Mint a bevezetés 43. és 83. jegyzete.
37. A bevezetés 66. jegyzetében i. m. 321.
38. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 53. Az összeállítás hiányossága, hogy a Meszlényi-féle javaslat (1000 új iskola) kimaradt belőle. A bevezetés 54. jegyzetében i. m. 344.
39. Ez alatt a Szépművészeti Múzeumot értette. A Nemzeti Múzeum végleges díszítése, melyet az Emléklapok-ból ismert, kimaradt az összeállításból. GALGÓCZY K.: a bevezetés 17. jegyzetében i. m. 220.
40. Keglevich István főrendiházi felszólalása nyomán került a munkálatba. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 48.
41. A munkálat forrásai közül Zichy Jenő, ill. a Műbarátok köre szán jelentős szerepet neki, kapcsolatban a műtörténeti kiállítással.
42. A negyedik fővárosi színház, a Vígszínház magánvállalkozásként valósult meg a millenniumra. A Pajor-féle javaslatban mint „magyar négy színház” szerepelt. Mint a bevezetés 58-59. jegyzete.
43. Keglevich István hozta szóba a főrendiházban. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 45–46.
44. Valamennyi Novák Károly indítványából átvéve. Mint a bevezetés 43. és 83. jegyzete.
45. A Baross-féle elaborátumban a millennium alkalmából elfogadandó törvényjavaslatok között szerepel, az állami alapítványok felsorolásának végén, de külön pontban. Mint a bevezetés 48. jegyzete.
46. Ugyanúgy, ugyanott.
47. Prónay Dezső főrendiházi felszólalása nyomán. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 52.
48. Pajor István javaslatából. Mint a bevezetés 58–59. és 83. jegyzete.
49. A Baross Gábor nevéhez köthető, a bevezetés 48. jegyzetében hiv. előterjesztésben szerepelt. Az 1893. évi XIV. törvénycikkben rendelték el a foganatosítást.
50. Pajor István javaslatában található tévedés. Négy új fővárosi hidról sosem volt szó; bizonyosan a harmadik és negyedik. közúti hid igényének pontatlan megfogalmazása, melyet a munkálat összeállítója – a négy színházzal elentében – nem korrigált. Mint a bevezetés 58–59. és 83. jegyzete. Vö. a dokumentumok 42. jegyzetével.

51. Keglevich István gróf főrendiházi felszólalásából. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 45.

52. Mind a négy tétel Pajor István javaslatából. Mint a bevezetés 58-59. és 83. jegyzete.

53. A munkálat forrásainak egyike sem említi, de mivel az 1893. évi XIII. törvénycikk már elrendelte, és ugyanaz év nyarán hozzá is kezdtek az építkezéshez, kézenfekvően adódott, mint programpont. Vö. YBL E.: A Magyar Nemzeti Galéria palotája. Bp. 1960, 6.

54. Baross kezdeményezésére 1890-ben már foganatba vették, így csak az lehetett kérdéses, hogy elkészül-e a millenniumra.

55. Novák Károly előterjesztésében szereplő – az összeállító számára is értelmezhetetlen – kitétel. Mint a bevezetés 43. és 83. jegyzete.

56. Ez a pont bizonyosan miniszterelnökségi kezdeményezés. Korábbi tervezetekben nem szerepelt, a harmadik munkálat egyik olyan vázlata részletezi, mely minisztériumok szerint csoportosítja a millenáris alkotásokat (vö. a bevezetés 87. jegyzetével). *Miniszterelnök* cím alatt található a Sándor palota emeletreépítése és tervezett beosztása. (A földszintre irat- és hírlaptárt, személyzeti lakásokat és kiszolgáló funkciókat szántak, az I. emeletre a miniszterelnök lakását és fogadótermeket, az új, II. emeletre pedig a hivatali helyiségeket: minisztertanácsi terem, az államtitkár, az elnökség, a sajtó és a fordító osztály szobáit, számvevői irodát és a segédhivatali főigazgató szobáját. – Megjegyzendő, hogy a miniszterelnökség létszáma ebben az évben 20 fő volt, a miniszterelnököt nem számítva; tíz év múlva a duplája.)

57. (Egyetértés 26/VII) Mint a bevezetés 102. jegyzete.

58. (Thaly Egyetértés 30/VII) Mint a bevezetés 103. jegyzete. Az ügy folytatásáról ld. a 152. jegyzetet.

59. Az emlékkéllítást az 1890. évi III. törvénycikk határozta el, a pályázat határideje 1893. októberében járt le. Zala művét csak 1906-ban állították fel. Ld. LIBER E.: a bevezetés 18. jegyzetében i. m. 265–270.

60. (1 millió korona I. Egyetértés 20/VII) A bevezetés 99. jegyzetében i. m. a munkálat elkészülte után foglalkozott a témával. Az összeállításba Zichy Jenő vagy Eötvös Károly nyomán kerülhetett be a bevezetés 83. jegyzetében hiv. jegyzék szerint.

61. (Eötvös K.) Az 1891. decemberi képviselőházi vita, ill. Thaly 1890-es cikke elkerülte az összeállító figyelmét, ezért a javaslatot Eötvös Károly 1893. február 4-i felszólalása alapján vette be a munkálatba. Mint a bevezetés 54, 55, 66. és 83. jegyzete.

62. (Egyetértés 20/VII) Ld. a bevezetés 17. és 99. jegyzetét. A Galgóczy-féle Emléklapokból. Mint a bevezetés 83. jegyzete.

63. Mint a bevezetés 18. és 83. jegyzete.

64. A miniszterelnökségen felmerült ötlet, a vázlatokon *Miniszterelnök* cím alatt, a [képző]művészeti alkotások között. Vö. a dokumentumok 56. jegyzetével.

65. A munkálat forrásai közül Pajor István

javaslatában szerepelt. Mint a bevezetés 58-59. jegyzete.

66. Miniszterelnökségi kezdeményezés. Mint a dokumentumok 64. jegyzete.

67. Átvétel a második munkálatból. A betoldások közül ez az, amelyik nem a logikus helyére került, szavak és szótagok hiányoznak belőle, a kézírás szinte olvashatatlán.

68. Pajor István javaslatából. Mint a bevezetés 58-59. és 83. jegyzete.

69. Ugron Gábor indítványa a képviselőház 1893. II. 6-i ülésén. A bevezetés 66. jegyzetében i. m. 321.

70. Uo. 320.

71. GALGÓCZY K.: Emléklapok i. m. 108-109. említi, de a programba vételt ellenzi. Az 1895. évi XLII. törvénycikkkel megvalósult.

72. Mindkettőt Prónay Dezső javasolta a főrendiház 1893. II. 14-i ülésén. A bevezetés 70. jegyzetében i. m. 52–53.

73. Galgóczy Károly indítványa a bevezetés 27. és 28. jegyzetében i. m.-ben.

74. A Baross-féle elaborátumból. A munkálat kétszer is felsorolja őket: a bevezető részben és itt.

75. (Egyetértés 20/VII) Mint a bevezetés 99. jegyzete.

76. Mindhárom tételnél: (Egyetértés 25/VII) Mint a bevezetés 100. jegyzete.

77. Mind a négy tételnél: (Egyetértés 26/VII) Mint a bevezetés 102. jegyzete.

78. Eötvös Károly 1893. II. 4-i képviselőházi javaslatából. A bevezetés 66. jegyzetében i. m. 300.

79. (Egyetértés 25/VII) Mint a bevezetés 99. jegyzete.

80. A felsorolás eleje a Baross által előterjesztett „sorrend”-nek megfelelő. Mint a bevezetés 48. jegyzete.

81. Kiegészítés ceruzával (G)algóczy-ra, széljegyzet: (Thaly is I. Egyetértés 30/VII, 1/VIII) Mint a bevezetés 103. jegyzete – a Galgóczyra vonatkozó utalás ez ügyben valószínűleg tévedés.

82. E tíz tétel felsorolása nagyobb részt Zichy Jenő, kisebb részt Baross Gábor tervezetét követi. Mint a bevezetés 39, 45. és 48. jegyzete.

83. Mint a bevezetés 44. jegyzete. Zsilinszky Mihály csongrádi főispán a Műbarátok köre millenniumi bizottságának záró ülésén (erről ld. a bevezetés 42. jegyzetét) is felvetette az országgyűlés pusztaszeri emlékülésének ötletét. Egyetértés 1891. II. 9, 1.

84. Az előző jegyzetben hiv. bizottság betoldása a Zichy-féle emlékiratba. Mint a bevezetés 42. és 45. jegyzete.

85. A Baross-féle összeállításból átvéve. Mint a bevezetés 83. jegyzete.

86. Ebben a formában itt fordul elő először.

87. A felsorolásban szereplő tételek – az utolsót kivéve – Zichy Jenő tervezetéből kerültek a munkálatba.

88. GALGÓCZY K.: Emléklapok i. m. 116.

89. Uo.

90. Galgóczy Károly indítványa nyomán. Mint a bevezetés 27-29. jegyzete.

91. Nógrád megye felterjesztéseként szerepel a bevezetés 83. jegyzetében hiv. jegyzékben, de ott csak saiat monográfiájukról volt szó. Valamennyi megyéét sürgette GALGÓCZY K.: Emléklapok i. m. 235.

92. A déli torony kivételével elkészült, 1896.IX.6-án fölszentelték. MIHALIK J.: A kassai Szent-Erzsébet templom. Bp.1912, 106.

93. Ceruzával kijavítva: nem lehet.

94. Ceruzával áthúzza, helyette: készen van!

95. Ceruzás kiegészítés: és iskola.

96. A sor ceruzával áthúzza, helyette: megnyitó beszéd és alkalmi beszéd akárci által.

97. Szélgjegyzet: ama községekben, melyekben nincsen iskola, azoknak felállítása, amelyek iránt kultusminister tesz előterjesztéseket.

98. Szélgjegyzet: alapítványok kiegészítendő.

99. A tollal hozzáírt betoldás kiegészítése ceruzával: felavatása; az országos tébolyda sora mellett: ?

100. Mellette olvashatatlan (gyorsírásos) szélgjegyzet. Az ötlet a munkálatok egyik írott forrásában sem szerepel. 1893 elején Zichy Jenő vetette fel, hogy egy sokszorosított Árpád-szobrot kellene az ország számos városában – mint a magyar állam jelképét, a millennium emlékére – felállítani. A sajtóban élénk vita bontakozott ki a javaslatról, a többség elvetette.

101. Szélgjegyzet: minden város ösztönzendő, hogy tartson [az utolsó két szó olvashatatlan]

102. A betoldás előtti két sor (az ország...-tól) ceruzával áthúzza.

103. A fogalmazványban eredetileg: (Zemplén (Tarczal) v. Szabolcs (Vencezellő))

104. A fogalmazványból kihúzza: Zemplén v Szabolcs egy megfelelő helyén női javító intézetet felállítani.

105. A fogalmazványból kihúzza: p 1^{én} (az új büntető törvények életbe léptetése napjának évfordulóján)

106. Ez az oldal (század) a tisztázatlan ceruzával áthúzza.

107. A fogalmazványban: Kotromanovic István bosnya bán és Kujaviai Erzsébet lányát.

108. A fogalmazványból kihúzza: Ha ő Felsége is megjelenék, lehetne esetleg udvari vadászatot is.

109. A fogalmazványból kihúzza (évforduló-ján + 1456 aug 11)

110. Szélgjegyzet ceruzával a fogalmazványon: olasz, francia, német

111. A fogalmazványból kihúzza: Uj dunai hidak megnyitása.

112. A fogalmazványból kihúzza: Zemplénben, Szabolcsban javító intézet alapkö letétele.

113. A fogalmazványban eredetileg: Octoberben Budapesten: delegatiók, szabadságszobor leleplezés v. alapkö letétel. Kiállítás berekesztése.

114. A következő mondat a fogalmazványból kihúzza: 1848/49. évi honvédek megvendégelése.

FÜGGELÉK

Az 1893-as programkészítési folyamat – melynek során a fenti munkálatok készültek – a decemberi miniszterelnöki előterjesztést eredményezte. Mivel több helyen is megjelent nyomtatásban, a *Wekerle-program* teljes közlése nem indokolt.

Az ünnepek 1895-ben összeálló időrendjét ennél is többször közölték (a sajtóban, a képviselőházi irományokban, a millenniumról szóló munkákban), de csak megcsonkított és erősen lerövidített formában – a *Bánffy-program* lényegében publikálatlan. Szövegváltozatai közül a történeti szempontból legérdekesebbet érdemes közölni, azt amelyiket Ferenc József elé terjesztettek. Nem ez a leghosszabb változat. A nyár folyamán készült első szövegvariáns terjedelmesebb, de csak a hódoló menettel kapcsolatos rendezéstechnikai részletekkel (útvonalak, gyülekezőhelyek stb.) bővebb. A későbbi, a millenniumi országos bizottság elé került verzióból természetesen kimaradtak az uralkodó által törölt részek.

A bizottsági tárgyalás során egyetlen ponttal bővült a program, a legelsővel: „1896. április 28-án kedden a Pusztaszeren építendő millenniumi emlékmű ünnepélyes alapköletétele, az országgyűlés küldöttségének, a kormány tagjainak, a helyi hatóságoknak s meghívott vendégeknek jelenlétében”. Az ünnepegsorozat pusztaszeri

nyitánya végül is elmaradt, az alapkö letételre csak júniusban került sor, nem sokkal előbb, mint amikor az alábbi szövegváltozat időzíti. A nyilvánosságra hozott program már csak címszavakból állt.

A szövegközlés alapja az OL K 26 1895-22 jelzeten található, 3212/1895 ME számú azon tisztázati példány, melyből az uralkodónak nem tetsző részeket kihúzták. Más – valószínűleg a kormány által elrendelt – rövidítéseket is végeztek a szövegen. A közlésben mindkettő zárójelben szerepel, de a Ferenc József által kihagyott passzusokat kurziválás különbözteti meg (a betoldást úgyszintén). Így a teljes és a csonka szövegváltozat világosan elkülönül. Megjegyzendő, hogy dátum, aláírás, jóváhagyás nincs a programon, mindez az ugyanazon ME számú kísérő felterjesztésben szerepel (erről ld. a bevezetést).

Tervezet
a magyar állam ezredéves fennállásának
megünneplésére 1896-ban.

Május 2-án szombaton

Ó Felsége, a legmagasabb uralkodóház fenntartásának, a magyar törvényhozó testület mindkét házának, a magyar kormány, a diplo-

matiai testület, a közös ministerek, a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok törvényhozása s kormánya képviselőinek, (a cs. és kir. közös hadsereg s m. kir. honvédség,) továbbá a székes főváros és az ország többi törvényhatóságainak, kulturális testületek, közintézetek kiküldötteinek stb. jelenlétében megnyitja az 1896-iki ezredéves országos kiállítás.

Május 3-án vasárnap

A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári koronázási templomban ünnepélyes hálaadó isteni tisztelet Ő Felsége legmagasabb jelenlétében; – a fentemlített vendégek meghívotnak.

Május 4-10-iki héten

A székes-főváros valamennyi templomában és az egész országban minden felekezetenél hálaadó isteni tiszteletek.

Ünnepélyes közgyűlések minden törvényhatóságban.

(Katonai díszszemle a Rákoson.)

Május 11-23 között

(*Udvari fogadások, ebédek, estélyek*)

Tudományos és művészeti intézetek közgyűlései.

Színi díszelőadások.

Lóversenyek.

Regatták.

(Iparművészeti múzeum felavatása.)

(Május 28-án csütörtökön)

A közös ügyek tárgyalására hivatott országos bizottságok egybehívása.

Junius 4-én csütörtökön

Ünnapi körmenet)

Junius 5-én pénteken

Hozandó országos határozat alapján a szent korona és a koronázási jelvények 3 napi közszemlére tétel végett őrzésük helyéről a koronázási templomba vitetnek, oly ünnepélyes szertartással, mint koronázáskor.

Junius 8-án hétfőn

Az ezredéves állami fennállás tulajdonképeni ünneplése.

Hódoló felvonulás Ő Felsége elé a budai kir. várakba, melynek nagy terméből Ő Felsége a legfelsőbb uralkodóház fenséges férfi és nőtagjaival azt nézi.

A hódoló felvonulás/t/ (a történeti menettel kezdődik, élén a honfoglalási csoporttal s azután történeti egymásutánban a múlt századig.

Társadalmi úton művészek és műkedvelők részvételével rendeztetik.

Ezt követik a) magyar törvényhatóságoknak s Horvát-Szlavon országoknak banderiumai.

(Harmadik részlete a hódoló felvonulásnak) a törvényhozó testület mindkét házának tagjai díszfogaton, a koronázás alkalmával szokásos 11 országos zászlóvivő előllovgalása mellett.

Az egész nemzet hódolatának Ő Felsége előtt ekként való bemutatása után az egész menet a Nagyboldogasszony temploma előtt elvonul, ott a szent korona s koronázási jelvények 6 lovas diszhintón a koronaőrseg kíséretében csatlakozik.

A (történeti menet s) banderium az országház előtti téren elhelyezkedik, a törvényhozó testület a kupola terembe vonul, a koronaőrök a szent koronát s koronázási jelvényeket oltárszerű emelvényre helyezik.

(*Időközben a fenséges főherczeg urak, mint a magyar főrendiháznak örökös jogon tagjai, továbbá a fenséges főherczegnők udvarokkal, s a diplomatiai testület tagjai és a hívott vendégek kir. várakból az új országházba hajtatnak, hol a fenséges főherczeg urak a kupolateremben, a fenséges főherczegnők s a többi vendégek a páholyokban foglalnak helyet.*)

A törvényhozó testület mindkét házának együttes ünnepélyes ülését a két ház elnökei megnyitják. Ünnepi szónoklat. Az ülés bekezdése.

A (történeti menet s) banderium az új országházától az Andrássy úton a kiállítás területére vonul s ott széteszlik.

A törvényhozó testület a szent koronát és koronázási jelvényeket a királyi várakba kíséri és ott azokat Ő Felségének mondandó hódoló beszéd kíséretében átnyújtja. Ő Felsége válaszol.

A korona és a koronázási jelvények oly szertartással, mint koronázás után, őrzésük helyére elhelyeztetnek, a törvényhozó testület tagjai eltávoznak.

Junius 15-28 között

(*Udvari*) Társadalmi, kiállítási ünnepélyek.

(*Delegationális ebédek. A közös ügyek tárgyalására kiküldött országos bizottságok ülésének bekezdése.*)

Julius és Augustus hónapokban

Budapesten nemzetközi és hazai congressusok.

(*Augustus 20-án Szent István napján Budapesten körmenet, hazai és külföldi egyházi körök bevonásával.*) Szent István emlékszobor alapkö letétele.

Kolozsvárott Mátyás király szobrának alapkö letétele.

Munkácson, (Pusztaszeren,) Pannonhalmán, (nyitrai Zobor) és a brassói Czenk-hegyen ezredévi emlékművek alapkö letétele.

Kassai dóm felavatása; (hazai és külföldi) egyházi tudományos, archeológiai körök bevonásával.

Budapesten a kir. Curia épületének felavatása, hazai és külföldi jogászörök bevonásával.

Szeptemberben

Szeptember 1-5 között országszerte az újonnan felállított iskolák ünnepélyes megnyitása.

Szeptember 11-én pénteken

a híres országgyűlés évfordulóján Pozsonyban a Mária-Terézia emlék alapkövének letétele s a dévényi ezredévi emlékmű felavatása.

Szeptember 20-án vasárnap Zimonyi ezredévi emlékmű felavatása a Horvát-Szlavonországok bánjának, törvényhozó testületének, kormányának s népének bevonásával.

Szeptember 27 vasárnap

Vaskapu közforgalomba bocsátása Ő Felsége legmagasabb jelenlétében (nemzetközi jelleggel).

Meghívotnak (az 1878. évi július 13-án kötött berlini szerződést aláíró nagyhatalmak és) a (parti) szomszéd államok Románia és Szerbia (Bulgária), – a magyar törvényhozó testület mindkét háza, a közös ministerek (diplomáciai

testület), a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok törvényhozó testületei, s kormánya, (a parti államokban székelő osztrák-magyar diplomáciai és consuli képviselletek vezetői stb.)

Október 4-én vasárnap a vámháztéri híd ünnepélyes megnyitása.

Október 31-én az ezredévi kiállítás ünnepélyes berekesztése.

Ferenc Vadas: Programme Plans for the Celebration of the Millennium (1893)

The 1000th anniversary of the Hungarian Conquest, the millennium, was celebrated in 1896. The works of art created for, and inspired by, the occasion, are among the most significant buildings, statues and memorials of the period. Although there were many supporters of the idea of a world exhibition, in the end a national exhibition was organised in order to present the economic and cultural production of the past one thousand years. The results were published in 9 thick volumes. The history of Hungary was written and published in 10 volumes, and monographs were devoted to several counties and cities. Countless festivities and cultural events were held nationwide.

The government was slow to set up the programme of the year of celebration, and only did so upon the continuous urging of the public. Although a decision had been made concerning the exhibition already in 1892, prime minister Sándor Wekerle only promised the Parliament to set up the programme in a speech on 4 February 1893, and submitted the programme only in December of the same year. To prepare the material there have been 3 plans produced by the prime minister's office (in March, July and August). This article is devoted to the complete publication of these sources. In the introduction the author presents those suggestions that had been handed in to the prime minister's office from 1882 onwards, and which could offer ideas for the plans. The overview is not complete, however; it does not include suggestions that did not influence the sources published here, or that have been published somewhere else, and it does not discuss in details the exhibition that served as the framework of the festivities, which had already been decided upon at the time of the preparation of the plans.

The first condition of holding a great national celebration was to establish when exactly the Conquest happened. Since there are so few written sources extant from the relevant period, the establishment of the time of the Conquest demanded serious efforts from the historians. The historical committee of the Hungarian Academy of Sciences, based on the divergent opinions of the best specialists, could only limit the time frame to a period of 12 years (888-900). The year of the millennium was decided upon as 1895 for practical reasons, in order to have enough time for the preparations, but the celebrations still had to be postponed by a year.

The idea of a Hungarian national pantheon first emerged in the first half of the 19th century. By about 1870 it was referred to as the most important work to be built by the millennium. The question of the pantheon reached the prime minister's office in 1882, following the initiative of a member of parliament who elaborated his ideas in a detailed memorandum, in which he drew attention to Ópusztaszer, the place of the legendary gathering after the Conquest, as another possible principal venue for the celebrations beside the pantheon to be built in the capital. (The gathering, according to the 19th-century historicist views, was the first national assembly, and as such the proof and symbol of the ancient constitution of the Hungarian state.) The memorandum was endorsed by several municipalities in the second half of the 1880s.

Count Jenő Zichy, the well-known politician, supporter of Hungarian industry, and art collector (the principal advocate of the idea of a world exhibition), made suggestions concerning the celebrations in 1890, proposing as its most characteristic part a historical procession, in which each of the 10 centuries would have been represented by a prominent monarch or event. Others suggested that there should be a national lottery established in order to cover the financial costs

of the celebration, and also listed those projects (memorials, institutions of health- and social care) which could be launched on the occasion.

The first official plan was prepared by Gábor Baross, minister of commerce, in 1891. In this plan the main emphasis is on the exhibition, and the pantheon is mentioned only in the bill to be passed at the special millennial session of the Parliament. It was at this point that two bridges to be built in Budapest were included among the projects to be completed as part of the programme (one of which was eventually finished by 1896, the other completed years later). This memorandum takes into account a host of national, local, religious and social events, including art exhibitions as well as a regatta on the Danube.

Extreme ideas were also voiced, and reached the prime minister's office by municipal support. These included suggestions to the effect that each member of the nation should be elevated to the rank of nobility on the festive occasion; others thought it would suffice to compile a list of the names of the present members of the nation; yet another suggestion contained a request to record the voice of significant personages, but on condition that they could be listened to only after another thousand years. Obvious and realistic ideas – although they did not always prove to be possible to carry out – included the completion of major constructions already started (Parliament building, St. István basilica, and the extension to the royal palace) as well as those of historic monuments (such as the Mátyás church), along with the construction of new buildings, bridges, etc., and a commission to the most famous Hungarian painter, Mihály Munkácsy, to work on the theme of the Conquest as the most important painting to be created.

These suggestions could provide ideas for the festivities, but could not provide a programme. The reason why there were several plans drawn up in the prime minister's office must have been also that the previous propositions were felt inadequate. The first plan was written up shortly after the prime minister's promise. It gives a detailed list of the events preceding the plan, and then draws up a list of suggestions. Its main chapters are: preparations; constructions (including an increased number of schools and social as well as army institutions); memorial statues (including the 7 that were eventually set up on various locations all over the country); institutions (laws, reduction of taxes, foundations); invitations; festivities; and literature (historical, geographical, statistical etc.). The second part highlights those points of the plan that could be completed or could be started on the occasion of the millennium. Following the long list there is a fairly concise summary based on a strict process of selection from the point of view of what would be possible to accomplish.

The second plan also starts with the enumeration of preceding events, and then offers a framework for the programme. Here the special millennial session of the Parliament is considered to be the most important part of the festivities, which would be followed by an homage to the sovereign, and would be preceded by a ceremonial religious service. The session of the Parliament would pass the millennial laws. The ensuing festivities (procession, reception at the royal court, flood-lights, a public exhibition of the crown) would last over several days. This plan lists all laws to be passed, as well as the buildings and statues to be connected to the millennium – providing a strict selection. The work is closed by a *modus procedendi*:

The third plan is the most detailed and most inventive work. In contrast with the previous two, which offered an itemised list of works and events that could be connected to the festivities, and only selected from, as well as arranged, the ideas already gathered, this version has an original vision. Its primary principle is that the whole society and all areas of life should participate and be represented: the emphasis should not be on spectacular events but on projects that would have enduring results. In this plan it is carefully arranged that a role should be allocated to the sovereign as well as to each archduke and the members of the Upper House, and that foreign visitors – especially the representatives of the neighbouring small countries – should be invited to the appropriate events, the ones that bear some significance to them.

The essence of the overall concept is a vindication of historical perspective in a way whereby all projected events and locations would be connected to particular events and characters of the Conquest and of the thousand years as a nation and state, serving the purpose of remembrance. The series of events would last for months and would extend to the whole of the country, and, viewed in its entirety, would revive the whole history of the nation and encompass all kinds of

events. Its structure – following Zichy's plan – would be based on individual centuries, symbolised by prominent figures, predominantly monarchs but occasionally events. Thus the whole series of festivities would be organised in a unified system, and would offer a set of not only parallel but also connected events.

The work first collects the events to be organised in groups representing the centuries, then lists them chronologically from May to October of the year of the millennium. This is not the place for detailed descriptions; only the main features are specified. The characters representing the centuries up until the 15th century are monarchs who can be considered most important based upon a consensus. The 16th century would be represented not by a person but by an event: reformation. This feature might be surprising at first sight in a predominantly Roman Catholic country, but it is understandable considering the cultural influence of Protestant people, which far exceeded their proportional representation in the population, as well as their strong connections to various movements of independence. Catholicism is already strongly emphasised through the person of Saint István, and this counterpoint would reestablish the balance between religions. The 17th century was spent in the almost constant conflict of the Habsburg dynasty and the Hungarian nobility. Yet a representative was found who could be accepted by people with historical allegiance to either side in the person of Miklós Zrínyi, poet and military leader of European renown, symbol of the fights against the Turkish threat, who – based on his Croatian descent – is also an apt representative of Hungarian and southern Slavic friendship. The 18th century would be represented by the most popular Habsburg monarch, Maria Teresa, in the spirit of loyalty towards the dynasty, whereas the politically strongly divided 19th century would have as its representative figure the person called "the Greatest Hungarian", the person who supported post-feudal developments most actively, even through personal sacrifices, count István Széchenyi. It is conspicuous that there is only one Habsburg monarch among those listed, although for more than one third of the thousand years this dynasty occupied the throne. Considering the unfavorable public opinion towards them, this gesture – which would have equally refrained from emphasising the figures of the opposition – was supposed to serve the purpose of reconciliation, by highlighting those trends in history that are acceptable to all. (For a comparison: the royal gallery of the millennial memorial at Hősök tere, Budapest, consists of 14 statues. These included 5 Habsburg monarchs, which were twice pulled down in the 20th century, so that they eventually were replaced by statues of those who had fought against them. Instead of a consensus, first a one-sided representation of loyalty, later a similarly one-sided representation of the traditions of national independence, were realised.)

The intention to include ethnic minorities and neighbouring nations in the Hungarian national festivities – emphasising the events of common history, of fighting the common enemy – is remarkable, while the whole of the millennium was supposed to demonstrate the supremacy of the Hungarian nation. This, perhaps fundamentally hopeless objective disappeared in the process of realisation, and the millennium was characterised by an unequivocal Hungarian nationalism. The memorials raised at 7 points of the country to commemorate the year of the millennium the ethnic minorities perceived as provocation and symbols of their subjugation, and as soon as they gained independence after World War I they demolished the ones within their respective territories.

In this plan for the Programme the numbers connected to the Conquest are of great significance. Accordingly, the statues of the seven leaders of the Conquest were to be made by seven different sculptors, with the bronze casts to be produced in seven different factories. The municipal authorities were to send seven members each for the unveiling of the statues, while Parliament could send 108 delegates, the number corresponding to that of the clans at the time of the Conquest.

The timing of the events was to ensure that the events of the series, which would last for 6 months, would be evenly distributed both in terms of space and time, but also that the actual programmes recalling the memory of a particular historical event would happen all on the same day.

The government accepted the second of the three proposals as the basis for the official programme on 15 September. Even that plan was only partially realised, and even then not

immediately for the most part, but years, and sometimes decades later. Although there are significant scientific and artistic achievements connected to the year of the millennium, public memory has primarily preserved its spectacular features. Historians long denounced it as a manifestation of Hungarian nationalism, and it is only recently that its cultural achievements have again been emphasised.

Sisa József

A VÁROSLIGET ÁTALAKULÁSA AZ EZREDÉVES KIÁLLÍTÁS IDEJÉN

Az 1896-ban megrendezett ezredéves kiállítás fontos állomás volt a budapesti Városliget történetében, a ténylegesen végzett átalakítások miatt éppúgy, mint a park fejlődésének folyamatát tartósan befolyásoló szerepe révén. A Városliget ekkor már több mint egy évszázados múltra tekinthetett vissza.¹ Első telepítései a homok megkötését célozták, parkszerű kiépítése Heinrich Nebbien 1817-ben elfogadott terve nyomán kezdődött tájkert stílusban. A váltakozó intenzitású parkfejlesztés alapvető eseménye volt az 1885-ös országos kiállítás. Nagyszabású parkosítást végeztek, megépítették a Városligetet átszelő Stefánia utat, ettől nyugatra, a Városligeti fasor tengelyében helyezték el a kiállítási területet (1-2. kép). Legnagyobb épülete az iparcsarnok volt, előtte nagy, téglány alakú, virágágyásokkal beültetett parkrészsel, az ún. korzóval.² Ezt több mint 100, zömében ideiglenes jellegű pavilon vette körbe. A kiállítás után az iparcsarnok, a korzó és két további épület – a kiráypavilon és a Stefánia mentén álló műcsarnok – megmaradt, a többit lebontották. Azonban az iparcsarnok épülete, a jól bevált helyszín, illetve általában az addigi legnagyobb magyar kiállításon szerzett tapasztalatok szinte predestinálták a Városligetet arra, hogy utóbb a millenniumi kiállításnak is otthont adjon.

Javaslatok a helyszín kiválasztására

A kiállítás megrendezése előtt már évtizedekkel születtek ötletek arra nézve, milyen formában kéne megrendezni a millennium alkalmából az országos, vagy éppen világkiállítást.³ Köztudott, hogy eleinte a kiállítás jellege is vita tárgyát képezte. A rendezvény és annak nemzeti jellege csak az országgyűlés 1895-re országos kiállítás rendezését elrendelő, 1892. évi II. törvénycikke nyomán vált bizonyossággá. Ez azonnal meglódította a szakemberek és dilettánsok fantáziáját, s a kiállítás helyére és mikéntjére nézve számos javaslattal álltak elő részben újságikk, részben a rendezéssel megbízott Kereskedelmi Minisztériumnak benyújtott beadvány formájában.

Seyderheim Ernő budapesti cs.kir. udvari műkertész 1891. december 7-én benyújtott javaslata a később megvalósult kiállítási területet előlegezte.⁴ A Városliget teljes felületét irányozta elő erre a célra – az állatkert és a hozzá kapcsolódó mulatóhely nélkül –, mivel ezen a helyen már volt vízvezeték és csatornázás, és az itt található, az 1885-ös kiállítás után maradt épületek újból igénybe vehetők kiállítási célokra. Az előregedett Városliget Seyderheim véleménye szerint amúgy is rendezésre szorul, az 50-100 éves száraz fákat meg kéne ritkítani. A kiállításához vezető fő útvonal az Andrassy út lenne. A ligethez lehetne kapcsolni – a Hermina út, a Hungaria út és a vasúti sínpályák áthidalásával – az attól keletre elterülő több mint 45.000 négyszögölnyi területet, gépipari bemutató részére. Minthogy ezt az elhanyagolt részt parkosítanák, a kiállítás után a városi község kitűnő üdülőhelye lehetne.

Fittler Kamill építész és szakíró a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben 1892. január 11-én adta elő javaslatát és publikálta az egylet közlönyében.⁵ Mint nyilvánvaló lehetőséget vetette fel a kiállítás Városligetben történő megtartását, de rögtön ismerette súlyos ellenérveit is. A Városliget szűk lenne az 1885-ös országos kiállításnál nyilván nagyobb rendezvény számára – még akkor is, ha az állatkertet is igénybe vennék –, „vétek volna a nagy költséggel létesített ültetvényeket újból megnyirbálni”, és elképzelhetetlen, hogy a főváros közönségét hosszú időre megfosszák egyetlen közel fekvő üdülőterületétől. Fittler szerint nem lenne szerencsés a többi szobakerült helyszín sem, mint a lebontandó Újépület helye, Kelenföld, a régi lóversenytér (a mai Népstadion és környéke), a városi faiskola, a Vérmező és a Városmajor, de Rákos mezeje sem. A Margitszigetet tartja egyedül ideálisnak a millenniumi kiállítás céljára, de óriási akadály annak tulajdoni formája. A szerző reményét fejezte ki, hogy rá lehet venni a „fenséges tulajdonos”-t (József főherceget) a sziget átengedésére, ha javaslatát országos mozgalmat indítana el.

Futó Ferenc indítványában azért vetette el a Városligetet – és érvelésében nem kevés igazság volt –, mert a terület szűkös lenne egy második, az 1885-ösnél nagyobb kiállítás számára, a liget „nehezen is áldozható fel”, és az 1885-ös országos kiállítás legnagyobb épülete, az iparcarnok „azt annyira dominálja, hogy ezzel pusztán másolatnak tűnnék föl az új kiállítás.”⁶ A többiek által javasolt Kelenföld a sikeres megrendezéshez nélkülözhetetlen Duna-hidak miatt túl drága lenne; a Kerepesi úti temető mögött elterülő Pékerdő vagy Pékliget ellen szól a „kőbányai illat”; az egyesek által javaslatba hozott Aquincum fátlan, napos pusztaság; a Margitszigetet éppen a közelmúltban öntötte el az árvíz. Megoldásként az Angyalföld rákosi dűlőjét javasolja a külső Váci út jobb felén, amely történeti vonatkozásai miatt is, a Városligetet kétszeresen felülmúló területe miatt is alkalmas lenne a célra.

Futó Ferenc cikkével szinte egyidőben, 1892 júliusában jelent meg két főiskolai tanár, Straub Sándor gépészmérnök és Kolbenheyer Gyula építész tanulmánya, mely tudomásunk szerint a Városligettel szembeni egyetlen, szakemberek által részletesen kidolgozott és távlati rajzzal illusztrált ellenjavaslat (3. kép).⁷ A szerzők röviden felsorolják az ismereteik szerint addig szóba került helyszíneket, vagyis a Városligetet, a régi lóversenytér, a Pékerdőt, a Népligetet, a Lágymányost és a Margitszigetet. A Városligettel behatóbban foglalkoznak. Több érvet is felsorakoztatnak a kiállítás itteni rendezése ellen: ez a pesti oldalon az „egyedüli üdülő-hely”, „az épületek miatt ismét facsoportokat kell kivágni”, és főleg „a kiállítást megint ott rendezők, a hol 1885-ben, úgy, hogy a hely semmi újat nem mutatna.”⁸ Nézetük szerint a helyet általánosan adottságai – területe sík, távol van nagyobb víztől – a kitűzött célra eleve alkalmatlanná teszik. Javaslatauk a millenniumi kiállításra a Gellérthegy és a Lágymányos egybefüggő területét irányozza elő, utalva a párizsi és a chicagói világkiállításra, melyek szintén víz mellett helyezkedtek el.⁹ A terv a különböző pavilonokon kívül magában foglalt egy, a Gellérthegy ormán emelkedő nemzeti emlékművet is. A Gellérthegyen létesítendő „pantheon” Széchenyi óta élő gondolat, melyet Straub és Kolbenheyer a millenniumi kiállítás tervével jó érzékkel kapcsolt össze.

1892. augusztus 14-én kelt beadványában Liptay Pál gépgyártó cég-képviselő az Űlői út, a Kőbányai út, a vasúti töltés és a tisztviselőtelep közti területen – vagyis a születőben lévő Népligetben – javasolta a kiállítás megrendezését.¹⁰ Kohn Lipót

miskolci lakos Fittler Kamill korábbi javaslatát konkrét formában ismételt meg; 1892. szeptember 27-én iktatott beadványában egy, a sziget déli felén kialakítandó kiállítást körvonalazott.¹¹ Ehhez mintegy 50 holdnyi területet rakpartszerűen négy méterrel meg kéne magasítani, míg az impozáns főépület s sziget csúcsán egész Budapest felé nagyszerű látványt nyújtana. 1892 decemberében egy közelebről nem ismert „szűkebb körű bizottság nevében” fordult Furman Béla minden érdekelthez nyomtatott memorandummal.¹² A tágas és közlekedési eszközökkel jól megközelíthető Rákosmezőt javasolta az ezredéves kiállítás színhelyéül, amely „későbbi kiállításokra, sőt majdan okvetlenül rendezendő nemzetközi kiállításra is teljesen megfelelő lenne.” A terület kiválasztásával „történelmi múltunknak is hódolunk kegyelettel”. Egy névtelenségbe burkolódzó beadványíró 1893. január 13-án gigantikus méretű piramis építését indítványozta, mely tíz szintre osztott belsejében rejtette volna a kiállítás egyes részlegeit.¹³

A javaslatok között, mint láttuk, több jól átgondolt és szakmailag megalapozott munka volt máig terjedő tanulságokkal és aktualitással. Kőbánya mint a kiállítás otthona a 20. századi állandó kiállítás helyszínét előlegezte, a Lágymányos e célra történő felhasználása pedig a meghiúsult 1996-os világkiállításig tovább élő gondolat. A javaslatok közt szerepel műkedvelő – realitások és szakértelem által nem korlátozott – fantazmagóriája is, amely kuriózum és kor-dokumentum. Tanulságos megfigyelni, milyen csekély volt a városligeti helyszín támogatottsága, és milyen megalapozott érveket sorakoztattak fel ellene. A javaslatoknak abban is szerepük volt, hogy a döntést megelőző vizsgálat céljára a szóbajóhető helyszínek nagyobb biztonsággal legyenek kijelölhetők.

A helyszín-változatok vizsgálata

A kiállítás helyének megválasztására a Lukács Béla kereskedelmi miniszter által vezetett Általános Országos Nemzeti Kiállítást előkészítő bizottság 1892. augusztus 8-án albizottságot állított fel.¹⁴ Elnöke dr. Schnierer Gyula miniszteri tanácsos volt, s első ülését augusztus 17-én tartotta.¹⁵ Itt megállapították, hogy az addigi megbeszéléseken és a sajtóban alapvetően három helyszín jött szóba: a Városliget, a Lágymányos és a Népliget, bár a fővárosi tanács és a Közmunkatanács vegyes bizottsága ebből a szempontból tüzetesen tanulmányozta a Pékerdőt is. Az albizottság elhatározta e négy lehetséges terület vizsgálatát.

A vizsgálatról a jelentés szeptemberben készült el.¹⁶ Bevezetőül a jelentéstevők leszögezték, hogy az ezredéves kiállításnak eleve méretében különböznie kell az 1885-ös országos kiállítástól, s ezt különösen a városligeti változat kidolgozásakor tartották szem előtt.

E szerint az 1885-ös kiállítás területe 330.000 nm volt, melyet – ha a városligeti helyszínre esik a választás – „a fejlődési viszonyokkal számolva” legalább 25 %-kal, vagyis 82.000 nm-rel meg kéne növelni. Három variánst vettek alapul, mindegyiknél számolva az 1885-ös kiállítás fennmaradt épületeinek, illetve értelemszerűen a kiállítás helyszínének újbóli felhasználásával. Az első változat szerint a régi löversenyterrel bővülne a kiállítási terület, ahol többek közt a nagyméretű új pavilonok lennének

elhelyezhetők.¹⁷ Hátrányt jelentene a két terület közti kb. 850 m-es távolság, amely szintbeni tömegközlekedés – villamos- vagy lóvasútvonal – kiépítését tenné szükségessé. A második variáns a Városliget mögött, az Erzsébet királyné út és a vasúti pálya mentén fekvő terület igénybevételével számol. Így is két részre oszlana a kiállítási terület, de a távolság csak 400 méter és ezt viadukttal lehetne áthidalni. Végül a harmadik változat teljesen Városligeten belül oldaná meg a kiállítás elhelyezését, a régi kiállítási terület kibővítésével a Stefánia út túlsó oldalán; ehhez a zavartalan közúti közlekedés fenntartása érdekében az útvonalat több helyen át kéne hidalni. Ezen a ponton a jelentés kitért azokra a problémákra, melyek a kérdést taglaló hírlapi írásokban korábban már hangot kaptak, illetve utóbb, a kiállítás megvalósulása kapcsán, de lényegében a Városliget későbbi sorsának alakulásakor is többször felvetődtek: nevezetesen a liget növényzetének és jellegének a megőrzése. A jelentés leszögezi, hogy a kiállításához csatolandó terület „aránylag csak kisebb része foglalható el kiállítási épületek elhelyezésére, mert az említett terület nagy része kimérendő ültetvényekkel van borítva”. Tudni kell, hogy ekkor még nem számoltak történeti jellegű kiállítási épület felállításával, illetve a pavilonok nagymértékű megszorodásával, ami a kiállítási terület beépítési sűrűségét később nem kis mértékben növelte. A jelentés elismeri, hogy a Városliget „elfoglalása által a városi közönségnek üdülésére rendelt ugyanis kevés helyek egyike két évre teljesen elvonatnék”; pótlására az Állatkert ingyenes nyitvatartását javasolja.

Az albizottság a Pékerdő mint lehetséges kiállítási helyszín kapcsán kifejti, hogy Budapest jövődjé fejlődése szempontjából területrendezése nagy előnyökkel járna – emiatt is pártolja a Közmunkatanács a kiállítás itteni megrendezését. Azonban a terület parkosítása sokéves munka lenne, a temető közelsége és a kőbányai sertéstelepek szaga pedig elriasztó hatású. Ha a millenniumi kiállítás nem is ezen a helyszínen valósult meg, a várospolitikuskok javaslatukkal a Budapesti Nemzetközi Vásárközpont kőbányai helyszínét előlegezték meg.

A Népliget tágas és teljesen fővárosi tulajdon, ami megkönnyítené a kiállítás itteni rendezését. Azonban ültetvényei még fiatalok, így árnyas fák még nincsenek, továbbá a város központjától messze fekszik, és a sertéshizlaló szaga itt is érződik.

A Lágymányos mint kiállítási helyszín az albizottság véleménye szerint csak akkor jöhet szóba, ha a Vámház téri vagy az Eskü téri híd felépül, illetve az utóbbihoz csatlakozva a Gellért-rakparton 30 méter széles út készül. Ez a lehetséges helyszín igényelné a legnagyobb tereprendezést is. Ugyanakkor fekvése gyönyörű, a Belvárostól néhány percnyi távolságra nagy park létesülne, és nagy távlatok nyílnának Dél-Buda fejlődése előtt. Az albizottság tagjainak tetszését a hely annyira elnyerte, hogy felhasználására és beosztására három tervvázlatot készítettek. Közülük egy Lechner Lajos, egy Gerster Kálmán és Mirkovszky Géza, egy Müller Béla munkája volt. (A tervek a jelentés mellett ma már nincsenek meg.)

Az albizottság tételesen megbecsülte, milyen költségekkel járna a négy megvizsgált helyszín kiállítási területté alakítása. Számításuk alapját az 1885-ös kiállítás megfelelő költségei képezték. Megállapításuk szerint a legolcsóbb a Városliget kialakítása lenne – ezen belül is a harmadik változat –, ezt követi jelentősen nagyobb összeggel a Népliget, ennél valamivel költségesebb lenne a Pékerdő, végül valamennyinél jóval drágább lenne a Lágymányos mint kiállítási helyszín.¹⁸ Az albizottság végül közölte

ajánlását is. E szerint, ha a millenniumi kiállítás dátuma marad 1895, a városligeti második variánst – vagyis az 1885-ös kiállítás területét az Erzsébet királyné útja mentén fekvő területtel kibővítve – javasolja. Ha azonban lehetséges volna a kiállítást 1898-ra halasztani, a többletköltség ellenére a lágymányosi helyszínt pártolná, „ahol sokkal díszesebben és fényesebben lehetne rendezni és ez által a fent jelzett városrendezési nagy célokat is elérni”.

A fenti ajánlás nyomán Lukács Béla kereskedelemügyi miniszter az említett városligeti Erzsébet királyné útjai helyszínváltozatot fogadta el. Döntéséről 1892. szeptember 28-án leiratban értesítette a fővárost, egyben kérte a kiállítás céljára a terület átengedését.¹⁹ Mivel a jelek szerint különösen fontos és kényes kérdésnek számított, ígéretet tett: „Gondom leend arra is, hogy az igénybe vett területen az ültetvények lehetőleg kiméltessenek”.

A fenti döntést azonban hamarosan módosították, és kiállítási területként a Stefánia út két oldalát jelölték meg.²⁰ Ez végeredményben az illetékes albizottság korábban ismertetett városligeti harmadik változatának felelt meg. Közelebről nem ismeretesek azok a körülmények, amelyek az első döntés megváltoztatásához vezettek; csak gyanítani lehet, hogy az összefüggő terület által kínált kétségtelenül imponálóbb kialakítás lehetősége, a Városliget exponált helye az eredetileg kijelölt hátsó területrészel szemben szerepet játszhatott a fejleményekben, de azt se feledjük el, hogy a korábban tárgyalt albizottsági jelentés szerint ez a variáns ígérkezett a legkevesbé költségeseznek. A főváros közgyűlése 1892. november 9-én tartott ülésén 1104. szám alatt határozatot hozott a kért terület rendelkezésre bocsátásáról.²¹ Feltételként a Stefánia út áthidalását, az Állatkert ingyenes látogathatóságát, és az ültetvények megkímélését szabták meg.

Be kell vallani, hogy a helyszín kiválasztásával a rendezők – minthogy szorosan az 1885-ös kiállítás nyomdokain haladtak – a legkockázatmentesebb és legkevesbé újszerű megoldást választották. Minthogy a tervezőknek a meglévő adottságokhoz itt kellett a legjobban igazodniuk, a már létező parkot lehetőség szerint kímélniük, az alkotó képzelet szárnyalásának határai végesek voltak. „[K]icsinyes koncepciónk greisler [szatócs] módra a nép városligetébe szorított minket”, summázta nem egy kortárs véleményét az epés megjegyzésektől ez ügyben sem tartózkodó Bobula János.²² Még a döntés meghozatala után, a részletek tárgyalása során is merültek fel kételyek ez ügyben. Talán leginkább a nagyszabású Gellérthegy-lágymányosi helyszín mellőzését fájlalták. Az már a millenniumi kiállítás szerencséje, hogy az utókor köztudatából szinte teljesen eltűnt – mert az 1896-os kiállítás által a szó szoros értelmében is elfedezett – az 1885-ös országos kiállítás.

A pályázat

A Városligetben kialakítandó kiállítás tervére a kereskedelemügyi miniszter 1893. február 8-án hirdetett pályázatot.²³ A kihirdetésekor közreadott helyszínrajz a kiállítás előirányzott, hozzávetőleges területét besötétített mezővel jelezte (4. kép).²⁴ A pályázati kiírás méretük megadásával együtt felsorolta az elhelyezendő pavilonokat, kikötve, hogy legalább 20.000 ember számára maradjon szabad terület ünnepek és esti szórakozás céljára. Feltétel volt az ültetvények legnagyobb kímélete, különösen

a fenyvesek pusztulástól való megóvása. A tervrajzon „az említett épületek, valamint a szükséges utak, parkirozások és a kiállítás tartozékai feltüntetendők”. Beadási határidő március 31. volt, az első díjat 2000, a második díjat 1000 forintban jelölték meg. A pályázaton csak magyar állampolgár vehetett részt. A kiírást kombinálták a történeti kiállítás pályázatával, de a résztvevőknek nem volt kötelező mindkettőre pályamunkát benyújtani.²⁵ A pályázat lefolyását nem érintette, hogy az országgyűlés az 1893. III. törvénycikkben elhatározta a millenniumi kiállítás 1896-ra történő halasztását.

1893. március 31. déli 12 óráig 32 pályamű futott be, további kettő késve érkezett.²⁶ Az elbírálásnál mind a 34-et figyelembe vették. Közülük a zsűri négy relatív legjobb pályamunkát talált, melyek a következők voltak: a „Vitam et sanguinem” jeligéjű, szerzői Korb Flóris és Geirgl Kálmán (5. kép); a „Magyarország nem volt, hanem lesz” jeligéjű, szerzője Schickedanz Albert (6. kép); az „1000 év” jeligéjű, szerzője Gerster Károly és Mirkovszky Géza (7-8. kép); és a „Szerencse fel” jeligéjű szerzői Neuschloss Károly és fia (9. kép).²⁷ Ezeket a bírálóbizottság egyenként 1000 forinttal díjazta. További három pályamunkát dicséretben részesített: a „Rondó” jeligéjűt, szerzője Justh Ferenc és Farkas Ferenc, a „Pro patria” jeligéjűt, szerzője Gönczy Béla, és az „Árpád” jeligéjűt, szerzője Weber Károly. Tanulságos megfigyelni, hogy a négy nyertes pályamű közül hármat képzett és gyakorló építész készített, akik egyébként – tudásunk szerint – nemigen foglalkoztak városépítéssel. A szintén nyertes Neuschloss Károly és fiai cég is foglalkozott tervezéssel, de főleg építési vállalkozóként működött. A megvételben részesítettek voltak azok a szakemberek, akik elméletileg nagy területű létesítmények tervezésében gyakorlattal rendelkeztek: Justh Ferenc, Farkas Ferenc és Gönczy Béla MÁV-mérnökök voltak, míg Weber Károly műkertész volt.

A bírálóbizottságon belül a pályaművek beható vizsgálatát jeles szakemberekből alakították végzet; Németh Imre kiállítási igazgató elnöke alatt tagjai Czizler Győző, Hauszmann Alajos, Kauser József, Lechner Lajos, Müller Béla és Gelléri Mór voltak. Jelentésükből a nyertes pályaművekre vonatkozó részeket – a tervekkel együtt – az *Építő Ipar* publikálta.²⁸ Ez alapján meglehetősen pontos képet alkothatunk a szóban forgó munkákról, és a díjak odaítélésének szempontjairól:

I. A „*Vitam et sanguinem*” jeligéjű terv, 1 rajzmelléklettel. Tervezték: Geirgl Kálmán és Korb Flóris építészek.

A „*Vitam et sanguinem*” jeligéjű terv a programban megjelölt területet használta föl a kiállítás céljaira a szomszédos területek bevonása nélkül. Az ünnepélyek terét az ideiglenes jégpálya és környéke által elfoglalt területre helyezi. E területet megnyitja a királypavilon és lezárja a történelmi kiállítás csarnoka. Ettől jobbra és balra a néprajzi, háziipari és közoktatási csarnokok, továbbá kertészeti és borászati pavilonok, vendéglők és kisebb épületek vannak elhelyezve. Az ünnepélyek csarnoka a fennálló műcsarnokkal szemben a Stefánia-út jobboldali területére esnek s a Stefánia-útra nyíló két bejárat által is megközelíthető volna. A régi kiállítási területen az iparcsarnokot megtartja, az elé, a régi korzónak mintegy közepére, új képzőművészeti csarnokot tervez, a régi műcsarnokot Budapest fő- és székvárosa kiállítására számára tartja fenn. Az igazgatósági épületet a régi műcsarnok mellé tervezi, a volt fővárosi pavilon helyére az egészségügyi csarnokot. A gépcsarnokot és erdészeti pavillont ugyanarra a helyre állítja, melyen 85-ben voltak, ellenben a bányászati és közlekedési csarnokot a területnek a nagy tó felé eső végére tervezi. A mezőgazdasági csarnok az István-út mentén a Stefánia-út jobb- és baloldali részét egyforma nagyságban venné igénybe s középrésze a Stefánia-út

fölött hídszerűen emelkednék és lépcsőzettel volna ellátva. A körönd és a régi korzó között egy nagy tért kontemplál, melynek létesítése esetén a most fennálló városi vendéglő eltávolítatnék s a tó közelébe helyeztetnék át. E tér középpontjából sugáralakban indul ki a hat különböző út. A két területet három áthidalással köti össze.

A most említett legyezőalakú tér a főbejárat elrendezését rendkívül impozáns módon s hatásos architektónikus kompozícióban tárja elő, úgy, hogy e megoldás a tervnek oly becses előnyét képezi, melyet egyetlen más tervezet sem közelített meg.

Előnye a tervnek továbbá, hogy bár az ünnepélyek csarnokát és a mezőgazdasági csarnokot az előírt méreteknél jóval kisebbre tervezi, szigorúan a programhoz ragaszkodott, s az ültetvények kímélésére is lehetőleg figyelemmel volt.

Ezzel szemben a terv hátránya gyanánt ki kell emelni, hogy a városi vendéglőt áthelyezi, hogy egyes főépületeket nem a kellő helyre tette. Például a közlekedési és bányászati csarnokok vasút által nem közelíthetők meg; az ünnepélyek csarnoka félreeső területre szorul és körülötte a látogatók számára elég szabad közlekedési területről nincs gondoskodva.

II. „*Magyarország nem volt, hanem lesz*” jellegű terv, 1 rajzmelléklettel. Tervezte: Schichkedanz Albert építész.

A szerző két főbejáratot tervez és pedig egyiket az Andrassy-út irányában, hídon át a szigetre, a másikat pedig a volt régi főbejárat helyére. A Nádor- és Széchenyi-szigetekre helyezi a történelmi csarnokokat, melyeket régi vár- és bástyaszerű épületek mintájára tervez. A szigetek fölé, a népliget határára helyezi az új iparcsarnokot, a régi iparcsarnokot gépcsarnok gyanánt akarja fölhasználni, e két csarnok mögé, a Hermina út mentén helyezi a bányászati és mezőgazdasági csarnokokat; a régi gépcsarnok helyére a közlekedési csarnokot állítja s a 85-iki kiállítási terület többi részeit kisebb épületekkel tölti ki, pl. kertészeti, erdészeti, egészségügyi, közoktatási, fő- és székvárosi pavilonokkal. A Stefánia-útnak jobboldali területére az ideigl. jégpályára és az e körüli területre tervezi az ünnepélyek terét (korzó) az ünnepélyek csarnokával s ezzel szemben egy új műcsarnokkal (a régi műcsarnokba ipari csoportokat szánt), az ünnepélyek terét félkör alakban a borászati kiállítás zárja le két vendéglővel. E terület többi részét apróbb pavilonokkal tölti ki. Főlemlítendő, hogy a Stefánia-út jobboldali területének csak egy részét veszi igénybe, az aréna, körönd és az Aréna-út felé eső részeit pedig a kiállítás körüli közönség számára tartja fenn.

E tervben igen szép gondolat a történelmi csarnoknak várszerű építmények alakjában a szigetre való helyezése és az eleven vízzel való kapcsolatba hozatala. Előnye az is, hogy az Andrassy-útról hídon át a történelmi csarnokba lehet jutni. A korzó egységes és szép elrendezésben van tervezve, és az épületeknek e köré való csoportosítása architektónikus szempontból kellemes benyomást tesz. A terv a régi korzóépület kedvező átalakításban tartja meg, az ültetvényeket lehetőleg kíméli; végre bizonyos előkelőséget ad a tervnek az az elrendezés, mely a négy főépületet (történelmi, ipar-, gép- és ünnepély-csarnok) világosan kidomborítja.

Ez előnyökkel szemben azonban egyes épületek elhelyezését nem lehet szerencsésnek mondani. Nevezetesen az iparcsarnok félreeső helyre van téve, melyhez a közlekedés nincs indikálva. A történelmi csarnok a Nádorsziget ültetvényei nagy részének kipusztítása nélkül nem létesíthető s e csarnok a híd természetes folytatását képező utat teljesen elzárja s a közlekedést szűk mellékutakra terelné. A gépcsarnok (a mostani iparcsarnokba tervezve) nem lehet a kiállítás domináló középpontja, a mezőgazdasági csarnok pedig a gépcsarnok mögé van dugva, a mi annál szembeötlőbb hiba, mert nálunk, a hol a mezőgazdaság oly előkelő helyet foglal el, ennek expozitúrája számára megfelelő helyet kell a kiállításban biztosítani.

III. „*1000 év*” jellegű terv, 2 rajzmelléklettel. Tervezték: Gerster Kálmán és Mirkovszky Géza építészek. E pályamunka főjellege, hogy a köröndöt is bevonja a területbe s azt a régi korzóval kapcsolja össze. Ennek következtében a Stefánia-utat olyformán helyezi át, hogy azzal a köröndöt meg kellene kerülni. A kiállítás fővonala a korzóra esik, melyet a köröndbe helyezett nagyszabású történelmi csarnok zár le. A korzó árkádszerű építményekkel szegélyezve különböző udvarokat képez (Árpád-udvar az Árpád-szoborral, Ferenc-József-udvar) és félkör alakú kiterésekkel felnyúlik a kibővített s díszesebbre tervezett iparcsarnokig. Az iparcsarnok mögött (a Hermina-út mentén, az Erzsébet-út tengelyén) terül el az ünnepélyek csarnoka, melyet az iparcsarnokkal szintén árkádok kötnek össze. A gépcsarnok és a mező-

gazdasági csarnok körülbelül a 85-iki helyükön maradnának, a gépcsarnokkal szemben áll a közlekedési csarnok, a műcsarnok megmarad. Az erdészeti csarnokot a tó közelébe tervezi, a hatyútót betölti, a Ferenc-József-udvarban azonban két nagyszabású vízmedencét alkot. A Stefánia-út jobboldali területén az ideiglenes jégpálya és környéke szabad területet képeznek, mely köré a közoktatási, fővárosi, nép- és házi ipari és egészségügyi csarnokok csoportosulnak, építészeti és esztétikai szempontból a lehető legszebben és jó ízléssel elrendezve. A két terület három híddal van összekötve; a főbejárat a városligeti vendéglő helyére van tervezve s ezenkívül öt mellékbejárat áll rendelkezésre. A tervezet, mely a jobboldali területnek csak felét veszi igénybe, másik felét pedig a kiállításon kívüli közönség számára tartja fenn, az egész területet villamos körvasúttal hálózza be, mely kis részben földalatti volna.

E munkát nagyszabású és merész koncepció benyomását teszi. Határozottan látszik rajta, hogy az ezredéves kiállítást nagy méretekben, pazar költséggel és maradandó, momentuózus építményekkel, majdnem világkiállítászerűen kívánja emlékeztetést tenni, e miatt azonban abszolte nem számol a létező viszonyokkal, nem kíméli a területet, a program egyik sarkalatos pontját, a Stefánia-út nyitvatartását figyelmen kívül hagyja s annak áthelyezését sem oldja meg elég kedvezően. Hiánya az is, hogy az ünnepi csarnokot hátraveszi s kisebb mértékben tervezi. Főhátránya azonban, hogy nagyszabású tervezeteinek kivihetősége aránytalanul nagy, viszonyaink között leküzdhetetlen pénzügyi nehézségeket okozna.

IV. „*Szerencse fő!*” jeligéjű terv, I rajzmelléklettel. Tervezték: „*Neuschloss* Károly és fia.”

E jeligéjű munkát a főbejáratot diadalkapu alakjában az Andrassy-út tengelyébe impozáns szép kapuval és széles híddal a Nádorsziget elé tervezi; e szigeten helyezi el (az artézi fürdő lebontásával) a nagyszabású történelmi csarnokot, mely mint kiállító épület a kiállítás után is megmaradna. A szigetről kiindulva egy széles korzószerű utat tervez, mely a Széchenyi-szigeten keresztül az egész kiállítási területen végigvonul, átmetszvéen a régi kiállítási terület közepét, áthidalja a Stefánia-utat s a jobboldali területen tervezett nagy ünnepélyek terét át- és átöleli. A második főbejárat a 85-iki főbejárat helyén van. Ez előtt nagyobb háromszögű tért tervez, melynek következtében a városi vendéglő épületét a tóhoz közelebb eső helyre teszi át. Iparcsarnokul a régit hagyja meg, de főhomlokzatát megnagyobbítja s díszesebbé teszi; a régi korzó közepére új királypavillont tervez. A Széchenyi-szigetre tervezi a kertészeti csarnokot, ezzel szemben egy vendéglőt. A mezőgazdasági csarnokot, a borászati pavillont, az erdészeti, igazgatósági és egészségügyi épületeket körülbelül a 85-iki kiállítás alatt elfoglalt helyeikre tervezi. A hatyútó közelébe a fővárosi pavillont és egy vendéglőt helyez. A Stefánia úttól jobbra eső területre az ünnepélyek számára nagyszabású tért létesít s ezt a következő főbb épületekkel veszi körül: ünnepélyek csarnoka, horvát pavillon, bányászati csarnok, háziipari csarnok és közlekedési pavillon. A közöket apróbb pavillonokkal tölti ki, végre a nagy gépcsarnokot a területnek a színpálya szögelt hátsó részébe helyezi, az István-út mentén pedig nagyobb időleges kiállítási csarnokot tervez. A Stefánia-úti nagy áthidalást diadalszerűleg képezi ki s ugyanott két alagútszerű átjáratot tervez.

A tervezet szembeszökő előnye az impozáns főbejárat, a történelmi csarnok igen kedvező elhelyezése és a tervezett korzószerű útnak gyönyörű kiépítése és az ünnepélyek számára tervezett területnek architektónikus szempontból való szerencsés és izlées elrendezése.

Ezzel szemben főhibája, hogy a történelmi csarnok, tervezete szerint, csak az artézi fürdőnek egy negyed millióba kerülő áthelyezésével s a szigeten levő ültetvények kipusztításával volna létesíthető. Hiba továbbá az is, hogy a közlekedési és gépcsarnokot oly területre tervezi, mely vasuti vágányokkal – a terepviszonyok miatt – meg nem közelíthető, nem is említve azt, hogy a gépcsarnok a terület egyik távoli zugába esik. Végre a bevont területnek egy negyedrésze pedig csakis néhány apró épület számára levén igénybe véve, nincs megfelelően kihasználva.²⁹

A négy nyertes pályamunka közül, mint láttuk, csak egy – a Korb és Giergl-párosé – követte szorosan a kiírási programot és szorított a kijelölt területre. Egy másik nyertes munka – Gersteré és Mirkovszkyé – megmaradt a Városliget déli végén, de a

Városligeti fasor vonalára állított tengelyt a lehetséges legteljesebb formára fejlesztette ki. Két nyertes pályamunka – Schickedanz Alberté, illetve Neuschloss és fiaié – a pályázati kiírást megszegve merőben új koncepciót mutatott be. Szerzői ugyanis felismerték, amit az 1885-ös kiállítás tervezői még nem, vagyis hogy a kiállítás hatását jelentősen fokozza, ha főbejáratát a reprezentatív és világvárosi Andrassy út vonalában alakítják ki. Ez a megoldás általában is jobban betagozza a város szerkezetébe a kiállítást, illetve magát a Városligetet is. Ennek szükségszerű velejárója azonban a két sziget kiállítási területbe való bevonása, többek közt a tavon átívelő híd építésével – a szigetek és a tó viszont festői hatásukkal járulnak hozzá a kiállításához.

A bírálóbizottság javára kell írni, hogy felismerte és magáévá tette az új koncepció előnyeit. Tette ezt annak ellenére, hogy véleménye szerint egyik nyertes pályaterv sem hibátlan, amiért egyesítésüket javasolta. A bírálóbizottság – albizottsága javaslata alapján – a végző tervezet a következő megoldások figyelembevételét ajánlotta: a főbejáratnak az Andrassy út tengelyébe helyezése; a Nádor-szigetre vezető híd építése; a két szigetnek a kiállítás területéhez történő csatolása; a történeti kiállításepület ide helyezése; ezzel kapcsolatosan a tó tisztítása, betonozása és a Rákos patak vizének bevezetése; a Nádor-szigetet a szárazföldtől elválasztó csatorna feltöltése vagy beborítása; a kiállítást átszelő és az iparcarnoknál két ágra szakadó körút kiépítése, amely mentén a fontosabb épületek állnának; a második főbejáratnak a régi korzó elején történő létesítése.³⁰

A végleges terv

Nyilván a nyertes pályamunkáknak a kiírástól eltérő megoldásai – melyekről már értesülhetett, de pontosan nem ismerhetett – időközben arra készítették az aggodalmaskodó Gerlóczy Károly alpolgármestert, hogy 1893. április 5-én levélben tudakozódjon a kereskedelmi miniszternél.³¹ Rámutatva arra, hogy „a balparti városrészek egyedüli szórakozási helyeül szolgáló városligetnek egy része a szegényebb néposztály számára” feltétlenül fenntartandó, kérte az igényelt terület egyértelmű megjelölését, illetve a korábbi határozat értelmében a Stefánia út szabadon hagyását és az Állatkert ingyenes látogatásának biztosítását. Megjegyezte még, hogy a nagy költséggel létesített városligeti körönd „kertészeti jellegét megtartva, mint ilyen továbbra is épségben fentartottuk[!] .”

A bírálóbizottság imént idézett ajánlásai alapján, de Gerlóczy alpolgármester kikötéseit is figyelembe véve a kiállítás Műszaki Osztálya 1893 tavaszán elkészítette a véglegesnek szánt tervezetet (10. kép), amely némi módosítással az utóbb megvalósult állapotnak felelt meg.³² Eszerint a terület magában foglalja a teljes Széchenyi-szigetet, de a Nádor-szigetnek csak a felét, valamint a mögöttük fekvő terület harántirányban lehasított részét. A tervezet szakít a Stefánia úttól jobbra eső terület bekebelezésének a gondolatával, vagyis a kiállítás helyszíne egyetlen osztatlan tömb lesz; a Stefánia áthidalása amúgy is kényszermegoldás lett volna, és ilyen módon a liget ezen területének növényzetét sem kell bolygatni és a nagyközönségtől pihenőhelyet elvenni. Teljesen új elképzelés a főbejárat előtt jobbra felépítendő, de a kiállítás részét képező új műcsarnok. Ez az épület és a kiállítás főbejárat kapuzata a két múzeumból és kolonnádos

emlékműből álló Hősök terei együttes embrionális megfogalmazása. A tó hídjának folytatása a városligeti körút. Az iparcsarnok előtt elterülő korzó felújított formában fennmarad, és a városligeti körönd felőli végén nyílik a 2. sz. főbejárat – vagyis itt az 1885-ös kiállítás elrendezése ismétlődik meg. Eltűnik viszont a korzótól északra található kis Hattyú-tó. A Történelmi Főcsoport a Széchenyi-szigetre, a Nádor-sziget mögötti háromszögbe a néprajzi kiállítás faluszerű házegyüttese, a mezőgazdasági csarnok a Széchenyi-sziget mögötti területre, a gépcsarnok az iparcsarnok mögé jobbra kerül.

Az országos bizottság 1893. május 31-én vizsgálta meg a tervet.³³ Az ülésen többen megint a helyszínválasztást firtatták, de ez a kérdés természetesen már nem volt aktuális. Kisebb megjegyzésekkel, módosítási javaslatokkal felszólalt többen közt Palóczy Antal, Pucher József, Pulszky Károly és Zala György, ami jelzi a vita komoly szakmai jellegét. A bizottság a tervet jóváhagyta.

A kidolgozott és jóváhagyott tervezet birtokában, 1893. június 5-én Lukács Béla kereskedelemügyi miniszter leiratban válaszolt Gerlóczy alpolgármester április 5-i átiratára.³⁴ Rámutatott, hogy a tervvel teljes mértékben eleget tettek a főváros kívánalmainak, sőt az igényelt terület, ha nem is egyezik meg az eredetileg felajánlással, annál valamivel kisebb. Eredményképpen több hely marad szabadon a pihenni, szórakozni vágyóknak. A tervezéskor figyelembe vették az országos bizottságba delegált fővárosi küldöttek kérését is, miszerint a kiállításon ne létesüljön állandó épület, „mert ezek szaporítása által a városliget jellegét és rendeltetését idővel elvesztené.” A növényzettel a legnagyobb kímélettel fognak eljárni, a kivágott fákat és bokrokat pótolni fogják. A természetes állapot, illetve ezzel szemben a mesterségesen létrehozott állapot korabeli értékelésének beszédes dokumentuma a miniszter megjegyzése: „Valamint az 1885-iki kiállítás nem vált a városligetnek kárára, hanem az illető részeket sokkal szebb állapotba kapta vissza a főváros, úgy gondom lesz arra is, hogy az 1896-iki kiállítás céljaira átengedendő területek szebb és a fő- és székesfőváros közönsége várakozásainak megfelelő rendezett állapotban bocsáttassanak vissza.”³⁵ Véleménye szerint különösen érvényes ez a szigetek mögötti elhanyagolt, akácok területre, amelynek fel-frissítése amúgy is csak idő kérdése lenne. A híd és az új út előnye, hogy később majd biztosítani tudja a liget még nagyobb mérvű igénybevételét. Végezetül a miniszter kérte a fővárostól a tervezetben megjelölt terület átengedését.³⁶ A főváros kiállítási bizottsága támogatta a kérelem teljesítését.³⁷ A főváros június 21-én tartott közgyűlésén a 648. szám alatti határozatban döntött a kért terület átengedése mellett.³⁸ A feltételek részletezőbbek és szigorúbbak voltak az 1892-ben megszabottaknál. E szerint a kiállítás területén nem szabad állandó épületet emelni, illetve ha egyes esetekben ez elkerülhetetlen, a feltételeket előbb meg kell állapítani, és a kiállítás után az épületek ingyen a főváros tulajdonába mennek át. Különösen hangsúlyosan fogalmazódott meg Városliget mint park védelme és fejlesztése: „[A] kiállítás elmúltával ne csak az összes kiirtott facsoportok és bokrok pótoltságának, hanem a kiállítás egész területe a liget jellegének megfelelően parkozva bocsáttassék vissza s e parkozás legkésőbb 1897. év végéig befejeztessék.” Az is feltétel volt, hogy a körút ne 30 m, hanem ennél keskenyebb legyen, s mindkét szélét kettős fasor szegélyezze.

A kiállítás céljaira kijelölt terület 472.000 m²-t tett ki. Ez 172.000 m²-rel múlta felül az 1885-ös kiállítás 300.000 m²-es területét. Az ezredéves kiállítás azonban – tekintve, hogy retrospektív jellegű is volt – már eleve nagyobb ambíciókkal lépett fel;

nem csoda, hogy a pavilonok létesítése során kiderült, hogy a terület nem elégséges. 1894 július végén ezért Lukács Béla kereskedelmi miniszter leiratban kérte a fővárostól a terület bővítésének engedélyezését.³⁹ Szeptember 15-én vegyes bizottság vizsgálta meg az ügyet.⁴⁰ A főváros végül mindössze további 22.000 m²-t adott át a kiállítás számára, de ezek igen exponált részek voltak: a Nádor-sziget északi fele (kivéve az itt található artézi fürdőt és a hozzá vezető utat), valamint a tó keleti partja az új hídtól északra. A kiállítás területe így 494.000 m²-re gyarapodott. Minthogy azonban a tavat már egészen körbeölelte a kiállítási terület, ezt is hozzászámolva majdnem 520.000 m² állt a kiállítók rendelkezésére. Az új elrendezés méginkább eltolta a kiállítás súlypontját észak felé, az Andrássy útra néző főbejárat, a tó, illetve a Széchenyi-szigeten építendő történelmi főcsarnok irányába, ezáltal még karakteresebben megkülönböztette a millenniumi kiállítást 1885-ös elődjétől (11. kép).

A kialakítási munkálatok

A kiállítási terület kialakítása, a pavilonok építése nagy és összetett feladat volt, amely megfelelő szervezetet igényelt. A kivitelezést a kiállítás műszaki osztálya irányította. Vezetője, tehát a kiállítás főmérnöke Müller Béla országos középítészeti felügyelő volt, aki az 1885-ös kiállításnak is főmérnöke, volt.⁴¹ Így személye a tapasztalaton túl a két kiállítás közti „jogfolytonosságot” is jelképezte. 1893 szeptemberében beosztottak mellé két építész a kereskedelmi minisztériumból: Bierbauer Istvánt és Kolbenheyer Viktort.⁴² A kiviteli tervek és a pályázati felhívások felülvizsgálására ugyancsak szeptemberben a kereskedelmi miniszter állandó építési bizottságot szervezett, amelyben építészek, mérnökök, művészek és kertészek egyaránt helyet kaptak.⁴³

A megvalósítást a közlekedési feltételek, tehát elsősorban a híd és a kiállítási körút kialakításával kellett kezdeni. 1893. október 7-én a híd tervezésére írtak ki pályázatot.⁴⁴ A 82 m hosszú, 16 m széles építménynek nem volt szabad a kilátást zavarnia, ugyanakkor figyelembe kellett venni, hogy „a forma és arányok szépsége tekintetében Budapest fő- és székváros legszebb utcájának méltó folytatását képezze.” 1894 februárjában hozták nyilvánosságra, hogy a Schlick-gyár nyerte meg a pályázatot, illetve építheti meg a hidat. A híd alépítményét Zielinszky Szilárd, építészeti részét Korb Flóris és Giergl Kálmán tervezte.⁴⁵ A köpilléres, vasszerkezetű építmény 1895 májusában készült el (12. kép).⁴⁶

A kiállítási körút építésére 1893. december 15-ig három ajánlat érkezett be, közülük az építési bizottság december 21-én fogadta el a legkedvezőbbet.⁴⁷ Az útépítési munkálatok befejezésének határidejét 1894. április 15-ben állapították meg. A Nádor-szigettől a Stefánia útig húzódó, 1430 m hosszú körutat a Stefánia út mintájára alakították ki: 25 méter széles volt, 13 méter széles, makadám burkolatú kocsúttal és 6-6 méteres, kavicsozott járdákkal. Kétoldalt a járdák mentén platánokból, hársfákból és juharfákból fasort ültettek (15. kép). 1895-ben megbízást adtak a körút teljes hosszában keskeny vágányú villamos létesítésére – csak az ezredéves kiállítás idejére –, melynek nemcsak közlekedési eszközként kellett szolgálnia, hanem a technika fejlődését illusztráló kiállítási objektumként is (14. kép).⁴⁸

A kiállítás infrastruktúrájának része volt a tó, amely ekkor ugyancsak jelentős meg-

újuláson esett át.⁴⁹ Első lépésként betömték a Nádor-szigetet a szárazföldről elválasztó – egyébként is iszapos – csatornát, vagyis a terület megszűnt sziget lenni. 1895 tavaszán a tavat lecsapolták, medrét az iszap elhordásával kitisztították és fehér kavicsréteggel borították, partját kiépítették.⁵⁰ Ezután a Rákos patak vizét engedték bele oly módon, hogy a víz kifolyásáról is gondoskodtak.⁵¹ A munkálatok 1896 tavaszán fejeződtek be. Az 1885-ös kiállításra létesített kis Hattyú-tavat a korzó északi oldalán viszont betömték.⁵²

1895 során két főbejáratot építettek.⁵³ Az első – a tényleges főkapu – az új híd előtt, az Andrássy úttal szemben állt, és Frommer (később Jámbor) Lajos pályanyertes tervei alapján készült (16. kép). Az ívelt, két karéjos kolonnád Schickedanz későbbi Millenniumi emlékművét előlegezte.⁵⁴ A második főbejárat a városligeti körönd mögött, az iparcsarnok tengelyében épült, vagyis körülbelül az 1885-ös kiállítás főkapujának helyén. A műves ácsszerkezetű építmény Kolbenheyer Viktor tehetségét dicsérte. A harmadik bejárat, melyet Huszka József székely kapu mintájára tervezett, a kiállítási körút Stefánia úti torkolatában állt, a negyedik az Erzsébet királyné útja felől volt, az ötödik északon átjárót képezett az Óbudavár nevű mulatóhelyhez.⁵⁵ A kapuk építésével egyidőben a kiállítás egész területét deszkakerítéssel vették körbe, melyet utóbb hirdetésekkel borítottak be.⁵⁶

A kiállítás létrehozása rendkívül nagyszabású kertészeti beavatkozással járt. Elsősoban a pavilonok helyéről a növényzetet el kellett távolítani. Hogy milyen nagyarányú lehetett a pusztítás, néhány szám érzékelteti: a kiállítás nem egészen 520.000 m² területből mintegy 120.000 m²-t, vagyis több mint ötödrészt foglalt el a kb. 230 objektum.⁵⁷ Ez szükségképpen magával vonta a fák és bokrok irtását akkor is, ha – mint az egykorú fényképek bizonyítják – a kiállítás építői törekedtek az eredeti növények megőrzésére, és a pavilonokat nem egyszer szinte közéjük ekelték (13. kép). A kiállítási területen azonban jelentős új ültetést is végeztek (17. kép). Az e célra felhasználandó mennyiség tisztelettel parancsoló: „Az e tárgyban kidolgozott részletes tervezet szerint követeltetett 15.000 díszbokor a csoportok alakításához, virágzó, takaró bokrok, erős minőségben; 1000 díszfa (árnyékfa) a csoportok alakításához, erős minőségben, legalább 10-20 cm törzskerülettel; 1000 fenyőféle a csoportok alakításához, 100-200 cm magas, hiba nélkül; 100 fasor-fa, 200 cm magas; 500 egyenesen álló díszbokor (solitaire); 250 egyenesen álló díszfa (solitaire); 200 fenyőféle díszfa; 700 puszpáng; 200 folyó méter mahonia quifolium szegélynek.”⁵⁸ Az ültetést 1895 során el kellett végezni úgy, hogy a teljes kertészeti kialakítás hét nappal a kiállítás nyitása előtt átadható legyen. A hosszú távon gondolkodást bizonyítja, hogy a vállalkozónak a szállított és ültetett anyag megeredését és életképességét 1897. március 1-ig kellett biztosítania. A kiállítás nemzeti jellegét erősítette, de következményképpen botanikai spektrumát is behatárolta, hogy a fák és bokrok csak hazai faiskolából voltak szállíthatók. Versenytárgyaláson ifj. Pecz Ármin budapesti kertész és faiskolatulajdonos nyerte el a megbízást.⁵⁹

A kiállítás egyik centruma az iparcsarnok előtt elterülő úgynevezett korzó volt. A téglalap alakú területet, melyet szabályos virággyások és nagy szökőkút díszített, eredetileg az 1885-ös kiállításra alakították ki. A millenniumi kiállításra jelentősen megújították.⁶⁰ A közepén húzódó és a csatornázás miatt akkor szükséges nyeretget lehordták, az egész területet felásták és újra felszínelték. A régi zenepavilont és a szö-

köikutat eltávolították. Új, színesen kivilágítható szökőkutat (*fontaine lumineuse*) helyeztek el, amely aztán az ezredéves kiállítás nagy attrakciójának számított (20. kép).⁶¹ Építményét a bécsi Oskar Marmorek tervezte, gépezetét Ganz és társa, *Sió tündér legendáját* ábrázoló cink szoborcsoportját Mátrai Lajos készítette. Kivitelezése 1895 augusztusától 1896 februárjáig tartott.⁶² A gyepel szegélyezett korzó mértani tábláit virággyások díszítették oly módon, hogy ezek maguk is kiállítási objektumok voltak: „legkiválóbb műkertészeinknek egy-egy kört, négyszöget vagy más formájú területet engednek át, a melyet csak a legpompásabb virágokkal, legjobb tudásuk és képességük szerint díszítenek fel.”⁶³ Virágokkal és bokrokkal díszítették egyes pavilonok közvetlen környékét is.⁶⁴

A kiállítás rendszere és öröksége

Az ezredéves országos kiállítás Városligetben történő megrendezése egy nagyszabású gondolat legproblémamentesebb és legolcsóbb megoldása volt. A szóbakerült városligeti variánsok közül is azt választották, amely nem számolt a ligetet környező területek valamelyikének bevonásával, így az ezredéves kiállítás területe alig léphette túl az 1885-ös országos kiállítás által kijelölt határokat. A kiállítási területen belül az eredeti útrendszer és – lehetőség szerint – a meglévő növényzet megőrzése kötötte meg a rendezők kezét; nagyvonalú, eredeti kialakításra nem volt mód, nem jöhetett létre szabályos, például négyzethalós rendszer (11. kép). E tekintetben jelentősen különbözött a párhuzamként tekinthető világkiállítások szabályos elrendezésétől.⁶⁵ Mindezek olyan korlátok voltak, melyek végeredményben a kiállítás nagyszabású mivoltát kérdőjelezték meg. Az 1896. május 2-tól október 31-ig nyitva állt a kiállítás mégis tagadhatatlan és egyértelmű siker volt. Magyarországot azóta sem mutatták be hasonló teljességgel és ilyen jól szervezeten. A városligeti helyszín és kialakítás végeredményben bevált.

A Városliget testében az ezredéves kiállítás kerítéssel és kapukkal elválasztott külön egység volt. Épületeinek bemutatása – melyek között az impozáns, az újszerű és a technikailag jövőbe mutató éppúgy megvolt, mint a jelentéktelen és az érdektelen – nem a jelen tanulmány feladata. Az elrendezéssel kapcsolatban egyet kell értenünk Bálint Zoltánnak, a kiállítás építészetét bemutató díszalbum szerzőjének kíméletlenül tárgyyszerű kritikájával: „... nagyobb terek és útvonalak úgyszólván hiányoztak, vagy elenyésző csekély számban és mértékben létesültek, és így rendkívül csökkent az esztetikai hatás, amit a kiállítás némely, különben magas művészi színvonalon álló épületei tettek. ... egészen idegenszerű építményeket, annélkül, hogy architektúrájuk összhangba lett volna hozható, úgyszólván rendszer nélkül kellett egymásra halmozni ... Az elhelyezésnek ez a kényszerült zsúfoltsága azt sem engedte meg, hogy a főutak nagyobb, monumentálisabb építmények tengelyébe essenek, vagy megfordítva, hogy ezek az építmények útvonalak tengelyébe legyenek elhelyezhetők.”⁶⁶

Az elrendezés a park eredeti útjainak és sétányainak íves-kanyargó vezetését lényegében tiszteletben tartotta. Alapvetően ez lehetett az oka a pavilonok esetlegesnek tűnő elhelyezésének. Természetesen ez a megoldás a kiállítás után elősegítette a terület könnyű reintegrálását a Városligetbe. A pavilonok rengetegébe a kiállítási körút

vitt némi rendszert. Szabálytalan nagy íve illeszkedett a tájkert-jelleghez, sőt részben átfedte a Városliget peremén futó sétányt. A körút lehetővé tette, hogy a nagyméretű és fontos pavilonok, mint a közlekedési csarnok, a gépcsarnok, az iparcarnok, a mezőgazdasági csarnok, de tulajdonképpen a történelmi főcsarnok is, egyetlen vonalra fűződjenek fel. Létrehozása a kortárs városépítészeti elveknek és gyakorlatnak is megfelelt; mint tudjuk, 1896-ban nemcsak a kiállítási körutat nyitották meg Magyarországon, hanem egy másikat is: a budapesti Nagykörutat.

A kiállítás alkalmából épített híd – a kinyilvánított szándéknak megfelelően – diszkréten simul a környezetbe (16. kép). A tervezők javára kell írni, hogy sikeresen tudták a tó vízfelületét is a kiállításba bevonni. Ennek leghatásosabb eleme az immár vízivárrá nemesedő Történelmi Főcsoport (ún. Vajdahunyad vár) (18. kép), de a haditengerészet makettjei vagy a halászati pavilon is ügyesen használta ki a tó adottságait (19. kép).

Az 1867-es párizsi világkiállításon először megjelenő, majd a később hasonló rendezvényeken épült kisebb kiállítási pavilonok építészete tagadhatatlan kapcsolatban áll a kert- és parképítészetben évszázadok során jelen lévő gyakran egzotikus, vegyes stílusú, ideiglenes jellegű építményekkel. Nem volt ez másként a budapesti millenniumi kiállításnál sem. Még a legfontosabb kiállítási épület, a Vajdahunyad vár is rokonítható a tájkertek műromjaival, pszeudó-váraival. Külön sajátosságot képviselt a néprajzi falu, a Stockholmban 1891-től épülő parkszerű Skansen néprajzi múzeum korai követője. A kiállítási korzó, mint láttuk, eredendően az 1885-ös országos kiállításból hagyományozódott, de más kortárs európai párhuzama is van: az 1889-es párizsi világkiállítás központi területét ugyancsak geometrikus mezőkből álló, kivilágított szökőkúttal díszített kertészeti együttesé alakították ki.⁶⁷

Amint a pavilonépítésekkel együtt járó növényirtás nagyságrendje nyilvánvalóvá vált, többen tiltakoztak ellene. „Hónapok óta a főváros atyáinak egy vesszőparipája van s ez az, hogy a kiállítási igazgatóság barbár módon pusztítja a városligeti fákat” – írta 1895 tavaszán a *Milennium* című orgánus, alcíme szerint *az Ezredéves Ünnepegy és Ezredéves Kiállítás Közlönye*. „Nincsen olyan gyűlés, melyen föl nem említenék, s a melyen egy elégiát el nem zengenének a városliget fainak pusztulása miatt. Különben a napisajtó is igen sok könnyet ontott a kivágott fák miatt ...”⁶⁸ Mindez érdemben nem befolyásolhatta a kiállítási munkálatokat. Kategorikusan fogalmazott az imént idézett közlöny: „e pillanataban többé nem a városliget, hanem egysesgyedül a kiállítás érdekel bennünket.”⁶⁹

A millenniumi kiállítással szemben gyakran – már a helyszín kijelölésekor – felhozott másik vád az volt, hogy elveszi a főváros lakóinak egyetlen mulatóhelyét. Jóllehet a kiállítás emberek tömegének nyújtott szórakozást, az említett vád nem volt megalapozatlan. A pesti oldalon ez volt az egyetlen, jól rendezett és könnyen elérhető park, amely az egyre inkább beépülő és népesedő fővárosban sokak számára az egyetlen felüdülési, sőt üdülési lehetőséget kínálta. Ez a kérdés azonban már a kiállítás tartós hatásával, illetve tágabb értelemben a Városliget fejlődésével, sőt az európai és észak-amerikai városi parkok változásának általános tendenciáival függött össze.⁷⁰

A Városliget, ahogy azt a régi leírásokból és Rudolf Alt rajzaiból megismerhettük, a 19. század derekán elsősorban a városi kispolgárság, illetve utóbb mellettük a proletariátus kötetlen és kedélyes szórakozásának színtere volt. Számptalan szabadtéri ven-

deglő, kávéház, zenés-táncos hely, vurstli és mutatványosbódé állt az idelátogatók rendelkezésére és gazdagította a főváros kincstárát. Akinek nem volt pénze, a fűbe leheveredve fogyasztotta uzsonnját. A Stefánia út ligeti szakaszának megnyitása a magasabb társadalmi állásúak látogatásait szaporította, a lovaglás sportját segítette elő, és szolgált egyúttal a szemlélődőknek újabb attrakcióval. A túlbujánzó vurstli visszaszorítása már a 70-es, 80-as években megtörtént, a vendéglők egy részének kisöprését pedig éppen a millenniumi kiállítás tette szükségessé, még ha időlegesen a kiállítás területe otthont is adott ilyeneknek. Ugyanis a kiállítás kettős elvárásnak kellett, hogy megfeleljen: a népszórakoztatásnak és a vele egyensúlyt tartó reprezentációnak. A Városliget a századforduló körül mint össznépi mulatóhely egyre inkább beszűkült. Ezt a folyamatot gyorsította meg az 1896-os kiállítás, de ezt eredményezte Budapest rohamos kiépülése is. A Sugárút elkészülte — és éppen a kiállítás jóvoltából a Városligethez történő szervezettebb kapcsolódása —, valamint a villanegyed létrejötte megváltoztatta a Városliget perifériális helyzetét és látogatóinak társadalmi hátterét. Ahogy egy kortárs a millenniumi kiállítás kapcsán fogalmazott: „... a Városligetet környezete, közelsége — mondhatni — tartalma is úri szórakozó helylyé, parkká emeli.”⁷¹ A fentiekhez hozzájárult még a 19. század végén Budapesten is megfigyelhető jelenség: a közterületeken általában meghonosuló visszafogottabb viselkedésforma, a privát és publikus szféra erőteljesebb szétválása,⁷² ami a parkbéli tevékenységekre és a park kertészetiileg egyre szabályozottabb művoltára is kétségtelen hatást gyakorolt.

A millenniumi kiállítás hagyatékát képezte a híd és a körút. Eredetileg, Nebbien terveit követve, csak a liget szélei mentén húzódott szélesebb út, a belső részek elsősorban a gyalogosan járók számára voltak fönntartva. Az úttörő jelentőségű teoretikus, Christian Hirschfeld (*Theorie der Gartenkunst*, 1779-1785) a nyilvános parkban, a *Volksgarten*ben eleve szükségesnek tartotta széles fasorok és sétányok kialakítását. A Stefánia út kiépülése e tekintetben jelentős mértékben megváltoztatta a Városliget helyzetét, amit az ezredéves kiállítás infrastrukturális fejlesztése megerősített. (A híd szinte tálcán kínálta a ligetet keresztben átszelő út lehetőségét is, ami nemsokára valóssá vált.) Itt azonban nemcsak a városi lakosság és közlekedési forma tömegesebb megjelenéséről van szó, hanem a Városliget fizikai, „mélyépítészeti” elvárosiasodásáról is. Végeredményben ebbe a folyamatba illeszthető a tó szabálytalan, „természetes” (tudjuk, hogy Nebbien terve nyomán létrehozott) állapotát megváltoztató kikotrás, sóderezés és partrendezés is, melyet hamarosan a meder kibetonozása követett. A tájkerti-festői elem visszaszorulását, a terület „urbanizálását” jelzi a Nádor-sziget megszüntetése, illetve a Széchenyi-szigeten az azt teljesen betöltő Vajdahunyad vár tartós berendezkedése.

A kiállítás után megtartották a korzót, amely stílusában alapvetően eltért a liget egészének eredendően tájkerti kialakításától. Megformálása a szabályosságra törekvő formális francia kert hagyományához nyúlt vissza. Francia és olasz előképeket követett a szoborművel díszes világító szökőkút is (20. kép). A fenti megoldás megfelelt a századvég ízlésének és eklektikus beállítottságú parképítészeti gyakorlatának, a korzóéhoz hasonló virágágyásokat nemsokára másutt is — elsősorban a városligeti körönd környékén — telepítettek. A korabeli nemzetközi szakirodalom rögzítette és formálta az új fejleményeket. Gustav Meyer a század közepén megjelent alapvető munkájában (*Lehrbuch der schönen Gartenkunst*, 1859) megengedhetőnek tartotta a geometrikus és a

szabálytalan elemek együttes megjelenését a városi parkokban, Hermann Jäger a század második felében kiadott kézikönyvében (*Lehrbuch der Gartenkunst*, 1877) a nagy városi parkokat egyenesen a *gemischter Styl* kategóriájához rendelte. Ezzel szükségszerűen együtt járt és elfogadott volt, hogy a töretlen egységet alkotó tájkerttel szemben az ilyen parkokban elkülönült, zárványszerű részek léteztek. A francia stílusú kertek nemcsak geometrikus alakjukkal, hanem virágágyásaik élénk színeivel is megtörték az egykori tájkert finom tónusainak harmóniáját. (Párhuzamos jelenségeként az építészeti polikrómia kínálkozik.) Az iparcsarnok előtt létrehozott balusztrádos terasz szintén a formalitás irányába mutatott (21. kép), és mint ilyen a 19. század második felében Európában a városi parképítészet klasszikus eleme volt. Mindemellett tagadhatatlan tény, hogy a millenniumi kiállítás nyomán kifejlődő, immár egyértelműen vegyes stílusú Városliget kertészeti színvonalát, ápoltságát tekintve zenitjét érte el.

A liget városiasodásának szintén elemei voltak a kiállítás után fenntartott pavilon-épületek. Továbbra is álltak az 1885-ös kiállítástól örökölt épületek, vagyis az immár Kereskedelmi Múzeumként működő iparcsarnok, a műcsarnok, amely a 20. század elejétől a Fővárosi Múzeumnak adott otthont, valamint Gerbaud-kioszkként a királypavilon.⁷³ Az ezredéves kiállítás épületei közül fennmaradt a közlekedési csarnok, illetve most már Közlekedési Múzeum, valamint a – közkívánatra tartós anyagokból újjáépített – Vajdahunyad vár mint Mezőgazdasági Múzeum. Az utóbbi a kiállítás legkarakteresebb épületeként egyébként is szinte annak jelképévé magasztosult. Méretüknél és jellegüknél fogva egyik említett épület sem tekinthető parki építménynek, a környező tájba nem simulnak bele, hanem azon inkább uralkodnak. Eleve állandó épületnek szánták a kiállítás területétől külön álló, de ahhoz tartozó új műcsarnokot. A felsorolt múzeumépületeknek köszönhetően kevés városi park töltötte be jobban a *Volksgarten* népszerűvelői funkcióját, mint a Városliget.

A műcsarnok ugyanakkor első eleme, mintegy kezdeményezője lett egy hamarosan megszülető nagyobb együttesnek, melynek további tagjai a millenniumi emlékmű és a Szépművészeti Múzeum. Az így létrejött Hősök tere szobor- és épületvilágával már a Városliget egészétől markánsan elkülönülő egység. A Hősök tere mint a Sugárút méltó lezárása, és egyidejűleg a Sugárút liget-beli továbbfuttatása az ezredéves kiállítás hosszabb távú urbanisztikai örökségének tekinthető.

1896 után szintén fennmaradt – bár csak egy évtizedre – az ún. Ósbudavár. Ez nem kulturális intézmény volt, hanem a régi vendéglő- és vurstli-világ koncentrátuma, a millenniumi kiállítást már szinte parodizáló történelmi kulisszanegyed. Nem a millenniumi kiállítás részét képezte, de annak alkalmából épült a földalatti vasút, amely a Városligetben már a felszínen haladva csökkentette a terület természetes jellegét.

Ilseman Keresztély, a főváros és a Városliget főkertésze 1897 elején fogalmazta meg elképzeléseit a park kiállítás utáni helyreállításáról.⁷⁴ A vendéglők fenntartását élesen elutasítva a megvalósítandó célokat a következőkben látta: árnyat is adó, egybefüggő, nagy területek, jól kiépített gyalog- és kocsit utak, nagy játszóterek, valamint virágos ültetvények létrehozása. A már tárgyalt vegyes stíluson kívül fejtegetésében újdonság a játszótér, illetve a szabadban végzett testmozgás szükségessége. A sportolás mint alapvető parkbéli tevékenység, illetve sportlétesítmények mint parkban létrehozott telepek a század legvégén kerültek előtérbe külföldön is. Ez merőben új fej-

lemény a park és az ember viszonyában: a passzív szemlélődéssel, az esztétikai élménnyel szemben az aktív használatot, a praktikumot jelenti.

Budapest parkjainak fejlődése és „munkamegosztása” azonban az Ilseman által elképzelthez képest részben más irányt vett a 20. században. Sportlétesítményeknek leginkább az 1908-tól immár fővárosi tulajdonban lévő Margitsziget adott otthont. A szegényebb néptömegeket igyekeztek az eleve nekik szánt Népligetbe irányítani, melyet egyébként éppen a millenniumi kiállítás idején, 1896 májusában nyitottak meg hivatalosan.⁷⁵ Az ígéretesen fejlődő Népligetet 1906-ban már szembe lehetett állítani a Városligettel: „Annak, aki jó levegőt akar szívní, szép parkalakzatokat, kertészetiileg és botanikailag érdekes növényeket akar látni, aki szép, nagykiterjedésű smaragzöld pázsitban kíván gyönyörködni – annak sokkal érdekesebb kimennie a Népligetbe, mint a Városligetbe, amelyet teleépítettek hatalmas palotákkal, múzeumokkal ...”⁷⁶

A fent vázolt állapot kialakulásában, mint láttuk, döntő szerepe volt a millenniumi kiállításnak. Örökségéből idővel elpusztult a virágágyas korzó a világító szökőkúttal és a kőbábo terasszal együtt, helyét ma nagy napozórét jelzi. A II. világháborúban megrongálódott a Közlekedési Múzeum, és csak részlegesen állították helyre. A háborúban rommá vált az iparcsarnok és a királypavilon. Fennmaradt viszont a Vajdahunyad vár és mindkét műcsarnok, akárcsak a későbbi fejlődés irányát megszabó híd és körút. Az ezredéves kiállítás – illetve az 1885-ös országos kiállítás – sajnálatos örökségének tekinthető, hogy 1925 és 1972 között a Városliget volt a színhelye az évenként megrendezett Budapesti Nemzetközi Vásárnak. Ez szerencsére már a múlté, akárcsak – remélhetően – a park épületekkel és utakkal történő további betelepítése.

Köszönettel tartozom Vadas Ferencnek, aki e tanulmány kéziratát elolvasta és hasznos észrevételeket tett.

JEGYZETEK

Rövidítések jegyzéke:

BFL: IV. 1403.a. = Budapest Főváros Levéltára:
IV. 1403.a. Budapest Székesfőváros levéltára.
Budapest Székesfővárosi Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek
BFU = Bauzeitung für Ungarn
ÉI = Építő Ipar
FL = Fővárosi Lapok
KÉ = Kiállítási Értesítő
KL = Kertészeti Lapok
Mi = Millennium
MMÉEK = A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye
OL = Magyar Országos Levéltár
OL K 231. I.; II. = Magyar Országos Levéltár:
K 231. Kereskedelmi Minisztériumi Levéltár.
VI. Ipari és Kereskedelmi Szakosztály iratai.
1894. 5. tétel. 1660. alapszám, I. rész; II. rész.
VU = Vasárnapi Ujság

1. A Városligetről, a magyarországi parképítést legjelesebb emlékéiről nincs tudományos igényű monográfia. A legteljesebb áttekintést nyújtó munka THALY T.: A 200 éves Városliget. Bp., 1958., amelyre én is támaszkodtam.

Erre a könyvre a továbbiakban külön nem hivatkozom.

2. Az 1885-ös kiállításra nézve l. Budapesti Ausstellungs-Zeitung I. (1885).

3. VADAS F.: Állandó világkiállítás és végleges szabályozás. Két múlt századi munka Budapest jövőjéről. Magyar Építőművészet LXXX. (1989) 5-6. sz. 44-46.

4. OL: K 231. II. fol. 27-31. ; ...d ...r: Projectirtes Terrain für die Milleneums-Ausstellung in Budapest. BFU XXI. (1892) 73.

5. FITTLER K.: A millenniumi kiállítás. MMÉEK XXVI. (1892) 33-35.

6. FUTO F.: A kiállítás területe. – Új indítvány. – FL 1892. júl. 13. 1424-1425.

7. A tanulmány szaklapban és a legnépszerűbb hetilapban is megjelent. KOLBENHEYSER Gy.–STRAUB S.: A millenniumi kiállítás kérdéséhez. MMÉEK XX. (1892) 232-239., illetve VU 1892. júl. 17. 499-502.

8. VU 1892. júl. 17. 499.

9. Mattoni Henrik sósfürdő tulajdonos 1892. szeptember 10-én kelt levelében felajánlotta a Lágymányos mellett fekvő 40.000 négyzetméter területű ingatlanát a kiállítás céljára és idejére, ellenszolgáltatás nélkül. (OL: K 231. I. fol. 826-833.

10. OL: K 231. I. fol. 911-912.
 11. OL: K 231. I. fol. 822-825.
 12. OL: K 231. II. fol. 546.
 13. VADAS F.: Millenniumi piramis és Gellért-hegyi Akropolisz. Budapesti Negyed II. (1994) 3. sz. 85-110. — A millennium kapcsán más fantasztikus építmények és emlékművek is szóba kerültek. Más európai — angiai — fantáziaépítményekről lásd F.BARKER—R.HYDE: London as it might have been. London, 1982.
 14. A kiállítás rendezéséről áttekintő tanulmány BÁLINT Z.: Az ezredéves kiállítás architektúrája. Bécs, é.n. (1897) c. munkájának előszava, 8-19. Erre a továbbiakban külön csak egyes esetekben utalok.
 15. OL: K 231. I. fol. 791-811, 839-844, 902-907. A bizottság tagjai voltak Matlekovics Sándor nyug. államtitkár, Gerlóczy Károly polgármester-helyettes, Pucher József a Fővárosi Közmunkák Tanácsának tagja, Szkalta Oszkár és Zsigmond Gyéza, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának főmérnökei, Németh Imre miniszteri tanácsos, a Kereskedelmi Múzeum igazgatója, Jármay fő- és székvárosi főmérnök Heuffel Adolf főmérnök képviselője, Robitsek S. MÁV igazgató, Müller Béla középítészeti felügyelő.
 16. OL: K 231. I. fol. 795-811.
 17. Az elképzelés a Városliget de facto kibővítését jelentette volna, ami korábban, az 1871-es városrendezési pályázat kiírásakor komoly formában már felmerült. (PREISICH G.: Budapest városépítésének története a kiegyezéstől a tanácsköztársaságig. Bp., 1964. p. 37.)
 18. A Városliget három váltószáma: 1.927.000 frt., 1.908.000 frt., 1.717.000 frt.; a Pékerdő: 3.412.000 frt.; a Népliget: 2.900.000 frt.; a Lágymányos: 4.535.000 frt. Az utóbbinál természetesen nem vették figyelembe a híd, illetve a rakpart létesítési költségét.
 19. OL: K 231. I. fol. 818.
 20. OL: K 231. I. fol. 957.; A millenniumi kiállítás területének beosztása. ÉI XVII. (1893) p. 113.
 21. BFL: IV. 1403.a. Budapest fő- és székváros törvényhatósága 1892. évi november hó 9-én s folytatva tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve, 1104. sz.
 22. A budapesti építőművészet. Építészeti Szemle III. (1894) 32.
 23. OL: K 231. I. fol. 381-424. A pályázati programot folyóiratok is közölték, pl. BfU XXII. (1893) 43-44.; ÉI XVII. (1893) 36-37.
 24. OL: K 26. A miniszterelnökségi levéltár. Közponzilag iktatott és irattározott iratok. 1895. 22. alapszám II. rész, 430/1893 fol. 281.
 25. A bírálóbizottság illusztris tagokból állt: gróf Andrassy Tivadar, Czizler Győző építész, Dr. Darányi Ignác országgyűlési képviselő, Gerlóczy Károly alpolgármester, Hauszmann Alajos építész, Lechner Lajos miniszteri tanácsos, Helfy országgyűlési képviselő, Kausser József építész, báró Lipthay Béla, Müller Béla kiállítási főmérnök, Lukács Antal Földhitelintézet-igazgató, Németh Imre miniszter tanácsos, báró Podmanczy Frigyes, Schnierer Gyula miniszteri tanácsos, gróf Szapáry Géza.
 26. OL: K 231. II. fol. 36. A pályaművek sorszáma és jellegje a következő volt: 1. „Tiszteled apádat és anyádat, hogy hosszú életű légy a földön. Hazám dicső nagy ősei leborul előttetek a nemzet”; 2. „Árpád 896”; 3. „1001”; 4. „Nyelvében él a nemzet”; 5. „Talpra magyar”; 6. „Magyar korona”; 7. „Rendő”; 8. „Vitam et Sanquinem”; 9. „Beca”; 10. „Itt küzdünk a honért”; 11. „1000”; 12. „Perspectiva”; 13. „Csak előre”; 14. „Pax”; 15. „Pro patria”; 16. „Uj Korszak”; 17. „Mult és Jelen”; 18. Egy arany 4-es lóherével jelölt mű; 19. „Árpád”; 20. „Talpra magyar”; 21. „Egyesült erővel”; 22. „Igy”; 23. egy vörös „+”-tel ellátott mű; 24. „Magyarország nem volt, hanem lesz”; 25. „Prestó”; 26. „1000 év”; 27. „Buktam már, de vívtam”; 28. „Forum”; 29. „1000”; 30. „Kiállítás (régi dicsőség, új remény)”; 31. „Historia”; 32. „Szerencse fel”. Késve érkezett 33. „Őseink dicsőítése”; 34. „Hazádnak rendületlenül légy híve óh magyar”, az utóbbi Polaból érkezett.
 27. Die Millenniums-Ausstellung. BfU XXII. (1896) 114., 137-138.
 28. A millenniumi kiállítás területének elrendezésére hirdett pályázat alkalmával díjazott tervek. ÉI XVII. (1893) 119., 123., 127., továbbá a 43-47. sz. rajzmelléletek. — A pályázati anyag természetes őrzési helyén (OL: K 231. I-II; illetve OL: T 14. Tervek a Kereskedelmi Minisztérium anyagából) nem található. Eredménytelenül néztem át más szöbajehető iratokat is (OL: K 231. 1892-1893, 5. tétel; OL: K 26. A miniszterelnökségi levéltár. Közponzilag iktatott és irattározott iratok, 1895, 22. alapszám I-II. rész, 1896. 141. alapszám I-V. tétel.)
 29. L. előző jegyz. i. m.
 30. Die Millenniums-Ausstellung. BfU XXII. (1893) 114-115.
 31. OL: K 231. I. fol. 14. Ugyanerről BFL: IV. 1403.a. Budapest fő- és székváros törvényhatósága 1893. évi április hó 5-én s folytatva tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve, 334. sz.
 32. ÉI XVII. (1893) jún. 15., 42. számú rajzmelléklet.
 33. Die Millenniums-Ausstellung. BfU XXII. (1893) 137-138.
 34. OL: K 231. I. fol. 957-959.; ÉI XVII. (1893) 113-115.; Mi 1893. nov. 26. 4-6.
 35. OL: K 231. I. fol. 958.
 36. A kiállítási terület és a történelmi csarnok pályázataira befutott nyertes tervek 1893. június 22. és 30. között a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet székházában kiállították. (ÉI XVII. 1893. 120.)
 37. Die Millenniums-Ausstellung. BfU XXII. (1893) p. 155. A fővárosi kiállítási bizottság megjegyzései a következők voltak: hozzájárul egy 30 m széles, fákka szegélyezett út kialakításához, kívánatosnak tartja egy út létesítését a Városliget és a Népliget között, továbbá egy állandó kiállítási terület kijelölését. Látható tehát, hogy a kiállítás helyszínének kérdése még az utolsó utáni pillanatban is foglalkoztatta a szakembereket. Az ülés során az állandó kiállítási

tás helyszínéül báró Liphay Béla – szinte a jövőbe látva – a kőbányai Pékerdőt javasolta.

38. BFL: IV. IV. 1403.a. Budapest fő- és székváros törvényhatósága 1893. évi június hó 21-én tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, 648. sz. Lásd továbbá OL: K 231. I. A kiállítási igazgatóság jelentése az 1896-iki ezredéves országos kiállítás előmunkálatairól, fol. 333-336.

39. FL 1894. aug. 1. 1881.

40. FL 1894. szept. 2. 2074.; FL 1894. szept. 16. 2195.; Mi 1894. szept. 20. 2-3.

41. BÁLINT 14. jegyz. i. m. 12.

42. A 38. jegyz. id. második forrás.

43. Az elnök Tolnay Lajos országgyűlési képviselő, a tagok Gerlóczy Károly alpolgármester, Lechner Lajos középítészeti igazgató, Hauszmann Alajos, Czizler Győző, Meinig Artúr és Pártos Gyula építészek, Heuffel Adolf fővárosi főmérnök, Thék Endre bútorgyáros, Strobl Alajos szobrász, Ilsemann Keresztély fővárosi főkeresztész, Szelnár műkertész, Zipernovszky Károly műegyetemi tanár, Bakos János FKT műszaki tanácsos voltak.

44. BfU XXII. (1893) p. 237. Az előirányzott költség 300.000 Ft volt. – A hídra és a kiállítás kialakítására, ill. többi műszaki létesítményére nézve fontos általános munkák: A kiállítási igazgatóság jelentése az 1896-iki ezredéves országos kiállítás előmunkálataihoz 1894-ik évben. Bp., 1895.; GELLÉRI M. (szerk.): Az ezredéves országos kiállítás kalauza hivatalos adatok alapján. Bp., 1896.; IZSÁK J. és BOROSS V.: Millenniumi kalauz. Kiállítási útmutató. Bp., 1896. BÁLINT 14. jegyz. i. m. Ezekre a munkákra, melyekre alapvetően támaszkodtam, a továbbiakban külön nem teszek utalást.

45. FL 1894. feb. 13. 374.; BEKE J.: A budapesti városligeti Nádorszigetre vezető híd terveire rendezett pályázat. MMÉEK XXIX. (1895) 203-206, V-VII. tábla. A kiviteli költség 169.000 frt. volt.

46. M-r: Az ezredéves kiállítás – ma. Ország-Világ 1895. máj. 26. 330.

47. A 38. jegyz. id. második forrás; Millenniumi kiállítás. FL 1894. feb. 8. 330. Az építésre előirányzott összeg 36.988 forint 21 krajcár volt. A kivitelezésre Hirsch Mihály és Reinisch Henrik ajánlatát fogadták el.

48. A millenniumi kiállítás villamos vasútja. ÉI XIX. (1895) 445-446. Az építők Ganz és társa, valamint a Roessemann és Kühnemann vállalatok voltak. – A MÁV a kiállítás területéhez teherszállító vasútvonalat is kapcsolt. (Mi 1895. aug. 1. 3.; KÉ 1895. okt. 26.; Mi 1895. nov. 1. 2.)

49. Mi 1895. jan. 1. 3.; Mi 1895. máj. 20. 2.; Az 1896-iki kiállítás helyszínéről. VU 1895. máj. 26. 333.

50. A tó északi, keskenyebbik részében, ahol a tengerészeti kiállítás hajómakettjeit tervezték elhelyezni, a medret fél méterrel mélyítették.

51. EDVI ILLÉS A.: Budapest műszaki útmutatója. Bp., 1896. 80. Ezek a munkálatok 90.000 forintba kerültek.

52. A földmozgatási munkákat Hirsch Sebestyén és fia cég végezte. A kiállítási területen csatornázási munkát is végeztek, hat csatornavonal létesítésével. Kivitelezője a Melocco testvérek cég volt.

53. Az ezredéves kiállítás bejáratái. Mi 1895. jan. 20. 3.; Mi 1895. ápr. 10. 4.; FROMMER L.: Az ezredéves kiállítás Andrássy-úti főbejárata. Mi 1895. máj. 1. 1.; Az 1896. évi országos kiállítás főkapuja. VU 1895. máj. 2. 334.; Die Haupt-Eingänge zur Millenniums-Ausstellung. BfU XXIV. (1895) 203.; A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet által az 1896. évi ezredéves kiállítás főbejáraira hirdetett pályázat bírálati jegyzőkönyve. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője XVI. (1895) 71-73.

54. Hogy melyik építmény ötlete született meg előbb, nem lehet pontosan tudni. Mindenestre figyelemreméltó, hogy Frommer kapuzatterve megtalálható Schickedanz Albert tervhagyatékában. (OL: T 7. No. 5: 19-21. Gábor Eszter szíves közlése nyomán. Az emlékműről lásd GÁBOR E.: Az Ezredéves emlék. Schickedanz Albert Millenniumi emlékmű kompozíciójának kialakulása. Művészettörténeti Értesítő XXXII. 1983. pp. 202-216.)

55. Mi 1895. szept. 10. 5.; GELLÉRI 44. jegyz. i. m. 110.

56. Mi 1895. aug. 10.; Mi 1895. szept. 20.; KÉ 1895. okt. 17.; Mi 1895. okt. 20. A kerítést a kiállítás műszaki osztálya tervezte.

57. GELLÉRI 44. jegyz. i. m. 68., 109.

58. A kiállítási igazgatóság jelentése ... 44. jegyz. i. m. 22.; G. M.: Kertészeti munkálatok az ezredéves kiállítás területén. KL X. (1895) 51. (a teljes cikk 51-52.)

59. A szállítást és a munka elvégzését 19.310 forintért vállalta.

60. A kiállítási igazgatóság jelentése ... 44. jegyz. i. m. 24-25; A kiállítási korzó. Mi 1895. jún. 10. 3.; Mi 1895. okt. 1. 5.

61. GELLÉRI M.: Az ezredéves kiállítás madártávtáblából. VU 1895. aug. 25. 549-551.; A fontaine lumineuse. Mi 1895. nov. 1. 5.; R. [REICHEL F.]: Az 1896. évi ezredéves országos kiállítás színes szökökútja. MMÉEK XXX. (1896) 325-329.

62. Költségei 60.000 forintra rúgtak.

63. Virágkiállítás a korzón. Mi 1895. aug. 20. 4.; Látványosságok a kiállításon. KÉ 1895. okt. 12.

64. K. J.: Virágok kiállítása. Magyar Szalon XXIV. (1896) 853-854.

65. K. W. LUCKHURST: The Story of Exhibitions. London – New York, 1951.; CH. BEUTLER: Weltausstellungen im 19. Jahrhundert. München, 1973. (Ezen munkákat Vadas Ferenc bocsátotta rendelkezésemre.)

66. BÁLINT 14. jegyz. i. m. 15.

67. G. DÄUMEL– D. HENNEBO: Gärtner und Garten auf Weltausstellungen. Das Gartenamt VII. (1958) 1. 1-5. (A tanulmányt Walter Krause jóvoltából módomból elolvasni.)

68. A főváros és a városliget. Mi 1895. ápr. 20. 2. Lásd még A kiállítás bajai. Mi 1894. aug. 10. 1-2.

69. A városliget fái. Mi 1895. márc. 20. 2.
70. A városi parképítéset nemzetközi hátteréhez többek közt lásd G. F. CHADWICK: *The Park and the Town. Public Landschape in teh 19th and 20th Centuries.* London, 1966.; D. HENNEBO: *Der Deutsche Stadtpark im 19. Jahrhundert. Das Gartenamt XX.* (1971) 382-391.; G. CRANZ: *The Politics of Park Design. A History of Urban Parks in America.* Cambridge (Mass.) – London, 1982.; H. JORDAN: *Public Parks, 1885-1914. Garden History XXII.* (1994) 85-113.; H. A. TAYLOR: *Urban Public Parks, 1840-1900: Design and Meaning. Garden History XXIII.* (1995) 201-221.
71. Sz. E.: *A Városliget a kiállítás alatt és után.* Mi 1895. okt. 1. 2-3. Ugyanerről lásd még SCHMALL L.: *A városliget átalakítása.* KL IX. (1894) 217.
72. G. GYÁNI: *Uses and Misuses of Public Space in Budapest: 1873-1914.* In TH. BENDER and. C. E. SCHORSKE (szerk.): *Budapest and New York. Studies in Metropolitan Transformation 1870-1930.* New York, 1994. 85-107.
73. VADAS F.: *A királypavilon.* Ars Hungarica XX. (1992) 47-59.
74. ILSEMANN: *Die Neugestaltung des Stadtwaldchens. Pester Lloyd 1897. jan. 26.* [1-2]
75. GOMBOS Z.: *Régi kertek Pesten és Budán.* Bp., 1974. 188.
76. KARDOS Á.: *Népliget.* VU 1906. okt. 14. 663.

József Sisa: The Transformation of the Budapest Municipal Park on the Occasion of the 1896 Millennial Exhibition

The Municipal Park (Városliget), the most prominent public park of the Hungarian capital, was originally a waste area designated for reclamation in the 18th century. Its creation as a landscape park started on the acceptance of German garden designer Heinrich Nebbien's plan in 1817. The 1885 National Exhibition, laid out in the south-western part of the Municipal Park (Figs. 1-2), was an important event in the park: over 100, predominantly temporary, pavilions were erected, one of the few permanent ones being the large iron-framed Hall of Industry preceded by a formal garden with ornamental flower-bedding. A long drive, called Stefánia út, for horsemen and carriages was also created at the time.

When in 1892 Hungarian Parliament passed an act providing the organization of the Millennial Exhibition to mark the 1000th anniversary of the Magyars' occupation of the land what was later to become Hungary, no location for the landmark event was specified. Several people, both architects and laymen, regarded it as an invitation to present their own ideas as to where the exhibition should take place. Sándor Straub and Gyula Kolbenheyer even prepared a detailed design for a Millennial Exhibition on Gellérthegy, a hill on the Danube River, and the neighboring area called Lágymányos (Fig. 3).

In 1892 a committee, headed by the Minister of Commerce Béla Lukács, was set up with the task of organizing the exhibition. First the location had to be determined. Four sites were examined for this purpose: the Municipal Park, Lágymányos, the newly laid-out but yet undeveloped People's Park (Népliget), and the unkempt Baker's Wood (Pékerdő), the latter two situated in the outlying district called Kőbánya. Kőbánya became the location of the Budapest International Fair in the third quarter of the 20th century, Lágymányos was designated as the location of the abortive 1996 World's Fair, but in 1892 the experts selected the Municipal Park as the site of the Millennial Exhibition. The choice was both obvious and opportunistic. This was a location relatively close to the heart of the rapidly expanding city, a place where the 1885 National Exhibition had already proved successful and had left behind a large and re-usable pavilion, besides, this solution incurred least expense. Concerns over the fate of the existing plantations as well as over the availability of the citizens' favorite recreation and resort area were instantly voiced and continued to haunt the project.

In 1893 a competition was announced for the lay-out of the Millennial Exhibition within the Municipal Park. The site plan issued for the competition indicated the area to be taken into consideration; besides the site of the former 1885 National Exhibition another section of the park east of Stefánia út was designated for the purpose (Fig. 4). Of the four winning entries only

Kálmán Giergl and Flóris Korb's scheme conformed to the assigned site; both Albert Schickedanz and the Károly Neuschloss and Sons Co. had expanded the area to include the two islands of the lake and put the main entrance in the axis of Andrásy út; while the partners Kálmán Gerster and Géza Mirkovszky, though limiting themselves to the southern section of the park, had laid out a grandiose site disregarding the existing conditions in the area.

Since none of the winning designs was regarded flawless, the Technical Department of the Millennial Exhibition prepared a combined scheme (Fig. 10). This was only slightly modified in the course of the execution of the project (Figs. 11). Work began in the fall of 1893 conducted by Béla Müller, head of the Technical Department, who had also been the chief engineer of the 1885 exhibition. The Millennial Exhibition was open from May 2 to October 31, 1896.

The area of the 1896 exhibition included the site of the former 1885 exhibition and the two islands, though not the section east of Stefánia út. The main entrance faced Andrásy út (originally called Sugárút, or Radial Avenue), the recently completed splendid avenue connecting the Inner City to the Municipal Park. Behind the colonnaded gate, built from designs by Lajos Frommer (Jámbor), a permanent bridge had been constructed by the Schlick factory (Fig. 16). The latter was intended to be both inconspicuous and at the same time well-proportioned and beautiful. The bridge was the starting point for the exhibition boulevard, along which the main pavilions were strung out. The irregular arc of the boulevard partly cut into the previously inaccessible central area of the park, partly covered the original perimeter walk. In the period of the exhibition narrow-gauge street cars plied along the avenue (Figs. 14).

When the exhibition was laid out, the lake also underwent thorough changes. The canal separating the larger island from the mainland was filled, thereby its area ceased to exist as an island. The other, smaller island was completely covered by the Historical Pavilion (Fig. 18). The lake was drained, dredged, its bed covered with white pebbles, its banks regulated, and its foul and stagnant water replaced by the clean water of the Rákos Stream (Fig. 19). These operations, which were intended to improve the lake, also substantially reduced the picturesque appearance of its natural state.

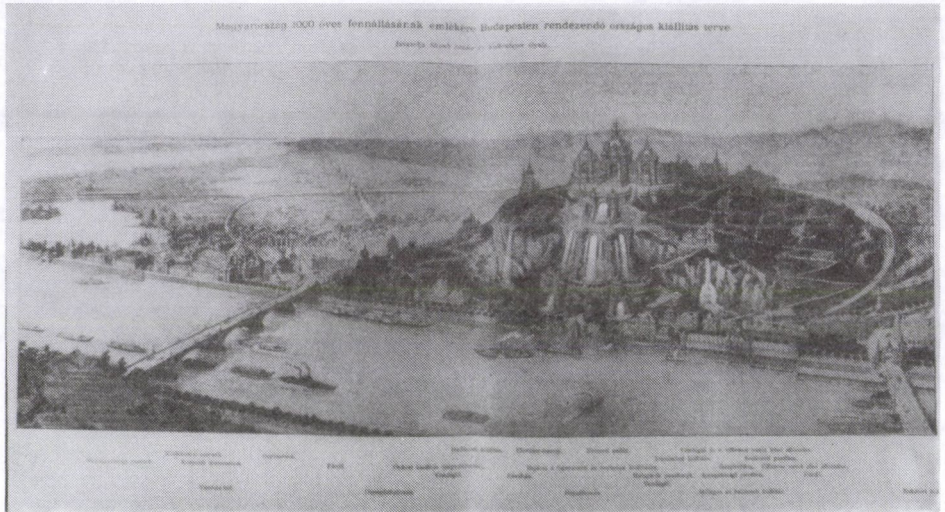
Even though great care was taken to keep as much possible of the original and newly planted vegetation (Fig. 13), a large number of trees and shrubs had to be removed in order to make way for the pavilions. New trees and shrubs were planted in several places (Fig. 17), and after the exhibition the park was to be rehabilitated. A special feature of the exhibition was the large garden outside the Hall of Industry, a legacy of the 1885 exhibition. It had been rejuvenated and sections of it allotted to private gardeners for the purpose of planting beautiful flower-beds. The formal character of this garden was in marked contrast with the rest of the landscaped Municipal Park, but it was in keeping with the contemporary park design movement favoring mixed style. The vivid colors of the flower-beds were a new feature within the world of subdued green tones, a phenomenon that can be best compared to polychromy in late-19th century architecture. At the center of the garden an illuminated fountain was erected complete with a sculpture by Lajos Mátrai (Fig. 20). Similar fountains had been built at recent World's Fairs.

As the existing system of walks had to be preserved, the arrangement of the c. 230 pavilions was nearly haphazard. The vast majority of pavilions were temporary structures and showed a range of styles, not unlike garden follies of earlier centuries. The most conspicuous and largest of them was the Historical Pavilion, designed by Ignác Alpár; it was composed of replicas of prominent Hungarian historical monuments, the central section being the remake of the formal royal Castle of Vajdahunyad in Transylvania. Even this followed the tradition of ornamental garden structures as fake castles and artificial ruins. Due to its immense popularity, it was rebuilt of permanent materials after the exhibition and turned into the Museum of Agriculture. The Transportation Pavilion also remained as the Museum of Transportation. Yet unlike real garden structures, these large buildings did not blend into the surrounding landscape but dominated it.

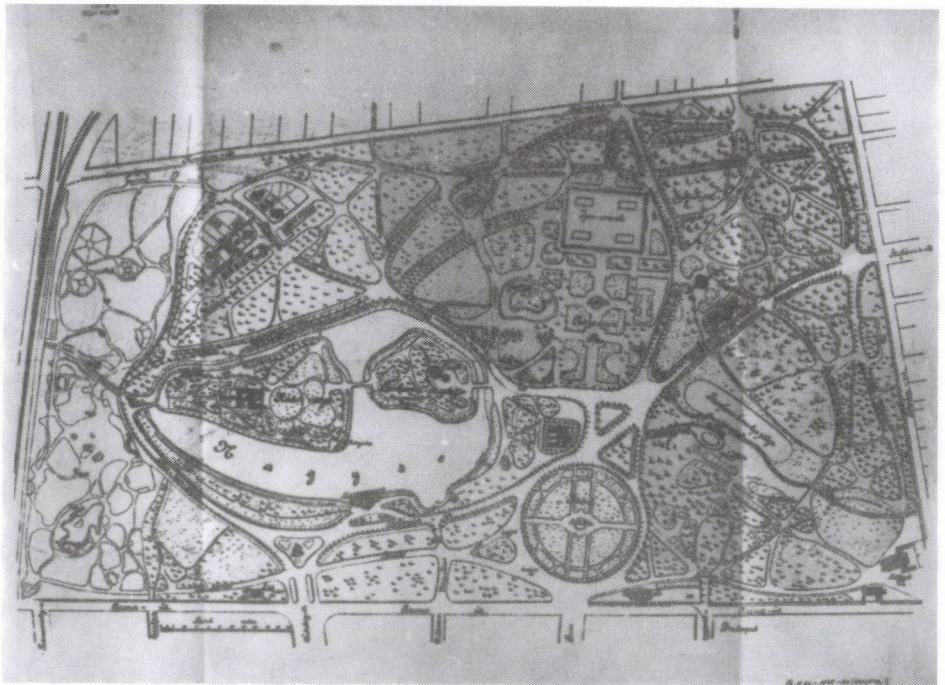
Another permanent structure built for the exhibition was the Art Gallery outside the main entrance, on the right-hand side. Soon after the exhibition the Millennial Monument was erected approximately where the gate of the exhibition had been, and subsequently the Museum of Fine Arts was put up opposite the Art Gallery. Thus, initiated ultimately by the creators of the Millennial Exhibition, a new and stately square (Hősök tere – Heroes' Square) was born to embody

ARS
HUNGARICA
1996

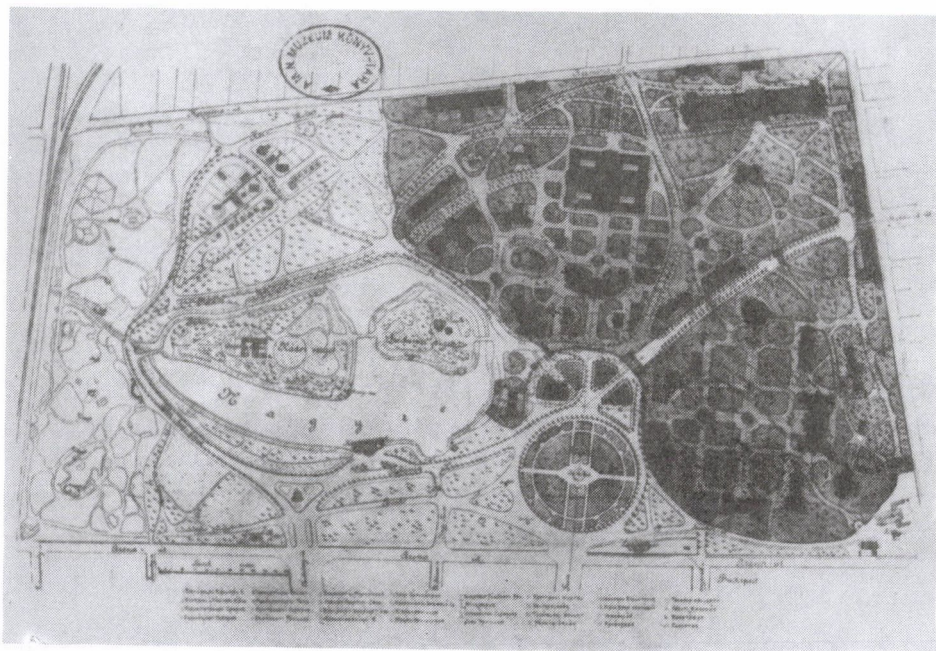
1



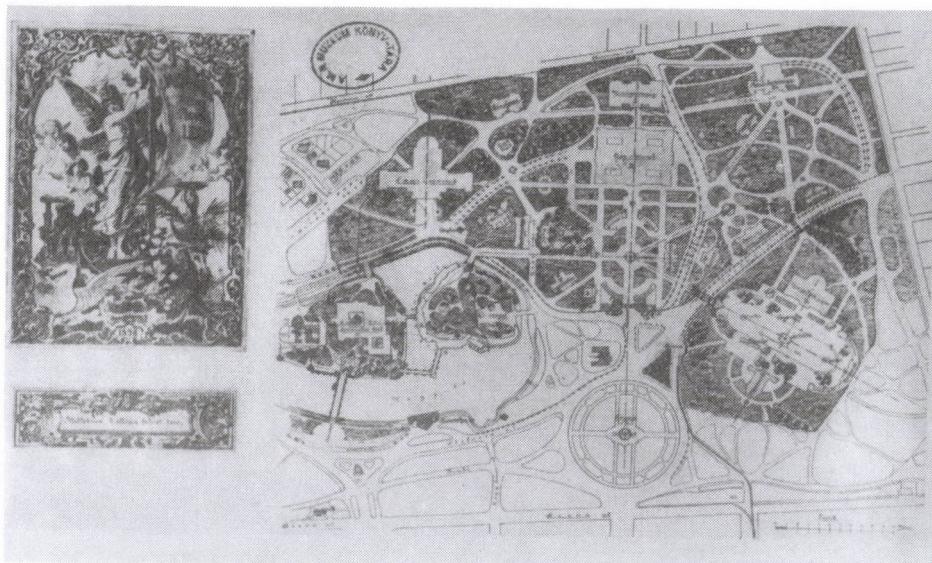
3. Straub Sándor–Kolbenheyer Gyula: A Gellérthegyre tervezett ezredéves kiállítás (MMÉEK XXVI. 1892. 236–237.)



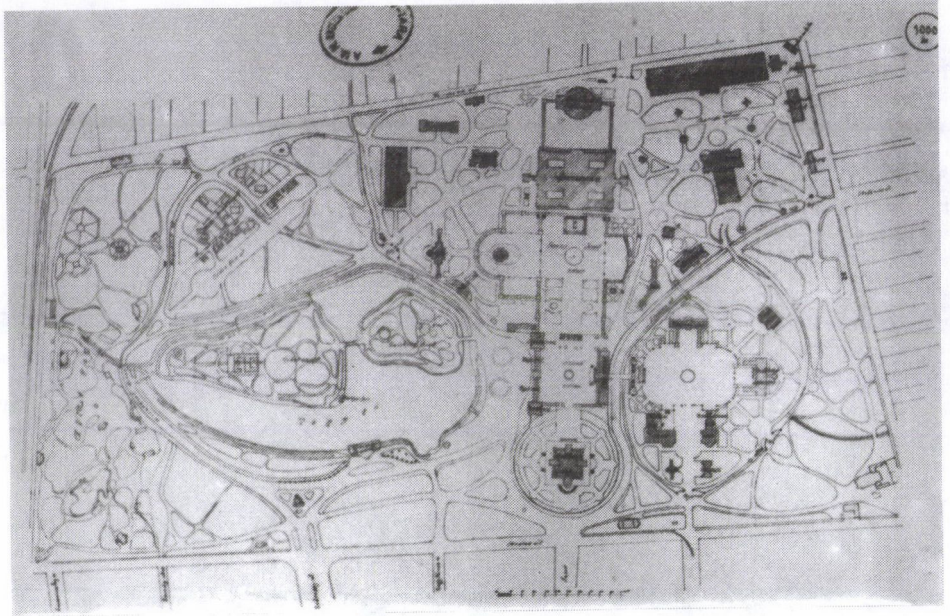
4. Az ezredéves kiállítás pályázatához kibocsátott Városliget-helyszínrajz (MOL: K 26. 1895. 22. alapszám II. rész, 430/1893. fol. 281.)



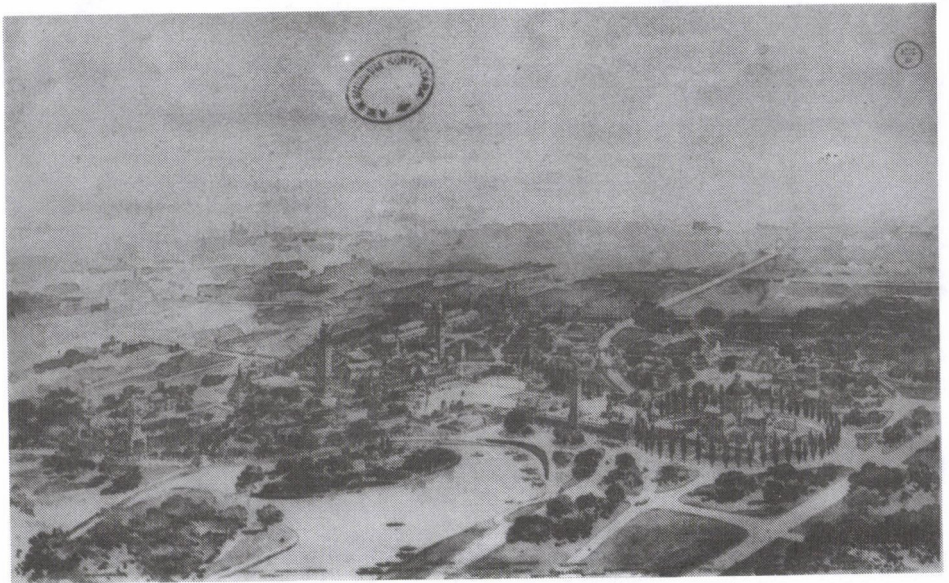
5. Korb Flóris és Giergl Kálmán: Pályázati terv az ezredéves kiállításra (ÉI XVII. 1893. 43. sz. rajzmelléklet)



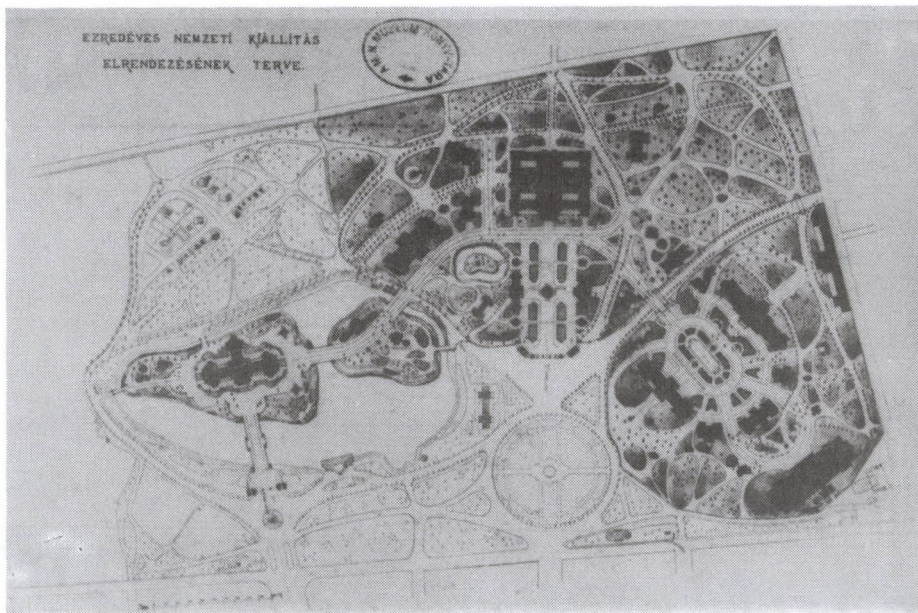
6. Schickedanz Albert: Pályázati terv az ezredéves kiállításra (ÉI XVII. 1893. 44. sz. rajzmelléklet)



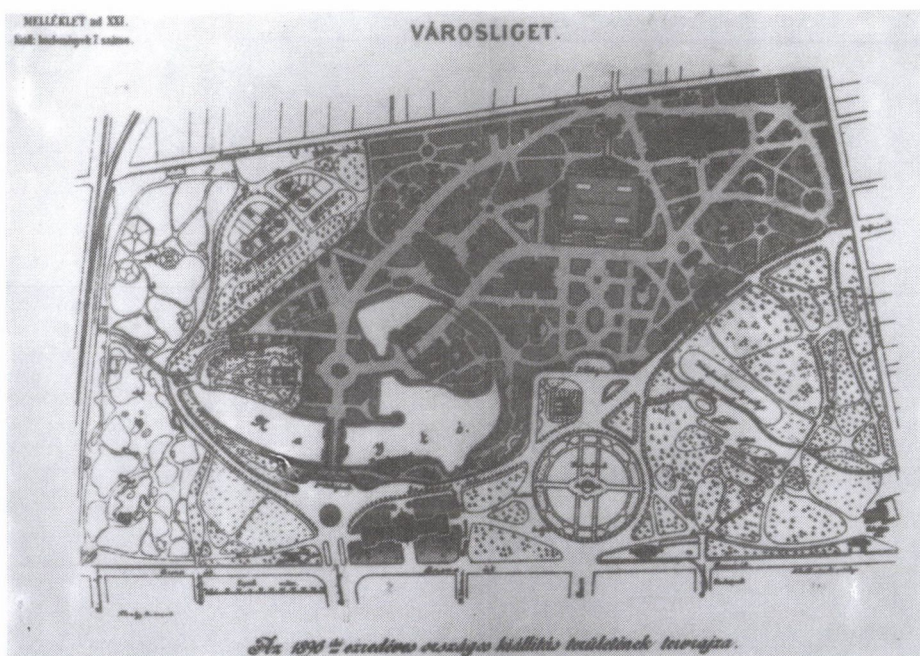
7. Gerster Károly–Mirkovszky Géza: Pályázati terv az ezredéves kiállításra, helyszínrajz (ÉI XVII. 1893. 46. sz. rajzmelléklet)



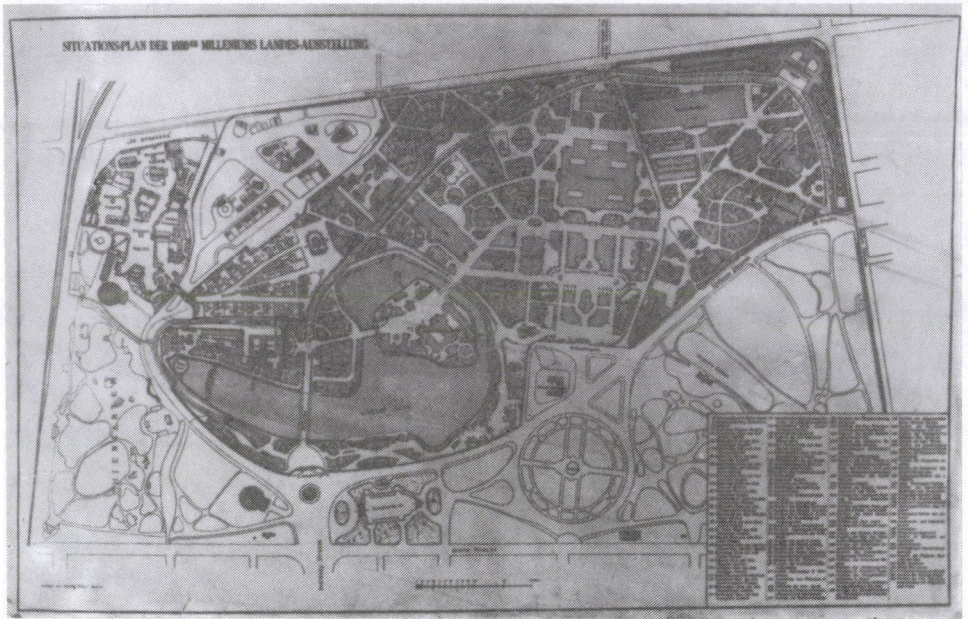
8. Gerster Károly–Mirkovszky Géza: Pályázati terv az ezredéves kiállításra, madártávlati kép (ÉI XVII. 1893. 45. sz. rajzmelléklet)



9. Neuschloss Károly és fiai: Pályázati terv az ezredéves kiállításra (ÉI XVII. 1893. 47. sz. rajzmelléklet)



10. Az ezredéves kiállítás helyszínrajza, első változat (OL: K 231. II. fol. 881., a Kiállítási Közlöny melléklete)



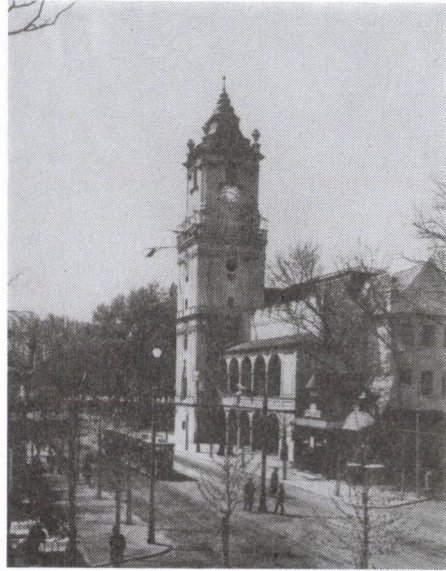
11. Az ezredéves kiállítás helyszínrajza, végső változat (OL: T 7. No. 4b:159)



12. Az ezredéves kiállítás madártávlati képe, Heyer Artúr festményéről készült fénykép nyomán (Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok: 56.775)



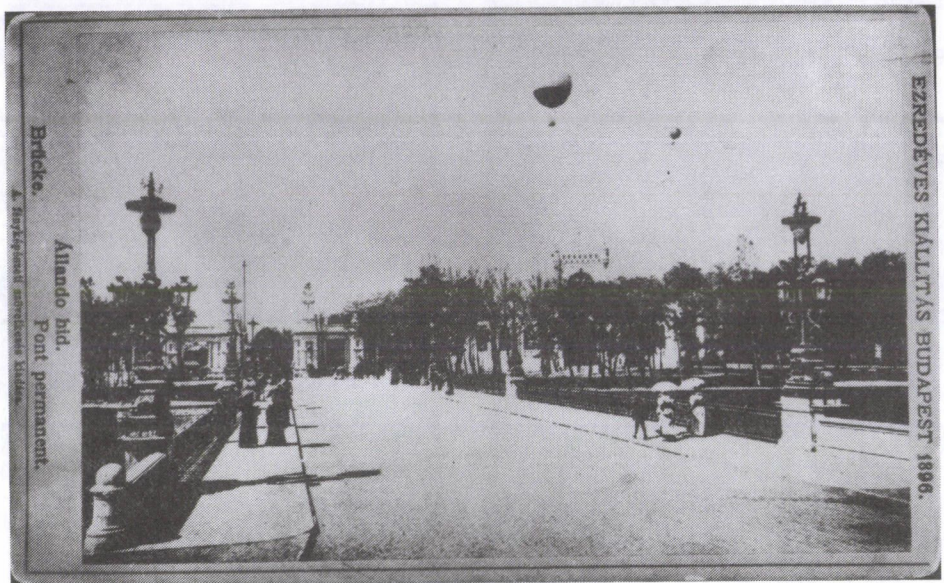
13. Ezredéves kiállítás: Ősfoglalkozások pavilonja (BTM Kiscelli Múzeum, fényképtár: 32.435/3)



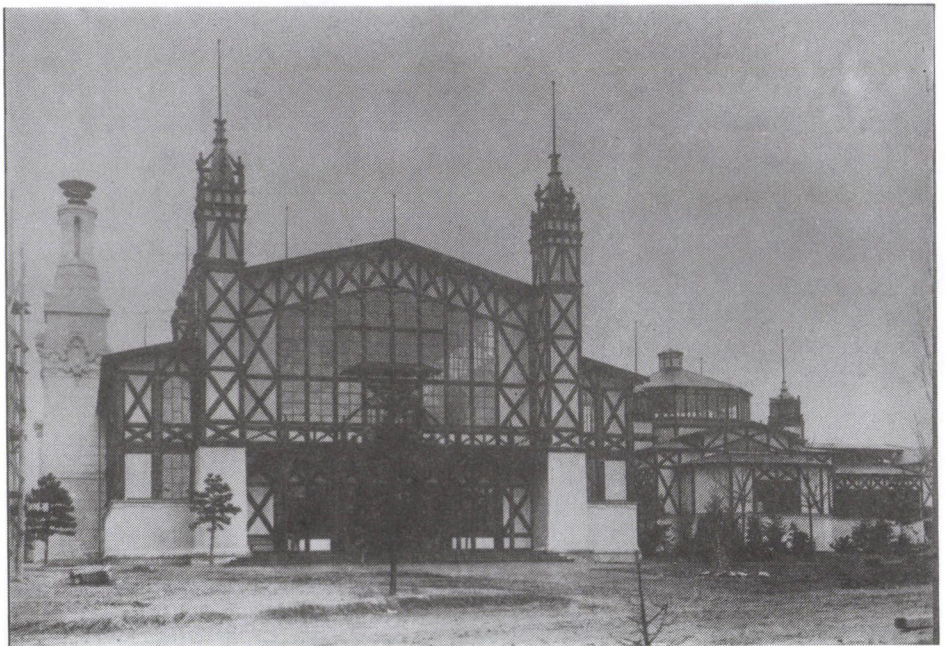
14. Ezredéves kiállítás: a kiállítási körút (BTM Kiscelli Múzeum, fényképtár: 15.771/23)



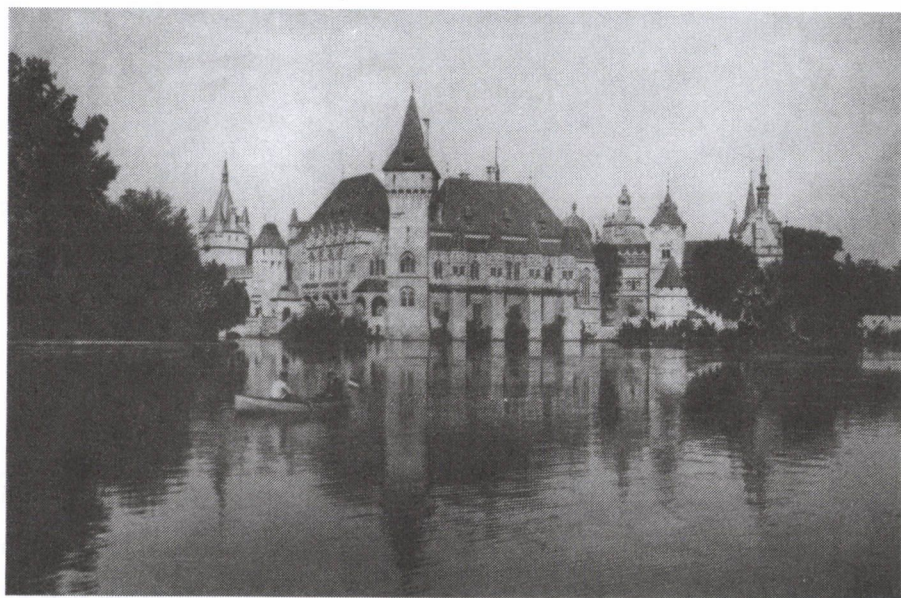
15. Ezredéves kiállítás: a kiállítási körút (BTM Kiscelli Múzeum, fényképtár: 15.770/26)



16. Ezredéves kiállítás: a híd, háttérben a főkapuval (BTM Kiscelli Múzeum, fényképtár: 59.106.2.)



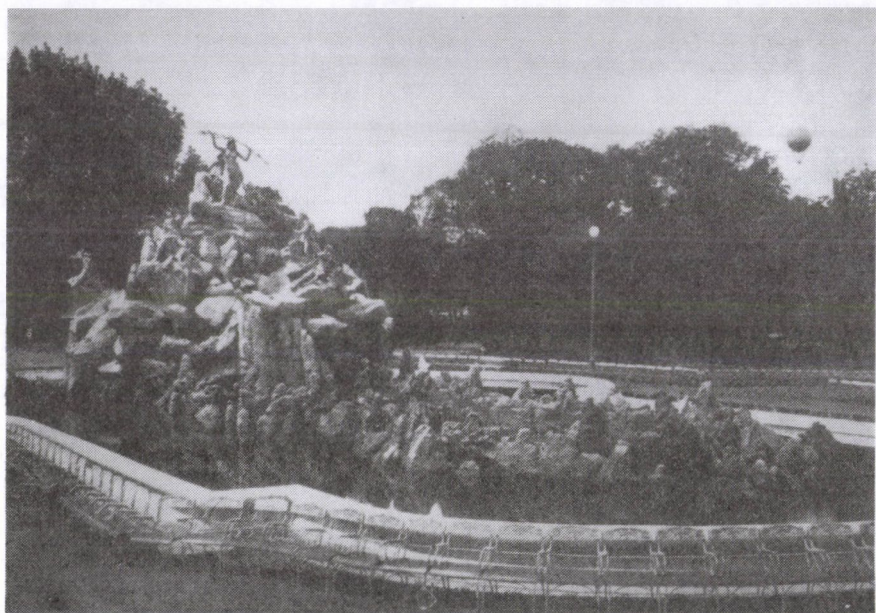
17. Ezredéves kiállítás: Bányászati pavilon (BTM Kiscelli Múzeum, fényképtár: 15.771/22)



18. Ezredéves kiállítás: a Történelmi Főcsoport (BTM Kiscelli Múzeum, fényképtár: 684.6)



19. Ezredéves kiállítás: Halászati pavilon (BTM Kiscelli Múzeum, fényképtár: 15.771/21)



20. Ezredéves kiállítás: a világító szökőkút (MMÉEK XXX. 1896. 326.)



21. Ezredéves kiállítás: az Iparcsarnok előtti terasz (BTM Kiscelli Múzeum, fénykép-tár: 15.771/3)

Gábor Eszter

A MŰCSARNOK ELŐCSARNOKA ÉS AZ ESZTERGOMI BAKÓCZ KÁPOLNA*

Schickedanz Albert (1846–1915) már negyedszázada működött építészként Budapesten, amikor megkapta életének második jelentős építészeti feladatát, a Műcsarnok tervezését.

Első nagy megbízatása a Kerepesi temetőben álló Batthyány mauzóleum építése volt 1870-74 között, tehát pályája legelején. Az ezt követő két évtizedben egy-két kis lakóházat építhetett, valamint az 1885-ös Országos Kiállításon egy nagyszerű faszerkezetű kiállítási csarnokot. A nyolcvanas évek elején még egy megvalósult építészeti munkája volt: ő tervezte, Feketeházy János munkatársaként, a II. világháborúban elpusztult szegedi közúti Tisza-híd architektúráját.

Az 1870-et követő negyed században Schickedanz dolgozott Ybl Miklós építészeti irodájában, pontosabban a Magyar Királyi Operaház építkezésénél; Pulszky Károly munkatársaként résztvett az Iparművészeti Múzeum megszervezésében és első leíró katalógusának elkészítésében.¹ Építészeti- és ornamentális rajzot tanított az Országos Magyar Iparművészeti Iskolában, tervezett bútort, kovácsolt vasmunkát, festett díszalbumokat és megtervezte a Magyar Tudományos Akadémia palotája dísztermének dekoratív festését. Bár nem volt gyakorló építész, nem mondott le arról, hogy részt vegyen az építészeti életben. Neve gyakran tűnt fel jelentősebb építészeti pályázatokon, melyek némelyikén díjat is kapott, például 1884-ben az állandó Országház pályázatán a négy egyenlő első díj egyikét. Megbízáshoz azonban nem jutott.

A pályázati kudarcok legfájóbbika a millenniumi kiállítás Történeti Főcsoportjának terveivel kapcsolatos lehetett. A pályázat elő fordulóján Schickedanz volt az egyetlen, aki nem egy kiállítási palotát tervezett, hanem különböző építészeti stílusokat reprezentáló épületekből komponált épületegyüttest. Bár a bíráló bizottság az ő művét ítélte legjobbnak, itt sem kapott többet, mint a négy egyenlő díj egyikét és meghívást a második fordulóra, amelynek pályázati kiírása már az ő korábbi tervének figyelembevételével történt; alapötletét külön honorálás nélkül közkinccsé tették. Első terve ellen az volt a kifogás, hogy nem magyar műemlékeket használt előképül. A második pályázatra Schickedanz gondosan előkészült: hagyatékában fennmaradtak a fricsi várkastély, a lőcsei városháza és a késmárki vár többé-kevésbé pontos felmérései, melyeket tervéhez segédanyagul használt. A Bakócz kápolna ebben a változatban még nem jelent meg. A bíráló bizottság a második pályázat egyik terve mellett sem foglalt egyértelműen állást, de a végső szó kimondására illetékes miniszter Alpár Ignác terve mellett döntött. Az ismét hoppon maradt Schickedanz – aki bútortervezőként és dekoratorként amúgy is elismert volt – kárpótlásul megbízást kapott az épületcsoport belső, dekoratív berendezésére.²

* 1995. jan. 23-án, a restaurált Műcsarnok megnyitóján tartott előadás szövege.

A millenniumi kiállításra vonatkozó részletkutatások egyelőre nem hatoltak olyan mélyre, hogy megmondhatnánk, mikor jelent meg a tervben a Bakócz kápolna rajza. Nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a Történeti Főcsoport bizottsága reprodukálható műalkotásként jelölte meg a Bakócz kápolnát, és az építészre csak az a feladat hárult, hogy a reneszánsz épületszoportban helyet teremtsenek számára. Az azonban bizonyos, hogy Alpár publikált második pályatervén sehol sem látható a kápolnára utaló részlet; míg Schickedanz fennmaradt kivitelezendő dekoráció tervei között megtalálható a reneszánsz csoportban az esztergomi Bakócz kápolna rekonstrukciójának rajza és megnevezése (24. kép).³ Azt is tudjuk, hogy „az egész kápolnáról gipszöntvény készült, amelyet eredeti nagyságában fel is állítottak a kiállítás területén...”.⁴ Bizonyosra vehető tehát, hogy 1895-ben, amikor a Múcsarnok belső tervei készültek, Schickedanz Albert behatóan foglalkozott az esztergomi Bakócz kápolnával.

*

1893 elején, amikor az Országos Képzőművészeti Társulat választmánya memorandumot fogalmazott „a Millenniumi Országos Kiállítás alkalmára egy maradandó Múcsarnok felépítése tárgyában”, Schickedanz a kiállítás Történeti Főcsoportjának első pályatervén dolgozott. Terve egyik fontos része volt a „háromhajós román bazilika”, amelynek későbbi felhasználása bizonyítottan foglalkoztatta.⁵ Ambrozovics Dezső társulati titkár későbbi írásában említette, hogy Schickedanz Albert a millenniumi kiállítás Történeti Főcsoportjához készített terveinek előmunkálatai közben már fölvetette, hogy „az új múcsarnokot a háromhajós bazilika alapeszméje szerint kellene megoldani”, azzal az eltéréssel, hogy a hajókat „ívsorozatok” helyett képakasztásra alkalmas falak válasszák el egymástól.⁶ Ambrozovics szerint Schickedanz elgondolása elnyerte a művészek tetszését, és a terv támogatását határozta el. Valószínű tehát, hogy a Társulat azért tekintett el attól, hogy pályázat útján szerezze be a Múcsarnok terveit, mert vezetői megfelelőnek találták a megismert Schickedanz-féle tervet. Másrészt talán támogatni is kívánták a millenniumi kiállítási pályázaton díjat nyert, de a megbízás kiadásánál hoppon maradt kollégájukat, aki ekkor már évtizede a Társulat tagja és kiállító művésze volt.

Schickedanz 1894 nyarán megkapta a feltehetően igen áhított megbízatást. Tervezői fantáziáját a kölcsönből biztosított 300.000 forintos, áthághatatlan kölcsönkeret meglehetősen szűk korlátok közé szorította.⁷ Mozgástere kimerült abban, hogy a háromhajós Múcsarnokot nem kényszerült – a Társulat választmánya által az *Emlékirat*-ban írottak szerint – vas-üveg szerkezetű csarnokként megépíteni, sőt azt is el tudta érni, hogy – az általa eredetileg tervezett, vakolt felületek helyett – végül Zsolnay-féle színes, plasztikus pirogránit elemekkel tagolt homlokzati téglafalakat építhetett.

A belső költséges kialakítására azonban valóban nem lehetett fedezetet biztosítani. Az épület elkészültekor írott hírlapi cikkek és Ambrozovics Dezső ismertető írása, valamint a tervhagyatékban található metszetrajzok és részlettervek is azt mutatják, hogy egyedül az előcsarnok nyert gazdagabb belső kiképzést (27-28. kép). A díszes és színes homlokzat megkívánta, hogy a kiállítótermekhez – melyek a bennük kiállítandó képeken kívül más díszet nem kaptak – reprezentatív előcsarnokon át vezessen az út.

A Múcsarnok előcsarnoka Schickedanz egyik legigényesebben kialakított belső tere. A milleniumi kiállítás Történeti Főcsoportjának belső terveit párhuzamosan készítő építész az ott megjelenített Bakócz kápolna varázsa alatt, a kápolna szerkezetét és részletformáit transzponálta az előcsarnokba. A négy oldalán egy-egy nagy nyílással megnyitott, csaknem négyzetes terem felfelületeinek osztása, a keretezések architráv-archivolt rendszere és a nyílások feletti ívzugok plasztikus díszítése – egyaránt a Bakócz kápolna példájára utalnak.⁸

Az előcsarnoknak az épület rendszeréből adódó alapformája nem négyzet – mint a kápolnáé –, hanem ahhoz közeli téglalap (26. kép).⁹ Ebből a tényből természetesen fontos eltérések adódtak. Az érdemi megfelelések a felépítmény rendszerében, „a pilléres-archivoltos és pilaszteres-architrávos szerkezetek egybekapcsolása”-ban ragadhatók meg.

A Bakócz kápolna alaprajza olyan görögkereszt, amelynek négy szára közül csak az északi és a déli egyenlő, az oltárfülke keleti szára valamivel mélyebb, a sekrestyéhez vezető nyugati egy további szakasszal bővített. Tehát nem szigorúan szerkesztett görögkereszt, hanem felfogható a funkció követelte különböző méretű bővítésekkel kiegészített négyzetként is. Schickedanz feltehetően így fogta fel, ő csupán két oldalra tervezett bővítvényeket. A Bakócz kápolna bővítvényei pillérekre helyezett archivoltokkal, fülkeszerűen vannak kiképezve, és ezeket a fülkéket architrávval összekötött pilaszterek keretezik (22. kép). A fülkék keretezésének ezt a módját Schickedanz az előcsarnok minden oldalán megtartotta, viszont a bejáratok tengelyében – ahol ő nem alakított ki fülkéket – az ajtók körül alkalmazta.

Az a szerkezeti rendszer, amit Schickedanz áttemelt, Balogh Jolán szerint a Bakócz kápolna építészettörténeti helyét határozza meg: „Körülbelül az 1470-es évektől kezdve [...] egyre gyakrabban tűnnek föl olyan architektonikus szerkezetek, amelyek a Bakócz kápolna bonyolult és szigorú belső tagolásához vezettek, azaz a pilléres-archivoltos és pilaszteres-architrávos szerkezetek egybekapcsolásához. Az utóbbi motívum [...] az 1460-as, 1470-es években a firenzei Capella del Cardinale di Portogallóban és a nápolyi Capella Piccolominiben már teljesen kialakult. Hátra volt még a pilléres-archivoltos szerkezet kifejlődése és egybekapcsolása a pilaszteres-architrávos szerkezettel. Ez a monumentális és bonyolult formarendszer a kora-renaissance első szakaszából, Brunelleschinek és környezetének munkásságából teljesen hiányzik. Zárttsága, súlyossága merőben ellentétes a korai művek szinte kötetlen egyszerűségével. Ez a szerkezet már a fejlődés későbbi szakaszának megnyilvánulása, mely a XV. század legvégén és a századfordulón jelentkezik az erősödő antik hatás eredményeképpen.”¹⁰ „Jellemző azonban a késő quattrocento és a kora cinquecento gondolkodására, hogy az archivoltos pillérek elé nem oszlopokat helyez [...], mint az antik példaképek túlnyomó többségén látható, hanem pilasztereket. Ezzel az egész szerkezetet jóval sikeresebbé, rajzosabbá tette.”¹¹

A Múcsarnok előcsarnokában az íveket betétes törzsű pillérek támasztják, amelyeknek fejezetei egyben az osztópárkány részét képezik. Közvetlenül e pillérek mellett állnak a zárópárkányt támasztó kanellurázott törzsű kompozit fejezetű pilaszterek. A Bakócz kápolnában a pilaszterek a négyzet sarkaiban találkoznak, létrehozva az oly jellemzőnek talált szigorú rendszert (23. kép). A Múcsarnokba az architektonikus kompozíció szigorúságát nem sikerült átmenteni, mivel a tér elosztó funkciója több nyí-

lást követelt: az előcsarnok hosszoldalain a mellékterekbe, illetve a tanácsteremhez és a hivatali szárnyhoz vezető folyosókra nyíló ajtók kaptak helyet, rövid oldalain falmezők. Tehát a pilaszterek távol kerültek egymástól, miáltal a rendszer fellazult. A négy nagy ív közül itt kettő a főbejáratot, illetve a terembejáratot foglalja magába; míg a hosszoldali két ív – fülkévé kiképezve – a ruhatár és a pénztár részére biztosít helyet. E melléktereket a Bakócz kápolna archivoltjainak béléthez hasonló kazettás dongabolt fedi. Szintén a Bakócz kápolnára utalnak az íves nyílások két oldalán az archivátot támasztó pilaszterek, a törzs alsó harmadában pálcataggal kitöltött kanellurák, a pilaszterfők legyezőszerűen formált sarokpalmettái, a rájuk hajló voluták és a közöttük lévő koronázó virág (csupán a palmetták közötti címer helyén van – az előképtől eltérően – virágos kehely). Az ívek feletti sarokmezők bőségszarus motívuma is a Bakócz kápolna oltár feletti ívének sarokmezőjéről származik, habár formálásuk némileg testesebb. (25. kép) Az analógiák itt lényegében véget is érnek. A téglalap formájúvá módosult középtér fölé természetesen nem épülhetett meg a Bakócz kápolna kupolája bár a magas homorlatú üvegbetétes teknőbolt a kazetta motívumot idéző háló-raszteres festéssel – kupolaszerű hatást kelt.

* *

E meglepő analógiák okait keresve a legkézenfekvőbbet már említettük az eseménytörténetben. Érvényességüket fenntartva, ezeket mégsem tekinthetjük elégséges magyarázatnak. Az, hogy Schickedanz miért a magyar művészet történetéből keresett előképet, magyarázható az épület készültének idejével, de az, hogy a kevés megmaradt mű közül rátalált arra, amely a legszerveesebb kapcsolatban állt kora európai művészetével, nem tekinthető véletlennek. Ha a magyarországi műemlékek közül valami közel állhatott ízléséhez, az minden bizonnyal a kis mérete ellenére is nagyszerű, minden provinciálistól távol álló Bakócz kápolna lehetett.

Schickedanz munkásságának korai korszakától kezdve az itáliai reneszánsz elkötelezett híve volt, építészeti tervei – kevés kivételtől eltekintve – ebben a formarendben készültek.¹² Tudjuk, hogy többször járt Itáliában, például 1894 nyarán is, a Műcsarnok tervezésének idején. Azt se feledjük, hogy Schickedanz ekkor már két évtizede közeli munkatársa volt kora Európa felé legnyitottabb, s ezért legtöbbet támadott magyar művészettörténészének, Pulszky Károlynak. Az ő társaságában indult 1894-es itáliai útjára is, annak a műtárgyvásárló körútnak a keretében, ami Pulszky számára a későbbiekben oly végzetesnek bizonyult. Márpedig Pulszky, aki 1881-ben tanulmányt írt a Bakócz kápolnáról az Archaeológiai Értesítőben,¹³ tisztában volt annak jelentőségével és művészettörténeti helyével. Ha tehát Schickedanz magától nem vette volna észre, volt aki felhívja figyelmét arra, hogy a kápolna a magyarországi művészettörténet kivételes pillanatának kivételes alkotása és egyik csúcsteljesítménye.

Ezek után hátramaradt a kérdés: hogyan kerül a kápolna az előcsarnokba?

A historizmus alkotó módszereinek példáit itt nem vehetjük sorra. Elég talán utalni rá, hogy a teljes művek másolásának és az egyes részletek, vagy formakapcsolatok át-emelésének egyaránt sokféle változata volt szokásos, és a tervezők nem feltétlenül ragaszkodtak a funkciók megfelelőéhez. Adolf Lang a sugárúti Műcsarnok épületén csaknem teljesen lemásolta a veronai *Palazzo Bevilacqua* homlokzatát; Hauszmann

Alajos – a megrendelő Battyány Géza határozott kívánságára – a firenzei *Palazzo Strozzi* homlokzatának felét építette fel kisebb léptékben a Teréz körüti Battyány palotán; Ybl Miklós Sansovino velencei *Librerijának* loggiájából mindössze öt tengelynyit emelt át az Operaház középrizalitjára. Hasonlóan járt el Schickedanz is a Szépművészeti Múzeum hátsó homlokzatának középrizalitját tervezve, bár a szépen rajzolt loggia itt csak látszat, mert – talán biztonsági okokból – csupán hasonló módon keretezett ablaknyílásokról van szó.¹⁴ A Szépművészeti Múzeum első tervének udvari homlokzatán az urbinói *Palazzo Ducale* udvari homlokzatát a római *Cancelleria* első emeletével kombinálta, kihasználva azt, hogy a két előkép felső szintjei rokonságban állnak egymással.¹⁵ A Bajza utcai egykori Reichart-ház homlokzatának tervezésekor annyiban vette át a firenzei quattrocento paloták rendszerét, hogy az oldalszárnyak zárt földszintje fölött az emeleten kettős ablakokat nyitott.¹⁶

Schickedanz a Múcsarnok előcsarnokába nem másolta át a Bakócz kápolnát – az eltérő méret és funkció ezt nem is tette volna lehetővé –, de áttemelte a kápolna architektikus szerkezetét. A méretkülönbség és az építőanyag különbözősége azonban alapvetően megváltoztatta a térélményt. A teljes egészében faragott vörösmárvány falú kis kápolna intim belső tér: az elmélyedés, magabaszállás, ima ideális színtere. A Múcsarnok előcsarnokának funkciója alapvetően más: a társasági élet színtere, ahol a látogatók magamutogatása és egymás csodálása egyelőre nincs zavartatva a kiállított képektől. A termek közül ez a legkifejezettebben társasági tér, mérete is ehhez alkalmazkodik, a legkisebb teret sem hagyva az intimitásnak. A vakolt és színesre festett falak sem oly nemesek, mint az előkép falai. A Bakócz kápolnából csak formák kerültek ide; a méret, anyag és funkció különbözősége más összképet teremtett. Ez nem csupán a historizmus egyik leggyakoribb és legismertebb jelensége, hanem talán a historikus építészet alapvető problémája egyben. Az előképek méreteit a XIX. századi nagyvárosi funkcióhoz igazítva olyannyira meg kellett növelni, hogy az eredeti arányok egyensúlya felborult, s ezáltal a tartalmak is megváltoztak.

Írott források híján nehéz lenne megmondani, hogy Schickedanz kívánt-e utalni az esztergomi Bakócz kápolnára, vagy mindössze egy alkalmazható szép és harmonikus architektikus szerkezetet keresett benne. Tény, hogy a megépült előcsarnok és a Bakócz kápolna lehetséges kapcsolata sohasem merült fel, és különösen nem a korábbi évek halványzöld festését látva.¹⁷ Amikor az Országos Levéltárban a Schickedanz-hagyatékban található meghatározatlan tervlapok tömegében kezembe került az egyik felirat nélküli festésterv, azt hittem, hogy egy – a Bakócz kápolnáéhoz hasonló – kápolna tervét látom.¹⁸ A teljes hagyaték átnézése során sikerült meghatároznom, hogy a Múcsarnok előcsarnokának festéstervéről van szó. A tervezés idejének eseménytörténetét feltárva érlelődött meg bennem a gondolat, hogy talán mégsem véletlen hasonlóság tévesztett meg.

JEGYZETEK

1. Kalauz az Iparművészeti Múzeum gyűjteményeihez. Szerkesztették: SCHICKEDANZ A. és PULSZKY K. Budapest, 1877.

2. Magyar építészeti pályázatok (Szerk. STERK I.) I. 1894. 1. füzet. Ezredéves történelmi kiállítás.

3. OL. T. 7. No. 5:25.

4. BALOGH J.: Az esztergomi Bakócz kápolna. Budapest, 1955. 70.

5. BTM I. sz. 24.178. A Schickedanz-féle pályaterv részét képező lap felirata: „A templom és kolostor fürdővé való átalakításának terve.”

6. AMBROZOVICS D.: A városligeti új mű-

csarnok. In: RÁTH Gy.–GYÖRGYI K.: Iparművészet 1896-ban. Millenniumi Évkönyv. Budapest, 1897. 307.

7. Az 1894. július 21-én kelt, Schickedanz Albert építész tanár, Keleti Gusztáv társ. igazgató és Benkő Kálmán igazgatósági tag által aláírt szerződésben (Budapest, magántulajdon) azt is kimondták, hogy a tervező anyagilag felel azért, hogy a költségek ne haladják meg az előirányzatot; túllépés esetén maga köteles fedezni a különbözetet, avagy – elvégzett munkájáért semmi díjat sem kapva – visszavonják tőle a megbízást.

8. OL. T. 7. No. 2:9.; uo. No. 2:10.; uo. No. 3:58.; uo. No 27:14.

9. A Múcsarnok előcsarnoka: 11.80 x 13.75 m; a Bakócz kápolna: 6.25 x 6.25 m.

10. BALOGH J., i. m. 31.

11. uo. 51.

12. Schickedanz életművének sajátos paradoxona (talán tragikomédiája), hogy a nevét megőrzítő három késői művében – bizonyíthatóan külső szempontok következtében – a

számára biztos közeget nyújtó reneszánsz formavilágtól egy szárazabb klasszicizmus irányába tért el.

13. PULSZKY K.–FELLNER S.: Bakócz Tamás sirkápolnája Esztergomban. Arch.Ért. U. F. I. 1881. 246-55.

14. OL. T. 7. No. 1:61. A kivitelezés során a többszöri egyszerűsítés következtében a motívum annyira megváltozott, hogy eredete alig azonosítható.

15. OL. T. 7. No. 1.b.:104.

16. Bajza u. 34. Az épület 1914-es átépítése során a földszinti zárt falfelületekbe ablakokat vágtak.

17. A Múcsarnok helyreállítása során az előcsarnok kifestése 1994-ben az eredeti tervek alapján készült, de a rekonstrukciót végző Nagy Gábor restaurátor és munkatársai nem tudták a színvázlatokon szereplő mély színeket előállítani, ezért a jelenlegi állapot, bár közelebb lehet az eredetihez, hitelesnek mégsem tekinthető.

18. OL. T. 7. No. 2:9.

Eszter Gábor: The Entrance Hall of Múcsarnok and the Bakócz Chapel in Esztergom

Albert Schickedanz (1846–1915) had already been active as an architect in Budapest for 25 years when he received his second significant architectural commission, the one to prepare the plans for the "Múcsarnok" exhibition hall at Hősök tere. In 1895, at the time of the drafting of the interior designs of Múcsarnok, Schickedanz was almost certainly absorbed in a thorough study of the "Bakócz" chapel of the Esztergom cathedral.

The renaissance chapel, named after its commissioner Tamás Bakócz, archbishop of Esztergom between 1497–1521, was built in 1507. The floor plan of the Bakócz chapel is a Greek cross where only the north and south sections are of equal length, therefore the plan can be perceived as a square complemented by extensions of various sizes in accordance with their various functions. The niche-like, barrel vaulted transepts lead – through large archivolts – into the central space, in the corners of which there are pilasters with composite capitals and flutes, supporting a continuous architrave. This exceptional example of Hungarian architecture is directly related to Italian architecture from the late quattrocento and early cinquecento, characterised by intricate and strict internal proportions, that is, the combination of arches and columns with lintels and pilasters, but in the Hungarian example, unlike in the ancient models, columns are replaced with pilasters, which feature makes the whole structure more two dimensional and linear.

The entrance hall of Múcsarnok is one of Schickedanz's most elegant designs for architectural space, with the architect transposing the structure and the framework details of the Bakócz chapel. The distribution of the wall surfaces of the almost square shaped hall opened up by a large niche in each of the four walls, the structure of architrave-archivolt in the framing, and details like the ornamentation of the spandrels in relief above the niches or the capitals of the pilasters all recall the Bakócz chapel.

Due to its role in the structure of the building, the shape of the entrance hall is not a square, like that of the chapel, but a rectangle. Furthermore, not only one large niche but also several smaller niches had to be placed in each wall surface. Naturally, this circumstance resulted in significant differences: the strict renaissance system of proportions of the chapel has been loosened up for the entrance hall of Múcsarnok, but the substantial correspondences can be grasped in the system of superstructure, in the combination of arches and columns with lintels and pilasters.

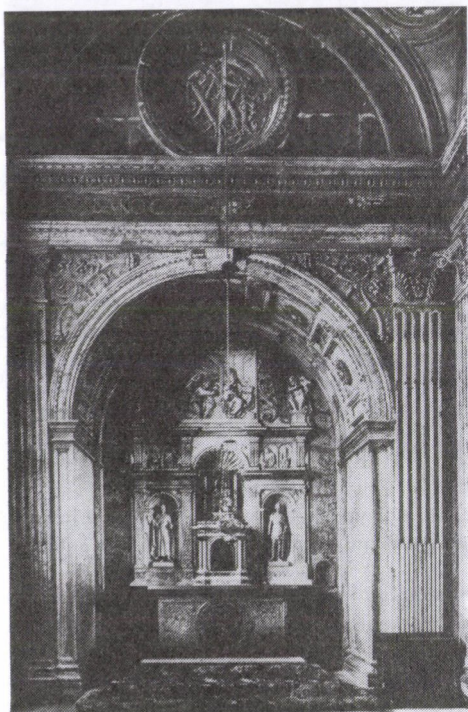
The first grand commission Schickedanz received was for the building of the Batthyány mausoleum in the Kerepesi cemetery between 1870-74, at the very beginning of his career. In the

following two decades he built a couple of small residential buildings, and an exhibition hall with a wooden structure for the 1885 National Exhibition, which was a great success. In the early 80s one more project materialised: the architecture of the road bridge over the Tisza in Szeged, which Schickedanz drafted in cooperation with János Feketeházy, and which was destroyed in World War II. Schickedanz continued his presence in the architectural scene in the 25 years following 1870 as well. His name often appeared in significant architectural tenders and competitions, where he occasionally received acknowledgement; for example, in 1884 he won one of the four equal first prizes in the tender for a permanent Parliament building. He did not receive a commission, however. Among his failures at competitions the one concerning the Historical Main Section of the millennial exhibition was, perhaps, the most painful. In the first round of the competition Schickedanz was the only one who designed not only an exhibition palace but also a complex of buildings representing various architectural styles. Although the panel of judges deemed his entry to be the best, he did not receive anything more than one of four equal prizes. He was, however, invited for the second round of the competition, where his basic concept was made public without any special compensation for him in the form of a call for entries that already included features of his earlier entry. Since his first plan was criticised for its chosen prototype not being a Hungarian monument, Schickedanz included in his preparations for the second competition a more or less exact survey of the castle of Frics, one of the town hall of Lőcse, and one of the fortress of Késmárk (the Bakócz chapel did not yet appear in this auxiliary material). Schickedanz's plan still did not win the prize, and he was only commissioned to do the interior, decorative, design of the complex.

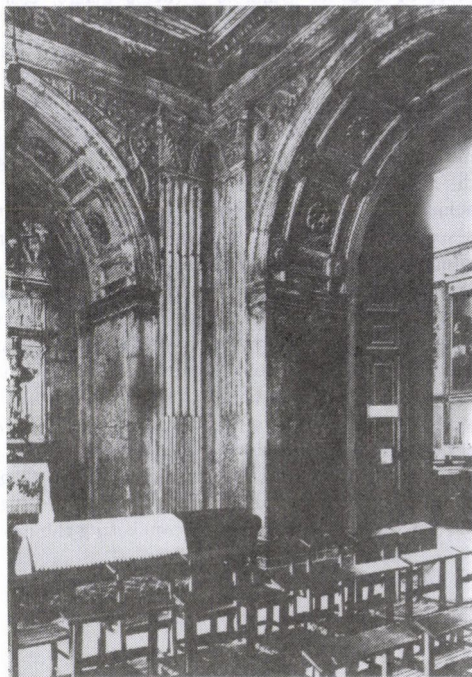
It is not yet clear from the detailed research concerning the millennial exhibition when exactly the drawing of the Bakócz chapel first appeared in the plans. The possibility cannot be excluded that the committee of the Historical Main Section designated the Bakócz chapel as the work of art to be reproduced, the task of the architects being merely to create place for it within the renaissance complex. What is certain, however, is that the name and reconstruction plan of the Bakócz chapel are included among Schickedanz's extant and unrealised decorative designs. Another piece of evidence available is that a plaster cast of the chapel, a copy in the original size, was created and placed in the exhibition area.

Among the creative techniques of Historicism the copying of complete works and the transplantation of individual details or combinations of forms are equally common, as well as their different variations, with the architects not necessarily insisting on maintaining the original functions. For the entrance hall of Múcsarnok Schickedanz copied only the shapes and architectonic structure of the Bakócz chapel. This is what the different size and function allowed. The difference in size and building materials, however, fundamentally changed the spatial illusion achieved. The small chapel built completely of carved red marble is an intimate interior space: a space for reflection, contemplation and prayer. The function of the halls of Múcsarnok is completely different: the exhibition hall is a place for social exchange. From among the halls the entrance hall is the most social space, and its size is adapted to this function, excluding the atmosphere of intimacy. The walls covered with plaster and decorated in colour are not as sublime as the walls of the prototype. In order to fit its functions in the 19th century metropolis, the size had to be increased to the extent that the balance of the original proportions were upset, and the meanings changed.

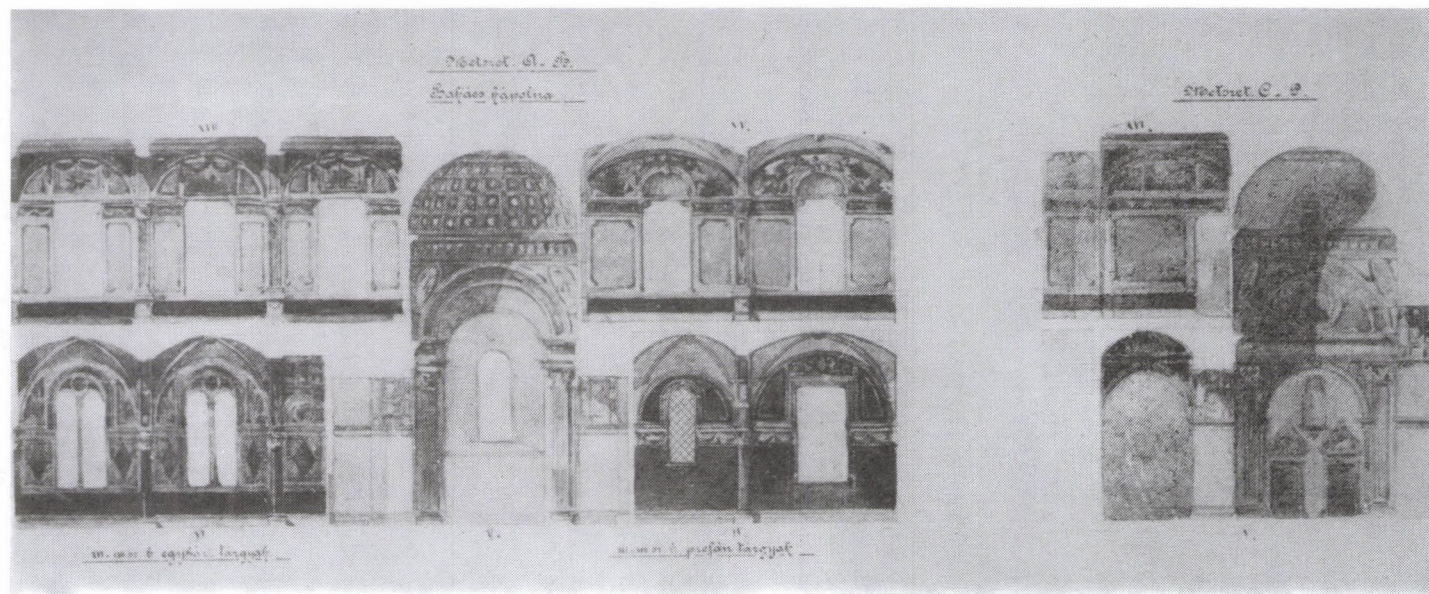
Since written documents are not available, it would be difficult to decide whether Schickedanz explicitly wished to refer to the Bakócz chapel in Esztergom or merely found it a beautiful and harmonic architectonic structure eligible for adaptation. It is a fact, however, that in view of the completed entrance hall – and, especially, seeing its light green colour in recent years – nobody has yet suggested a formal link connecting the hall to the renaissance chapel.



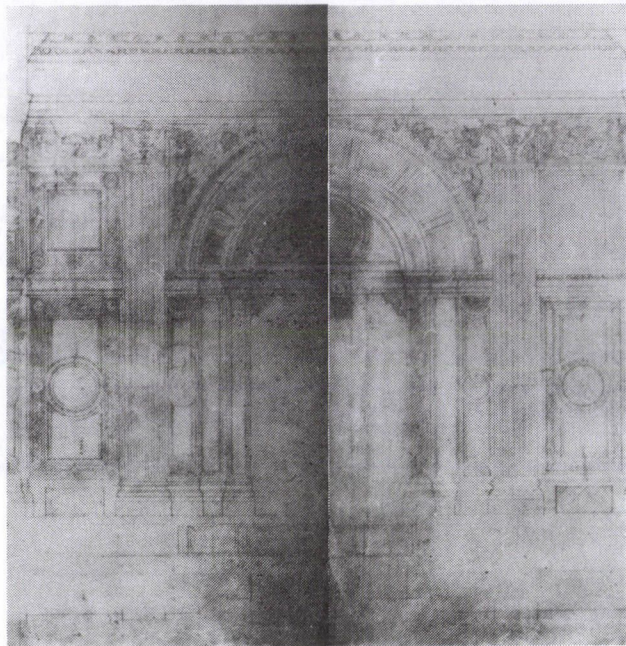
22. Esztergom, Bakócz kápolna: oltárfülke
(OMvH, fényképtár: n.sz. 32.776)



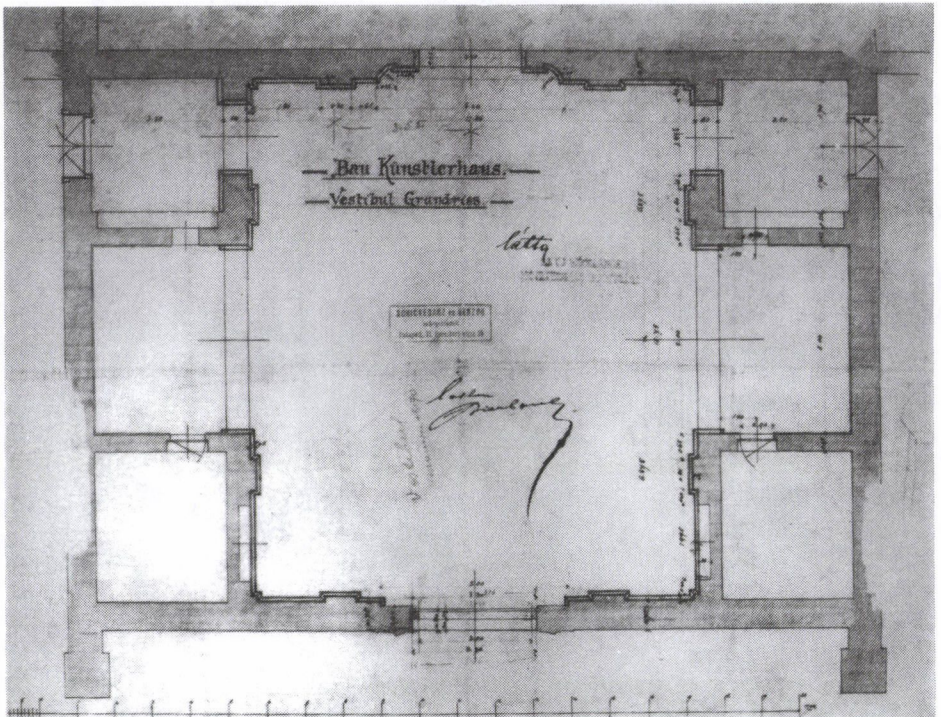
23. Esztergom, Bakócz kápolna: belső részlet
(OMvH, fényképtár: p.sz. 9.523)



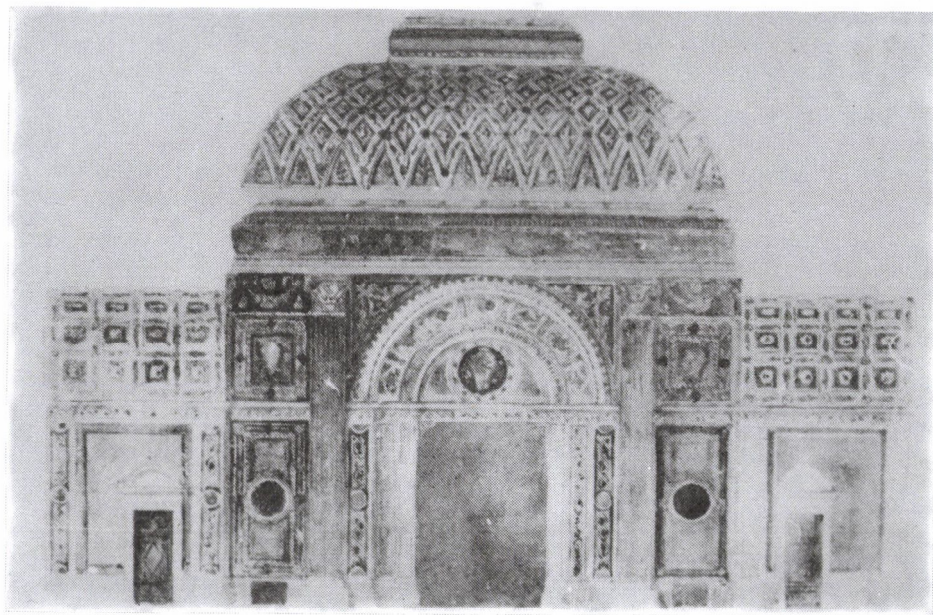
24. Schickedanz Albert dekoráció terve a Bakócz kápolnával a milleniumi történeti kiállítás reneszánsz épületcsoportjához (OL: T 7. No. 5:25)



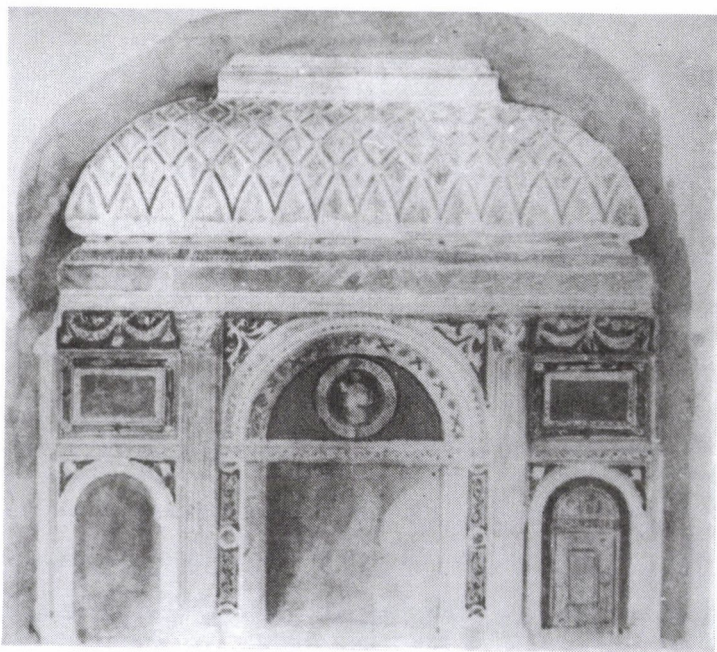
25. Schickedanz Albert: ívmező terve a Műcsarnok előcsarnokához, részlet (OL: T 7. No 3:58)



26. Schickedanz Albert: a Műcsarnok előcsarnoka, alaprajz (OL: T 7. No. 3:10)



27. Schickedanz Albert: a Múcsarnok előcsarnoka, dekorációs terv (OL: T 7. No. 2:9)



28. Schickedanz Albert: a Múcsarnok előcsarnoka, dekorációs terv (OL: T 7. No. 2:10)

Kovács Ákos

FESZTY ÁRPÁD ÉS A KÖRKÉP*

A *Magyarok bejövételéről* szóló tanulmányok és visszaemlékezések szerzői gyakran külön is hangsúlyozzák, hogy noha a Feszty-körkép megfestésében, vázlatainak elkészítésében Feszty Árpádon kívül még számos más művész is résztvett, megtervezésében és kivitelezésében mégis Feszty Árpádé volt a főszerep, művésztszai csak segítették őt munkájában.¹

Mivel e segítségnyújtás mértéke és jellege máig sem tisztázott, indokoltnak tűnik megvizsgálni: a *Magyarok bejövételének* megtervezésében Feszty Árpádon kívül voltaképpen kik, mikor és hogyan vettek részt. Tisztázni kell továbbá, hogy a körkép egyes jeleneteit, a jelenetek egy-egy részletét, az egyes alakokat kik festették, s hogy e munkálatokban konkrétan milyen szerepe volt Feszty Árpádnak. Fel kell tenni végül azt a talán szokatlanul tűnő kérdést is, hogy a *Magyarok bejövetele*, szerzői jogi értelemben mennyiben volt Feszty Árpád szellemi tulajdona, mennyiben volt ő a körkép valódi alkotója.

Az már korábban megjelent tanulmányunkból is kiderült, hogy a panoráma tárgyának megválasztása, az egyes jelenetek megkomponálása nem Feszty, hanem Jókai nevéhez fűződik. Jókainak a körkép létrehozásában, megtervezésében játszott szerepét egyébként sem lehet semmilyen vonatkozásban túlbecsülni.² Igen jellemző, hogy a *Pesti Hírlap* 1892. augusztus 17-i számában is ő, nem pedig Feszty mutatta be a nagy nyilvánosságnak a körképet, ő közölte annak pontos adatait, ő ismertette az egyes jelenetek tartalmát. A százhusz méter hosszú és tizenöt méter magas körkép – írja cikkében Jókai –, Árpád fejedelemnek a munkácsi völgyön történő bevonulását, Laborc fejedelemmel vívott harcát fogja ábrázolni, de a munkácsi hegyeken, a hatalmas síkságon, a mocsarakon, a Laborc folyón, valamint a pogánykori földváron kívül látni lehet majd rajta Árpád fiainak harcát vezéreitől körülövezve, magát a fejedelmet, az őszalozatot, valamint a nők bevonulását szekereiken. Ez utóbbi jelenet pontos leírása a *Levente* II. felvonásának ötödik jelenésében olvasható: „...elől a kún, hátul a kabar, középett / Asszonyok, gyermekek, csetényes szekerek / Leghátul a magyar válogatott rendek, / A kik a szekérré rakott munkás népet / Kisérik...”³

Feszty, nyilván Jókai hatására, nem csak a menetet vezető kúnt, de a szerzői utasításban szereplő ökorfejeket: „...oldalt síkság, elől szekérsánc, a löcsök végére ökorfejek tűzve...” (II. felvonás, harmadik szakasz)⁴ is megtervezte.⁵ (32. kép) Jókai, illetve a *Levente* hatása érződik a körkép ismertetőjének szövegén is. Különösen ott, ahol a szöveg értelmezi a panoráma jeleneteit, megnevezi az egyes alakokat, például a fabálványt „...Hiába a sírás, a könyörgés, a házi bálványhoz, a szegény Cserni Boghoz [kitalált istennév] küldött...” vagy felsorolja egy-egy jelenet szereplőit; a garaboncot,

* Részlet egy hosszabb tanulmányból, melynek „A Feszty-kép” című fejezete a *Mozgó Világ* 21 (1995) 7. számában jelent meg.

a táltost, a dalibabákat (azaz a táncosnőket) stb. Olyan részletekről is olvashatunk benne, amely nem is található a képen, ilyen például a fehér ló beleinek tűzbevetése.

Mindezek alapján aligha túlzás azt állítani, hogy a körkép jeleneteinek megálmodója, a *Magyarok bejövételének* szellemi atyja, spritusz rektora, Jókai volt, s Feszty, mint jó médium, legfeljebb Jókai színes látomásait reprodukálhatta a gigantikus vásznon.

Már említett cikkében Jókai jelentette be, hogy Feszty Spányi Bélával (1852–1914), Ujváry Ignáccal (1860–1927) és Mednyánszky Lászlóval (1852–1919) Munkácscon készíti el a körkép helyszínrajzát, s ennek megfestése előreláthatóan egy évet vesz majd igénybe. Azt a kérdést azonban, hogy kik vettek részt a körkép terveinek, illetve magának a körképnek a megfestésében, érdemes egy kicsit közelebbről is megvizsgálni. Mindenekelőtt Mednyánszky László tevékenysége érdemel figyelmet, hiszen még ma is sokat lehet olvasni és hallani arról, hogy a körkép tájrészleteit, a „fenséges havas bérceket, a messzeségbe tűnő folyót”, ő festette.

Mednyánszky közreműködésével függhet össze az a szakmai körökben ismert vélekedés, miszerint, nyilván nem véletlenül, a bombázások idején súlyosan megsérült körképnek éppen a Mednyánszky festette tájrészletei „tűntek el” a roncsok szállításában közreműködők kezén. Hogy ezek a Mednyánszky által festett tájrészletek milyen ki-tüntetett figyelemben és megbecsülésben részesültek, jól példázza, hogy 1967-ben a közelgő Mednyánszky kiállításra készülve a Magyar Nemzeti Galériában restauráltak, majd az előcsarnoki erkélyen kiállítottak egy korábban négyszázharminc helyen megsérült, 8,5 x 5,5 méteres körképrészletet.⁶ Mivel pedig a nagyméretű vásznat a szakemberek egybehangzó véleménye szerint Mednyánszky festette, nem sokkal azután levitték Ópusztaszerre, az ottani restaurátorok pedig, mint a panoráma egyik művészi szempontból legigényesebb részletét, beépítették a körképbe.

Nem érdemes részletezni, hogy egy panorámának eleve vannak-e, lehetnek-e festőileg igényesen, vagy kevésbé igényesen megoldott részei, hiszen, amint az Barker szabadalmából is kiderül, a panoráma mindenekelőtt a nézők illuzionizmus-igényét elégítette ki, főleg művészetén kívüli hatáselemek segítségével. Tisztázandó viszont Mednyánszkyknak a körkép megfestésénél játszott szerepe, az, hogy a *Magyarok bejövételének* pontosan mely részeit festette. E kérdés megválaszolását kortársi visszaemlékezések, valamint egy minden vonatkozásban hitelesnek számító forrásmunka: Mednyánszky naplója könnyíti meg. Ebből egyértelműen megállapítható, hogy Mednyánszky 1892 őszén Feszty kifejezett kérésére Párizsból utazott Munkácsra, majd Ungvárra, hogy Ujváryval és Spányival résztvegyen a körkép tájrészleteinek elkészítésében. Erre a tényre a többször idézett cikkében Jókai is utalt, bár nem pontosan. Mert igaz ugyan, hogy a panoráma helyszínrajzát egy „perspectograffal” (távolságmérővel) a négy művész készítette el, méghozzá úgy, hogy a négy égtájat felosztották egymás között, majd egy másfél méter magas és három méter hosszú vásznonra ki-ki megfestette a maga körrészletét.⁷

Jókai nem írt azonban arról, hogy Mednyánszky már egy évvel korábban is segédkezett Fesztynek a tervezési munkálatokban. Feszty ugyanis 1891 őszén hívta meg először Mednyánszkyt Ungvárra és Munkácsra, s feltehetően ekkor beszélt neki a körképről s kérte meg, hogy készítsen néhány vázlatot a munkácsi tájról. Mednyánszky, aki ekkorra már szoros barátságot kötött Fesztyvel, elfogadta a meghívást és elment Munkácsra. Ezen a kiránduláson készült a *Munkács és vidéke* című képe is, amit

Menyánszky az 1891. évi képzőművészeti társulat téli kiállításán mutatott be, s amit a kritika, utalva arra, hogy a kép a művész szabad természet iránti szeretetének egyik szép kifejezője, meleg szavakkal méltatott.⁸

A két festő ottani működése, mint ahogy arról a *Pesti Hírlap* 1891. október 13-i száma „Kémnek nézett festő” címmel be is számolt, nem kis feltűnést kelthetett: „Feszty Árpád és báró Mednyánszky László festőművészek a múlt napokban Ungváron és Munkácson úgyszintén e két város vidékén időztek, hogy egyes tájakat lerajzoljanak a Feszty által festendő azon nagy képhez, mely a magyarok bejövetelét fogja ábrázolni. E működésük – mint az *Ungvári Közlöny*ben olvassuk – nem járt minden kellemetlenség nélkül, minthogy báró Mednyánszkyt Beregvármegyében, Szolyván, muszka kémnek nézték és a szolgabíró szemmel kísérte.”⁹

Mednyánszky tehát 1891 és 1892 őszén segédkezett ugyan a panoráma helyszínrajzának elkészítésében, azt azonban semmi sem bizonyítja, hogy a vázlatok 1893 elején kezdődő felnagyításában, magának a tájnak a rotundában való megfestésében részt vett volna. A közkeletű legenda mai napig tartó továbbélése valószínűleg Mednyánszky 1960-ban kiadott naplójának köszönhető. A december 14-i bejegyzésben ugyanis a következő olvasható: „(M) - - - A panoráma munkák lassacskán folynak és a dolgok bontakozni kezdenek. / De világosság nem igen lett ezen labirintban.”¹⁰ A kötet szerkesztője a „panoráma munkákhoz” az alábbi jegyzetet fűzte: „Feszty Árpád: Magyarok bejövetele c. körképéről van szó, melynek tájképréseit Mednyánszky festette.”¹¹ A szerkesztő jegyzete azonban téves. A naplóbejegyzés évszáma (1895) ugyanis eleve kizárja, hogy Mednyánszky sorai a *Magyarok bejövetelére* vonatkoznának, illetve, hogy ennek tájképréseit ő festette volna. A körkép a fenti időpontban ugyanis már másfél éve készen állt. A bejegyzés nem a *Magyarok bejöveteléről*, hanem egy szintén a városligeti fasorban lévő másik panorámáról szól. Nevezetesen arról, amelyet a Feszty-körkép titkára, Gárdonyi Géza építtetett, s amelynek hatalmas vaszerkezetű palotáját Márkus Géza (1872–1912) tervezte, az épület bejárata fölött lévő Dante és Vergilius szobrokat pedig Ligeti Miklós készítette el. Gárdonyi *Pokol* körképéről, erről a valóban 1895-ben épülő labirintus-szerű építményről, nem pedig a Feszty-körképről írt Mednyánszky. A Molnár Árpád és Trill Károly színházi díszlettervezők által festett körképből azonban, amelyet – mint ahogyan a korabeli plakátok is hírül adták – „a napnak változó világossága szerint más és más színhatások érik majd”, Mednyánszky akkor még nem sokat látott.

A *Pokol*-körkép természetes és mestersége sziklák által szegélyezett folyosóiban Molnár és Trill tizenkilenc képben varázsolta a nézők elé Dante *Inferno*jának háttorzongató jeleneteit. Mednyánszky azért is hiányolta a világosságot, azaz a fényhatásokat, mert a *Pokol* – legalábbis az alkotók szándéka szerint – a panoráma egy egészen új, Magyarországon addig teljesen ismeretlen típusával akarta megismertetni látogatóit. A különleges hatást Gárdonyiéék elsősorban a természetes és mesterséges világitás együttes alkalmazásával kívánták elérni. A *Pokol*-panoráma, amit az újságok hol a földkerekség páratlan látványosságaként, hol a világ festőművészetének korszakalkotó műveként emlegettek, valóban újdonság volt Magyarországon. Mednyánszky azonban, minden valószínűség szerint, Párizsból ismerte már ezt az új rendszerű, voltaképpen színpadtechnikai látványosságot, a diorámát, mely vonzerejét a fény játéknak köszönhette, ezért is hiányolta a „labirint”-ből a „világosság”-ot. Mindezek

alapján tehát kizárható, hogy naplójának fentebb idézett bejegyzéséből az következne, hogy a *Magyarok bejövételének* tájképrészleteit Mednyánszky festette volna.

Van a naplónak egy másik, ugyanezen a napon írt bejegyzése is, amely Feszty Árpád művészi, illetve üzleti bizonytalankodását teszi szóvá: „Árpádot egyáltalán obszerválni, mert inog nála mindenféle – úgy a művész, mint az üzleti résszel nincs egészen tisztában magával”, de sem ez, sem a „Holnap meglátom, hogy a dekoratív részben hasznára lehetek-e különben elutazom”¹² részlet, nem a *Magyarok bejövételének*, hanem egy másik, 1895. decemberében készülő Feszty-képnek a „dekoratív részére” vonatkozik.

A legenda viszont, amely pontosan tudni vélte, hogy a szolyvai tájnak pontosan mely része is származik Mednyánszkytól, a *Napló* téves interpretációjával, valamint a Magyar Nemzeti Galériában bemutatott körképrészlet Ópusztaszerre kerülésével és beépítésével egyszer s mindenkorra „verifikálódott”.

Hogy Mednyánszky valóban nem játszott komoly szerepet a körkép vázlatainak elkészítésében, illetve a panoráma megfestésében, azt a fentiekén kívül még az is alátámasztja, hogy míg Feszty a festési munkálatokban valóban oroszlánrészt vállaló Spányi Bélával, Ujváry Ignáccal, később pedig Vágó Pállal minden részletre kiterjedő pontos szerződést kötött, illetve a közösen megállapított munkadíj átvételét fontosnak tartotta írásban rögzíteni,¹³ addig Mednyánszky esetében, aligha véletlenül, mindent nem tette meg. E szerződések közül szerencsés módon fennmaradt a Feszty Árpád és Spányi Béla közötti eddig ismeretlen megállapodás¹⁴. A kézzel írt, Spányi nevét, munkadíjának összegét és a munkálatok befejezésének időpontját biankó módon csak később rögzítő szerződést olvasva szembetűnik, hogy milyen szigorú feltételeket támaszt Spányival szemben Feszty. Szinte valamennyi pont csak az ő kötelességeit hangsúlyozza. Jogairól, konkrét művészi feladatairól alig szól, helyette általánosságban „a körkép körüli festészeti munkák teljesítéséről” beszél. A hatodik pont érvénytelenítésével pedig egyenesen arra kötelezi Spányit, hogy ne egy előre meghatározott időpontig (1893 augusztus), hanem a *Magyarok bejövételének* a bizonytalan jövőben való befejezéséig dolgozzon a panorámán, méghozzá úgy, hogy munkadíját, melynek egy részét nem is készpénzben, hanem részjegyekben kapja meg, csak a „teljesített munka részarányában” veheti fel. A szerződés hetedik pontja mindemeltt még azt is előírja, hogy a munkaadó a fenti egyezséget bármikor, Spányi és a feltehetően hasonló szövegű szerződést kötő Ujváry és Vágó viszont egyáltalán nem bonthatja fel. A hatodik pont utólagos érvénytelenítése, mint azt majd látjuk, Feszty és művésztársai között jelentős nézeteltérést okozott, ami a körkép munkálataiból való kiválásukhoz és Fesztyvel való szakításukhoz vezetett.

Figyelmet érdemel továbbá, hogy Feszty 1893. március 15-én, tehát jóval azelőtt kötötte meg Spányival a szerződést, hogy a Feszty-féle magyar körkép betéti társaság ugyanez év április 25-én megkezdte volna működését, vagy hogy Feszty Gyula, mint e betéti társaság egyedüli beltagja 1892 május 23-án kiváltotta volna a „körkép”-iparűzésére jogosító igazolványt.¹⁵ Sőt, még az a szerződés sem készült el, amit Feszty Gyula 1892. június 8-án az általa képviselt társaság nevében Feszty Árpáddal fog megkötni egy „olajban festendő körkép készítése tárgyában, mely a magyarok diadalmas győzelmét és az ország elfoglalását teszi majd szemlélhetővé”.¹⁶

Az utóbbi szerződéssel egyébként az a furcsa helyzet állt elő, hogy a Spányinak

munkát adó Fesztyből magából is munkavállaló lett. Méghozzá olyan munkavállaló, akit a társaság egyedül bízott meg a *Magyarok bejövételének* megfestésével. „A körkép – hangsúlyozza Feszty szerződése – a művészet minden felhasználásával szerződő festőművész elismert tehetsége és művészi erejéhez méltón lesz elkészítendő”.¹⁷ A megállapodás tehát említést sem tesz arról, hogy a körkép megfestésében Feszty Árpádon kívül bárki is részt vesz vagy részt vehet.

Fontosnak tartja viszont hangsúlyozni, hogy a „Szerződő művész a mai alólírt nap-tári év szerint számítandó 14 az az tizennégy egymás után következő hónap tartama alatt a Körképet teljesen befejezni és a határidő elteltével a szerződő társaságnak átadni tartozik... Ha a kitűzött határidő elteltével a Körkép átadható nem lenne – a meny-nyiben az akadály az ő hibájából állana elő, naponként 100 frt. az az Egyszáz forint bírságot tartozik fizetni a társaság részére az átadás napjáig.” Mivel azonban a körkép épületében 1893 elején megkezdett festési munkák meglehetősen lassan haladtak, s egyre nyilvánvalóbbnak tűnt, hogy a körkép a fenti határidőre nem lesz átadható, Feszty a Spányiékkal kötött szerződés vonatkozó részét a „munka teljes befejezéséig” formulára módosította.

A festési munkálatokba ekkor már a kizárólag tájképfestéssel foglalkozó Spányin és Ujváryn kívül a Wagner Sándor müncheni mesteriskolájában tanult s a panorámafesztészetben már több-kevesebb jártasságot is szerzett Vágó Pál, továbbá Pap Henrik (1864–1910) és Pállya Celesztin (1864–1948) is bekapcsolódott.¹⁸

Spányi, Ujváry és Vágó viszont 1893 augusztusában közölhették Fesztyvel, hogy a módosított munkaszerződést nem veszik figyelembe, s miután járandóságuk egy részét felvették, a végeérhetetlennek tűnő munkát abbahagyták.¹⁹ Pállya és Pap mellett ekkor kapcsolódott a körképfestési munkálatokba az alföldi tájképfestőként ismert Olgvai Ferenc (1872–1939), a képmásokat és tájképeket festő Ziegler Károly (1866–1935), a főleg arcképeket festő Barys Adolf (1872–1913) és a szolnoki művésztelep egyik alapító tagja, Mihálik Dániel (1869–1910). Ők s talán még néhány kevésbé ismert művész²⁰ voltak azok, akik az 1893 augusztus elején a még csak felében-harmadában kész körkép festését folytatták.

A korabeli tudósítások alapján meglehetősen jól rekonstruálható, hogy a panorama egyes jeleneteit voltaképpen kik is alkották. A tájrészeket, a helyszínrajzok kivetítése, majd a vázlatoknak a hatalmas vászonra való átrajzolása után, először Ujváry és Spányi; később pedig Olgvai és Mihálik készítette.²¹ Mednyánszky nevét, aki, mint erről a korábbiakban már szó volt, e munkálatokban nem vett részt, meg sem említette a sajtó. A Mednyánszky-legenda továbbélésére mindenesetre jellemző, hogy Feszty Masa a körkép gyönyörű, aranyárga hegyoldalának megfestését annak ellenére Mednyánszky Lászlónak tulajdonította, hogy a szóbanforgó tájképrészlet minden kétséget kizáróan Spányi Bélától származott.²²

A panorama legnagyobb méretű és festőileg a legjobban megoldott figurális kompozíciója, a nagy lovasroham, valamint a vízmosásos hegyoldalról aláhömpölygő vándoló népcsoport ábrázolása Vágó Pál nevéhez fűződik. Valószínű, hogy Vágó festette a pogány magyarok fehérloáldozata baloldali csoportját, a szilajon ágaskodó fehér paripát ábrázoló jelenetét is. A kompozíció ugyanis erős rokonságot mutat Vágó *Lovat áldozó magyarok* című vázlatával (31. kép). E szcénától, amely Ipolyi és Orbán Balázs nyomán került Jókai *Leventéjébe* és onnan a körképre, Feszty később sem tudott sza-

badolni, s Gárdonyival együtt azt tervezte, hogy – mintegy a *Magyarok bejövetelének* folytatásaként – a pogány áldozatot bemutató jelenetből külön panorámát festenek a Vérmezőn.²³

Ugyanennek a szcénának jobboldali jelenetét, a tüzet körüláncoló, virágot hintő lányokat, valamint a körkép hulláit Feszty Árpádné; a fejedelmi dombot, a párdúcibőr kacagányt viselő Árpád vezért, a kíséretében lévő hét vezért valamint a sátorverési és táborozási jelenetet a völgyben haladó karavánnal együtt Pállya Celesztin festette.²⁴

Ha viszont ezek a jelentek mind más művésztől származnak, felmerül a kérdés: a körkép mely részét festette Feszty Árpád? A korabeli újságok szerint ő festette a felhőket, amelyek elkészítésével három hét,²⁵ más vélemény szerint két hónap alatt²⁶ végzett. Igaz, az *Ország Világ* azt közölte, hogy a majdnem 600 négyzetméteres vászonfelületen gomolygó felhőket sem egyedül, hanem a balesetéből már felépült Újváry Ignáccal közösen festette.²⁷ Feszty Masa a panorama előterében lévő alakokról, az önarcképe alapján festett Árpád fejedelemről és a bekötött szemű vitézről úgy tudta, hogy szintén az apja festette.²⁸ Pállya Celesztin, a szemtanú azonban egy interjúban minderre másként emlékezett.²⁹ Szerinte Feszty érdeme a szcénák modelljeinek, a korhű fegyvereknek és motívumoknak felkutatása és beszerzése volt, a jelenetek megfestését munkatársaira, a fenti jeleneteket pedig kifejezetten őrá bízta. Mindazonáltal az is kétségtelen, hogy Feszty a szervező munkák mellett a körkép közel kétszáz alakjáról színes pasztellvázlatokat készített, többek között a félszemű, bivalyát vezető magyarról, a táltos csoportról, a fejedelemasszony szekéréről, egy rohanó lovasról, aki először egy hegyes végű emberfejes póznát, később viszont már zászlót tart a kezében. Ezekből mintegy nyolcvan az Otthon-körben be is mutatott.³⁰ A jelenet vázlatait tehát, amelyek között ott volt a Feszty Masa és a Pállya Celesztin által is említett vezérek kara jelenet is, valóban Feszty, a körképen lévő Árpád vezért viszont Pállya festette. Pállya Celesztinnek, az ezermester festőművésznek a *Magyarok bejövetelének* megfestésében szerzett kimagasló érdemeit egyébként a Feszty-féle magyar körkép betéti társaság egy jegyzőkönyvben külön is elismerte.³¹

Pállya Celesztin szerint Feszty vázlatképeit mind ő, mind munkatársai szabadon, egyéni felfogásban festették meg. Ezt annál is inkább megtehették, mert a *Magyarok bejövetele* laza, különálló, egymással nem sok rokonságot mutató epizódok füzéréből állt. Noha epikus cselekményt ábrázolt, a történetnek sem eleje, sem vége nem nagyon volt. A kompozíció nem egymás alá- és fölé, hanem mellérendelt jelenetekből állt, s ezek megfestésében Feszty a művészeknek szabad kezet adott. Ennek a mellérendelő, laza komponálási elvnek tudható be, hogy Vágó Pál jól megfestett nagy lovasrohamáról nem derül ki, hogy az miként illeszkedik a mellette lévő fehér lóáldozat jelenethez és hogy a nagy lovasroham voltaképpen kik ellen irányul. Többek között ezért értékelte a kritika a harmonikus és főleg Újváry Ignácnak köszönhetően szépen megfestett tájképi részt többre, mint a széteső, dekomponált figurális jelenetet.³²

Pusztán a *Levente* jeleneteinek felvázolása, a „valódi művészi értékkel bíró” foszladozó és gomolygó felhők, valamint néhány más kisebb-nagyobb részlet megfestése alapján szerzői jogi értelemben meglehetősen indokolatlan tehát a Feszty-körképet Feszty Árpád alkotásának nevezni, hiszen Jókai pontosan kimutatható szellemi inspirációja, direkt és indirekt intenciói, valamint a tucatnyi művésztárs közreműködése nélkül a Feszty-körkép sohasem készült volna el.

De lássuk, ha szerzői jogi értelemben nem, akkor tulajdonjogilag mennyiben mondható Feszty Árpádnak a róla elnevezett körkép? Semennyiben, hiszen az 1892. augusztus 24-én megalakult Feszty-féle magyar körkép betéti társaság vele mint olyan munkavállalóval kötött szerződést, aki tizenhét társával együtt csak kültagja a társaságnak.³³ A társaságot egyedül testvérbátyja, a sikeres építész és vállalkozó Feszty Gyula beltag volt jogosult jegyezni „és pedig akként, hogy a társaságnak nyomtatott vagy czimbélyegyzővel előnyomott, vagy bárki által írott czégéhez Feszty Gyula névalírását sajátkezűleg csatolja”.³⁴

Feszty Árpád a betéti társaságnak ugyan kültagja lett, 27.500 forintért betétjegyet vásárolt, jogi helyzetét azonban, egészen a körkép átadásáig az a szerződés határozta meg, amely őt festőművészként, munkavállalóként kötötte a betéti társasághoz. Tényleges jogi státuszára jellemző, hogy miután a közösen megállapított határidőre nem tudta átadni a körképet, a szerződésben foglaltaknak megfelelően hónapokra visszamenőleg napi 100 forintos késedelmi díjat kellett a társaságnak fizetnie.

Ennél a büntetésnél érdemes egy kicsit elidőzni. Feszty Masa szerint ugyanis ez, valamint a körképpel kapcsolatos egyéb kiadások oly mértékben megrendítették Feszty Árpád anyagi helyzetét, hogy azt már soha többé nem tudta rendbe hozni.³⁵ Noha a kifizetett büntetés valóban igen magas, több mint 24.000 forint volt, Feszty anyagi helyzetét korántsem ez rendítette meg. A társaság ugyanis az 1894. május 13-i rendkívüli közgyűlésén úgy határozott, hogy a szerződésben rögzített 50.000 forintos munkadíj megfizetésén túl Fesztyt valamilyen módon kompenzálni kellene, ezért kimondta, hogy a „Feszty-féle magyar körkép betéti társaság Feszty Árpád festőművész részére a magyarok bejövételét ábrázoló Körkép 1894, 1895, és 1896. évi tényleges felosztás alá kerülő tiszta jövedelmének öt százalékát tiszteletdíjként szavazta meg...”³⁶

Ha figyelembe vesszük, hogy 1894 május közepétől augusztus végéig, tehát mindössze három és fél hónap alatt a *Magyarok bejövetele*nek 142.515 látogatója volt³⁷ és hogy a millennium évének első hat hónapjában, hajón és vonaton négy millióan érkeztek a fővárosba, az országos kiállítást pedig három millióan keresték fel,³⁸ aligha túlzás azt állítani, hogy a két és fél évig nyitvatartó körkép rotundájánál is milliók váltottak belépőjegyet. Ez pedig azt jelentette, hogy a körkép, az igazgató beltag után a legtöbb betétjegyet vásárló és a tiszta jövedelemből is külön hasznot húzó Feszty Árpádnak jelentős bevételt hozott.

Feszty anyagi helyzetét tehát nem a betéti társaságnak fizetett büntetés, hanem az rendítette meg, hogy a körkép erkölcsi és anyagi sikerén felbuzdulva új vállalkozásba fogott. Elhatározta, hogy a londoni világkiállításon vendégszereplő panoráma helyett a megüresedett rotundába új körképeket festet és állíttat fel. Elhatározása egyébként egybeesett a betéti társaság működését szabályozó szerződés második paragrafusával, amely kimondta, hogy: „A társaság célja elsősorban Budapesten a Feszty Gyula és Feszty Árpád által a fővárostól kibérelt telken, utóbb esetleg máshol is körképek létesítése, az ezek kiállítására szükséges épületek emelése és a körképnek belépti díj mellett közszemlére kiállítása.”³⁹

A Frosch Károly és Krieger Ferenc *Krisztus a keresztfán és Jeruzsálem* (1897. április), illetve az Eisenhut Ferenc-féle *Hódoló díszmenet* körképek (1897. augusztus) azonban, akárcsak a többi panoráma, megbukott. Anélkül, hogy a bukás okait részle-

tesen elemeznék, néhány kedvezőtlen körülményt itt mindenképpen meg kell említenünk. Mindenekelőtt magának a panorámának, ennek a nagy álló, és *mozdulatlan* képek a XIX. század végén egész Európában bekövetkezett csődjét (ezt csak egy új média, a mozgó, sőt hangosfilm feltűnése és gyors karrierje tudta feledtetni), valamint a kedvezőtlen magyarországi gazdasági helyzetet, a megfelelő fizetőképes kereslet hiányát.

Noha az anyagi bukás a körképépület telkének a Fővárosi Tanács általi megváltásával elkerülhető lett volna, sőt a hatalmas épület gépészeti és szerkezeti elemeinek eladásával⁴⁰ a pénzügyi helyzet akár többé-kevésbé rendeződhetett is volna, a szerencsétlen londoni bemutató, a körkép ottani kálváriája azonban valóban megrendítette és évtizedekre szétzilálta Feszty és a társaság vagyoni helyzetét.

Pedig Feszty mindent megtett azért, hogy új panorámáit népszerűsítse és a látogatók érdeklődését felkeltse. A körkép nagytermében külön képzőművészeti kiállításokat rendezett,⁴¹ a körképtársaság „óriási angol vetítőgépével” pedig az Erzsébet királynőről valamint a világ leghíresebb nőtiszteiről készített diafelvételekről, „életnagyságú fényképeket” mutatott be, azaz diavetítést tartott. „Összesen 92 ilyen szobrot fog a körképtársaság Vasárnaptól kezdve bemutatni – adták hírül az újszerű vállalkozást az újságok – még pedig 4 csoportban: Antik szobrok, síremlékek és modern gallériák leghíresebb szobrai. Mind e csoportok egyszerre kerülnek bemutatásra, még pedig a *Hódoló Díszfelvonulás* látogatói számára ingyenesen”.⁴²

Mind ez azonban nem sok eredménnyel járt. Az embereket nem nagyon érdekelte már sem a *Hódoló díszmenet*, sem a többi panorama.⁴³ A XIX. század álomvilág maradványai, ahogyan Walter Benjamin nevezte a körképeket, elsősorban a reprezentálást, a fényűzést szolgáló világiállításoknak, a múlt század hivatalos „névjegyeinek” köszönhetően népszerűségüket, mindenekelőtt ezeknek voltak látványos rekvizitumai. Az ezredévi országos kiállítás látványos rekvizituma volt a Feszty-körkép is, és a több felvonásos millenniumi ünnepek pompás díszleteként, kulisszájaként nagyban hozzájárult a nyilvános színjáték sikeréhez. Feszty nem tudta, hogy a *Magyarok bejövetele* nének sikere egyszeri és – újabb száz évig, egy újabb, most már igazi világiállítás megrendezésének reményéig – soha vissza nem térő. A millenniumi ünnepek után, s ezt mérte fel rosszul Feszty, csupán személyi, művészi ambícióból nem lett volna szabad két másik panorámát felállítani.

E fejezet eddig főleg arra igyekezett választ keresni, hogy a *Magyarok bejövetele* lehet-e szerzői-tulajdonjogi vonatkozásban Feszty Árpád körképének tekinteni. A válasz kézenfekvő: alig, illetve egyáltalán nem. A panorámát azonban, paradox módon, mind a sajtó, mind a nagyközönség mégis Feszty Árpád körképéknél emlegette. Bizonyos szempontból joggal, hiszen Fesztynek a téma iránt érzett, csupa tűz lobogása nélkül Jókai víziója aligha kerülhetett volna a rotunda vásznára. Alapvetően lírai alkatától ugyan távol állt az epikus téma, de a millenniumi historizálást, a hősi múlt szinte kötelező ábrázolását ő is fontosnak tartotta, s e magasztos feladat megoldására más aligha lehetett volna nála alkalmasabb. Nála, aki szüntelenül társadalmi, politikai reformprogramokkal, a magyar ipar-, képző- és népművészet fellendítéséről szőtt, többnyire hiú ábrándoknak bizonyuló tervekkel foglalkozott,⁴⁴ nála, aki az üres politikai szövegeket és a tüzes millenniumi frázisokat is mindig komolyan vette, aki a legkülönbözőbb ügyekben lelkes hangú kiáltványokban fordult művésztársaihoz, s

aki, mint egy kritikusa írta: igazi Jókai-hősként csillagokat kotort le az égről, hogy cigarettára gyűjtsen velük.

És Feszty, vagy ahogy barátai nevezték, a Tigris,⁴⁵ szalonok, híres színésznők regényes glóriával övezett délceg alakja, akinek a rendszeres munka sohasem volt kenyere, aki hónapokig nem nyúlt esethez és sokszor csak a futó felhők játékát csodálta, igyekezett maradéktalanul eleget tenni a megbízatásnak. Igyekezett, de nem nagyon tudott. A *Magyarok bejövetele* nemcsak hogy nem készült el határidőre, de – s ezt érezte Feszty is – befejezetlen maradt.⁴⁶

Az avatási ünnepeken kivéve, fáradtan résztvett ugyan, a tiszteletére mondott pohárköszöntőket meghallgatta, de aludni hónapokig nem tudott. Szüntelenül a körképpel viaskodott. Tragikus állapotát talán az a fotó fejezi ki a legjobban, amely Ferenc József a *Magyarok bejövetele*nél tett látogatása idején készült. A körkép épülete elé aranykerekű udvari hintón érkező király fogadására rajta kívül Jókai, Hegedüs Sándor, Feszty Gyula, valamint a Körkép-társaság választmányának többi tagja is felsorakozott. A nyirkos, csöpögős, szeles időben érkező „ősz hajú fejedelmet”, mint arról a korabeli újságok is beszámoltak,⁴⁷ a liget látogatóinak lelkes hangú éljenzése fogadta. Az éljenzés azonban, s ezt Feszty, a király üdvözlésére készülve, keserűen vehette tudomásul, nem a nagyszerű eseménynek, a honfoglalásnak, hanem az 1848/49-es szabadságharcot leverő, a művész nemzetőr apját büjdosásra kényszerítő Ferenc Józsefnek szólt.

Mi lett ama nagyszerű 48-as eszmékből, és mi lett őbelőle, aki a magyarok bejöveteletét készítette ugyan el, ám a valóságban a király bejöveteletét várta...?! Fáradt, csalódott tekintetében felrémlt már későbbi tragikus sorsa: gyorsan romló egészsége, korai halála. Művészként azonban nem Lavronában, hanem évekkel korábban halt meg. A „színes álmoknak magyar álmodója” – ahogy egy halálakor írt versben nevezték,⁴⁸ vázlatok, be nem fejezett, meg nem festett képek garmadáját hagyta maga után. Legendás alakját sajátos módon nem művészi alkotás, hanem egy XIX. századi látványosság, a körkép őrizte meg.

JEGYZETEK

1. Feszty Árpád körképének nevezi a Magyarok bejöveteletét a Vasárnapi Újság (1894 május 19.), A Hét (1894. 315.), az Ország Világ (1893 289.), a Magyar Hírlap (1894. május 13.) is.

2. KOVÁCS Á.: A Feszty-kép, Mozgó Világ 21(1995):7. 19-93., 26-31.

3. JÖM Drámák IV. Levente 66.

4. i. m. 45.

5. Lásd a Vasárnapi Újság 1894. V. 13. számában megjelent Feszty-vázlatot.

6. A körképrészlet restaurátora, aki munkatársaival több mint három hónapig dolgozott a képen, Vasady Hermann volt (Ország-Világ 1967. május 31.).

7. A körkép Trianonja, Pesti Hírlap 1930. június 19., és Vasárnapi Újság 1893. II. 26. 142.

8. Vasárnapi Újság 1891. XII. 13. 820.

9. Köszönöm Vadas Ferencnek, hogy a fenti adatra felhívta a figyelmemet.

10. Mednyánszky László Naplója. Szemelvények, Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Brestyánszky Ilona. Budapest 1960. 36.

11. Uott 151.

12. Uott 37.

13. Ujváry Ignác, Vágó Pál és Spányi Béla átvételi elismervényét a II. Függelékben közlöm.

14. A szerződés szövegét az I. Függelékben adom közre.

15. Kovács i. m. 71.

16. Kovács i. m. 73.

17. U.o.

18. Lásd Ország Világ 1893. 289., Vasárnapi Újság 1893. 321., Pesti Hírlap 1893. április 20. 8.

19. Pállya Celesztin a 80 éves festőművész mesél, Magyar Nemzet 1942. XI. 25.

20. Valószínű, hogy a Vágó Pál átvételi elismervényénél tanúskodó Stetka Gyula (1855-1925) is közreműködhetett a körkép megfestésénél.

21. Pesti Napló 1893. január 24. 7., Magyar Szalon 1893. 90-96., Ország Világ 1893. 289., Pesti Hírlap 1893. április 20. 8., Magyar Szalon 1894. 813., Pesti Hírlap 1894. május 13. 5.

22. Pesti Hírlap 1930. június 19. 7.

23. Az ezredév. Magvető, 1979. 239.

24. Igaz szó 1929. október 24. 3.

25. Budapesti Hírlap 1893. május 6.

26. FESZTY Masa–IJJAS Antal: Feszty Árpád élete és művészete. Budapest, é.n. 76.

27. Ország Világ 1893. 289.

28. i. m. 76.

29. Igaz szó 1929. október 24. 3.

30. A kiállításról többek között a Fővárosi Lapok (1894. június 15. 18.) és az Ország Világ (1894. 459.) is tudósított.

31. Igaz szó 1929. október 24. 7.

32. DIVALD Kornél: Milleniumi képzőművészet XI. Körképek, Magyar Szemle 1896. 28. szám 335.

33. Az 1892 augusztus 24-én megalakult betéti társaság alapító tagjainak névsorát lásd a III. Függelékben.

34. Részlet az 1892. augusztus 29-i szerződés 17. paragrafusából (A szerződés teljes szövegét a III. Függelékben közlöm.)

35. Feszty–Ijjas i. m. 78.

36. Az idézet az 1894. június 14-én kelt szerződéstervezetből való. A betéti társaság ekkor még nem alakult át részvénytársasággá. Lásd ehhez: az 1894. november 21-én és az 1894. november 28-án kelt leveleket (Kovács i. m. 75. és 77.)

37. A körkép látogatottságával kapcsolatban más adatokat is hoz a Budapesti Polgári Iskola 1937-38. évkönyve 288.

38. Az ezredév. Magvető 1979. 105.

39. Lásd a III. Függelékben

40. Az 1899. május 2-án kelt levelet ld. a V. Függelékben.

41. A Kacziány-Mednyánszky kiállításról beszámolt ISTVÁNFFY Gyula: A Feszty-panoráma új látványossága, Építész Szemle 1895. 112-114.

42. Lásd a IV. Függelékben közölt hirdetményt.

43. Az általános érdeklenségről szól A Hét egyik 1899. évi Körkép pikantériák – Szín-

mű öt felvonásban című pamfletje is (359-360.). A pamflett a „Vérszerződés” című körkép igazgatói irodájában játszódik s a rövid jelenetben a körkép igazgatója keserűen fordul titkárához: „Nem megy, hiába. A népek nem kell a ‚Vérszerződés’. Tenni kellene valamit...” Mire a titkár: „Hogy ne mondjam pikantéria kell a népek. ‚Bem-Petőfiéknek’ [ti. a körképnek K.Á.] ott van az ‚Anyaság’ című kép; ‚Hódoló díszfelvonulások’ a világ leghíresebb nőszobrai mutogatják. Nekünk is ebben a zsánerben kell dolgozunk. Ki hallott körképet pikantéria nélkül...”

44. A „Felhívás író és művészársaimhoz”, a „Kiáltvány” szövegét lásd Feszty–Ijjas i. m. 81-84; 70-72. Ugyanitt olvashatni Fesztynek a Tulipán-mozgalomban betöltött tragikomikus szerepéről is (108.). A szabadságharc ötvenedik évfordulójának megünneplésével kapcsolatban Feszty többek között ezt javasolja: „Tartsák a népünnepet a Rákoson, vagy Kelenföldön, hívják meg vendégül az egész magyar népet. Gyűljön össze a haza minden részéből egy-egy csoport, a mely saját vidékét képviselje színes, változatos viseletben, gyalog, szekeren, lóháton, minden vidék a maga szokása szerint...” (Vasárnapi Újság 1897. 760.)

45. Fesztyt Mednyánszky nevezte el „Tigrisnek”. KÁLLAI Ernő: Mednyánszky. Budapest é.n. 28.

46. Az átadási ünnepségekről ezt írja a Magyarok bejövételének egyik vezetője (é.n. 23.) „A társaság örömmel állapította meg, hogy a képet befejeztettek tekintik. Sürgették a művészt, hogy a képet adja át

– Nem, nem engedhetem megnyitni, engem ez a kép még nem elégít ki, adatok még pár hónapot!

De amíg hazaért, hogy egypár órai pihenéssel új erőt merítsen, az ácsok szét szedték az állványokat, a munkát folytatni nem lehetett többé...”

47. Magyarország 1894. október 25. és 26.

48. A „Feszty Árpád. 1914. június 7.” című vers első sora. Az ismeretlen szerző verse a Literatura 1929. 6. számában jelent meg (207.). Teljes szövege: „Színes álmoknak magyar álmodója / Elcsillapult hát ős fantáziád! / Nagy keblére ölelt a róna / Hozzája megtért, megtörtött fiát. / Sírja felett dalt kelepel a gölya, / Szébb színeket bont minden kikelet: / Örökzép álmok örök álmodója, / Jó Feszty Árpád, – az Isten veled!”

FÜGGELÉK*

I.

Munkabéri szerződés
egy részről Feszty Árpád festőművész, más
részről Spányi Béla festőművész budapesti la-

* A függelékben közölt dokumentumokért az Ogyallán élő Feszty Istvánnénak, kiváltképpen pedig Kisterenyei Ervinnek tartozom köszönettel, akik eddig publikálatlan Feszty-anyagukat bocsátották rendelkezésemre.

kosok között a Budapesteni felállítandó Körkép megfestése körüli munkálatok tárgyában következőleg köttetett:

1. Feszty Árpád az általa készítendő körkép körüli festészeti munkálatok teljesítésére munkatársként szerződött Spányi Béla festőművést.

2. Spányi Béla az 1. pontban érintett munkálatok legjobb tehetsége szerinti szorgalmas és lelkiismeretes teljesítésére a közösen megállá-

pított munkarend betartása mellett kötelezőleg vállalkozik.

3. Az elvállalt munkadíjja közösen 4500 frt. azaz négyezeröttszáz frt. o.e. összegben állapítatik meg [kézzel áthúzva]

4. Ezen munkadíjat a teljesített munka arányában festőművésznek vállalkozó Feszty Árpád, a körkép vállalat részjegyeiből megfelelő összegű részjegyekkel egyenlíti ki, de mivel ezen részjegyek a vállalat által csak f. évi december hó végén adatnak ki, megjegyeztetik, hogy a vállalati haszonnak a részjegyekre eső része már a vállalat megnyitásától kezdve Spányi Béla festőművészt illeti meg.

5. Ezen részjegyekre Feszty Árpád készpénz előleget ad Spányi Béla festőművésznek, mely előleg a részjegyek értékeiből levonatni fognak, illetve a munka befejezése után a nyert előleg összegek leszámítása után még fennmaradó munkadíj fog részjegyekben végleg kiegyenlíteni.

6. Az ezen szerződés szerinti munkálatokat Spányi Béla festőművész 1893. Augusztus 20-ig befejezni tartozik [kézzel áthúzva].

7. Vállalkozó Feszty Árpád által és részéről jelen szerződéses viszony az ő minden további szavatossága és felelőssége nélkül felbontható és megszüntethető, Spányi Béla festőművész azonban ezen jogosultsággal nem bír.

8. Ha Spányi Béla festőművész a Körkép teljes befejezése előtt a munkát bármi okból elhagyná az addig lejárt és azután lejárandó munkadíj iránti igényeit elveszíti.

9. A 8. pont nem áll olyan esetre, ha illető festőművész komoly betegség által lenne akadályozva kötelessége teljesítésében.

10. Jelen szerződésből netán keletkező peres kérdések elbírálására a sommás eljárás és felperes által választandó a budapesti kir. Járásbíróságok egyikének illetősége köttetik ki. Minek hitelül szolgáljon ezen két e végre felkért tanu előtt szerződő felek által sajátkezőleg aláírt szerződés.

Kelt 1892. Martius 15.

Előttünk, mint tanuk előtt:

Szencerczy Sándor
Szabó János

Spányi Béla
Feszty Árpád

II.

Ideiglenes előismervény

Alulírott elismerem, hogy Ujváry Ignác úr a Feszty féle körkép készítésénél művészi munkadíj fejében 4700 azaz négyezer hétszáz o.e. forint értékű „Feszty féle magyar körkép /betéti/ társulat” c. részjegyet követel. Ujváry Ignác úr erre felvett előlegül 2200 azaz kétezer kétszáz o. e. ft. ot készpénzben s így öt még 2500 azaz kétezer ötszáz o. e. ft értékű részjegy illeti.

Ezen 2500 értékű részjegyeket alulírott tartozom a Körkép elkészülte illetve megnyitása után legkésőbb két hónappal Ujváry Ignác úr nevére törvényesen átiratni öneki kiszolgáltatni – azon megjegyzéssel hogy a Körkép meg-

nyitása napjától ezen részjegyekre számítandó jövedelem Ujváry Ignác urat illeti.

Budapest 1893 Augusztus 1-én

Feszty Árpád

Alulírott mai napon túloldali előismervény nem említett részjegyekből kettő db. részjegy árát kifizettem és így Ujváry Ignác ur tőlem még három azaz három drb Feszty féle magyar körkép /betéti/ társulati cégjegyet összesen 1500 azaz egyezer ötszáz frt értékben követel – Budapest, 1892 October 5^{én}

Feszty Árpád

Elismervény

Alulírott a mai napon a fent jelzett 3 drb. 1500 frt értékű részjegyemet átvettem.

Bp. '94 május 19-én

Ujváry Ignác

Ideiglenes előismervény

Alulírott előismerem hogy Vágó Pál úr körképem szállításánál művészi munkadíj fejében 3500 azaz háromezer ötszáz o.e. forintot követel, mely összeg a „Feszty féle magyar körkép /betéti/ társulat” részjegyekben lenne kötve megállapodásunk szerént kiszolgáltatandó – Vágó Pál úr ezen követelésére tőlem előlegül felvett 2100 azaz kétezer száz o.e. frtot ... [az elismervény csonka, külön lapon:] Megjegyzendő még, hogy addig is míg a részjegyeket törvényesen nevére irattatnának, a megnyitás napjától az illető részjegy után számítandó jövedelem Vágó Pál urat illeti – Budapest 1893. Augusztus 1-én

Feszty Árpád

[Hátoldalán]

Ezen elszámolás szerint fennmaradt 900 azaz kilencszáz o.e. forintot 400 ft készpénzben és egy db 500 ft értékű részjegyben felvettem. 1894 Junius 2-án

Tartozik

Január hó		300 ft.
Február hó	felvettem Vágó	300 ft.
Martius hó	felvettem Vágó Pál	300 ft.
Április hó	felvettem Vágó Pál	300 ft.
Május hó	felvettem Vágó Pál	300 ft.
Junius hó	felvettem Vágó Pál	300 ft.
Julius hó	felvettem Vágó Pál	300 ft.

Mai napon Feszty Árpádnak a tőle járandó „Körkép /betéti/ társulati 1 betétjegyet azaz egy db betéti jegyet 500 ft. ért eladtam, és

ennek árát azaz ötszáz forintot készpénzben felvettem.

1894 Február 28

Vágó Pál

Előttünk

Stefka Gyula
Pap Henrik

Spányi Béla festőművész eddig teljesített munkadíja fejében
Követel

	ft	előleggel tartozik	ft
Mart 15-én	2000	Martius 15-én	479
Aprilis hóra—	500 ft	November	100
Május hóra—	500 ft	Aprilis hóra	200
Június hóra—	500 ft	Május hóra	200 ft
Július hóra—	500 ft	Junius hóra	200 ft
		Julius hóra	200 ft

azonkívül Junius hóban a Feszty-féle magyar körkép társulat pénztárából nyugta mellett felvett előleg 500 ft
Augusztus 1-én felvett előleg 150 ft
Ezen szerződés 3-ik és 6-ik pontja közös megállapodás alapján töröltetett és így a teljesített munkadíja fejében eddig felvett 1879 azaz egyezernyolcszázhetvenkilenc forintot tehát követel 2121 azaz kétezeregyszázhuszonegy ft ára részjegyet.

Spányi Béla
Feszty Árpád

Mai napon Spányi Bélától [olvashatatlan szám] db 500 ft értékű részjegyet azaz ötszáz forintért megvettem s így Spányi Béla tölem még két db 500 ft értékű részjegyet és 21 ft ot tehát összesen 1021 ftot követel
Az egész követelésemet 941 az az kilencszáz negyvenegy [olvashatatlan] mai napon kezemhez vettem

Spányi Béla
Feszty Árpád

III.

Szerződés

mely egyrészt Feszty Gyula építész, (lakik Budapest VIII: ker. Sándor főherceg-utcza 23/b. sz. a.) mint beltag, másrészt az alulírott kültagok között egy „Magyar körkép” vállalat létesítésére és üzembe vétele tárgyában a következő feltételek mellett kötöttet meg.

I. FEJEZET.

A társaság cége, székhelye, célja és tartama.

A társaság cége magyarul: „Feszty-féle magyar körkép (betéti) társaság”
Franciaul: „Panorama hongrois Feszty. société en commandite”
Németül: „Feszty'sche ungarische Panorama-Commandit-Gesellschaft”

2.

A társaság célja: elsősorban Budapesten a Feszty Gyula és Feszty Árpád által a fővárostól kibérelt telken, utóbb pedig esetleg máshol is

körképek létesítése, az ezek kiállítására szükséges épületek emelése és a körképnek belépti-díj mellett közszemlére kiállítására.

3.

A társaság tartama, a kereskedelmi cégjegyzékbe történt bevezetéstől számítva, 32 évre terjed.

II. FEJEZET

A társaság tőkéje

A társaság tőkéje 131 000 frtban állapított meg. Ehez Feszty Gyula beltag 30 000 ft betéttel járul és a fennmaradó 101 000 frt a társaság kültagjainak következő betéteivel nyer fedezetet:

Andrássy Tivadar gróf, országos képviselő	ötezer forint
Bayer László gyáros	ezer forint
Bayer Lászlóné szül.Fischer	
Lujza, gyáros neje	négyezer forint
Ditfurth Móricz báró	
földbirtokos	háromezer forint
Eszterházy Miklós gróf cs. és kir. kamarás	ötezer forint
Feszty Árpád festő	huszonegyezer forint
Fraknoi Vilmos dr.püspök	kettőezer forint
Feszty Adolf műépítész	ötezer forint
Feszty Lajos ügyvéd	hétézer forint
Feszty Sylveszter földbirtokos	ezer forint
Graf Lajos építész	hatezer forint
Gratzl Ferenc mérnök	ötezer forint
Hampel József dr. egyetemi tanár	ezer forint
Hegedűs Sándor orsz. képviselő	hatezeröttszáz forint
Jókai Mór orsz.képviselő	hatezeröttszáz forint
Jávor Béláné szül.Feszty	
Ilona, orvos neje	négyezer forint
Légrády Károly kir.ker. tanácsos, főszerkesztő	ezer forint
Petrovics László ügyvéd	kettőezer forint
Posewitz Kornél m.hivatalnok	kettőezer forint
Posewitz Tivadar dr. állami geológus	négyezer forint
Szmrecsányi Miklós dr. képzőműv.társ.titk.	ötszáz forint
Várady László dr.orvos	kettőezer forint

A társaság minden 500 frtnyi betétről külön betétjegyet ad ki, mely jegy a betevő nevére szól és a társaság fennállásának időtartamára, évenként esedékes osztalékszelvevényekkel van ellátva. Ezen betétjegy a betevőnek csak akkor adatik ki, ha az általa jegyzett egész betét teljes összegében befizettetett.

5.

A jelen szerződésben megállapított betétek Feszty Gyula beltag rendelkezésére a társaság tagjai által a „Magyar általános takarékpénztár részvénytársaság”-nál (Budapest V.ker. József tér 8. szám alatt) a következő részletekben fizetendő, u.m.:

Ezen szerződés keltétől számított 48 óra alatt a betét 10 %-a.

2. 1892. május 15-én a betét 20 %

3. 1892. június 15-én a betét 20 %

4. 1892. szeptember 15-én a betét 10 %
5. 1892. október 15-én a betét 10 %
6. 1892. november 15-én a betét 10 %
7. 1892. december 15-én a betét 10 %
8. 1893. február 15-én a betét 10 %-a.

6.

Azon társasági tag, aki a részletfizetési kötelezettségének pontosan eleget nem tesz, a részlet esedékességétől számított 6 % késedelmi kamatot fizet és kötelezettségének teljesítésére perúton kényszeríthető, vagy pedig a társaságból kizárható, mely utóbbi esetben az általa már befizetett betétrész kötbérnek tekintendő és a társaság javára esik.

7.

Feszty Gyula beltág betétét szintén az 5.§-ban megállapított részletekben fizeti és ezennel átruházza a „Feszty-féle magyar körkép betéti társaságra” a telekbérlet biztosítására Budapest fővárosánál 5 %-os magyar papírjárdékban elhelyezett 5000 frtnyi összeget. Ezen 5000 forint, betétébe a részletfizetési arányok tekintetbe vételével lesz betudva és elszámolva.

8.

A beltág jogosíttatik a 131 000 forintban megállapított alaptőkét szükség esetén s a felügyelő bizottság hozzájárulásával felemelni. E felemelés folytán azonban az ösztöke legfeljebb 140 000 forintig terjedhet és pedig a pótlólag beszerzendő 9000 frtnak új betétek felvétele általi fedezésével.

A 140 000 frt alaptőke felemelését a betéti társaság szavazattöbbséggel határozhatja el.

9.

Minden társasági tag közös tulajdonosa a társaság vagyonának és pedig azon arányban, melyben a tulajdonát képező és birtokában levő betétjegyek névértéke a társasági tőkéhez áll. Ugyanazon arányban terhelik a tagokat a veszteségek is.

10.

Elveszett betétjegy, tulajdonosa kérelmére bíróilag megsemmisítendő, aminek megtörténte után ugyanazon számmal ellátott és a megsemmisítési határozatot is tartalmazó betétjegy-másolat a társaság által az illető részére kiadatik.

11.

A beltág betéte és az erről kiállított betétjegyek másra át nem ruházhatók. A kültagok betétei és az azokról kiállított betétjegyek csak a beltág és a felügyelő bizottság együttes beleegyezésével ruházhatók át másra. Ha az engedményezett a társaság nem fogadja el, a betéte a társaság a mérlegben kifejezett értéknek reá eső részében váltja be.

III. FEJEZET

A társasági tagok, egymásközi és harmadik személyek iránybani jogviszonyai

12.

A társulati elnök a beltág által a betéti társaság összes tagjait, évenként legalább egyszer és pedig az év első negyedében ajánlott levél útján évi ülésre összehívni köteles, ezenfelül – ha ennek szüksége fennforogna – a társaság tagjait

úgy az elnök, mint a beltág, valamint a felügyelő bizottság elnöke is bármikor összehívhatja.

13.

Minden tagot minden egyes ötszázforintos betétjegy után egy-egy szavazat illeti meg. A személyesen meg nem jelenő tagok magukat szavazattal bíró más társasági tag által képviselteshetik. Kiskorúak vagy gondnokság alatt állók törvényes képviselőik, nők pedig férjük vagy valamely társasági tag által képviselteshetik magukat.

Érvényes határozathozatalra az összes betéteket képviselő tagok fele és legalább 5 tag jelenléte szükséges. Határozatképtelenség esetén az újabb összehívandó ülés a megjelent tagok számára való tekintet nélkül határozatképes, de csak azon tárgyak felett határozhat, melyek az első ülés napirendjére ki voltak tűzve.

14.

Az évi ülés tárgyai:

1. a beltág évi jelentése és számadásainak előterjesztése
 2. a felügyelő bizottság jelentése
 3. határozathozatal az előbbi tárgyak felett és a felmentvény megadása a beltág részére
 4. a társulati elnök, felügyelőbizottsági elnök és a felügyelő bizottság tagjainak egy évre megválasztása
 5. netáni indítványok tárgyalása
- Az évi ülés határozatait minden tárgy felett, amennyiben a jelen szerződés másként nem intézkedik, szavazattöbbséggel hozza.

15.

Az ülésen a társulati elnök, ennek akadályoztatása esetén pedig az e célra választott társulati kültág elnököl.

16.

Az ülésről jegyzőkönyv vezetendő, melyet az elnök, a jegyző és a hitelesítésre az elnök által felkért két társasági tag ír alá.

17.

A beltág a társaság kötelezettségeiért egész vagyonával, a kültagok pedig csak betételükkel és amennyiben még be nem fizetettek, a kikötött összegekkel felelősek.

A társaság ügyeit, igazgató címmel, Feszty Gyula beltág vezeti és ugyanő képviseli a társaságot bíróságokkal és harmadik személyekkel szemben. A cégjegyzésre egyedül Feszty Gyula beltág van jogosítva. A cégjegyzés akként történik, hogy a társaságnak nyomtatott vagy czimbélyezővel előnyomott vagy bárki által írott cégéhez Feszty Gyula törvényesen bejegyzett aláírását sajátkezüleg csatolja.

18.

Az igazgató jogköréhez tartozik az üzletvezetéshez szükséges személyzetet alkalmazni, elbocsátani és díjazását megállapítani.

19.

A felügyelő bizottság három rendes és két pótagból áll, kiket az évi ülés egy évre választ, akik azonban újból is megválaszthatók. Ér-

vényes határozathozatalra három tag jelenléte szükséges. Valamely tag akadályoztatása esetén póttag hívandó be.

20.

A felügyelő bizottság ellenőrzi a társaság ügyvezetését annak minden ágaiban: e célból jogosítva van a társasági ügyek menetéről tudomást szerezni, a könyveket és irományokat bármikor megtekinteni és a társaság pénztárát mindenkor megvizsgálni. A felügyelő bizottság megvizsgálja az évi számadásokat, a mérleget és mindezekről az évi ülésnek évenként jelentést tesz. A kiállítandó körképek beszerzéséhez a felügyelő bizottság hozzájárulása szükséges, ha a felügyelő bizottság és a beltag között erre vonatkozólag megegyezés létre nem jöhetne, azon esetben a közgyűlés elhatározása dönt. A felügyelő bizottság állapítja meg a beltag részére az öt személyes munkásságáért megillető jutalékok.

IV. FEJEZET

Mérleg, osztalék, alaptőke

21.

A társaság üzletéve – az első csonka évet kivéve – január 1-én veszi kezdetét és december 31-én végződik. A társaság számadásai évenként az utóbbi nappal záratnak le. A bevételek és kiadások összeállítására, valamint a mérleg elkészítése a kereskedői alapelvek szerint, a keresk. törv. 199. §-ában foglalt rendelkezések szem előtt tartása mellett eszközölendő.

22.

A felügyelő bizottság tagjai működésükért a tiszta nyereség 3 %-ában részesülnek megjelenésük arányában, ez összeg azonban személyenként 500 forintot meg nem haladhat. A tisztviselők és szolgák részére fizetésükön felül, az igazgató beltag indítványára az évi ülés állapítja meg az üzlet eredményéhez képest a jutalmat.

23.

A Feszty Gyula és Feszty Árpád által Budapest főváros közönségével kötött telekbérleti szerződésben a bérlők részére biztosított jogokat a betéti társulat élvezi, viszont az ezen szerződésből kifolyó terheket is viselni köteles. Ezen szerződés értelmében a telekbérlet 12 évig, azaz 1903. év december 31-ig fel nem bontható. Ezen idő eltelté után, tehát 1904. január 1-től fogva az esetre, ha a fővárosnak a körkép – épület részére bérbeadott területre bármely közérdekből szükség lenne, jogában áll a bérletet felévi felmondás előrebocsátásával felbontani, mely esetben azonban a főváros következő beváltási összeget tartozik fizetni:

Az értéknek:

65 %-át, ha a beváltás 1904-től 1909 június végéig tartó 5 évi időszak alatt történik, 50 %-át, ha a beváltás 1909. júl. 1-től 1914. június végéig tartó 5 évi időszak alatt történik, és 40 %-át, ha a beváltás 1914. júl. 1-től 1922. június végéig tartó 8 évi időszak alatt történik. Hogy ezen eset bármelyikének bekövetkeztek-e a betétek értéke ne csökkenjen, állandó

tartaléktőkének teremtése válik szükségessé, amely címen minden évben 4000 forint gyümölcsözőleg lesz az éves ülés által kijelölendő módon elhelyezve.

V. FEJEZET

A társaság fennállásának meghosszabbítása vagy feloszlása

24.

A betéti társaság feloszlik:

1. Ha a 3.-ban a meghatározott 32 év letelt és a további fennállást a társaság el nem határozza.
2. ha a beltag önrendelkezési jogát elveszti.
3. ha a beltag meghal,
4. ha a beltag az üzletet bármely oknál fogva tovább vezetni nem akarja, mely körülményt azonban az évi rendes közgyűlésen egy évvel előbb bejelenteni tartozik. A három utóbbi esetben, valamint akkor is, ha ezt a társasági közgyűlés elhatározza, a betéti társaság részvénytársasággá alakul át, amely esetben a betétjegyek megfelelő névértékű részvényekkel lesznek kicserélendők.

25.

Felszámolás esetén felszámolóul a beltag és a kültagok közül egy e célra összehívott ülésen szavazattöbbséggel választandó két tag működik. A felszámolás módzataira nézve a keresk. törvény idevágó szakaszai az irányadók.

26.

Ezen szerződés bélyegilletkeit a társaság fizeti. A társasági viszonyból kifolyólag a társaság és annak egyes tagjai, vagy maguk a társasági tagok közt felmerülő per esetén a budapesti kir. keresk. és váltótörvények, és amennyiben a per sommás útra tartozik, a budapesti IV. ker. kir. járásbíróság leendő illetékes eljárni, mely bíróságok illetékességének a szerződő felek magukat kölcsönösen alávetik.

Az alulírt kültagok kijelentik, hogy az ezen okiratban megírt feltételek elfogadása mellett, a „Feszty-féle magyar körkép (betéti) társaságba” a 4 §-ban kitüntetett betéttel kültagként belépnek. Ezen okiratot a szerződő felek elővették és miután az ebben megírt összes feltételeket kölcsönösen elfogadottnak jelentették ki, ezen szerződést sajátkezüleg aláírták.

Budapest, 1892. évi augusztus hó 29-én.

Légrády Károly	Szmrecsányi Miklós
Posewicz Kornél	Feszty Szilveszter
Hampel József	Várady László
Bayer László	Feszty Gyula, beltag
Gratzl Ferenc	Feszty Árpád
Dr. Posewicz Tivadar	Andrássy Tivadar
helyett Posewicz Kornél	Hegedűs Sándor
ő méltósága Gróf Esterházy Miklós úr	Feszty Lajos, kültag
kültag megbízásából,	dr. Dirfurth Mór
Feszty Lajos	Jókai Mór
Dr. Petrovics László	Graf Lajos
Bayer Lászlóné	Jávor Feszty Ilona
sz. Fischer Lujza	Feszty Adolf

IV.

Tekintetes Szerkesztősej.

Van szerencsénk felkérni, hogy alanti közleményünket b. lapjuk vasárnapi számának hírvotában pauschalékn értelmében közölni szíveskedjenek.

Egyúttal van szerencsénk új sorozatunknak, Vasárnap folyó hó 14-én d.e. 11 Kor tartandó bemutatására, a b. Szerkesztőséget meghívni.

Budapest 99 Május h

tisztelettel

Adorján tikk

[MAGYAR KÖRKÉP TÁRSASÁG BUDAPESTEN bélyegző]

Erzsébet királyné szobra és a világ leghíresebb nőszobrai.

Amiota Magyarhontboldogemlékezetű királynéknak halálával oly rettentő csapás érte művészek, műértők, hírlapírók és a n. közönség legkiválóbb tagjai tömérdek hírlapi cikkben és polemikában foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy minő legyen Erzsébet királyné szobra? A magyarnemzet fájdalmas lelkesedésében hihetetlenül rövid idő alatt százazreket gyűjtött össze hogy ez a szobor minél szebb, felséges királynéknakhoz minél méltóbb legyen. De azért az a kérdés, hogy a szobor minő legyen, még mind e mai napig eldöntetlen. Ennek az az oka, hogy a művészek, ha van valamely ideájuk, azt természetesen eltitkolják, másrészt a magyar közönség, mely itéletével, szándékával, a művészek tevékenységét irányíthatná, oly kevés nőszobrot láthatott itthon, hogy csak nagyon hiányos fogalma lehet arról, hogy egy hatalmas arányokban alkotott, impozáns, világgraszoló női emlékszóbor, különösen modern, minő lehet.

A kérdés megérleléséhez, most a világ leghíresebb nőszobrainak bemutatásával akar hozzájárulni a Magyar Körtársaság Vasárnaptól kezdve bemutatni, még pedig 4 csoportban: Antik szobrok, síremlékek és templomi modern szobrok, nyilvánostereken álló szobrok és modern gallériák leghíresebb szobrai. Mind e csoportok

egyszerre kerülnek bemutatásra, még pedig a „Hódoló Diszfelvonulás” látogatói számára díjmentesen.

V.

NAGYSÁGOS FŐPOLGÁRMESTER ÚR!

A magyar szépművészeti múzeum elhelyezésére a vallás- és közoktatásügyi Miniszter úr Ó nagyméltósága megváltotta tőlünk azon telket, melyen budapesti körképépületünk épült, minek folytán e nagyméretű épület legközelebb lebontás alá kerül.

A körképépület 40.00 méter átmérőjű, 16 méter magas, vasszerkezettel bíró építmény, mely villanyvilágítással és központi fűtéssel van berendezve s különféle, teljesen berendezett mellékhelyiségekkel ellátva. Az épület 6 év előtt, kizárólag új anyagból készült.

Ezen épület külső nézetét a túldoldalon van szerencsénk bemutatni és alkatrészei kiválóan alkalmasak a többi között a következő építmények előállítására:

Színházak, a (graczi városi színház hasonló épületből lett átalakítva).

Circusnak, (a bécsi „Busch” – circus azelőtt körkép-épület volt).

Gasometernek

Fedett lovardának

Pálmaház vagy télikertnek

Velodromnak, skattingringnek vagy mesterséges jégpályának stb.

A közügynek vélünk ezáltal némileg szintén szolgálatot teljesíteni, ha Nagyságod szíves figyelmét felhívjuk ezen épületre. A mennyiben a vezetésére bízott városban vagy vidékén a legközelebb jövőben hasonló építkezések kivitele tervezetnek felajánljuk ahhoz épületünk felhasználását s méltóztatassék figyelembe venni, hogy az alkatrészek kiválóan alkalmasak s a legszerényebb áron megszerezhetők.

Részletes tervekkel s a szükséges felvilágosítással a legszívesebben állunk rendelkezésére.

Maradunk nagyságod kiváló tiszteletünk kifejezése mellett kész szolgálai

Budapest, 1899 május 2-án

Feszty-féle magyar körkép-társaság

Ákos Kovács: Árpád Feszty and his Panorama

The article is part of a book soon to be published under the title *Feszty Árpád és körképe* ('Árpád Feszty and his Panorama'). In this book the author draws up the history of the genre of panorama and its appearance in Hungary, as well as providing a detailed discussion of the history of the birth of Árpád Feszty's panorama, *The Arrival of the Hungarians*.

The first panorama in Hungary painted by Hungarian artists was completed rather late, only for the 1885 National Exhibition. Within a few years this was followed by *The Arrival of the Hungarians*, a work based on the idea of Mór Jókai. Mór Jókai (1825-1904) was the most popular Hungarian novelist at the time, and the father-in-law of Feszty. For the painting and the setting up of the work a limited partnership was formed in 1891, and three years later the panorama (115 meter long and 15 meter high, corresponding to European standards), which consisted of loosely connected scenes, was unveiled in Városliget ('The City Park'), one of the most dy-

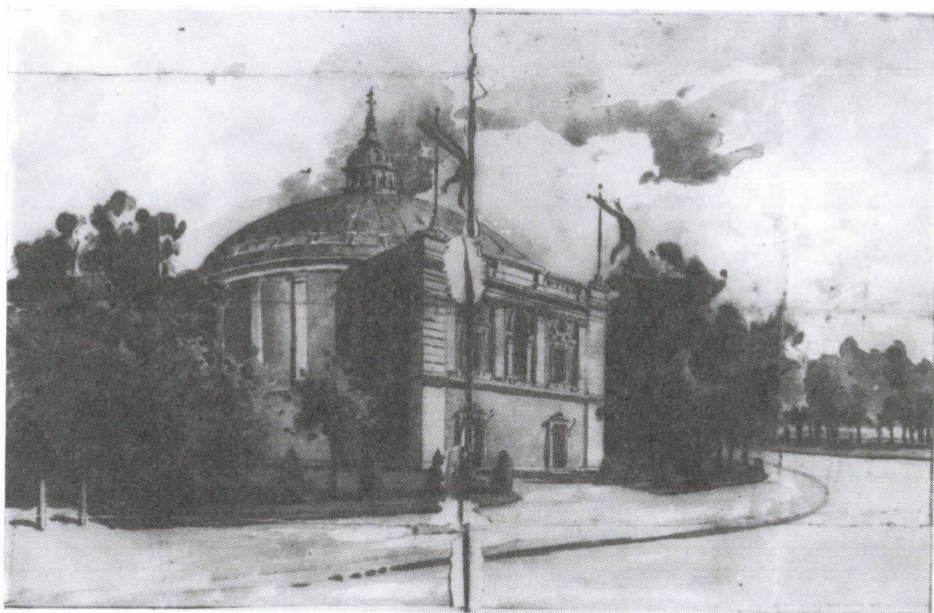
namicly developing areas in Budapest. The scenes of the panorama are as follows: *Árpád and the Leaders*; *Fighting the Slavic Army*; *The Entrance of the Prince's Consort*; *The Pagan Altar*; *The Abduction of Women*; *The Pagan Hungarians Sacrifice a Horse*; *The Hungarians Setting Up Their Tents*. The dominant participation of Mór Jókai is demonstrable in the planning of these scenes, but it is also highly probable in the preparation of the drafts. At the time Jókai was writing a piece about the Hungarian Conquest, a drama to be entitled *Levente*. In fact, Jókai had Feszty Árpád "stage" the play he had recently begun working on. There is no significant scene in *The Arrival of the Hungarians* which is not an illustration to *Levente*. In the panorama the scenery can be easily recognised as identical to those in *Levente*. In the figures of the early Hungarian leaders depicted in the panorama Feszty and several other well-known public figures can be identified. In all this we should recognise Feszty's and Jókai's special Historicism apparent not only in the intention to conjure up the heroic past and glorious predecessors in order to talk to the less heroic and less glorious present but also in the ability to consider the present as the prospective past of a distant future from an external point of view. It may have been the perception of the present as a past that lead Feszty to immortalise himself and his great contemporaries for a future one or two hundred years away. Thus the metaphorical meaning of the *Árpád and the Leaders* scenes relates to the painter and his age. Consequently, Feszty's panorama as a historical relic offers a faithful representation of the idealised image of the Conquest as projected by the 19th-century concept of history.

The history of the reception of the work reveals a certain sacralisation process from almost as early as the unveiling of the panorama on 13 May 1894. Several people called the building of the panorama "a cathedral consecrated by the artist's inspiration", and viewed the picture with hands clasped in prayer. Others considered the rotunda as a shrine or a church to which visitors have to make a pilgrimage. One peculiar manifestation of religious devotion was that some visitors, having noticed the figure of the leader Árpád, removed their hats and started to sing the national anthem. In fact, this process of sacralisation lasted up until the destruction of the panorama in 1944.

Under the Kádár regime a party decree was issued, in order to legitimise the ideology of the period, to the effect that Feszty's panorama, "the living symbol of healthy patriotism" has to be set up in Ópusztaszer, where, according to the traditional beliefs, the leaders participating in the Conquest elected Árpád as their prince. By this act *The Arrival of the Hungarians* was, as it were, desacralised. This desacralisation was followed by a sudden resacralisation in 1989, along with the changes in the political regime, but continuing to this day. This process will probably reach its climax at the time of the "millecentenary" festivities, when Parliament will have its extraordinary, off-site, session directly in front of Feszty's panorama in Ópusztaszer.

In the article published here the author discusses the question of who, and to what extent, participated in the planning and painting of the panorama called *The Arrival of the Hungarians*. The author demonstrates that Árpád Feszty had no decisive role either in the planning or in the painting of the panorama: in the painting process Béla Spányi, Pál Vágó, Ignác Ujváry and Celesztin Pállya played significantly more important roles. László Mednyánszky, who is considered in the literature to be one of the highest ranking painters of the panorama, in fact did not participate in the work.

The Arrival of the Hungarians, paradoxically, was still considered as Árpád Feszty's panorama both by the press and the public. Perhaps rightly so, since without him the panorama would hardly have been completed. Although the epic theme did not particularly suite his fundamentally lyric personality, he considered the historicisation of the millennium and the almost compulsory representation of the heroic past an important mission, and nobody could be a better candidate for the sublime task than him. He did everything in his power to live up to expectations. He did everything in his power, but he could not succeed: *The Arrival of the Hungarians* was not only unfinished by the deadline but – as Feszty himself was aware – remained incomplete. It was because of the shame he felt upon his fiasco that the unveiling of the panorama had to be held without his presence. Although Feszty appeared at the festivities following the unveiling – albeit exhausted and burnt out – and listened to the toasts proposed, he could not sleep for months afterwards. Yet his name was immortalised by this panorama.



29. A Feszty-körkép épülete, egykorú akvarell



30. A körkép festői, archív felvétel (balról jobbra: Vágó Pál, Feszty Árpád, Spányi Béla, Mihalik Dániel, Újváry Ignác)



31. Vágó Pál: ceruzavázlat a *Lovat áldozó magyarok* jelenethez



A fejedelem nejének kocsija.

FESZTY ÁRPÁD «A MAGYAROK BEJÖVETELE» CZIMŰ KÖRKÉPÉNEK VÁZLATAIBÓL.



33. A Feszty-féle Magyar Körkép Társaság betétjegy



34. Egykorú paszkvillus Ferenc József körképlátogatásának alkalmából (Kakas Márton 1894. okt. 28-i címlapja)

DOKUMENTUM

NAGY SÁNDOR: ÉLETRAJZUNK (részletek) (Közli: Szabó Krisztina Anna)

A századunk elején virágzó gödöllői művésztelep két vezéregyéniségének, Nagy Sándornak és Körösfői Kriesch Aladárnak életét sok szál fűzi össze. A mintarajziskolától kezdve, ahol néhány éves eltéréssel mindketten Székely Bertalannál tanultak, párhuzamos római tanulmányútjukon, pesti, párizsi és erdélyi találkozásaikon át egészen a rokoni kapcsolatig (Nagy Sándor 1902-ben vette feleségül Kriesch Laurát, Körösfői hűgát) újra és újra egymás mellé sodorta őket a sors. A művésztelep kialakulásától – Körösfőiék 1901-ben, Nagy Sándorék az előbbieket hívására 1907-ben költöztek Gödöllőre – Körösfői 1920-ban bekövetkezett haláláig pedig még szorosabbá vált ez a kapcsolat: ugyanabban az utcában laktak, jó néhány megbízáson közösen dolgoztak (Nemzeti Szalon 1907, velencei Magyar Ház 1909, marosvásárhelyi Kultúrpalota 1913, stb.), külföldi utakra is együtt indultak néha (pl. az 1910-es évek elején Görögországba), Nagy Sándorék kislánya és Körösfőiék gyermekei, az unokatestvérek együtt tanultak és játszottak.

Nem meglepő így, ha Körösfői halála után a nála hat évvel fiatalabb Nagy Sándor szükségét érezte annak, hogy írásban állítson emléket barátjának, rokonának, pályatársának. Nagy Sándor rendkívül sok cikket és tanulmányt írt, pályája során több visszaemlékezése is megjelent (pl. Párizsi emlékek [Élet, 1921]; Kriesch Aladárral Itáliában [Lyka Károly-emlékkönyv, 1944]). Barátjáról az Iparművészeti Társulat 1922. május 14-iki közgyűlésén emlékbeszédet mondott, e nekrológot a Magyar Iparművészet is publikálta (1922, 37-41). Azt, hogy ezeken kívül is írt még Körösfőiről, Dénes Jenő 1939-ben megjelent Körösfői-monográfiája tanúsítja. Dénes Jenő többször utal rá, sőt esetenként szó szerint is idéz egy általa 1935-re datált, kiadatlan Nagy-emlékiratból. Igazi meglepetés volt, mikor a család tulajdonában lévő iratok közül előkerült a már elveszettnek hitt vastag, leragasztott kéziratcsomó, rajta Nagy Sándorné kézírásával a 72. szám és a rövidke felirat: „Életrajzunk – de nem az, amely megjelent!!”. Az utóbbi megjegyzés vélhetőleg a fent említett „Kriesch Aladárral Itáliában” című hosszabb visszaemlékező írásra utal – az ugyanis nem más, mint ennek az emlékiratnak egy része: a 16-27. oldal szinte teljes egészében átvéve, két bekezdés kihagyásával és néhány apróbb szövegmódosítással. Olyannyira szerves része a teljes kéziratnak, hogy néhány „bennfelejtett” utalása igazából csak az egész szöveg ismeretében érthető. A szám megfejtését pedig egy szintén csodával határos módon előkerült egyszerű kockás írka adta meg, amelyben megintcsak „Pici néni” kézírásával egy kb. száz egységnyi felsorolás található, az általa megtalált és – amennyire lehet – összerendezett Nagy Sándor-kéziratokról. A második világháború eseményei nagy kárt tettek a gödöllői Nagy Sándor-ház berendezésében, illetve az ott található könyv-, kézirat- és vázlatanyagban. A családtagok emlékei szerint férje halála (1950) után Nagy Sándorné hosszú időt fordított arra, hogy az összekeveredett, rossz állapotú levél- és kéziratanyagot rendezze. Mivel Nagy Sándor a cikkíráson kívül előadásokat is tartott, valamint kiterjedt levelezést folytatott, „Pici néni” negyven évvel ezelőtti gondos munkája nélkül ma már talán lehetetlen lenne eligazodni a kéziratok és töredékek között.

Sajnos, a szóban forgó emlékirat még az általa összeillesztett formájában és meglehetősen nagy terjedelmében is csak töredék. A sima A4-es méretű lapok piros ceruzás számozása a 14-83. oldalig terjed, a 73. oldalszám kétszer szerepel, így összesen 71 oldalnyiról van szó. Mivel a felhasznált papír minősége, a tinta színe (kék ill. fekete) és Nagy Sándor kézírásának egyes vonásai is változnak, arra következtethetünk, hogy a számozás későbbi keletű, mint maga a kézirat (vagy annak egyes részei), ám minden bizonnyal korábbi, mint az elrendezés időpontja. A szöveggörnyezetből is nyilvánvaló, hogy a kézirat eleje és vége hiányzik. Annál több a kérdőjel a megírás körülményeivel kapcsolatban. Adatszerű nyoma nincs, hogy felkérésre, egy esetleges publiká-

ció reményében, vagy csak „családi használatra” írta-e Nagy Sándor. A „nyájas olvasó” időnkénti meszőltatása és az átfogó korképre való törekvés az előbbi mellett szól, ugyanakkor terjedelme miatt legfeljebb részletekben közölhette volna egy folyóirat (hacsak nem könyvformában gondolkodott a szerző), és a családra vonatkozó utalások elég sok lábjegyzetet tettek volna szükségessé. A megírás ideje megintcsak bizonytalan. Feltehetően már Körösfői halála után elkezdte írni, de a szövegben található későbbi utalások, a számviszonyítások és ezek javításai arra engednek következtetni, hogy többször félretette, majd újra és újra belefogott, átfésülte, kiegészítette, továbbírta még az 1930-as évek közepe táján is. Az emlékirat értékét növeli, hogy Nagy Sándor felhasznált olyan, ma már nem létező forrásokat is, mint sógorának levelezése és útinaplói – ezeket talán sógornője bocsáthatta rendelkezésére, abban a reményben, hogy ő is hozzájárulhat ezzel a teljesebb kép kialakításához. A kisebb egységekből való felépítést támasztja alá, hogy több szövegrésznek a javított piszkozata is előkerült.

Az itt közölt rövidebb részleteket a kiállítások kapcsolják össze: először a budapesti ezredéves kiállításról, majd a századforduló – különösen az iparművészet és így a gödöllői művésztelep szempontjából fontos – világkiállításairól szóló részek következnek (1900. Párizs, 1906. Milánó). Az 1895-ös évnél kapcsolódunk a történetbe; a magánéleti szál megértéséhez fontos, hogy ekkor Kriesch Aladár már vőlegény, de megfelelő jövedelem híján egyelőre még nem alapíthat családot, nem tarthatják meg az esküvőt. Eljegyzett menyasszonya, Ujvárossy Ilka, Csáky Lajos gróf gyermekei mellett nevelőnősködik a Lócse melletti Kluknón. Kettejük közt élénk levelezés folyik, Nagy Sándor gyakran idéz ebből.

Végül a szöveg közléséről és az alkalmazott jelekről. A közlés betűhíven történik, megtartva a szerző esetleges következetlenségeit, régies írásmódját. Kivételt képeznek a véletlennek tűnő értelemzavaró hibák (központosás, egyeztetés); a rövidítéseket (pl. Ip. Társulat) a kényelmesebb olvasás kedvéért feloldottam. A szögletes zárójelben megadott kihagyások és kiegészítések a jelenlegi közlést szolgálják; a szintén szögletes zárójelbe tett számok a kézirat eredeti oldalszámozását jelölik.

A kézirat jelenleg is a család tulajdonában van. Ezúton köszönöm Hervey Gézané Nagy Eszter néninek és Mrs. Yvette Bowernek, hogy a visszaemlékezést rendelkezésemre bocsátották, valamint azokat a szóbeli közléseket, amelyek nagy segítséget nyújtottak a visszaemlékezésben szereplő személyek megismeréséhez és az adatok pontosításához.

NAGY SÁNDOR: ÉLETRAJZUNK (részletek)

[...]

Ezt az új esztendő különben nagy jelentőségű a magyar képzőművészek életében. A törvényhozás felhívta az összes megyéket – mennyi volt még akkor! –, hogy ki-ki módja szerint vegye ki a részét a Milleniumból és igyekezzék pályázatokkal, vagy megbízással történelmét megfesteni, vagy szoborba vésetni.

Nem voltam idehaza, nem tudom bizonyosan állítani, de ahogy elképzelem, permanens zsúri működhetett éjjel-nappal, hogy eleget tehessen. Hisz a világ minden részéből haza seregettek a művészek, még Bruck Lajos bácsi¹ is, hogy le ne maradjanak a koncról. Arckép, genre, tájképfestők egyszerre mind történelmi festők lettek. Az intező körök politikai gondolkodásúak voltak, azért álltak oly messze a művészettől. De majd erről később...

Aladár Torda-Aranyos megbízását kapta: A tordai országgyűlést és Dávid Ferencet. Egyszerre pozitív irányt vesznek a Kluknóra ment és Kluknóról jött levelek. Lira, filozófia eltűnnek, megjött az élet és egyszerre olyan izűek, hogy a helyzettel ismeretlen házastársak levelezésének nézné őket, akik közül valamelyik hosszabb időre látogatóba ment. A vágy vibrál közöttük. Leadóik nagy erővel hullámoztatják egymás felé a már megismert csókok folytatását. Már részleteket is tárgyalnak: ha Tordán meg tudná magyarul, hogy e képek templom falára valók, akkor oda költöz-nének arra az időre, amíg fest; ha nem, akkor talán Veneziába a tubikhoz, vagy Diódra². Nem, Diód nem kell! Hát most még nem kell...

A tordaiak azonban ecet-olajra³ szavaznak, tehát a tordai letelepedés tárgytalan. Aztán jön egy hirtelen gondolat: ki Párisba! Még mindennek előtt, most. Én már várom is. De ez a terv is lemarad.

Tordára egyedül megy, hogy tanulmányozza a situációt és vázlatokat készítsen. Az esküvőt végre sok huza-vona után augusztusra tűzik ki. Addig a kis grófok levizsgázhatnak és pihenésre is lesz idő. A család októberre akarta halasztani, de Aladár most már energikusan:

„Én csak arra törekszem, hogy valamiképpen megakadályozhassam jegyességünk 25 éves jubileumát. Diódra hát nem jön? Hol próbáljuk hát ki elsőben is az egymással való megélhetés gyönyöreit és keserűségeit?...”[35]

* * * *

1895 október, a Milleniumot megelőző őszi. Az idő nem vesz tudomást a magyar eseményekről, semmivel sem különb, mint máskor. Aladárék megtértek az új lakásba, amit Laura-mama kérésére és rendezett be nekik⁴. Sajnos, én is Pesten vagyok egy bolond véletlenből kifolyólag. Így hát szemtanú. Pedig mennyivel kedvesebb és könnyebb volt a levelek már elvontan-kész világából írni meg az eseményeket szinte Aladár szavaival.

Első látogatásom nekik szólt. Olyan furcsa, még most is oly élénken érzem át, hogy mennyire rájuk volt szabva a házasság élet. Mintha sohasem ismertem volna másként Aladárt. Talán másoknak nem tűnt ez így föl, de nekem nem látszottak új házasságoknak. A Szondy-uccában laktak, szemben az Epreskerttel. Közvetlen mellettük, ugyanolyan magas első emeleten, hogy az ablakon át beszélgethettek, laktak Abt Sándorék. Náluk ugyan meglátszott, hogy új házasságok. Mint a szelíd gerlek, olyan csókos szerelemben éltek.

Aladár elemében volt, úgy dolgozott, mint hat. Még egy megrendelés csapott le rá, Eger városáé: „Eger vár ostroma”⁵. Éppen ennek a kartonja készült, mikor a műterembe jöttem. Vágó Pali gesztikulált előtte, azt magyarázta, hogyan kell ölni:

– Te, Aladár, ezek a te törökjeid és magyarjaid egymás nyakába akarnak borulni: szeretlek testvér! Vágjanak egymásra így, viczorítsanak egymásra úgy, tépjék ki egymás szemét, rúgjanak, kaparjanak! Az a közelharc. – És ezt olyan veszedelmes meggyőződéssel és gesztusokkal kísérte, hogy már a karton is, nemcsak mi voltunk veszedelemben.

Ez a kép, pláne ma, a világháború után, azt hiszem, a kibékülés szimbóluma lehetne, annyira hiányzott Aladárból az a kun-düh, amely Vágó Pálban jászberénykedett, noha benne is már csak temperamentummá szelidült atavizmus keringett.

Nem szerettem és most még kevésbé a metier-re alapított mindentudást: ma öldöklést festek, holnap oreolás szenteket, mert tudok festeni...

Annál szebben és komolyabban készült Dávid Ferenc képe. Ennek szerencsésen átértett kompozíciója, nemes interieur-tónusa egészében és jól válogatott típusai részletében. Talán csak egy hibát követett el Aladár, erre Zichy István⁶ grófi szeme figyelmeztetett, a brokátokat, bársonyokat, selymeket, ékszerket nem valódiak után festette. Hát nem! Hiszen ezeket varrták olcsó szövetekből az esküvőt megelőző időben⁷. Hogy nem gondoltak Bánffy György grófra, ott lakott Kolozsvárt és a legszebb főúri ruhagyűjteménye volt. Szerencsére kevés grófi szem volt művészi látással akkor is, és nem tűnt föl senkinek. Tán Benczúr nézhetett reá pittyedt ajakkal...

Ez időben mérsékelten találkoztunk. Nagyon nem egy úton jártunk. Gondolom, Páris állt közelem. Én pont abban az életciklusomban voltam, amikor a szellemi gyermekbetegségek kiütnek, s e ragyával a képemen csak hasonló ragyások közé jártam. Míg Aladár most ért révbe, s az alkotások idejébe jutott. Így aztán a római intimitásunk, ha nem is szűnt meg, de szagnált. Nem is használhatom ez időből való benyomásaimat. Tárnyilagosan csak azt írhatom, amit mások is tudnak, hogy a milleniumi kiállításnak két clou-ja volt: Gyárfás V. Lászlója⁸ és Aladár Dávid Ference. Ezekben volt egyedül rátermettség és történelmi levegő, meg még, mondjuk ki, intelligencia, mind-megannyi festőségen ugyan túleső képződmények, amelyeket nem szabad kívánni, de – mindhiába – az igazi chef-d'oeuvre tulajdonságai. Mellékesen legyen mondva, ezt a Dávid Ferencet és a Tordai országgyűlést az első román betörés alkalmával Pestre mentette Majovszky Pál miniszteri tanácsos, de visszavitték. A románok eladták tordai uraknak, akik megbecsülik, s azt hiszem, a templomban őrzik⁹.

Aladárnak ez a sikere meghozta nemcsak a kollégák, hanem az ún. hivatalos körök érdeklődését is. A Képzőművészeti Társulat jegyzőnek választotta s ahogy mondani szokás, il est arrivé, beérkezett. Mindenüvé beérkezett: boldog és gondozott férj, boldog és gondozott festőművész, akit

már nem hagynak ki semmi művészi mozgalomból, sem a művészek, sem a hivatalos körök, Budapest fia, minden számottevő embert ismer, a hivatalok tele vannak iskolatársakkal, barátaival, ismerőseivel. Ahova megy mindenütt szívesen fogadják az ismert művész-barátot. Még egy banális kifejezés: az élet színpada nyitva áll előtte, tőle függ, akar-e játszani! [37]

Fel is lépett, de nem úgy, mint a szemesek használják ki a dobogót, ha egyszer felléphetnek; inkább csak úgy, mint Lotz Károly, vendégszerepelt szerződés nélkül, s amint a maszkot és koturnust levetette, sietett haza. Ez időben – mintha száz évek választanának el tőle – ez a vendégszerpléses fellépés is elég volt, s nem ment a művészi elevenre. A művész még önmagát emelte ki a képességeivel, az egyéniség még érték volt, s ha volt etatizmus, az is Wienben, ott is csak a Burg körül, amelynek könnyű szerrel tudott ellentállni országunk, míg nem volt önálló. Azóta úgy emelnek ki egyeseket, teljesen eltekintve művészi értékétől, csak a nívójuk legyen a kiemelőkével közös, ez a condicio sine qua non. Azért az időben is lehettek ily némű kísérletek, mert Székely Bertalan így jellemezte korát: „Nur kein Geist verraten sonst bleibt man Kaplan.”

A Millenium megnyitási ünnepélyei lezajlottak. Az igazi és a talmi díszmagyar ruhák elkerültek Naftalin-országba, a lovas banderiumokat berakták gondosan a vármegyék dobozaiba, mint a nemzet sokbakerült játékszereit, egy újabb milleniumra.

Igazán kárvallottja csak egy volt az ünnepségeknek, szegény Munkácsy Mihály, akit a Kádár-Malonyay Company mindenéből kifosztott¹⁰, és kényszerült nyilvános szereplése megsietette bomladozó idegrendszerének pusztulását.

A cinkosoknak nyereségük elég volt, hogy megépítsék Ebur-fakó-ikat. De nem volt áldás rajt, mert Kádártól elszedték a franciák a háború kitörésekor nagyszerű kiadó-intézményét, s a cég második tagja is elég dicstelenül végezte.

Nem, nem erkölcsi következtetésből mondom, inkább csak, hogy is mondanák most: az igazság-szolgáltató *véletlen* okozta vesztüket. [38]

* * * *

[...]

A Millenium idején még Pannonhalmán is emeltek az ezer év fájdalmas dicsőségére emléket. Ebbe a Lotz-tanítványok kaptak festményhelyeket, s ezek közt Aladár is. Persze megint csatát: a pannonthalmiak hogyan védekeznek a tatárok ellen¹¹. Ennek a feladatnak a kartonja került terítékre, mikor Aladárék a párisi tél után Diódra lementek 1897 nyarán. Most még csak a karton készült el, a falrivatele a jövő nyárra került. [...] [41]

* * * *

[...]

Még előbb azonban Budapesten van egy kis dolgunk¹². Keményen iparművészkedünk a párisi világiállításra. Szenvedünk a pesti nyári hőségétől a Szondi utcai lakásban. Körülöttünk agglégényi rendtelenség, mert a család rég Kolozsvárt van. Úgy emlékezem, hogy ez a kiállítás volt az Iparművészeti Társulat első nagyszabású erőpróbája. Ráth György korát meghaladó elevenséggel fáradozott azon, hogy két, eddig egymásnak ismeretlen elemet kovácsoljon össze: a művészeket és iparosokat. Azon múltott a siker, mint értik meg ezek ketten egymást. Minő fokán vannak az iparosok az ő mesterségüknek és mint tudnak a művészek alkalmazkodni az anyag természetéhez. Az első tapogatódzás: e két egymással sohse, vagy legalábbis nagyon régen, talán a Lajosok idején találkozott elem hogy fog boldogulni? És csodálatosképpen ment. Volt és maradt ugyan egy elintézetlen kérdés, vajlon megmarad-e ez a hajlékonyság és készség az iparosok részéről akkorra is, amikor nem hozza a művész a megrendelést. De akkor erre nem gondoltunk, talán az iparosok se. Mert volt egy másik érzékeny oldala is a dolognak, az, hogy belelátott-e a művész terve elgondolásával az anyag természetébe? Itt foghatta meg az iparos a művészt. Tudunk egy esetet, ahol a művész elgondolta poharak eldőltek az asztalon, mikor beléöntötték a vizet vagy bort. Mindenesetre nagyon érdekes találkozó volt ez az együttműködés. Úgy tudom, ez a párisi kiállítás nem hozta meg a várt sikert. Ezúttal a finn testvéreink pavillonja lett a kiállítás clou-ja. Saarinen és Gallenkalla együttműködéséből született meg az új irányzat beteljesülése. Érdekes volt, hogy a Ruskin-

Morris hatás nem a skandinávoknál ért a legfelső fokra, hanem a kultúrájuk egy mellékhatásában. A görög kultúra is Kisázsiaiban hajtotta legszebb virágait. Így a skandinávok is egy turáni eredetű népnél, amely az ő kultúrájukon nőtt fel, itt érte el a legmagasabb fokát. Nemcsak Párisban, idehaza is lázban égtek a finn testvérekért. Ebből indult ki később a nagy művész-barátság Saarinen és Gallen-Kellelékkal, de majd erről később.

Mi, magyarok, úgy látszott akkor, túlléptünk a célon, túl sok holmit vittünk [51] ki és ezt nem tudtuk egyöntetű egészé rendezni. Különös, ennek a kiállításnak, illetőleg e kiállítás előkészületeinek a részleteiből alig maradt valami az emlékezetemben. Nem tudnék számot adni róla, hogy műket készített Aladár. Pedig hiszen erre hívtak haza Párisból. Fittler Kamil maga járt nálam a rue de Copenhagen-i kis műtermemben és kapacitált Ráth György nevében. Egy-két emlékfoslány kódorog csak az agyamban ez időből. [...] [52]

[...]

Mennyi kiállítás, de mennyi! Alig bontotta szét a St.-loui kiállítást Horti Pál, ez a korán elhúnyt óriás, az Iparművészeti Társulatnak ismét gyűrközni kellett, ezúttal azután igazán érdemes munkára, mert Milano önálló kiállításra hívta meg, nem Autriche-Hongrie-t, hanem Magyarországot. Ki kellett tennünk magunkért. Aladárt már eleve bevonták. Ezúttal Maróti Géza szerencsés tervet készített a kiállítási pavillonhoz. Mire ez elkészült, Maróti Géza kedves modorával már megnyerte az összes olasz és külföldi képviselőket, már mindenkit lekötelezett galléros és ötletes meghívásokkal és kirándulásrendezésekkel. Mire a kiállítás megnyílt, már eleve megvolt a siker. Aladár egy díszes szobát tervezett, amelyet a kultuszminiszter hivatalos fogadójának szántak. Finom ízléssel gondolta el Aladár és most már, a sok kiállítás révén összetanultan dolgoztak együtt iparos és művész. Már a Gödöllői Szövők is kivonultak. Ott szerepelt a kis gobelin is¹³, több szőnyeg, ezekből egy a miniszter-szobában. Ennek a tervét az előbb említett Horti Pál küldte St. Louis-ból. Horti, Hány Gyula és Faragó Ödön voltak az elsők, még a Morris-mozgalom előtt, akik iparművészettel foglalkoztak. Hortink két méter magas, testes, hatalmas, de egészen gyermekded lelkű fiú volt. Őt bízták meg a st.-loui kiállítás megrendezésével. Mikor a kiállításnak vége volt, átment Mexikóba, hogy megtekintse az újonnan feltárt indián ásatásokat. Itt az a hatalmas elefánti test maláriát kapott. Ezt hurcolta magával a Csendes-óceánon át Japánba, ahova azért ment, hogy megismerje a japán-lack előállítási módszerét. Utolsó kártyájában, amit Györgynek [Györgyi Kálmánnak] írt, jelzi, hogy hozzájutott a titokhoz, de nagyon nem jól érzi magát. Nemsokára rá jött Bombay-ből a hír, hogy a hajóról kitétték és egy kórházban halt meg. Mint az iparművészet egyik pionírját meg kellett említenem, mert emlékét szívesen őrzöm lelkemben. A milanoi kiállítás maradéktalan teljes sikert hozott. Dékányi halasi csipkéi a velenceieket is mozgásba hozták. Valóságos meteor-hullás volt. De a személyiségéhez képest a legnagyobb kitüntetés mégis Czákó Elemér kormánybiztos huszáriját érte. A megnyitás napján, mikor a király kíséretével megérkeztek a katonafélék, tábormokok, az ezüstös, zsinóros, paszomántos huszárhoz mind odalejtett és bemutatkozott. Szolga volt, de jóképű, magyarfejtű, az Iparművészeti Múzeumból vitte le magával Czákó. Ezen a sikerén, mint a dinnyehéjon, úgy elcsúszott szegény, részeges, ellenkező, durva lett és használhatatlan. Az országot aztán az a kitüntetés érte, hogy Velence városa őt is meghívta több kiváló nemzet mellett arra, hogy építsenek önálló kiállítási helyiséget a velencei Giardino Publicoban. Ez pár év múlva meg is történt.

A bécsi-cseh iparművészet itt teljesen lemaradt. Ebben, tagadhatatlan, volt egy kis politikum is, meg a mi nagy sikerünkben is. Azért ment el aztán a híre, mikor ez a kiállítás pár hét múlva a földig leégett, hogy az osztrákok gyújtották föl. Maróti hallatlan energiával visszaállított [56] valamit, de mivel a magán kiállító holmiját az állam nem biztosította, csak a magáét, így nagyon soknak veszteséggel zárult a dicsőség. Jómagunk is ezek között szerepeltünk.

Azért időztem e kiállításnál, mert Aladár is jelentős szerepet játszott benne és azért is, mert az új mozgalomnak mintegy csúcsteljesítménye volt. Itt érte a legnagyobb siker úgy a Társulatot, mint az iparosokat és művészeket is. Szerettünk volna ebből következtetéseket levonni a jövőre nézve. Miss Levetus, a Studio levelezője mindig azt hangoztatta, hogy a kontinensen és legfőként hazánkban irigylésre méltón virágzott ki Morris gondolata, mire odahaza, Angliában már elfonynyadt. Nem sejtettük, dehogyis, a sikerek közepén, hogy még annyi időt se fog megérni. Faragó Ödöntől – Kozma Lajosig, mint egy híradó, úgy pergett le az egész mozgalom. Mint egy kilőtt ágyugolyó, olyan ívet írt le. Berta kiköpte, felívelt és lezuhant, bele a háború pocsolyájába.

Háry Gyula még nem vett tudomást az új irányról. Ő készítette csendesen a maga stílusos szőnyegterveit, renaissance, barokk, keleti, mindegy. Finoman és meggyőzőn, mintha sohase kellene más. Faragó Ödön a királyi palotán, a Parlamentben már előállt az ú.n. bundastílussal, amit Lechner Ödön átvett az építészetre, bunda helyett pipakupakot és tarisznya-csattokat nagyítva föl. Nem az angol hagyományokon, hanem a német belfodros szecesszión támaszkodva, mint vonalvezetésre, hímiztek, rajzoltak, építkeztek. Piros, fehér, zöld voltak a színeik.

Maróti Géza a Szent István koronáját vette alapul a motívumaihoz, nem belfodros vonalon, hanem a román stílus görbéin játszott. Itt-ott, megfélekedve, Bécs kockáin is játszott. Az arany, a fehér, arany az arannyal, ezek a kedvenc színei. Rippl-Rónai hozta az elmaradt Páris. A franciák nem stilizáltak még, csak a természetes virág és levélmotívumokat használták. Ezt hozta meg Rippl-Rónai. Már Vaszary János belenyúlt a bábos sátorok túlélénk motívumaiba, a viganók anilines pirosai közé. Aladárunk egészen elvont, keresztmetszetes, hogy úgy mondjam teoretikus motívumokat talált ki. Hogy magamról is szóljak, én szőröstől-bőröstől, bundástól-lovastól csináltam ornamentet az egész magyar emberből és asszonyból, cigányból, csikósból, ekéből, ökörből, az egész magyar genreből. Ezekkel ejtettem meg boldogult emlékü Ráth Györgyöt az új ízlésnek.

Szóval elég változatos volt a magyar iparművészet, rétje exotikus virágoktól tarkállott. És ha most ez országszerzte terjedt volna? Oh, nem kellett félni. Megakadt ez a Társulat irodájában és készült, amíg a kiállításokat rendezhette és amíg Ráth György nyitva tartott erszényébe mindenki belenyúlhatott. A közvéleményt mégse tudta átvilágítani, csak elszigetelt jelenség maradt, mint Angliában is. Mágnsáink, akkor még irányadók, nem vettek benne részt, Andrássy Gyulát kivéve. Mind a régi tradíciókhoz ragaszkodtak. Ezeket utánozták gazdag zsidaink is és inkább aludtak Dubarry ágyában, ha tudták is, hogy aljas másolat, amibe a [57] szúrágást úgy lötték bele madársőrrel. Azok a háború előtti intellektüellek, nagyon kevesen voltak és pénztelenek. Gödöllőn mind megfordult, aztán vizes szemekkel a sajnálkozástól, de üresen távozott. Mire körülnéztünk, már épültek az újbarokk házak, ahogy a német folyóiratok hozták, ugyanúgy, azon frissen és győzödelmesen, tért hódított. Dezertált iparművészeink hátat fordítottak, s az épületekre mintázták a sablonos német motívumokat, itt-ott belecsempészve – a vakoknak – egy-két hímzsmintáról szedett madarat, ezzel merítve ki „hatszafisságukat”. Akár született magyar, akár Ankerschmid, akár zsidó, mind német kultúrán, avagy civilizáción épült fel, ezen differenciálódtak agytekersei, ki tudja, hányadiziglen. Valamennyi, örökölt hajlamától hajtva, mind a német civilizáció termékei után kapott. Van-e ennél természetesebb? És mi volna ezen csodálkozónivaló? Azok a kitarató szellemek, akik legyőzve születésüket, iparkodtak kiánni a magyarnak a magyart, s odatartani az orruk elé: ezt kultiváld! Íme, ilyen volt Aladár, s ez volt benne a csodálnivaló. Az angoltól a szellemet vette át, s erre adott példát a lusta magyarnak. Ez csakhamar divatját múlta, s aztán jöhetett egyenesen, vámtentesen, ahogy a postás mindennap kézbesítette a folyóiratokat, úgy vették át a német szellemi termékeket. Minő hallatlan önérzetet adhatott ez a császár felkötött bajuszának! „Herr Gott, das ist ja fein! Welche Macht liegt in unseren wissenschaftlichen Überlegenheit. Dort hätten sie Wien, das brauchen sie nicht sondern greiffen über Oestreich zu uns herüber Grossdeutschland! Oh komme dein Reich, mein Reich, es streit rich bis Bagdad.”

Itt most be is fejezhetném ezt az egész színdarabot. Szerencsére az átmenetek mégse játszódhatnak le ily gyorsan az emberi számítások szerint. Ez inkább a végtelenben robob így, mikor minden pillanatnyi robbanásra újat-régit-újat-újat-régit ketyeg a világcsavar fordulása.

Jobb az eltávozottaknak. Nem jutott idejük e fájdalmas visszapillantásra. Jobb a fiataloknak, akiknek halvány sejtelmük sincs, mi minden eshetőséggel kell még számolniuk. Egyre figyelmeztetek mindenkit, aki lelkesen adja magát a művészetnek, hogy ne engedjen ideákat megfogamzani a lélkében, mert a szellemiek elvetélésénél fájdalmasabb szenvedés nincs a földi létben. Nagyon kipróbált, nagyon sokat átélt és nagyon erős alapokba ásozott, páncélerődítményekkel körülvelt meggyőződéses lélek bírja csak ki ezt az őrjítő processzust. Bár úgy volna, hogy pár generációt megmenthettünk volna e szenvedésektől, ha már mi kiálltuk. Akkor meg volnánk vigasztalódva. Így, e tudat nélkül még nehezebb itthagyni gyermekeinket, unokáinkat, elgondolva, hogy nekik is át kell majdan élni mindezt, vagy más ehhez hasonlót. [58]

JEGYZETEK

1. Bruck Lajos (1846-1910) festő. Bécsben és Olaszországban tanult. 1874-ben Párizsban telepedett le, ahol zsánerképeiről lett híres, majd 1886-ban Londonba költözött, ahol főként portrékat festett. Nagy Sándor csipős megjegyzése nem egészen pontos, mert Bruck nem a millenium évében, hanem már 1894-ben hazatelepült; itthon a Műcsarnokban rendszeresen kiállította életképeit, portréit, városrészleteket ábrázoló festményeit.

2. Diód (ma Strenc, Románia) adott otthont az 1890-es években annak a nyári művésztelepkezdeménynek, amelyből a gödöllői telep ötlete és gondolatvilága származik. Körösfői jó néhányszor járt és dolgozott itt, a rokonsághoz tartozó Boer család birtokán, s ide hívta meg egymást követő nyarakon Nagy Sándort, majd közös barátait, Tom von Dreger osztrák festőt, az amerikai Percyval Tudor-Hartot, és a svéd származású Leo Balmontet, aki később a gödöllői telephez is csatlakozott. (Ld. Vita Zsigmond: Körösfői Kriesch Aladár és a diódi festőtelep. In: Korunk. 1973/11.)

3. Nagy Sándor minden bizonnyal arra céloz, hogy a megrendelők a freskó helyett a témának olajképen való feldolgozását választották.

4. Kriesch Jánosné Abt Laura, Kriesch Aladár és Laura édesanyja. Az emlékiratban többször felbukkanó Apáti Abt Sándor (1870-1916) szobrász és keramikus, a pécsi Zsolnay-gyár kiemelkedő tervezője, Kriesch másodunokatestvére volt.

5. A kép pontos címe: Dobó István megyédei Eger várát a törökök ellen. Az olajképet Kriesch még 1896-ban festette, de csak a Képzőművészeti Társulat 1900-as téli tárlatán került a nyilvánosság elé, majd innen Heves megye tulajdonába (Dénes Jenő adatai).

6. Gróf Zichy István (1879-1951) festő. 1904-től egy ideig a gödöllői telep külső tagjaként is működött, szöveget, litográfiát, freskót tervezett gödöllői szellemben és tematikával.

7. Családi kötődése révén (nagybátyja. Abt Antal Kolozsvárott volt az egyetem fizikaprofesszora) Kriesch a századforduló körüli években többször is hosszabb időt töltött Kolozsvárott, megrendeléseken is dolgozott. Az emlékiratban egyhelyütt Nagy Sándor anekdotikus szinészéggel írja le, hogyan jött össze az egész Kriesch és Abt familia „Tóni bácsiék” lakásán, hogy Aladár képeihez házilag varrják meg a történelmi kosztümöket.

8. Gyárfás Jenő (1857-1925): V. László király esküje a Hunyadi-háznak. Gyárfás Temes megye megbízására festette 1896-ban a ma ismeretlen helyen lévő képet. (Reprod.: Magyar művészet 1890-1919. Bp. 1981. 120.)

9. Az 1896-ban festett 3x4 m-es olajkép pontos címe: Az 1567-iki tordai országyűlés, melyen először mondatott ki a fellásszabadság. A kép központi alakja Dávid Ferenc. A millenniumi kiállítás festészeti részlegében a 661-es szám alatt szerepelt, majd – Nagy Sándor ér-

tesülését némiképp igazolva – Tordán (Turda, Románia) magántulajdonba került. Mai helye: Muzeul de Istorie, Turda.

10. Nagy Sándor arra a társaságra célozhat, amelyet az „Ecce Homo” magyarországi bemutatására és értékesítésére alapított Kádár Gábor. Végvári Lajos írja „Munkácsy Mihály élete és művei” (1958) c. monográfiájában: „Munkácsy frissebb pillanataiban maga sem volt megelegedve képével, s ha Kádár Gábor nem szorgalmazta volna, a mű nem jutott volna el a befejezésig. (...) Az Ecce homot utolsó erejével festette; a teljes idegösszeroppanás küszöbére érkezett. Malonyay, aki ebben az időben Munkácsy kísérője volt, igen részletes képet rajzolt az utolsó hónapokról. Fáradtan és szinte magáról nem tudva vett részt Munkácsy a milleneumi ünnepségeken, a nagy jubileumi kiállítás megnyitáson, s mindazokon az estélyeken, amelyek szakadatlan láncolatban váltották egymást Budapesten.” (244.) Malonyai Dező (1866-1916), akinek nevét leginkább az ötkötetes „A magyar nép művészete” c. népművészeti gyűjtés szerkesztése tette ismertté (a gyűjtésben egyébként jó néhányan részt vettek a gödöllői művészek közül, különösen az erdélyi utakban), ebben az időszakban még mint Munkácsy bizalmasa és titkára tevékenykedett.

11. A pannonhalmi milleniumi emlékmű egyike volt annak a hét hasonló célú épületnek, amelyet a Thaly Kálmán vezette 60 tagú parlamenti Millenáris Nagybizottság javaslatára állítottak fel. A korábbi Kálvária helyén 1896-97-ben épült fel Berczik Gyula tervei alapján az emlékmű. A belső tér falfestményein Lotz Károly tanítványai még évekig dolgoztak. Az Árpád-kori történelmünk kiemelkedő eseményeit ábrázoló freskók egyike, az „Oros apát megyédei Pannonhalmát a tatároktól” Körösfői munkája volt. Az épület szerkezeti hibái miatt azonban hamar nagyon hamar beázott, és a freskók – különösen Körösfőinek a bejárati ajtó fölötti képe – súlyosan károsodtak. Az 1916-os állagfelméréskor már szinte láthatatlan volt. (Az épület történetéről ld.: László Csaba: A pannonhalmi milleniumi emlékmű. In: Művészettörténet – Műemlékvédelem IV. Tanulmányok Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. 1993. 445-459.)

12. A „még előbb” arra utal, hogy az emlékiratban itt már a gödöllői évektről kezdett beszélni Nagy Sándor, s egy pillanatra visszaugrik 1990-be, a párizsi világgiallításához, hogy a későbbi kiállításokkal együtt tárgyalhassa.

13. Nagy Sándor az emlékiratban korábban már említi „A család” című művet, mint „az első magyar gobelin”-t. Körösfői akkor tervezte ezt a bensőséges hangulatú kis képet, amikor Leo Belmonte, a párizsi Manufacture des Gobelins-ben végzett tanulmányai után az ő hívására 1905-ben Gödöllőre költözött. Az eredeti gobelin elégett az 1906-os milánói kiállításon, de a műhelyben újra megszőtték a képet. (Reprod.: Élet, 1910./5. szám)

Krisztina Anna Szabó: Sándor Nagy's Reminiscences of Aladár Kriesch Körösfői

Several influential trends of mid-19th century England, such as Pre-Raphaelite painting and the rebirth of industrial design in the Arts and Crafts movement following the work of John Ruskin and William Morris, created an impact in Central Europe as well, although with a delay of about fifty years. Artists who followed the principles of Morris formed groups and phrased their goals as the saturation of everyday life and the articles of daily personal use with artistic beauty. Like their English examples, they could not completely realise their ideals, yet their work, as that of Morris and his fellow-artists in England, forms an important part of the art of the period, and serves as a bridge between trends and phenomena of the 19th and 20th centuries.

In Hungary there was only one artistic community the members of which created not only paintings and sculptures but also worked in branches, as well as with techniques, of arts and crafts design in their colony in Gödöllő. Their works include not only oil paintings, frescoes, water-colours, drawings, prints, and statuettes, but also stained glass windows pieces in leather, furniture, embroidery, etc. One of the most important part of the colony was the adjacent weaving workshop where the artists were weaving their own designs, or had them woven by women trained locally, into tapestries or carpets of various techniques (Gobelin, sumak, sherebeck, kilim, etc.). What their English models found in the Middle Ages, they found in the Hungarian, and especially the Transylvanian, folk art: the continuity of the forms and themes of art, the "clear spring" from which they could revitalise Hungarian art and the material objects of civilisation through the adaptation of ancient myths, tales and ballads as well as ancient, stylised, symbolic shapes. One of their leaders, Aladár Kriesch, even adopted the name "Körösfői" in honour and admiration of the Transylvanian people and their art.

The importance of the Gödöllő artistic community consists not only in the works created there but also in their significant spiritual legacy. Their manner of thinking, their way of life were built on the foundations of ethics and aesthetics. They considered the Bible and the writings of Tolstoy and the philosopher Jenő Henrik Schmitt as their guidelines, yet they never intended to superimpose their world views on anyone else, and, therefore, accepted new ideas and all forms of difference with great tolerance. They were interested in several religious and philosophical trends, in all of them seeking ways for the individual and the community to rise to higher spiritual, moral and aesthetic elevations and a harmony with each other and the world. It is more than a coincidence that in terms their way of life they were ahead of their times: regular exercise (athletics, swimming, hillwalking, and, in the winter, cross-country skiing) was a part of their life, some of them were vegetarians, and their principles of healthcare and education were equally modern.

The two leaders of the community, Aladár Kriesch Körösfői and Sándor Nagy were not only colleagues but also friends and even relatives: Sándor Nagy married Körösfői's sister, Laura, who was also professionally involved in art and design. After the death of Körösfői (1920), which also meant the dissolution of the "official" community, Sándor Nagy started working on a longer volume of reminiscences, in which he delineated their often intertwining destinies. Many sources mention the existence of this manuscript, and a longer extract from it got published in 1944, but for several decades it seemed to have been lost. However, Sándor Nagy's granddaughter who is living in Britain, found the manuscript among Nagy's papers after his death. The 71-page reminiscences (the numbering being continuous between pages 14 and 83, while the beginning and the end of the manuscript are missing) begin with the description of the previous generation, then follows Körösfői and Sándor Nagy travelling to Rome on a study tour, to go on to describe Körösfői's professional and private life after their return home, as well as the early days and the development of the Gödöllő community, and even offers glimpses into Körösfői and Nagy's subsequent foreign trips. The value of these reminiscences is further enhanced by the circumstance that Sándor Nagy could rely on sources such as the diary and correspondence of Körösfői which were destroyed in World War II.

This time those extracts are published in *Ars Hungarica* which relate to the 1896 millennial exhibition, and the subsequent world exhibitions. Hungarian artists participated in the Paris exhibition in 1900, and especially in the Milan exhibition in 1906, with works of high quality, so Sándor Nagy concentrates on these works and, balancing their merits and shortcomings, draws his conclusions – meanwhile drawing up a map of Hungarian design at the end of the 19th century, as well as presenting the portraits of the best artists.

S Z E M L E

Sisa József: Szkalnitszky Antal. Egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 211 l., 10 színes, 119 fekete-fehér reprodukció.

Újabb reprezentatív tudományos monográfiával gazdagodott a hazai historizmus építészettörténete. Sisa József munkája a 19. század második felének, a kiegyezéssel meginduló gazdasági fellendülést tükröző építészeti konjunktúra első teljesítményeit megalkotó építészgeneráció kevésbé ismert, jelentékeny képviselője, Szkalnitszky Antal pályaképének bemutatásával, hazai városépítészettünk kapitalizálódó átformálása kezdeteinek panorámáját is nyújtja. Munkája Komárik Dénes kiváló Feszli Frigyes monográfiája (Bp. 1994.) és az Ybl Miklós kiállítás tudományos katalógusa (Szerk. Komény Mária és Farbaky Péter. Bp. 1991.) közé illeszkedik, a romantikából a neoreneszánszba forduló stílusváltás évtizedeit világítva meg, összegezve a szerzőnek e korszakra vonatkozó korábbi kutatásait. Hogy milyen heroikus munka és erőfeszítés volt Szkalnitszky munkásságának rekonstruálása az nem csak a bevezetőben – az építész hagyatékának sorsáról írtakból – derül ki: Szkalnitszky építész cégtársának, „Koch Henriknek özvegye ugyanis a tervhagyatékot 1890-ben a Magyar Mérnök és Építész Egyletnek ajándékozta, megvetve ezzel az intézmény tervgyűjteményének alapját. Ám a gyűjteményt a II. világháború idején Kassára, az ottani Műszaki Múzeumba szállították. (...) az itt őrzött, jelek szerint teljesen rendezetlen anyagba – többszöri kísérlet ellenére – nem nyertem betekintést.”, hanem a terjedelmes jegyzet apparátusából is, amellyel a szerző minden adatát alátámasztja. Ez az országos és vidéki levéltárakban végzett bújárkodás és a korabeli helyi sajtó és szakirodalom elmélyült ismeretének eredménye.

Szkalnitszky Antal (1836–1878) tragikusan rövid élete intenzív munkával telt, az 1870-es évek elejének legtöbbet foglalkoztatott építésze volt. Már tanulmányai tekintetében is rendhagyó utat járt be: 1851-től egy évtizedig külföldön tanult, Prágában végezte a főrel tanodát, Bécsben a politechnikumot, majd első magyarként a berlini építészeti akadémián szerezte meg építészeti képzettségét. 1859-ben Berlinben egykori akadémiai tanáránál F. Stüler és Strack műtermében építészeti munkát kezdett, s még az évben sikeresen szerepelt Bécsben és a Majna parti Frankfurtban (a koncertterem) tervpályázatokon, a hazai építészek meginduló nemzetközi pályázati sikereit gyarapítva. Jelentős benyomásokat szerzett franciaországi és angliai tanulmányútja során is, ahol a berlini, schinkeli tradíciók és Stüler reneszánsz orientációjának hatása a francia reneszánsz szellemiségével és a mérnöképítészet újdonságainak megismerésével egészült ki. Sisa nagyszerűen részletezi Szkalnitszky képzettségének forrásait, az akadémiák tananyagát, mestereit, azt a hazainál fejlettebb szakmai közéletet, intézményeket, amelyeket Szkalnitszky azzal a céllal is tanulmányozott, hogy hazatérve azokat nálunk is megvalósíthassa. Ezután az 1860-ban hazatért és a fővárosban letelepedett építész pályakezdő évtizedének bemutatása következik: Szkalnitszky hellénizáló reneszánsz tervvel indult az akadémia tervpályázatán és annak stílusáról kialakult vitákba is bekapcsolódott, egykori berlini tanára, Stüler építési megbízásakor Ybl Miklós társaságában nyerte el a megbízást az Akadémia építkezésének vezetésére. Ennek eredményességét akadémiai levelező taggá választása jelezte (1865). 1861-ben az újonnan alakult Országos Magyar Képzőművészeti Társulat igazgató választmányának tagja, 1862-ben sógorával, Koch Henrikkel építési irodát nyitott. Pályázati sikerei és aktív szakmai közéleti szereplése ellenére a szerényebb igényű feladatok (a pesti állatkert épületei: 1865–1866), szobortalapzat, alkalmi építmények (diadalkapu, emelvény az uralkodó látogatásakor) tervezésével, 1864-től 1870-ig a budai politechnikumban is tanított, olyan építész egyéniségeket indítva el pályájukon, mint Hauszmann Alajos, Pártos Gyula. Vidéken kapott először lehetőséget tervének kivitelezésére: talán ezért is és az épület típusa miatt is a nemzeti stílustörékvéneknél megfelelő romantikus stílusban épült fel tervei szerint a debreceni színház (1861-1865), majd ugyanott a református kistemplom (1863). Részt vett a Magyar Mérnök és Építész Egylet alapító választmányában (1866), majd a megalakulását követően tagja is volt. Sisa – könyvének végén – életrajzi kronológiával és a művek jegyzékével igen jól áttekinthetővé teszi

Szkalnitzky munkásságát, melynek egy harmada tervben maradt, több mint harminc épülete felépült, de ennek negyede már megsemmisült, lebontották. Sokféle feladaton próbálhatta ki tehetségét: épített templomot, színházakat (Aradon, Székesfehérvárott, Pesten egyik utolsó munkájaként a Nemzeti Színházat és bérházait (1871-1875), ebből ma már csak a székesfehérvári és a debreceni áll, nem kerülhetve el az átépítéseket és korszerűsítéseket módosítását. Várat és vidéki kastélyokat épített át; bérházakat és elegáns palotákat építhetett Pesten a Nemzeti Múzeum körüli palotanegyedben (olykor a belső berendezésüket, a bútorokat is mint a Wodianer-palotába 1869-71); az Aldunatoron képét meghatározó Hungária Nagyszállót (1868-1871), amit azóta lebontottak, és a Dunasoron a városképileg ma is hangsúlyos „Thonet udvar” bérházát a Vigadó téren (1869-1871). 1870-től már csödeljárás folyt ellene csaknem teljes további munkássága idején. Jelentősek iskolaépületei, amelyeket állami építészként, a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium megbízására tervezett: Főreáltanodát Szegedre, Pestre, Körnöcbányára, Pesten a tudományegyetem Szerb utcai szárnyépülete (1873), az Élettani intézet, az Üllői úti klinikák központi épülete csaknem egy időben készültek Szkalnitzky és Koch iroda munkájaként. Pesti épületei a belvárosban elég közel egymáshoz, többnyire saroktelken épületek, így módja nyílt a nagyobb egységek összehangolására egy tömbben. Épületeinek környezetébe illesztésére, mint azt Sisa bemutatja, nagy súlyt helyezett: a szűk utca adottságaira ügyelt a pesti posta és távirda (V. Városház u. 18.) főhomlokzatának alakításakor, vagy Szkalnitzky talán legismertebb épülete, az Egyetemi könyvtár (V. Károlyi Mihály u. 10. 1873-75) sarokkapolájának megtervezésénél, ahol a szemközti, Ybl-tervezte sarokház toronyépítményét ellensúlyozó megoldást keresett. Ez utóbbi épülete az alkalmazott legkorszerűbb műszaki felszereltség és rendeltetését társművészetekkel is kifejező megoldásában, a képzőművészet (a belsőben freskók, a külsőn sgraffito, szobrok) alkalmazásának tekintetében is kiemelkedő. Kevésbé számon tartott műve Szkalnitzkynek az Oktogon négy háza, amely „időrendben a Sugárút legelső épületei közé tartozik.” (153.)

Sisa munkája példaszerű a tárgyalás módszerében is: az építés körülményeinek a pályázattól a kivitelig történő bemutatását, a közreműködők, az építési adatok, költségek felsorolását frappáns épületleírások követik, ahol kitér az építész formanyelvének olyan egyedi visszatérő megoldásaira, mint az íves ablakformák között alkalmazott kör motívum, a sarokarmúrozás, az épületsarok ferde lemeztése. stb. A formai előképek, stílusminták bemutatása, a tárgyalt művek a szövegben kellő helyen képpel, alaprajzzal dokumentáltak. Sajnos a tervlapok kísérőszövege, magyarázó rajza a kicsinyítés miatt (pl. az Élettani Intézet fél oldalra kicsinyített három alaprajzánál) nem mindig olvasható. A mai Múzeum körút 12. Luby József bérháza díszes homlokzatának leírásában a harmadik emeleten jelzett kariatidáknak az épület fényképén nincs nyoma (116.). Pár évvel később a mellette lévő telekre ugyancsak Szkalnitzky tervezte meg Fechtig Károly bérházát (1873-1875), amelynek az előbbinél egyszerűbb kialakítású homlokzata azért is figyelemre méltó, mert ismereteink szerint ez az első pesti épület, ahol a homlokzat építészeti tagolóelemeit (féloszlop fejezetek, konzolok, balluszterek, ablakkeretek) a pécsi Zsolnay-féle gyár szállította. Sisa itt téved, amikor „terakotta díszek” szállítását tulajdonítja Zsolnaynak, aminek „mára szinte semmi kézzelfogható nyoma” (155.). A Baranya megyei levéltárban őrzött egykori Zsolnay gyári számlakönyvben (lev.t.sz. 100. Ausg.: Facturen Buch 1874. IV.-1878. X. 137.) 1875. május 21. bejegyzés részletezi az építkezéshez a pesti Testory lerakaton keresztül „Budapest, für Bau Baron Fechtig” részére szállított következő tételeket:

185 Stück	Balluster für die Attika	388,50
94 Stück	Hauptgesims Console	710,64
28 „	Sparrenköpfe (?)	264,60
38 „	„ Träger	211,68
20 ⁰⁵	Eyerstab mit Zahnschnitt	236,25
30 Stück	Pilaster Capitale Dorisch	114.-
30 „	„ Füsse	90.-
15	Schlusssteine	63.-
196 Stück	Eierstab mit Eckstücke	164,64
6 „	Saulen Kapitale verz.Gleichg.	126.-

3	„	Schlusssteine	19,95
15	„	Fenster Console mit Eierstab	126.–
30	„	Halb Capitale	24.–
13 1/2 ^o		Eierstab 2 1/2	68,06
30 Stück		Fenster Chambrane	72.–
	„	Füsse	90.–
6	„	Bonsole verziert	67,20
3	„	Füllungen	22,50
6	„	Fenster Chambrane mit Rosett	22,50
6	„	Füsse	22,50
6	„	Ionisch Säulencapitale	117,60
30 1/2 ^o	„	Zahnschnitt	238,14
30 Stück		Träger Console	135.–
13	„	Pilaster Capitale	127,40
6	„	Tregler Console	39,90
3	„	Füllungen	22,50
33	„	Tragstein Rosetten	69,30
48	„	Fenster Chambrane Ecke	100,80
8	„	Schlusssteine	33,60
6	„	„	33.–
Összesen			3821,26 forint értékben.

Zsolnay Vilmos már a pesti Nemzeti Színház építésénél is pályázott az épület díszítő- és formaelemeinek szállítására, s reménykedett, hogy „földije” Szkalnitzky megbízása őt is munkához juttatja e jelentős épületeken, de a fővárosi építészeti piacra csak a bécsi 1873-as kiállítási eredményei után sikerült betörnie, a Szkalnitzky tervezte Fechtig bérházon. Ezt követően Ybl Miklós Várkertbazarján már színes mázas épületkerámiával feltűnőbben és hatásosabban jelentkezett.

A Baranya megyei Levéltárban sikerült azonosítani Szkalnitzky születési helyét: az első világháború után elcsatolt egykori baranyai háromszögben, Baranyában (ma Popovac) közelében, annak egyházközségéhez tartozó Lak puztán (ma Knezevo?) a bélyei uradalom majorságában született 1836. máj. 6-án. Sisa lokalizálása itt téves, mert a helyet a Pécs közeli Geresdlakkal, az egykori Püspöklakkal azonosította, ez már csak azért sem lehetett az építész születési helye, mert az adott időszakban püspöki birtok volt (ld. Fényes Elek: Magyarország s a hozzá kapcsolódó tartományok mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben, Pest 1841. 42. és 46. műve szerint is, amelyre Sisa is hivatkozik), Szkalnitzky apja pedig Albert és később Károly főherceg bélyei uradalmának ispánja volt. Így érthető, hogy a geresdlaki plébániai anyakönyvekben sem találta nyomát a szerző a születés, ill. keresztelés tényének. A Baranya megyei Levéltárban Dr. Rajczi Péter és Bodor Mihály levéltárosok Bán anyaegyház keresztelési anyakönyvében megtalálták Szkalnitzky szüleire és születésére vonatkozó, Sisa könyvében is helyesen szereplő adatokat. Ugyanott egy 1838-as kiadású Baranya Vármegyét ábrázoló térképen Lak jelölve van, a mai országhatárállomás, Udvard közelében.

Szkalnitzky építészeti és emberi alakjának, sorsának szentelt fejezettel zárul a könyv: a feszült munkatempó, anyagi gondok, a párhuzamosan folyó építkezések és tervezési feladatok összeropantották e fényes alkotói szellemet. Sisa sok apró adattal érzékelteti, hogy valószínűleg tekintélyes számú rajzoló, munkatársat is foglalkoztathatott a Szkalnitzky és Koch iroda. Itt kezdte pályafutását Hauszmann Alajos is, aki forrásértékű visszaemlékezést írt mesteréről. Ezeknek az irodáknak működéséről, számos jó rajzkészségű szereplőjéről, stílusigazgatójáról is sok értékes információt hozott e monográfia. A művek jegyzékében megtalálhatók az épületek pontos lelőhelyei. Hely- és személynévmutatók, angol nyelvű összefoglalás és képlista teszi a nemzetközi szakirodalom számára használhatóvá, annak figyelmére méltóvá a könyvet.

Mendöl Zsuzsanna

MEGVÁSÁROLHATÓ ÉS MEGRENDELHETŐ KIADVÁNYAINK

MTA Művészettörténeti Kutató Intézet titkársága,
Budapest, Úri u. 49. 1014. Postacím: 1250 Budapest I. Pf. 27.

Ars Hungarica

(A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézetének közleményei 1973-)

A korábbi számok még megvásárolhatók.

Művészettörténeti Füzetek

14. GERVERS-MOLNÁR Veronika: Sárospataki síremlékek. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983. 71 Ft

15. Cs. DOBROVITS Dorottya: Építkezés a 18. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983. 64 Ft

Iratok a magyar képzőművészet történetéhez

1. füzet, 1945. A forrásanyagot válogatta és a füzetet szerk. Kiss Dezső. Bp., 1973. 30 Ft

Acta Cassae Parochorum

7. füzet, Erdélyi. váci és veszprémi egyházmegye 1733-1779.: művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte: Bónisné Wallon Emma, Sprenger Mária. Bp., 1980.

Urbaria et Conscriptioes

5. füzet, 51-70 fasciculus: művészettörténeti adatok: Abos-Zsujta. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1979. 50 Ft

7. füzet (1-2.), 101-200 fasciculus: művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1984. 120 Ft

8. füzet, 201-250 fasciculus: kiegészítések az 1-250. fasciculusok anyagából. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1990. 120 Ft

Önálló kiadványok

Csatkai Endre: Kazinczy és a képzőművészetek. (1925). Az előszót Zádor Anna, az utószót és képválogatást Rózsa György készítette. Szerk. Galavics Géza, Bp., 1983. 70 Ft

Fülep Lajos egybegyűjtött írások I. Cikkek, tanulmányok 1902-1908. Szerk.: Timár Árpád, Bp., 1988. 100 Ft

Fülep Lajos egybegyűjtött írások II. Cikkek, tanulmányok 1909-1916. Szerk.: Timár Árpád, Bp. 1995. 780 Ft (Áfa-val)

Rozgonyi Iván: Párbeszéd művekkel. Interjúk 1955-1981. Szerk.: Bobrovsky Ida. Bp., 1988. 135 Ft

Váradi kötdorédek, Szerk.: Kerny Terézia. Bp., 1989. 120 Ft

Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts. Szerk.: Marosi Ernő. Bp., 1989. 80 Ft

Fülep Lajos levelezése I. 1904-1919. Szerk.: F. Csanak Dóra. Bp., 1990. 160 Ft

Fülep Lajos levelezése II. 1920-1930. Szerk.: F. Csanak Dóra. Bp. 1992. 336 Ft (Áfa-val)

Fülep Lajos levelezése III. 1931-1938. Szerk.: F. Csanak Dóra. Bp. 1995. 820 Ft (Áfa-val)

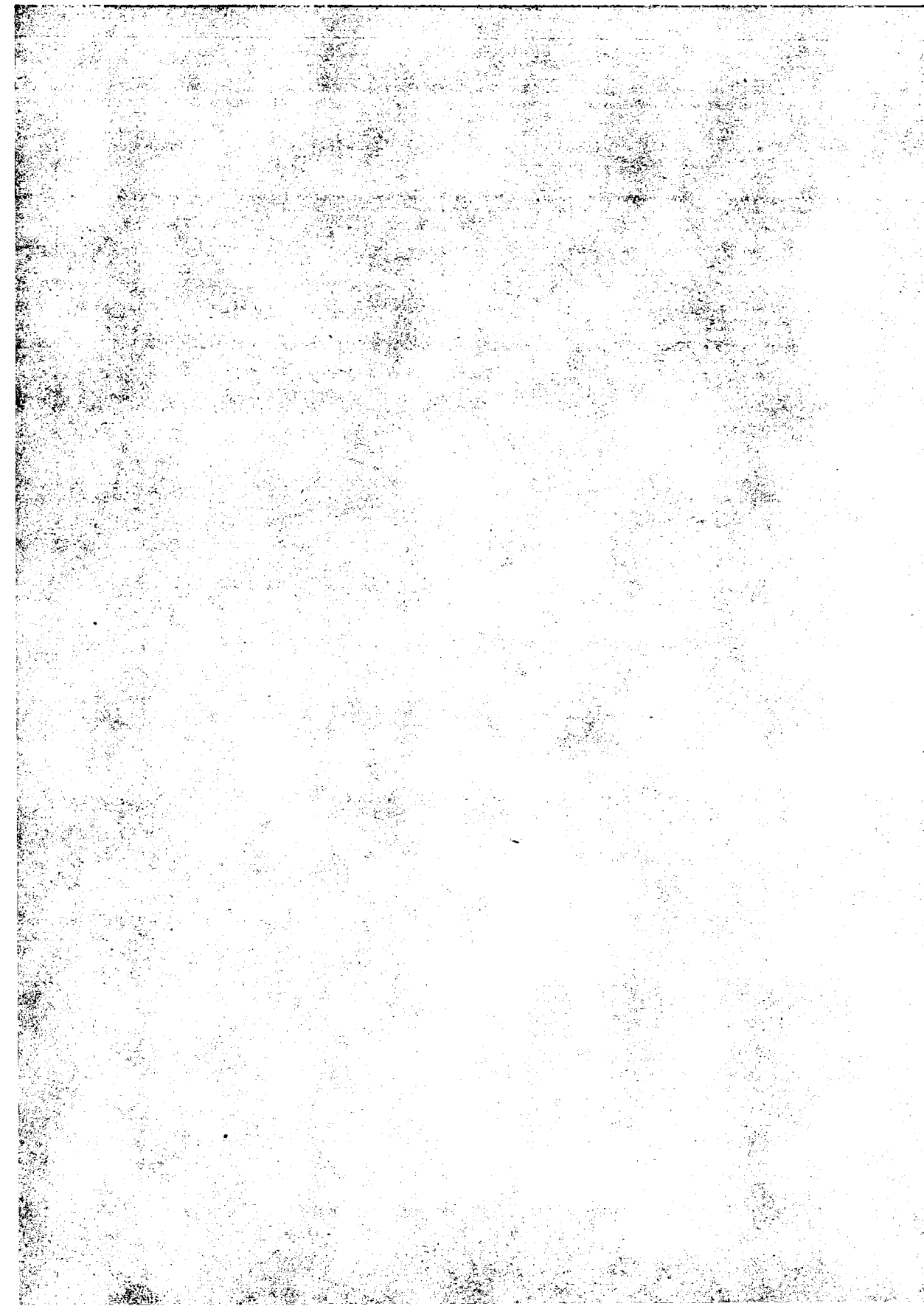
Henszlmann Imre: Válogatott képzőművészeti írások. Szerk.: Timár Árpád. Bp., 1990. 200 Ft

Oltványi Imre: Művészeti krónika. Összegyűjtött képzőművészeti írások. Bp. 1991. 224 Ft (Áfa-val)

Takács Imre: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Bp. 1992. 330 Ft (Áfa-val)

A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században. Kiállítási katalógus. Szerk.: Szabó Júlia és Majoros Valéria. Bp. 1992. 500 Ft (+ Áfa)

Dr. Hoffmann Edit: Régi magyar bibliofülek. Hasonmás kiadás és újabb adatok. Szerk.: Wehli Tünde. Bp. 1992. 350 Ft (+ Áfa)



ARS
HUNGARICA
1996

2

SZERKESZTI	SZENTESI EDIT MÉSZÁROS F. ISTVÁN
SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG	DÁVID FERENC GALAVICS GÉZA MAROSI ERNŐ PATAKI GÁBOR TÍMÁR ÁRPÁD
SZEMLE	WEHLI TÜNDE

Felelős kiadó az Intézet igazgatója
MTA Művészettörténeti Kutató Intézet

ARS HUNGARICA

XXIV. évfolyam 2. szám

1996

A Magyar
Tudományos Akadémia
Művészettörténeti
Kutató Intézetének
Közleményei
Bulletin of the
Institut of
Art History of the
Hungarian Academy of
Sciences

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Róka Enikő: Pecz Samu Szilágyi Dezső téri református temploma és a protestáns centralizáló templómépítészeti hagyomány 117
- Alexandru Avram – Dávid Ferenc: A nagyszebeni Brukenthal palota belső díszítése 177
- Horváth Hilda: Gróf Pálffy János (1829–1908) pozsonyi palotájának berendezése 189

DOKUMENTUM

- Sas Péter: Kolozsvár látképei a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának gyűjteményében 207
- Szakács Béla Zsolt: Egy levelezőlap a Szentkoronáról 219

SUMMARIES

SZEMLÉ

Szilárdfy Zoltán: Kovács Péter – Szelényi Károly: A barokk Székesfehérvári várt.	223
Kerny Terézia: Szent László népi tisztelete	231
Mikó Árpád: Csonka Ferenc 80. születése napjára	237
Mendöl Zsuzsanna: Ferkai András: Buda építésze a két világháború között	241
Szabó Júlia: Haulisch Lenke: Scheiber Hugó	245
Vekerdi László: Fülep Lajos: Egybegyűjtött írások II.	249

NEKROLÓGOK

Aradi Nóra: Dr. Lánicz Sándor (1919–1995)	255
Kerny Terézia: In memoriam Dénes Zsuzsa (1919–1996)	257

ERRATA	259
--------------	-----

SUMMARIES / ZUSSAMENFASSUNGEN

Enikő Róka: Samu Pecz's Calvinist Church at Szilágyi Dezső Tér and Centalising Tendencies in Protestant Architecture	172
Alexandru Avram – Ferenc Dávid: Interieurs im Palast Brukenthal zu Hermannstadt	186
Hilda Horváth: Der Preßburger Palast von Grafen János Pálffy (1829–1908)	205

Róka Enikő

PECZ SAMU SZILÁGYI DEZSŐ TÉRI REFORMÁTUS TEPLOMA ÉS A PROTESTÁNS CENTRALIZÁLÓ TEPLOMÉPÍTÉSZEI HAGYOMÁNY

Pecz Samu 1888-ban a debreceni Kossuth utcai református templom elkészülte alkalmából tanulmányt jelentetett meg a protestáns templomok építéséről a *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyé*-ben. Ebben összefoglalta a protestáns templomépítéset problematikáját, és közölte azt az ötszög-alaprajzú ideáltervet, amiből később a Szilágyi Dezső téri templom született. A közölt alaprajzon az ötszög négy oldala karéjokkal, ötödik oldala rövid hajóval bővített, középpontjában az Úr asztala, a bejárattal szemben levő pillér előtt a szószék áll.

Hogyan jutott el Pecz a geometriai és liturgikus középpont egybeszerkesztéséhez? Milyen okai és milyen hagyományai vannak a centrális alaprajznak a protestáns templomépítészetben? Mi a különbség az evangélikus és református templomok belső elrendezése között, és miért éppen kálvinista templom számára tartotta ideálisnak Pecz ezt a formát? Vajon több évszázados protestáns tradícióhoz nyúlt vissza, vagy a liturgiai követelményekből kiindulva önállóan jutott el a centrális alaprajzhoz? Ezekre a kérdésekre kíséreltem meg választ találni dolgozatom első fejezetében, ahol Pecz Samu épületét az európai és magyar centralizáló protestáns templomépítészetrel együtt vizsgálom. Ebben a kitekintésben elsősorban az alaprajzok és a belső elrendezés elemzésére kerül sor. Noha a korabeli szakértő közönység igen nagyra értékelte Pecz Samu budai templomát, az építészettörténeti szakirodalom ezidáig nem foglalkozott vele. Fülep Lajos lesújtó kritikája után, 1942-ben Schulek János elismeréssel szölt ugyan a templomról, de részletes építéstörténetét azóta sem írták meg. Mennyiben változott az 1888-as eredeti alapséma a Szilágyi Dezső téri (korabeli nevén: Fazekas téri) templomon, milyen fázisokon keresztül nyerte el ma is látható végső formáját? Dolgozatom második fejezetében ezt a hiányt igyekszem pótolni.¹

I. Centralizáló törekvések a protestáns templomépítészetben

A francia hugenotta építészetben már a XVI. században megjelent a centrális alapformájú templom ideája, ami a XVII. és XVIII. század során számtalan variációban terjedt el Európa protestáns vidékeire.²

Leonhard Christoph Sturm (1669–1719), építész és matematikus, egyszersmind a protestáns templomépítészet első teoretikusa, a XVIII. század elején két könyvet jelentetett meg, melyekben megkísérelte összegyűjteni a lutheránus liturgia számára legmegfelelőbb alaprajzokat.³ Első e témában írt műve az *Architektonisches Bedencken von Protestantischer Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung* (Hamburg, 1712);⁴ másik munkája a *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen*

wohl anzugeben (Augsburg, 1718).⁵ Sturm traktátusai többnyire korábban már kialakult templomtípusokat közölnek, s metszetei így igen alkalmasak a felmerült centrális vagy centralizáló alaprajzi típusok áttekintésére.

Leonhard Christoph Sturm mindkét könyve egy-egy ideáltervén „L”-alaprajzú elrendezést mutatott be⁶, azzal a különbséggel, hogy az egyikben a templom kiszolgáló helyiségeit az „L” két szára által bezárt négyszög templomon kívüli részébe helyezte, célszerűen hasznosítva tehát ezt a területet is (3. kép). A traktátus megjelenésénél jóval korábban épült (1601 és 1608 között) az érdekes megoldású a freudenstadti templom, amit Heinrich Schickhardt tervezett, és amelynek „L”-alaprajzú terében a rövidebb oldalakon karzat fut végig. A szószerék itt a hosszabbik oldal sarkánál, az oltár és a keresztelőkút pedig a két szár találkozásánál, középen található.⁷ A Freudenstadtól nem messze fekvő svájci Wintersingenben, 1676-ban Daniel Hartmann tervezett a freudenstadtihoz hasonló „L”-alaprajzú templomot.⁸

A „keresztelrendezésű” templomtípus⁹ (4. kép) centrális jellege a karzatoknak köszönhető, valamint annak, hogy a padokat harántirányba, az oltárt pedig a hosszanti tengely közepére állították, így a rövidebb axis lett az épület fő tengelye. Ez az elrendezés Németországban már a XVII. században ismert volt (Zellerfeld, 1668), majd széles körben elterjedt a XVIII. századtól (Potsdam, *Garnisonkirche*, 1735).¹⁰ Svájcban néhány ehhez hasonló alaprajzú templom a centralizálás szempontjából jelentős. Így Maienfildben (1721–1724) és Wädenswilben (1764–1767, Hans Ulrich Grubenmann) olyan belső elrendezéssel találkozunk, ahol a szószerék a fő tengely végén, az Úr asztala pedig a két tengely metszéspontjában van, a geometriai és liturgiai centrum így egybeesik.¹¹

Az egyik legrégebbi, a centralizáló protestáns templomoknál is leggyakrabban alkalmazott alaprajzi forma a görögkereszt. Sturm 1718-as, második művében protestáns célokra alkalmasnak, ugyanakkor a prédikálószerék megfelelő elhelyezését tekintve problematikusnak ítélte. Rajzán (6. kép) pontozott vonal jelzi, hogy a hívők a keresztszárak mely szakaszából nem láthatják a szószerékoltárt, és hová nem lehet ezért karzatokat sem építeni.¹² Az 1712-ben publikált görögkereszt-alaprajzán (5. kép) a látást ily módon akadályozó sarkok eleve nem szerepelnek, az alaprajz formailag így a nyolcszöghöz közelít.¹³

A megépült görögkereszt alaprajzú templomokra általában jellemző, hogy a szószeréket az egyik négyzeti pillér elé állítják, úgy, hogy az a négy szárból egyaránt látható legyen. Ez a megoldás sem nevezhető ideálisnak, mert az oltárnál végzett szertartás bizonyos helyekről továbbra is takarásban marad. Ilyen belső elrendezésű a stockholmi Katarina templom (1656–70); Hirschberg (1709–18); Landeshut (1730 k.) és Krisztiána (1695–1699) temploma,¹⁴ vagy például a hamburgi Szent Mihály templom (1751–1762, Leonhard Prey és Ernst Georg Sonnin).¹⁵ Ez utóbbi centrális belső térhatását valójában a pillérek között végighullámozó karzatainak köszönheti, amelyek a liturgiai középpontok felé irányítják a hívők tekintetét.

Invenciózusan oldotta meg a görögkereszt formájából adódó problémát Georg Bähr a Forchheimi templomon (1719–1721).¹⁶ Tervén a kereszt szárait rövidebbre vágta, így azokból még látni lehet a másik két szárnyban történő eseményeket. Ezért nem volt már szükség a szószerék és az oltár szétválasztására sem, mert ezek

a hagyományos szószékoltárban egyesülhettek. A belső térhatást, a hamburgi templomhoz hasonlóan megváltoztatta a karzat, aminek nyolcszögű alapformája palástolta a kereszt alaprajzot, de kihangsúlyozta a négyezetét. A drezdai *Frauenkirche* (1722) esetében Georg Bähr ugyanezt az alaprendezést képzelte el, de a templom tervét 1726-ban megváltoztatta: a görögkereszt helyébe sarkainál lemetszett négyezetet tervezett, a karzat alapformáját pedig nyolcszögből körré alakította. Itt a földszinten a szószék és az oltár irányába néző padok ívesen sorakoznak egymás mögött. A szószéket és az oltárt azonban Bähr elválasztotta egymástól: az oltárt a több lépcsővel megemelt kórusba helyezte, míg a szószéket a lettner középre. A gyülekezeti tértől ilyen erőteljesen elkülönített liturgikus központ a katolikus tradíció továbbélésére utal, noha a protestánsok általában inkább a tér egységesítésére törekedtek.¹⁷

Görögkereszt alaprajzból indult ki Hendrik de Keyser is, az amszterdami *Norderkerk* (1620) tervezője, de a görögkeresztet egészen másként fogta fel, mint a korábbi esetekben. Fontos különbség, hogy ez a templom a korábbiakban leírtakkal ellentétben református, így az Úr asztalát szabadabban helyezhette el mint az evangélikusok az oltárt. Hendrik de Keyser az alapformát csak annyiban változtatta meg, hogy a négyezet sarkait levágta és helyükre oszlopokat állított. Az egyik oszlop elé helyezte a szószéket, eléje pedig az Úr asztalát – egyetlen kultikus centrumot hozva létre ezzel az épület központi terében. A padok helyét a négyezetben koncentrikusan jelölte ki, úgy, hogy a kör középpontja a szószék legyen.¹⁸ Ezzel a belső tér nemcsak a liturgiai központ köré szerveződött, de olyan új, átlós tengelyt is kapott, ami teljesen megváltoztatta az épület irányát. Ilyenfajta, az épület axisaitól különböző, sőt azokat ellenpontoszó tengelyre eddig még nem volt példa. A belső tér önálló életre kel, az építész kihasználja az alaprajz adta lehetőségeket, és mindezt szigorúan liturgiai követelmények jegyében teszi: mindenki a szószékre és az Úr asztalára koncentrálhat. A kereszt-alak, amely spirituális jelenése miatt vált a templomok alapformájává, itt már alárendelődik a funkcionalitásnak, elveszti szimbolikus tartalmát.

Tipikusan a protestáns liturgia igényeit elégíti ki a görögkereszt alapformából az egyik szár elhagyásával kifejlesztett „T”-alaprajzú templomtípus. A szószék és az oltár itt a hosszabbik szárny egyik oldalának közepén van, s így ezekre mind a három szárnyból rálátás nyílik. Ilyen például a grossenhaini templom (1731–1735), vagy a berlini Péter-templom (1730–1733).¹⁹ Egymással hegyesszöget bezáró rövidebb szárnyakkal épült 1766-ban a norvégiai Holmerstrand temploma, ahol a „négyezet” így háromszög alakú lett.²⁰ Az „Y”-alapforma egyik rövidebb szárnyában az oltár, a bejárati hajó végénél – a háromszög egyik csúcánál – a szószék van elhelyezve. Belső elrendezése nem sokban tér el a görögkereszt alaprajzú templomok belső elrendezésétől, és egyben ugyanazokat a problémákat veti fel: a szószéken prédikáló lelkész mindenholon látható, az oltárnál végzett szertartás viszont nem. Ez az alaprajz ugyan lehetővé tenné a tér teljes központosítását is, de az evangélikusok az oltárt az épület egyik fala előtt helyezik el, soha nem a templom centrumában.

A következő templomtípus az ovális-, illetve kör-alaprajzú. Az ellipszis-forma a XVII. században vált kedvelté Svájcban, német területeken pedig a XVIII. században terjedt el.²¹ Az elliptikus alaprajz korai példája Abraham Dünz, 1667-

ben épített temploma Chêne-Paquier-ben, ami a *Temple de Paradis* (1. kép) hatását tükrözi, de míg ott az ovális hosszabbik tengelyének végén, a padsorok előtt van a szószék, itt az ellipszis rövidebbik tengelyének végén a fal elé került. A körbefutó karzatok nem a falra erősített konzolokon támaszkodnak, hanem az épület két oldalán, két-két oszloppal alátámasztva.²² Jean-Louis Calandrini, genfi matematikus és építész, az ovális alaprajzú templomot 1755-ben jó akusztikája, megfelelő befogadóképessége és olcsó kivitelezhetősége miatt propagálta, s ez nyilván hozzájárult Svájcban a forma XVIII. századi alkalmazásához és továbbfejlesztéséhez.²³ A horgeni templom (1780–1781, Jakob Haltiner) alaprajza az ellipszis körszegmensekkel bővített változata, a római *San Carlo alle Quattro Fontane* alaprajzához hasonló. A szószék a hosszabbik fal elé, az Úr asztala pedig immár a két tengely metszéspontjába, a templom geometriai középpontjába került. A három oldalán karzatokkal bővített épületben a padok elrendezése és karzatai egyaránt a két liturgiai központ felé irányulnak.²⁴

Sturm 1712-ben írott traktátusában közölt egy kör alaprajzú lutheránus templomot is (7. kép), s ezzel valószínűleg hozzájárult a típus elterjedéséhez.²⁵ David Vogel svájci építész Bernini és Borromini római templomai, valamint Sturm 1712-es műve hatására készített ovális templomterveket az 1780-as években.²⁶ Két ilyen rajzán az ellipszis mindkét beállítását megtalálhatjuk; a hosszanti- és a kereszttenyest is.

A kör és ovális alaprajzok népszerűvé válásában szerepe volt Sturmnak is, de elterjedésük német területen a klasszicizmus korára esik, és inkább a korszak stílusával függ össze. Ebben az időszakban ugyanis katolikus templomokat is gyakran építettek kupolával fedett rotunda formájára. Ovális alaprajzú a német történelemben oly nagy szerepet játszó frankfurti Pál-templom (1787–1833), amelynek belsejében az íon oszlopsor egyszintes karzatot hord. Az egyik hosszabbik ív közepén található az oltár és a szószék, az ülőpadok koncentrikusan vannak elhelyezve, a rálátást a karzatokon és az oszlopok mögött a padok lépcsőzetes kialakítása biztosítja. Hasonló elrendezésű a potsdami francia reformátusok temploma, melyet 1752-ben fejeztek be.²⁷ Ennek a típusnak egy skóciai párhuzama is ismert, az Andrew Frazer által 1784-ben épített Edinburgh-i *St. Andrew*-templom.²⁸

Az amszterdami Luther-templomot (1666–68)²⁹ Sturm a legnagyobb olyan templomként említette, amelyben a lelkész prédikációját is hallani lehet, és őt magát is megfelelően látni.³⁰ Az épület közepét teljes kör jelöli ki, amit háromnegyedrészt egy nagyobb sugarú kör övez. A kettő között koncentrikusan vannak elhelyezve a padok, az ókori színházak mintájára. Az egész fölött kétszintes karzat emelkedik.

Sturm még két alaprajzot ajánlott traktátusában. Egyik tervén négyzet alakú négy saroktoronnyal képzett épületet vázolt (8. kép), aminek különlegessége a hét bejárat. Az oltár és a szószék ezen a terven a bejáratl szemben levő falnál kapott helyett, a karzatokat félkörívben elhelyezett oszlopok támasztják alá. Az oszlopok mögött, a földszinten és az első empórium szinten Sturm a padokhoz vezető közlekedési járatokat tervezett, hogy kiküszöbölje ezzel a takarást. A következő oldalon ugyanennek a belsőnek különböző változatai szerepelnek, mintegy azt illusztrálva, hogyan kell a padokat a karzat oszlopaitól függően úgy elhelyezni, hogy a lelkész mindenhol jól látható legyen.³¹

Sturm mindkét könyvében foglalkozott a háromszög-alaprajzú templom tervezésével. Az 1712-es terven (9. kép) az egyenlő oldalú háromszög egyik oldalának közepén tornyot helyezett el, vele szemben belül, a háromszög egyik csúcsánál az oltárt, a bal oldali fal közepén a szószéket, szemben pedig az urasági karzatot. A szószéket és az oltárt szétválasztotta, így a liturgiai központokat nem vonta össze kultuszközponttá.³² 1718-ban kiadott könyvének ábráján (10. kép) az oltár újra egyesül a szószékkal, és immár nem a háromszög csúcsában, hanem annak egyik oldalán, középen található. Így két fal mentén húzódhat karzat, ami a templom befogadóképességét tekintve nem mellékes szempont. Még inkább tágítható a tér az oldalfalak kikerekítésével, ahogy az ugyanazon a lapon szereplő második rajz mutatja.³³

A XVII–XVIII. században épült lutheránus és kálvinista templomoknál egyaránt sokféle centralizáló alaprajzi típusal találkozhatunk. Ezeknek elterjedéséhez minden bizonnyal hozzájárultak Sturm művei. A templomok belső terében domináns szerepe volt a karzatnak, ami a barokk korban a templom alaprajzától részben függetlenedett, megváltoztatva a térélményt. Ez a megoldás, noha eredendően célszerűsége miatt alkalmazták, a XVIII. században önálló életre kelt, mozgalmassá és egyben összetettebbé tette a belső tereket. Ezek az empóriumok ugyanakkor felvetnek egy másik problémát is: ellentétben a többnyire konzolokkal a falra épített hugenotta karzatokkal, itt oszlopok, vagy pillérek támasztják alá őket, s ezek nemcsak megosztják a belső teret, de bizonyos helyekről a kilátást is akadályozzák.

A klasszicista protestáns templomok alaprajza egyszerűbb, karzatainak kialakítása higgadtabb, az itt tárgyalt épületek esetében az alapformát követi. A lutheránus templomokban a kultuszközpont az épület középpontjához képest mindig excentrikusan helyezkedett el, de bizonyos kálvinista templomok esetében a teljes térközpontosítás is megvalósult, a liturgiai és geometriai középpont egybeesett, kifejezve az épület alapstruktúrájának és funkciójának összefüggését.

A XIX. század – az eisenachi szabályzat

A XIX. század első felében az alaprajz és a belső térképzés szempontjából nem jelentek meg új típusok. A már vázolt alapformák és belső elrendezési elvek éltek tovább. Svájcban Meisterschwanden templomának (1819–1820, Jost Kopp) keresztelrendezésű, nyújtott nyolcszögű alaprajzán. Az usteri református templom (1823–1826) „T”-alaprajzú, a két tengely metszéspontjában az Úr asztalával. A neuenburgi *Saint-Sulpice* (1820) alaprajza ellipszis. Heidenben (1838–1840) Felix Wilhelm Kubli az ismertett keresztelrendezésű megoldást alkalmazta.³⁴

Karl Friedrich Schinkel 1816-os tervein, amelyeket a berlini Péter-templomhoz készített, az utóbbi típus jelenik meg, azzal a változtatással, hogy míg a belső elrendezés hosszanti irányú, az oltárt a rövidebb oldal végébe, az empóriumot tartó oszlopok elé helyezte.³⁵ Berlin egyik elővárosába, Oranienburgba tervezett templomának (1828) alaprajza kívül kör, belül tizenkétszög, háromszintes empóriummal, az oltár mögött álapszissal. Ugyanezen épülethez készített másik

rajzán, ahol az előzőhöz hasonló kórus látható, Schinkel a görögkereszt és a „T”-alaprajzú protestáns templomok hagyományához nyúlt vissza.³⁶ A potsdami *Nikolaikirche* 1829-ben készített tervén a görögkereszt rövidebb szárú, kórossal bővített változatát láthatjuk.³⁷ Ugyanakkor Schinkel 1821 és 1825 között épített *Werderkirche*-je megelőlegezi a század második felében bekövetkezett változásokat.³⁸ Itt a középkori építészet formakincsét felhasználva egyhajós, poligonális záródású kórossal és körüljáróval képzett templomot hozott létre. Az oltárt a kórusba, a szószéket nagyjából a hajó közepére helyezte. A körüljáró fölött mindenütt karzatot futtatott körbe, a szószék elhelyezése még a kereszt tengelyű templomok belső elrendezését idézi.

Még tisztán centralizáló kísérletet tett August Stüler, az 1852–1855 között épült berlini *St. Markuskirche* evangélikus templomán: a nyolcszögletű térben a koncentrikusan elhelyezett padok fölött vasoszlopok tartják a körbefutó empóriumot.³⁹ Az oltár a különálló kórusban, a szószék a gyülekezeti térben van. Ilyen önálló centrális térrel a protestáns építészetben a követő évtizedekben azonban a legkritikább esetben találkozunk.⁴⁰

A protestáns templomépítészetbe a romantika korszaka hozott igazi változást. A középkori építészet értékelésével párhuzamosan megjelent az az igény, hogy a templom szakralitását esztétikai eszközökkel is kifejezésre juttassák. Az első restaurátor generáció számára immár a középkori katedrálisok jelentették a templom adekvát formáját. E szemlélet hatása a század közepétől épült templomokon jelentkezett, természetesen nemcsak a díszítményekben és szerkezetekben, hanem az alaprajzokon is.⁴¹ Ettől fogva profán jellegük, színházhoz és koncerttermekhez való hasonlatosságuk miatt elvetették a korábbi centrális, kórus nélküli templomformákat, és ideális elrendezésű templomnak a hosszházas, háromhajós és poligonális záródású kórossal képzett épület számított. E felfogás jegyében utasították el az 1856-os drezdai keresztény művészeti konferencián a korábbi protestáns centrális hagyományt.⁴²

Az új építési elveket 1861-ben, az *eisenachi szabályzat*-ban fogalmazták meg: eszerint a templomok hosszházasak és megemelt kórusúak kell legyenek, a szószéket a kórusban sem az oltár előtt, sem fölötte nem szabad elhelyezni, hanem a hajó (több hajó esetében a főhajó) és a kórus között kell állnia az egyik oldalon. Az épületet az *eisenachi szabályzat* szerint keletelni kell, nyugaton, vagy a kórus mellett pedig tornyot kell alkalmazni, mert kívülről ez is a szakrális jelleget erősíti. Nem szabad elhelyezni több empóriumot egymás felett, a karzatoknak pedig úgy kell kétoldalt végighúzódnuk, hogy nem nyúlhatnak be a kórusba, és nem zavarhatják meg a templom átláthatóságát.

A stilisztikai szempontok funkcionális elvek fölé helyezése, alaprajzi és belső elrendezésbeli változtatásokat vont maga után. Jól bizonyítja mindezt az *eisenachi szabályzat* következő mondata: „A keresztény templomépület méltósága megköveteli a történetileg kialakult keresztény építéstílushoz való csatlakozást, ezért ajánlatos a hosszházas elrendezésben az ókeresztény bazilikán kívül a román, koragót és különösen a germán gót stílus követése.”⁴³

Bár a protestáns építészet korábbi időszakában is gyakori volt a hosszházas-kórusos elrendezés, a legjelentősebb templomok centrális formában épültek. A

XIX. század közepéig domináns szerepet játszott a funkcióból kiinduló szabad téralakítás: a centrális alaprajz és a centralizáló belső térképzés. Az *eisenachi szabályzat* historizáló szemlélete a reformáció előtti korokhoz nyúlt vissza, megszüntetve ezzel a protestáns és katolikus templomok alaprajzai közötti különbségeket. Az *eisenachi szabályzat* eltörölni igyekezett azt a rendkívül színes, gazdag és változatos építészeti hagyományt, ami a protestantizmusra oly jellemző célszerűségi elvben gyökerezett. Több évszázad kutatása hullott porba, még akkor is, ha bizonyos funkcionális gondolatok továbbéltek, és szerencsés esetben az előírt szabályok figyelembevételével újabb formák kialakításához, illetve bizonyos centralizáló elvek hangsúlyozásához vezettek.

Különös kivétel a Reims-i metodista templom, amit Alphonse Gosset épített 1876-ban. Amikor Gosset nyolcszögű formát alkalmazott, a metodista liturgia igényeiből indult ki, hiszen az volt a cél, hogy a hívőket a prédikáló köré csoportosítsa oly módon, hogy mindenki lássa és hallja az igehirdetőt. Ugyanakkor ez a centrális forma, a metodisták puritán igényeinek megfelelően, díszítés nélkül is monumentális összhatást tudott biztosítani. A szinte kizárólagosan központi szerepet játszó szószéket az apszisban magas karzatra emelték, a szemben levő padokról a prédikáló mindenhol jól látható volt.⁴⁴ Jules Bourdais, a Négrepelisse-i protestáns templom, 1869-ben a konstrukció költségei miatt vetette el a kör alaprajzot, és alakított ki inkább rövid és széles szárakkal, nagy négyezettel képzett görögkereszt alaprajzú teret. A cél bevallottan itt is az volt, hogy a lehető legtöbb hívő a szószék körül csoportosuljon, s ebből kiindulva Bourdais logikus következtetéssel jutott el ehhez a centrális formához.⁴⁵ Sturm első négyzetes templomtervéhez hasonlít a Rischman testvérek által tervezett párizsi *Temple de la Nouvelle Jérusalem* (1886): az oszlopokkal alátámasztott empórium itt is íves, a padok elrendezése a lapos apszisban elhelyezett liturgiai központokat hangsúlyozza.⁴⁶

Minden bizonnyal nem véletlen, hogy a fönti centralizáló törekvések kizárólag Franciaországban bukkantak fel, hiszen az építészek kezét megkötő *eisenachi szabályzat* jobban hatott Németországban és Svájcban.

Az *eisenachi szabályzat* szellemében készült Johann Otzen lipcsei Plagwitz temploma, 1888-ban. Az építész az egyhajós teremtemplom formáját választotta, poligonálisan záródó kórossal. A hajó bevont támpillérei alatt közlekedési járat, fölötté keskeny empórium húzódik. A kórus-záródás formájától eltekintve ez az alaprajz az altonai *Sankt-Petri-Kirche* templomán (1880–1883) már kidolgozott sémát követte, igazi érdekessége a bevont támpillérek használata.⁴⁷ Ha ugyanis Otzen egyhajós templomot tervezett volna, az empóriumot nem tudta volna a hosszában helyezni; ha viszont háromhajós megoldást alkalmazott volna, a mellékhajókból az oszlopok miatt nem lehetett volna látni az istentiszteletet. A belső támpillérek között viszont keskeny karzatokat tudott elhelyezni, alatta pedig biztosítani tudta a padokhoz való közlekedést. Olyan „redukált mellékhajók” jöttek így létre, melyek végső soron Schinkel *Werderkirche*-jére vezethetők vissza. Mint látni fogjuk, Pecz Samu 1888-as templomtervén is felbukkan a kettős funkciójú „redukált mellékhajó” (itt viszont nem bevont támpillérekkel kialakítva), ami a Fazekas téri templomon már csak a közlekedési folyosó szerepét tölti be. Ami bizonyos: ezt az elrendezést együttesen hívták életre a célszerűségtől távol álló

követelmények, illetve a célszerűségekre való törekvés. A funkcionális elvek továbbéltek, még ha más eredményekre vezettek is, mint korábban.

Az *eisenachi szabályzat* ugyan irányadóvá tette a hosszanti alaprajzot, de nem rendelkezett a keresztházról. Így az építészeknek lehetőségük adódott a centralizáló elgondolásokhoz való visszatéréshez. Az 1870-es évektől jellemzővé vált a keleti rész: a négyzet és a keresztház hangsúlyozása. Ilyen kereszthajóval és nagy négyzeti térrel épült 1876 és 1880 között a Berlin melletti Steglitz lutheránus temploma (Gette), vagy Johann Otzen berlini Szent Kereszt-temploma (1878–84), ahol ismét a redukált mellékhajó típusával találkozhatunk. A wiesbadeni *Bergkirche*-vel és az altonai *St. Johanneskirche*-vel kapcsolatban (Johann Otzen) már a korabeli kritikusok észrevették, hogy az alapelgondolást az irányította, hogy a hívők az oltár, illetve a szószék köré csoportosuljanak. Még radikálisabban kiemelt – karzatai révén nyolcszögű – négyzetet tervezett August Orth a berlini *Dankeskirche*-hez (1882).⁴⁸ A strasburgi evangélikus *Garnisonkirche* pályázatára 1890-ben beérkezett három terv is az ilyen alaprajzok elterjedtségét bizonyítja.⁴⁹

A hosszázás elrendezés centralizálásának következő fokát a poligonális kórossal, keresztházzal és rövidített hosszhajóval képzett templomok képviselik. Dudweiler egyik tervén a görögkereszthez közelítenek a hossz- és keresztház arányai: a poligonálisan záródó, emelt szintű kórus és a kereszthajó olyan karéjos jellegű centrális magot alkotnak, amihez képest a hosszhajó már csak kiegészítésnek tűnik.⁵⁰ Ilyen alaprajzzal találkozunk Svájcban is, Zürich-Wiedikon református templomán, amit 1895–96 között épített Paul Reber; valamint a baseli *Pauluskirche*, Karl Moser által készített 1897-es tervén.⁵¹

Az 1880-as években új alaprajz-típus megszületését követhetjük nyomon, ami az előzőekhez hasonlóan nem szegi meg az *eisenachi szabályzat* hosszanti térképzésre vonatkozó utasításait, de a protestáns liturgiának megfelelőbb elrendezést igyekszik létrehozni. Olyan „aszimmetrikusan kéthajós” templomtéréről van szó, ahol valójában a hajó egyik oldalán egy mélyebb mellékhajót alakítanak ki. Így mindenhol látható marad a szószék és a kórusban elhelyezett oltár, a mellékhajó fölött pedig nagyobb befogadóképességű karzat húzódhat.⁵² E típus legkorábbi példája Aage B. G. von Kauffmann 1880-ban épített holzhauseni temploma.⁵³ Ugyanennek a típusnak késői megjelenése Pecz Samu városligeti fasori evangélikus temploma. A típus megteremtése ismét azt bizonyítja, hogy a gyülekezet igénye arra, hogy jól hallhassa és láthassa lelkészét, a dogmatikus elvek kijelölte kereteket feszegető új alaprajzok kialakításához vezetett.

A XIX. század vége – a wiesbadeni program

Az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején felerősödtek azok a hangok, amik az *eisenachi szabályzat* felülbírállását kívánták. Ez vezetett az 1891-es *wiesbadeni program* kidolgozásához, amit Veessenmeyer, wiesbadeni lelkész, először 1891-ben, majd a következő években több ízben is közreadott.

Ebben a programban a szószék és az oltár elhelyezésével és a templomok kialakításával kapcsolatban olyan alapelveket rögzítettek, melyek az *eisenachi*

szabályokkal szögesen ellenkeztek, és sok tekintetben a korábbi tradícióhoz kapcsolódtak. A kiindulópont az a megállapítás volt, hogy a protestáns templom a hívő közösség gyülekezési helye, és nem a katolikus értelemben vett szent hely. A gyülekezet és a lelkész egységét a tér egységének kell kifejeznie, tehát a protestáns templom többhajós osztása, illetve a hajó és a kórus elválasztása nem megfelelő megoldás. Az Úrvacsora szertartása nem történhet elkülönített helyiségben (kórusban), hanem a közösség színe előtt, a hívők számára látható helyen kell lefolynia. A szószéket az oltárral egyenrangúan kell kezelni, mert az Igében Krisztus az Úrvacsorával egyenértékű szellemi táplálékot nyújt.

A program nyilvánosságra hozásával megtört a jég: az építészek és teológusok előbb a sajtóban majd az 1894-es berlini templomépítési kongresszuson vitatkoztak a protestáns templomépítés elveiről. Itt ugyan nem született a wiesbadenihez hasonló egységes program, de azzal, hogy az építészek saját szabadságukat követelték a templomok kialakításában, és ennek nagy nyilvánosság előtt hangot is adtak, az *eisenachi szabályzat* hatása meggyengült.⁵⁴

Egyelőre nem tisztázott, milyen összefüggésben vannak az alábbiakban felsorolandó templomok a *wiesbadeni program*-mal, illetve a programot életre hívó regulatívum-kritikával, mindenesetre tény: az 1890-es évek elejétől olyan centralizáló templomokkal találkozunk, amilyenekre a korábbi évekből nem sikerült példát találni.

Az osnabrücki evangélikus templom pályázatára például, 1891-ben három centrális terv érkezett. A meghirdetett program alapkövetelménye szerint olyan templomra van szükség „amelyben a prédikáló minden helyről jól látható és hallható” kell legyen. A második díjat egy Doflein nevű építész nyerte el: tervén olyan rövid hajóval és poligonális záródású kereszthajóval képzett templom szerepel, melynek hajója annyira rövid, keresztháza pedig annyira hangsúlyos, hogy alaprajza valójában keresztelrendezésű, nyújtott nyolcszögnek tűnik. A szószéket és az oltárt Doflein ismét összevonva egy szinte csak jelzésszerűen elkülönített apszisban helyezte el, a padokat pedig koncentrikus ívekben alakította ki a liturgiai centrum körül úgy, hogy azok az egész kereszthajót elfoglalják. A harmadik és az első helyen díjazott terv egyaránt szabályos négyzetes alaprajzból indult ki. A harmadik helyezett O. March tervén igen egyszerű térképzéssel találkozunk: a földszinten a négyzet egyik oldalán helyezkedik el a szószékoltár, a karzat oszlopokra támaszkodik és mindhárom oldalon körbefut. A díjnyertes terv Reuter és Fischer építészek munkája lett: ezen a gyülekezeti tértől alig elkülönített kórus ismét jelzésszerű; a padokat a földszinten koncentrikusan helyezték el, az emeleten karzatot futtattak körbe.⁵⁵ E két utóbbi terv nem áll távol Sturm négyzetes templomaitól. Ez akár szimbolikusan is tekinthető: hosszabb megszakítás után újraélesztik a hagyományt, ismét felfedezik a régi vívmányokat.

Végezetül, a század legvégének centrális templomai között, szót kell még ejteni arról a különleges belső elrendezésű épületről, amit Wiesbadenbe tervezett Johann Otzen (egyik rajzának dátuma szerint) 1892-ben.⁵⁶ A templom alaprajza elsőre nem tűnik túl eredetinek: rövid hajóból és poligonális záródású – kereszthajósárák és apszis alkotta – háromkaréjos lezárásból áll, de az egész belső tér meg van fordítva: a szószék és az oltár nem a bejárattal szemben lévő kórusban van,

hanem a második előcsarnok belső falának támaszkodik. A körkörös elhelyezett padok a belépő felé néznek és nem háttal állnak, mint megszoktuk. Otzen így kívülről teljesen hagyományosnak tetsző templomot hozott létre, a belsőben pedig Sturm 1718-as háromszög-alaprajzához hasonló megoldást alkalmazott. Temploma külső és belső tere még inkább különvált, mint az amszterdami *Norderkerk*-nél, és tökéletesen kielégíti a protestáns templommal szemben támasztott igényeket – Otzen a XIX. század legeredetibb protestáns templomát alkotta meg.

A XIX. század közepén az eisenachi szabályozás következményeként megtört az alaprajzi elrendezés és belső térképzés egyik protestáns hagyománya. Ugyanakkor a megkötések és a részben továbbélő célszerűségi elv miatt olyan új, a regulatívumhoz alkalmazkodó, de a funkcionalitást szem előtt tartó elemek és alaprajzok is kialakultak, mint a redukált mellékhajó, illetve a kéthajós templom. A négyzet és a keleti rész hangsúlyozásával is a protestáns igényekhez próbálták igazítani a katolikus múltban gyökerező alaprajzokat, de mindig a hosszanti térből indultak ki, és korlátozott mértékben ezt formálták át.

Ezzel szemben Schulek Frigyes, illetve Pecz Samu a század nyolcvanas éveiben nem a hosszházat centralizálták, hanem centrális magból indultak ki, amihez hosszanti teret csatoltak.

Magyarországi protestáns templomépitészet a türelmi rendeletről 1870-ig

Hazánkban a protestáns templomok alaprajzaiban szinte teljesen egyeduralkodó a hosszházas elrendezés, így a centrális alaprajz-típusokat vizsgálva nem annyira hagyományokról, mint inkább kivételekről beszélhetünk. A középkorból átörökölt templomokat a belső tér rendezésével: a padok, a szószék és az oltár, illetve Úr asztala elhelyezésével, valamint karzatok révén centralizálták. A türelmi rendelet után épült templomok a korábbi hosszhajós típusok példáját követték. Ennek okát Bibó István a népi építészethez fűződő kapcsolatban és a katolikus templomok hatásában látta, illetve az ezekkel összefüggő technikai ismeretekben, valamint a presbitériumok konzervatív szemléletében.⁵⁷

A téglalap-alaprajzú református templomok jelentős részében a szószéket a hosszanti oldal közepére helyezték, a szószék elé pedig az Úr asztalát: a templombelső így keresztelrendezésű lett. Ugyanakkor a külsők, bár a bejárat a hosszabbik oldalon van, hossz tengelyű elrendezést sugallnak, mivel a tornyot a rövidebbik oldal közepére építették (Nagymeny, 1783; Tiszakeszi, 1784–87; Solt, 1787; Tokaj, 1822; Tiszapalkonya, 1858).⁵⁸ A belső fő tengely és a külső axis a belső tér centralizálása érdekében itt is elválik.

Kivételnek számít Magyarországon az elliptikus alaprajz, aminek meg nem valósult példája a soproni evangélikus templom terve, ahol Kiemnach Lajos pozsonyi építőmester az ovális alapforma hosszabbik tengelyének végébe tervezte az oltárt, ilyenformán a forma longitudinális karakterét érvényesítve.⁵⁹ Szintén ellipszoidból indult ki Kitzling György az 1804–1806 között épült kassai evangélikus templom esetében, de mivel a két tengely végeit kibővítette, valójában nyújtott görögkereszt-formát hozott létre. Előző példánkhoz hasonlóan, a liturgikus köz-

pont itt is a hosszabbik tengely végében van, a karzatok a másik három szárnyban találhatóak.⁶⁰

A Felvidéken több görögkereszt-alaprajzú evangélikus templom is van, ami német hatással magyarázható. A lakosság-telepítések révén utóbb ezek a templomtípusok megjelentek az Alföldön is.⁶¹ Görögkereszt-alaprajzú Késmárk 1743-ban épített fatemploma; a miskolci (1797); a besztercebányai (1800, Pollack Mihály); valamint a lőcsei (1823–1837, Povolny Antal János) evangélikus templom is.⁶² Az Alföldön ez az alaprajz-típus – egy hosszahajós templom átalakításának eredményeként – Békéscsabán jelent meg (1745, 1773, 1783).⁶³ A görögkeresztet választotta Hild József a ceglédi református templom alaprajzául (felépült 1871-ben). Itt a karzat a nagy négyezeti térhez képest kevésbé mély épületszárnyakban húzódik; a centrális középtér igen hangsúlyos; a szószék és az Úr asztala az egyik négyezeti pillér előtt áll. Rados Jenő a ceglédi templomot a görögkereszt-alaprajzú lovasberényi plébániatemplommal hozta kapcsolatba, és a következőképpen jellemezte: „Hild a ceglédi templomban a legigénytelenebb eszközökkel, de biztos tudással és művészi megérzéssel oly centrális templomteret alkotott, amely fennkölt derűjével, harmóniájának megnyugvást árasztó emelkedett hangulatával a református templomépitészet egyik leg tisztább példájának tekinthető.”⁶⁴

A század második felében is találkozunk ezzel a formával, Ybl Miklós kecskeméti evangélikus templomán (1862–1863), amelynek belsejében a keresztszárnyakban elhelyezett empóriumokat öntöttvas oszlopok tartják.⁶⁵ Szintén vasoszlopok hordják a karzatokat a görögkereszt alaprajzú hajdúhadházi református templomban, amit 1868-ban Szkalnitzky Antal tervezett.⁶⁶ Mivel itt a bejárattal szembeni szárnyat az építész a földszinten lezárta, és csak az emeleten nyitotta meg egy karzattal a négyezet felé, a földszinti alaprajz valójában „T”-alakúvá változik.

Kör alaprajzú Péchy Mihály 1803-ban készített első terve a debreceni templomhoz, ahol az oldalfalat egy nagyobb, a karzatot pedig egy kisebb sugarú kör jelöli ki, és a két kör közös középpontjában helyezkedik el a „katedra”, azaz a szószék. Péchy a kör választását így indokolta: „a templomnak kereknek kellett volna lenni, mert a mi isteni szolgálatunk szüksége nem a szegletekben való áhítatosságban áll, hanem a papnak látásában és hallásában koncentrálódik. Már pedig a kerek templom periferiájának akármely pontumában tetetődik a katedra könnyű a székeket úgy rendezni, hogy a hallgatók lássák és hallják.”⁶⁷ Péchy tervét végül is a konzisztórium elutasította, és helyette „tsinos együgyű [...] szegletes templom” építését határozta el;⁶⁸ 1805-ben pedig – Péchy további terveinek elutasításával párhuzamosan – Thalher József pesti építésztől is kértek rajzokat. Thalher keresztelrendezésű alaprajzot készített, és megvalósult templomépülete többszörös változtatások után ezt az alapelgondolást követte.⁶⁹ A debreceni református nagytemplomról Beregszászi Pál 1823-ban metszetet készített, és ezt használta fel Winkler György építőmester a kolozsvári „kétágú templom” építéséhez. A nagyváradai református templom (1835, Szász József) szintén a debreceni mintájára épült.⁷⁰ A „T”-alaprajzú orosházi templom 1786-ban bővítés nyomán nyerte el mai formáját, a tér centralizálása összefügghet azzal, hogy a település lakói túlnyomórészt a Felvidékről Alföldre átszármazott evangélikus tótok voltak.⁷¹

Nemcsak az építész személyét illetően bizonytalan a szakirodalom a szilvásváradai református templom (1841) esetében, azt sem lehet biztosan tudni,

hogy eredetileg katolikus vagy református vallásúak számára építették. Amennyiben református templomnak készült, itt részben Péchy kör alaprajzú terve vált valóra. Nem kizárt az sem, hogy a birtokos, gróf Keglevich Miklós, egy katolikus templomként megkezdett épületet adott át a református híveknek. Ebben az esetben az alaprajz kialakítása nyilván nem hozható összefüggésbe a liturgiai igényekkel, az épület inkább a Pantheon hatását tükröző klasszicista körtemplomok sorába illeszthető.⁷²

A XVIII. század végéről ismerünk Magyarországon háromszög-alaprajzú templomokat is, de míg az abai római katolikus templom formája a Szentháromság-kultusszal hozható kapcsolatba, a kiskopárdi református templom esetében (1790, Sárközy Sándor) valószínűleg a protestáns templom belső egységének megteremtése hívta életre ezt a formát.⁷³

A Nyugat-Európában elterjedt, jellegzetesen protestáns, centrális alaprajzú templomoknak Magyarországon nem volt hagyományuk. Halvány jelenlétüket hazánkban csak a Felvidék néhány görögkereszt formájú lutheránus temploma, a debreceni „T”-alaprajzú református templom, illetve néhány ezek hatására emelt épület példázza. Péchy monumentális körtemplom-terve – a konzisztórium konzervatívizmusa és különféle technikai aggályok miatt – elbukott ugyan, jelentősége azonban ennek ellenére nem elhanyagolható. Terve védelmében írt mondataiban merült fel először Magyarországon a protestáns liturgia számára megfelelő centrális tér létrehozásának ideája.

Schulek Frigyes szegedi református temploma

Az 1879-ben Szegeden pusztító hatalmas árvíz összedöntötte a szegedi reformátusok imaházát és iskoláját. Még ebben az évben Tisza Lajost nevezték ki Szeged újjáépítési biztosának, aki mint jó református közbenjárt a városnál annak érdekében, hogy az egyház templomépítés céljára telket kapjon.⁷⁴

Tisza kezdeményezte azt is, hogy Schulek Frigyeset kérjék fel a templom tervezésére.⁷⁵ Schulek lelkesen vállalta a feladatot. Az építkezést 1882-ben kezdték el, az épület felszentelése pedig 1884. május 25-én történt.⁷⁶

Schulek a felszentelés alkalmából összefoglalta a református templomépítésről vallott elképzeléseit, és ezeket a szegedi templom tervezésénél felmerült megfontolásokkal együtt publikálta is *Az Építési Ipar*-ban.⁷⁷ Tanulmányában Schulek rámutatott arra, hogy a „hosszkiterjedésű” templomok elrendezése a keleten elhelyezett oltár kiemelésének szándékából származik. Mivel azonban a reformátusoknál a liturgiai központok megváltozásával ez a térszervezés értelmét veszítette, Schulek szerint „Az építőművészet van első sorban hivatva új, helyes utakat keresni”. Olyan, a kálvinista liturgiának megfelelő típust kell teremtenie, amivel egyúttal kiküszöbölhető a református templomokra jellemző „kongó üresség”. Ehhez az istentiszteletből kell kiindulni, „az épület használásának módozataiból”, vagyis a funkcióból. Tekintve, hogy az Úr asztala és a szószék a közösség csoportosulásának központja, ahol az Úrvacsoravétel és az Igehirdetés folyik, ennek megfelelően kell ezeket a belső tér középpontjába, vagy közepe tájára helyezni. Schulek szerint

tehát mindez együtt kívánja meg az épület központosítását. Az Úr asztalát azért kell „mértanilag elsődrendű helyre a kellő középre” állítani, mert liturgiai fontossága ellenére olyan szerény bútordarab, ami „jelentőséget csakis a kiváló helyzet által nyerhet”. A szószék azonban mértanilag másodrendű helyen is állhat, mert formájával úgyszólván magára vonja a figyelmet, ráadásul akusztikai szempontból előnyös, ha fal, vagy pillér elé helyezik.

Schulek a teljes központosítás elvén épült cirkuszokról és színházépületekről is szólt, mondván, hogy ez utóbbiak karzat-elrendezését a templomok is átvették. De a karzatokat – a megvilágítás és a belső térhatás szempontjából – problematikusnak ítélte.⁷⁸ A cirkuszi, illetve színházi formák átvételét doktrinér módon utasította el: „mert igen távol esik az általánosan ismert és elfogadott templomtípus fogalmától, és nem egyeztethető össze azzal a pátosszal, amit a templomépülettől megkívánhatunk.”⁷⁹

Schulek tehát az *eisenachi szabályzat* historizálásának szellemében bírálta a „merev központosítást”, de az ő esetében ez nem a középkori katolikus sémákhoz való visszatérést jelentette, hiszen ő a funkcionalitást hangsúlyozta, és a katolikus liturgiából eredő, tehát a reformátusoknál feleslegessé vált térképzést vetette el. Nem hosszahajós, kórusos elrendezést, hanem kompromisszumos megoldást javasolt: „a református templomépület szervezésénél közvetítést kell keresnünk a régi kath. templomtypus és a központosított karzatos szervezet között, mint két ellentét között”.⁸⁰ E kompromisszum szerinte csak következetes mértani rendszer révén lehetséges, amire a középkori műemlékek nyújthatnak példát. Az összetett, jó mértani rendszer egyben „eszme gazdagságot” is jelent, alkalmazása a református templomoknál annál inkább szükséges, mivel itt az eszmei tartalmat nem díszítéssel, figurálisan, hanem csakis „építőművészeti alakítással” kell kifejezni. A templom megfelelő méltóságát, szerinte, a „magasra törő alakítás”, az „elkülönített szabadon állás” és a „régikomoly styl” biztosíthatja: „mely felébresztve a századokat átrepülő képzeletet, szárnyain a múltba visz és így kapcsot képez a régmúlt és jelen között [...] méltó, nagy mértékegységet ad a hosszú, örök idő mérésére”.⁸¹

A szegedi református templom tervezésén háromszögből indult ki, amit hosszaházzal és két karéjjal bővített (11. kép). Így olyan kettős természetű struktúrát hozott létre, ami kielégítette a liturgiai követelményeket, ugyanakkor a korabeli historizmus külsőre vonatkozó elvárásainak is megfelelt. Az alapforma kialakítását nagyban befolyásolta a háromszögletű telek,⁸² a tervezett épület középpontja ennek középpontjával esett egybe. Alaprajzilag ez a középpont egyenlő oldalú háromszög, az ebbe írt hatszög adja ki a boltozat formáját, a háromszög mértani középpontjába került az Úr asztala. A két karéj megszerkesztésekor az egyenlő oldalú háromszög köré írható kör sugarával a háromszög két szomszédos csúcsából rajzolt ívek metszéspontja adta a karéjokat képező egy-egy tizenkétszög középpontját. A harmadik oldal bővítményébe – a hosszaházba – ugyanakkora kör írható bele. A szószék a bejárattal szembe, a háromszög csúcsánál levő pillér elé került, az orgonakarzat a főbejárathoz.⁸³

Mivel a szegedi református gyülekezet igen kis lélekszámú volt, Schulek nem kényszerült (általa amúgyis problematikusnak tartott) karzatrendszer kialakítására.⁸⁴ Az épület „gyújtópontját” kívülről torony jelzi,⁸⁵ az oromzatos homlokzat

jobboldalán kis lépcsőtorony egészíti ki az összképet. Az előcsarnok bejáratát vimperga koronázza, a felette levő három csúcsíves ablak a hajó és a karzat megvilágítását biztosítja. Az oromzatban egy csúcsívet két-két félív övez; ezzel a motívummal díszítette később Pecz Samu is budai templomának oromzatát annak pályázati- és első módosított tervén.

Schulek Frigyes szegedi temploma alaposan végiggondolt, koncepciózus mű. Alaprajzi elrendezése az épület funkciójából logikusan levezetett, az adott körülményekhez alkalmazkodó tervezés eredménye. Önálló, egyedi alkotása jelentőségét maga az építész tisztán látta: tudta, hogy épülete fordulópontot jelent a magyar protestáns templomépítészetben. Nem véletlen, hogy jó évtizeddel később írt önéletrajzában így emlékezett vissza művére: „Eddig hazánkban a reformatus templomokat a reformatio idője előtti korból hagyományosan fennmaradt, tehát rom. kath. templom typusa szerint építették [...] A célszerűség tekintetéből azonban kétségtelen ennek az eljárásnak téves volta, mert a hol nincsen áldozó oltár, ott nincsen helye az oltárháznak, vagy is a szentélynek, és nincsen értelme, ha a tervező [az] ilyen valódi értéküket elvesztett tényezőket megtartja és azok szerint irányítja épületét, holott a gyülekezet figyelmének középpontját az Úr asztala és a szószék van hivatva elfoglalni. Központosítás lesz tehát az az alapvonás, melynek ilyen térképzés alkalmával lehetőség szerint meg kell felelni [...] A fokozott nehézségeket fokozott szellemi erővel sikerült legyőzni és létre jött egy olyan megoldás, amelyet, ha nem is lehet minden körülmények között alkalmazandó typusnak elfogadni, mégis kénytelen lesz az utókor eszméinek tisztázása szempontjából figyelmére méltatni.”⁸⁶ Amikor Schulek 1895-ben e sorokat lejegyezte már azt is tudta, hogy gondolatai termékeny talajra találtak, hiszen Pecz Samu budai reformatus temploma már befejezéséhez közeledett.

Felmerülhet a kérdés: vajon ismerte-e Schulek Sturm háromszög-alaprajzú templomtervét? Tudjuk, hogy Sturm 1718-ban írt munkája megvolt Magyarországon,⁸⁷ de a könyv akár bécsi éveiben, avagy bármelyik tanulmányútja során is kezébe akadhatott. Önéletrajzából az is kiderül, hogy valamennyire ismerte a német protestáns templomépítészet problematikáját, hiszen a központosítás kapcsán írta, hogy „A németek év századok óta vesződnek a feladat helyes megoldásával.”⁸⁸ Sturm feltételezett hatásával szembeni érvnek tűnik, hogy a háromszögű alapforma a telek adott formájából következett.

A korabeli német építészetben nem találjuk Schulek templomának párhuzamát. Ez akár az *eisenachi szabályzat* szigorával is magyarázható. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az ily módon központosított tér létrehozása – a mértani és liturgikus centrum egybeesése – a reformatus istentisztelet szertartásából is következhet.⁸⁹ Schulek szegedi templomának eredetisége abban is megnyilvánul, hogy a korabeli protestáns templomokkal szemben ő egy centrális magból indult ki (aminek bővítésével egyben hosszanti jelleget is adott épületének), míg az idézett esetekben a longitudinális alaprajzot a négyzet, illetve a keleti rész hangsúlyozásával centralizálták.

II. Pecz Samu és a Szilágyi Dezső téri református templom

Pecz Samu 1854-ben született Budapesten. Az evangélikus gimnázium és a belvárosi főreáliskola elvégzése után két évig a pesti József nádor Műegyetem, újabb két évig pedig a stuttgarti műegyetem hallgatója volt.⁹⁰ Katonai szolgálatának letöltése után két évet Theophil Hansen tanítványaként a bécsi Képzőművészeti Akadémián töltött. Hazatérését követően másfél évig dolgozott Schulek Frigyes mellett a budavári Nagyboldogasszony templom helyreállításán; majd négyhónapos olaszországi tanulmányútja után megszerezte oklevelét a József nádor Műegyetemen.

A magyar Hansen-tanítványokkal ellentétben, Pecz későbbiekben tervezett épületein nem a neoreneszánsz formákhoz, hanem a középkori stílusokhoz kötődött, ami valószínűleg stuttgarti tanulmányaival, illetve Schulek hatásával függ össze.

1880-tól másfél éven keresztül Hauszmann Alajos irodájában dolgozott, 1882-től a Műegyetem középítéstani és középkori tanszékén volt tanársegéd. 1886-ban két tanulmányt is publikált: *A görög kőszervezetek ismertetése, különös tekintettel a görög dór szentély szerkezetére* és *Az ókeresztény templom-építészet fejlődése* címmel.

Úgy tűnik, már pályakezdő mérnökként érdekelte a protestáns templomok kialakításának problémája, hiszen egyik legkorábbi munkája a dévaványai református templom terve volt.⁹¹ 1888-ban a debreceni Kossuth utcai református templom megépültekor, akárcsak Schulek, ő is összefoglalta a protestáns templomépítésről vallott nézeteit. Tanulmánya Hollán-díjat kapott, és megjelent a *Magyar Mérnök-és Építész-Egylet Közönyé*-ben. Ennek révén a protestáns templomépítészet elsőrendű hazai szakértője lett.

1887-től rendkívüli, majd 1888-tól rendes tanárként középítéstant tanított a Műegyetemen. 1890-ben a budapesti erzsébetvárosi plébániatemplom (Rózsák tere) pályázatára beküldött hatszög-alaprajzú centrális terve – Aigner Sándorral és Steindl Imrével együtt – megosztott első díjat kapott.⁹²

A budai Fazekas téri református templomot Pecz 1892-es díjnyertes pályatervei alapján, kisebb módosításokkal, 1896-ra építették meg.⁹³ Ugyanebben az évben készült el a Vámház körüli vásárcsarnok; majd 1898-ban ideiglenes épületként a Gólyavár a Műegyetem kertjében.

Az 1890-es években néhány bérházat tervezett; a Szépművészeti Múzeum épületére kiírt pályázaton pedig első díjat nyert. Az ő tervei szerint építették 1900-ban a beregszászi gimnáziumot, 1902-ben pedig az ungvári alreáliskolát. A fiumei tengerészeti akadémia épületének megépítésére 1901-ben pályázatot nyert terve nyomán kapott megbízást.

A Városligeti fasorban építendő evangélikus gimnázium és templom tervezésére 1903-ban írtak ki pályázatot. Pecz benyújtotta rajzait, de kísérőlevélben kérte, hogy terveit hagyják figyelmen kívül a pályázat elbírálásakor. Így az első díjat ugyan nem ő nyerte, de az épületeket mégis az ő tervei szerint építették meg. Az iskola 1904-re, a kéthajós templom 1905. őszére készült el teljesen.⁹⁴ Czizler Győző ugyanebben az évben bekövetkezett halála után, részben ő vette át a Műegyetem épületeinek tervezését: nevéhez fűződik a könyvtár, a műszaki mechani-

ka, mechanika technológia, a géplaboratórium és a gépház épületeinek tervezése. Ezekért a munkákért „udvari tanácsosi” címmel jutalmazták.

1905-ben a debreceni főgimnázium tervezésére kapott megbízást; 1911-ben egy Üllői úti tisztviseelőház építésére. Az Országos Levéltár épületének első vázlat-terveit ugyan már 1898-ban elkészítette, de a kivitelezés csupán 1913-ban kezdődött el, s csak 1926-ban – tehát 1922-ben bekövetkezett halála után – fejeződött be.

A dévaványai református templom terve

A dévaványai református gyülekezetben 1870-től kezdve foglalkoztak új templom építésének gondolatával, de az egyházgyűlés csupán 1882. májusában határozta el, hogy a régi, akkor már életveszélyes templomot bezárják, és helyébe újat építtetnek. A pályázatot 1883-ban írták ki, az első helyezettnek 400, a másodiknak 200 forint díjat helyeztek kilátásba.⁹⁵ A pályaművek elbírálására a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet kérték fel, ahol a tagok közül Pfaff Ferencet, Steindl Imrét és Ybl Miklóst nevezték a bíráló bizottságba. A bírálók a beérkezett terveket általában igen lesújtónak találták, Pecz Samu munkáját azonban mint „érett elme szüleményét” kiemelték, és neki ítelték az első díjat. Statikai hibákat ugyan találtak tervén – például azt, hogy a támpillérek túl alacsonyan vannak megerősítve s így nem bírják el a boltozat súlyát –, összességében azonban jónak tartották, s különösen nagyra értékelték a „gyönyörűen gruppozott alaprajzot”.⁹⁶

Pecz Samu mind a négy tervlapja fennmaradt hagyatékában.⁹⁷ Alaprajzi tervén (13. kép) hosszaház, széles kereszthajóval bővített, nagy négyzetes, kórusos templom látható. A hosszaház bejárat oldalához négyzetes alaprajzú tornyot tervezett, a végére poligonális záródású kórust, a kereszthajó két szárnyában, illetve a bejárat fölött öntöttvas oszlopok által hordott karzatokat.⁹⁸ Tervét 1885-ben így ismertették *Az Építési Ipar*-ban: „Az elvek, melyekből a tervező e tervezet készítésekor kiindult, egészen véve megegyeznek Schulek Frigyes építész-tanárnak ‘Az Építési Ipar’ 1885. évi 1., 2. és 3. számában kifejtett és a kálvinista templomtypus megalkotásában korszakot képző elveivel, csupán az ‘Úr asztala’ nincs az elrendezésnek a középpontjába helyezve, mert ez a helyi nézetekkel ellenkezett volna.”⁹⁹

A tervek, a rajtuk levő dátum alapján, 1883. november 27-én készültek, tehát jóval azelőtt, hogy Schulek tanulmánya megjelent volna. Ettől függetlenül Pecz természetesen ismerhette Schulek elképzeléseit; az ő tervén is a hangsúlyos négyzeti tér adja meg a többi téregység léptékét, és a szószék szintén az egyik négyzeti pillér elé került. Teljesen ellentmond azonban Schulek előírásainak a kórus, amit viszont a helyiek igényelték. A Schulek által javasolt kompromisszum a régi „katholikus” alaprajz és a központosított „karzatos szervezet” között itt inkább a régies elrendezés irányába billen, még akkor is, ha a karzatok és a nagy négyzeti tér révén a centralizálás is érvényesül. Pecz Samu terve nem annyira Schulek elméletével, mint inkább az 1870–80-as években épült német lutheránus templomokkal hozható kapcsolatba.¹⁰⁰

„A templom román átmeneti stílusban van tartva, s úgy a belső, mint a külső kiképzése a helyi viszonyokhoz mérten van alkalmazva [...] a tervező szigorúan

szem előtt tartotta azokat a szabályokat, melyek, különösen a templomoknak, a külső és a lehetőleg központosított belső összhangzatosságát szabályozzák.”¹⁰¹ Mindez megfelel Schulek „régí komoly styl”-elvárásainak. A külsőn (12. kép) kifejezésre jut a belső elrendezés, a hangsúlyos kereszthajót nyeregretető fedi, de a négyzetet nem emeli ki torony, mint Szegeden. A homlokzati torony kiképzése a nem sokkal későbbi debreceni, illetve a Fazekas téri református templom pályatervében látható torony tagolásával rokon.¹⁰²

Értekezés a protestáns templomok építéséről

Schulekhez hasonlóan, Pecz Samu is egyik templomának megépítése kapcsán foglalta össze a protestáns templomépítéséről vallott elképzeléseit. Ez a munka, a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben tartott előadását követően, 1888-ban jelent meg az egylet közlönyében, *A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével* címmel.¹⁰³

Tanulmánya bevezetőjében Pecz a protestáns templomépítészeti Schinkel felépítéséig sikertelennek ítéli, mondván, hogy „a természetes fejlődést kerülve, minden áron egy erőszakolt új typust akart teremteni”. Csak az akkori legújabb német építészeti találja eredményesnek: „akkor, midőn az erőszakolt tipikus alapalakot elejtve, a természetes fejlődés terére lép.” Magyarországon ennek az építésznek az új szellemét, szerinte, Schulek Frigyes képviselte.¹⁰⁴

Pecz „erőszakolt új typuson” minden bizonnyal a centrális templomtípusokat érti. Ezt bizonyítják az evangélikus templomok szószékének elhelyezése kapcsán írt mondatai: „A lutheránus templom-épületek elrendezésénél, mint másik főtényező, a szószék elhelyezése és az innen kiinduló egyházi szónoklat hanghullámainak terjedése illetőleg hallhatósága szerepel. Ha föltételezzük, hogy a szónokló lelkész mindig egy irány felé beszél, akkor föltételezhetjük azt is, hogy beszéd azon ellypsis határain belül lesz egyenlő erősségben hallható, melynek egyik gócpontjában a szószék áll, s melynek nagy tengelye összeesik a beszélő hangjának irányával. Azonban ezen, nagyjában színházaink elrendezésére emlékeztető módon nem építhetünk templomot, még pedig azért nem, mert 1. ellenkezik a keresztyén egyház építészeti hagyományaival, 2. hiányzik belőle az a vallásos ihlet-gerjesztő térhatás, melylyel minden templomnak birnia kell.”¹⁰⁵

Az *eisenachi szabályzat* szellemében ő is azt vallja, hogy az evangélikus templom hosszházas legyen, az oltár pedig a szentélybe kerüljön. Az evangélikus templom számára legalkalmasabb elrendezés az egy-, két-, avagy háromhajós bazilika, illetve csarnoktemplom; azonban a katolikus templomoknál rövidebb hosszházzal és kevésbé mély szentéllyel. Ugyanakkor a háromhajós templom esetében a redukált mellékhajó használatát javasolja, nyilván a német templomok ismeretében. A kéthajós megoldást a szószékre való megfelelő rálátás miatt szintén jónak ítéli (később, 1903-ban, a fásori evangélikus gimnázium számára ilyen kéthajós templomot tervezett). A teret kereszthajó és karzatok építésével véli bővíthetőnek. A karzatokról azt mondja, hogy „dacára a térhatásra való káros befolyásuknak a legtöbb esetben nem mellőzhetők, és elhelyezésüket a kereszthajó száraiba, a redukált mellékhajók fölé, illetve a bejárati oldalra javasolja.”¹⁰⁶

A kálvinista templomokban az Úr asztalát úgy kell elhelyezni, hogy a székek-ről közvetlenül látható legyen, és a lelkész szabadon mozoghasson körülötte: „Legjobban elérhető e követelmény fogantatása akkor, ha az Úr asztalát minden oldalról egyenlő távolságban az ülőhelyektől helyezük el, a mely föltevés centrális elrendezésre vezet, melynek középpontját az Úr asztala foglalja el.” Pecz végül ugyanarra az eredményre jut, mint Schulek: a mértani és a liturgiai középpont egybeszerkesztéséhez. „A kálvinista templom-épület legcélszerűbb alapalakját a sokszög adja meg, melynek középpontjában tehát az Úr asztala, s egyik sarokpillére mellett a szószék foglal helyet.”¹⁰⁷ A sokszög korlátozott méretét, úgymond, bővítményekkel lehet növelni, a karzatok ezekbe helyezhetők. A szószéket legalkalmasabb a bejáráttal szemben elhelyezni, ahol a figyelem egyből ráterelődhet, és a hívők önkéntelenül szimmetrikusan köré csoportosulhatnak. A tanulmány summája szerint „a kálvinista templomépület legmegfelelőbb alapalakja a centrális elrendezés, a hol az építmény csoportosítása egy ideális függőleges tengely körül eurythmikusán történik, s középpontjának a legkiemelkedőbb tér felel meg, a melyhez a kevésbé fontos és alacsonyabb helyiségek csatlakoznak. Az Úr asztalának a középpontba való helyezése által a liturgiai középpont is az épület középpontjába helyzetetik át, azaz: azon hely, a hol a vallási szertartás leglényegesebb része végeztetik építészetileg is középpontot képez és a nyomatékoság vagy kupolaszerű felépítménnyel, vagy pedig centrális toronnyal fejezhető ki.”¹⁰⁸

Kálvinista templomok alapformájaként a három-, négy-, illetve ötszöget javasolja, és katolikus, illetve lutheránus centrális templomok esetében a páros sokszöget ajánlja.¹⁰⁹ „Ha a centrális elrendezésű kálvinista-templomot összehasonlítjuk a katolikus, a görög keleti és a lutheránus centrális elrendezésű templomépületekkel, azt találjuk, hogy csakis a kálvinista templom-épületeknél egyeztethető össze a liturgiai középpont az épület középpontjával. Az utóbbiakban ugyanis az oltár elhelyezése a liturgiai középpontot a sanctuariumba helyezi át, mely a centrális építménynél építészetileg alárendeltebb hely mint a kupolaszerűen kiemelt középonti sokszög.”¹¹⁰ Külön említi a páros sokszögalapú (katolikus) templom példaként Friedrich Schmidt *S. Maria vom Siege*-jét (Bécs, Fünfhaus), ami igen nagy hatással volt rá. Az erzsébetvárosi plébániatemplom pályázatára a fünfhausihoz hasonló centrális tervet nyújtott be (22. kép), de míg a bécsi templom alaprajza nyolcszög, itt az alaprajz hatszögű.¹¹¹

Pecz a központosított protestáns templomépület ötszög köré szervezett „ideáltervét” is mellékelte (21. kép)¹¹². Ennek formája Schulek elméletét fejlesztette tovább, de a fünfhausi templom jegyeit viseli tömbszerűsége, rövid hajója és Schulek szegedi templomához képest centrálisabb összhátása. Alapsémáját tekintve ez a terv a Fazekas téri templom előképe, de az utóbbi megnyújtott hajója a Schulek által javasolt és Szegeden megvalósított centrális és hosszanti tér közötti kompromisszumhoz közelít.

Pecz a centrális református templomok egyetlen hátrányaként említi, hogy „organikusan csak boltozva tervezhető”. Ez pedig költséges megoldás. Ilyenkor, ha az egyházközösségnek nincs elég pénze, „akkor legcélszerűbb lesz a lutheránus

templom típusához hasonlólag hosszajói elrendezéshez fordulunk, melyet fennnyezettal esetleg látható fedélszerkezettel szerkesztünk s kisebb méretű sanctuariumba a szószéket, eléje pedig az Úr asztalát helyezzük.”¹¹³ Ilyen nyitott fedélszékes, hosszházas tervet készített a vadászerdői református templom számára,¹¹⁴ ahol a szószéket a bejárattal szembe, a kórusba tervezte. A terven a templom egyetlen hosszajóból áll, és csak a bejárati oldalon van karzat, a tetőszerkezetet konzolok tartják. A főhomlokzat tornya nem a homlokzat közepéhez csatlakozik (a dévványaihoz, illetve a debrecenihez hasonlóan), hanem csak a tető magasságában önállósodik, addig két szinten a hajó teljes szélességét elfoglaló előcsarnokba tagozódik. Az egész templom koncepciója teljesen megfelel azoknak az elképzeléseknek, amelyeket Pecz szegényebb református gyülekezetek számára javasolt.

A protestáns templomoknak legmegfelelőbb szerinte a „góth stylus”, nem az ókeresztény építészet formakincse tehát, noha Luther és Kálvin az őskeresztény egyszerűséghez kívánt visszatérni.¹¹⁵ Érdekes, hogy az *eisenachi szabályzat*-tal ellentétben, a pogány eredetre hivatkozva elutasítja az ókeresztény bazilika mintáját. Nem beszél a centrális ókeresztény templomokról, csak korábban – a liturgiai középpontról szólva – említi, hogy a keresztelő és sírkápolnában az építészeti és liturgiai centrum a református templomokhoz hasonlóan egybeeshetett.¹¹⁶ Közben az ókeresztény építészet formáit elveti, ugyancsak több ízben említi a nagyraértékelt a fűnfhausi *S. Maria vom Siege* formáját,¹¹⁷ amihez pedig Friedrich Schmidt az aacheni palotakápolnát tanulmányozva jutott el,¹¹⁸ az aacheni templom mintaképe pedig a ravennai *San Vitale* volt, háttérben a konstantinápolyi Szent Szegeiosz és Bakkhosz templommal.¹¹⁹ Mindemellett Pecz úgy dönt, hogy a keresztény vallás „uralkodó kifejezését csakis a középkorban a román, de még inkább a góth stylusban nyerte el”. A templom méltósága megköveteli az „emlékszerűséget”, ez pedig legolcsóbban a gótikus téglapítészeti követésével érhető el (az olcsóság a protestáns egyházak anyagi helyzetét tekintve nem volt mellékes szempont). A gótikus szerkezetek kevésbé anyagigényesek, és kevésbé nemes anyagból is előállíthatók. „E felsorolt szerkezeti előnyök kihasználásával tervezett templom-épületek mintegy műemlékszerű technikai szerkezetképzés ideálját teremtik meg, mert nemcsak a magasabb szerkezeti rendszerek átszellemült állóssága jut bennök érvényre, hanem egyúttal a legkevesebb anyaggal a legnagyobb tért is befoglalják emlékszerűen.”¹²⁰ A gótikus boltozatok akusztikai szempontból előnyösek, a centrális templomoknál a rossz akusztikájú kupolát csak boltozattal lehet helyettesíteni.

A debreceni templom ismertetése előtt Pecz rövid történeti összefoglalást nyújt a protestáns templomépítészetről, ahol lényegében három csoportot különít el. A „terem-elrendezésű” templomokhoz sorolja a keresztelrendezésű és az egyszerű hosszházas templomokat. A keresztelrendezésű templomok alakja és belső elrendezése „minden, az eszményiség fölé törekvő áhítatot úgyszólván megakadályoz, valamint híjjával van minden, a képzelmet vallásos kegyeletre gerjesztő térhatásnak.”¹²¹ A karzatok rontják a megvilágítást, az oszlopok miatt akadályozzák a kilátást, kívül a több soros ablakképzés az épületnek „profán jelleget kölcsönöz”. E csoport példaként említi a berlini dómot. Valamivel jobb megoldásnak tartja, ha az ilyen templomokban a szószék és az oltár a rövidebb oldalra kerül.

A második csoportba a kör- és poligonális-alaprajzú templomokat sorolja. Ezeket karzataik miatt szintén problematikusnak ítéli. Az idesorolt drezdai *Frauenkirche* belső kiképzését így kritizálja: „A nyolc pillér közé épített és egymás fölé helyezett hét karzat tökéletesen színházaink néző terére hasonlít, s minden egyébbel bír, csak az egyházi épületek vallásos komolyságára emlékeztető tulajdonságokkal nem.”¹²²

A harmadik csoportot a keresztalaprajzú templomok képviselik. A körbefutó karzattal épített keresztalaprajzú templomoknál a jellemző problémák ugyanazok, mint a keresztelrendezésű „teremtemplomok” esetében. Ahol csak a keresztoszárakban van karzat, jobb a belső térhatás és „megkezdik az ésszerű fejlődést azon alak felé, melyet [...] a lutheránus egyházak legmegfelelőbbjeként jeleztünk.”¹²³ Ilyen pozitív irányba mutató templomként említi August Orth berlini *Zionskirche*-jét.¹²⁴

Történeti összefoglalójának végén Schinkel *Werderkirche*-jét, Otzen, Möckel, Dollinger, Hase keresztalaprajzú templomait említi példaértékűekként.¹²⁵

Elméleti összefoglaláson túl, Pecz értekezésének jelentőségét az adja, hogy részletesebben kidolgozta az ideális kálvinista templomtípust mint Schulek. Öt-szög-központú ideálterve Schulek szegedi épületéből s elméletéből logikusan következtetett, de ezen olyan új alapformát dolgozott ki, ami szerencsés módon néhány évvel később a Fazekas téri templomon (némi módosulva) meg is valósulhatott.

A debreceni Kossuth utcai református templom

Pecz a debreceni református templomon a viszonylag csekély építési költség miatt nem tudta megvalósítani ötszög-központú tervét. Szombathy István debreceni főbíró és felesége, Veresmarty Zsuzsánna, alapítványában szigorúan meghatározták az építkezés összegét, s ezzel megkötötték az építész kezét.

A tervek 1885-ben készültek, a templom kisebb módosításokkal, 1886–1888 között ezek alapján épült meg.¹²⁶ Noha a szakirodalom a templom hagyományos latinkereszt formáját hangsúlyozza,¹²⁷ Pecz szerkesztési kiindulópontja a négyzet volt, amit keresztirányba bővített: a négyzet három oldalához egy-egy egyszakasos, a negyedikhez háromszakasos bővítményt csatlakoztatott (14. kép).¹²⁸ A szószerk a központi négyzet egyik lementszett sarka elé került, az Úr asztala az átlók metszéspontjába. A főbejáratnál van az orgonakarzat; a három rövid oldal-szárnyban alacsony empóriumok növelik a templom befogadóképességét. A karzatokhoz vezető lépcsőket Pecz az egyszakasos bővítmények közötti sarokterekbe kívánta helyezni. Az első terven a kétkarú lépcsők önálló „U”-alapformájú tömböt alkotnak. A kiviteli terven (15. kép) maguk a lépcsőkarok helyezkednek el befordított „U”-alakban, a kívül vezetett közlekedőfolyosóval pedig az egyszakasos bővítményeket lesarkított négyzet formába fogta össze. Ez a külső lementszett sarkú négyzet a kisebb belső négyszöget ismétli.¹²⁹ A háromszakasos szárny két oldalán keskeny folyosók húzódnak, melyek nem hordanak karzatot. Az alaprajz tökéletesen megfelel a Schulek által ajánlott „következetes mértani szerkesztésnek”: az alapnégyszögbe írható kör megadja a sarkok lementszésének helyét,

ugyanígy egy nagyobb sugarú kör érinti a nagy négyszög oldalainak közepét, a központi négyzet megismétlődik a főhajón. A szerkesztésnek ezt a rendszerét Pecz a tanulmányához mellékelt alaprajzon az érzékletesség kedvéért be is rajzolta.

A templom külső arányai (16. kép) szinte pontosan megfelelnek a dévaványai terveknek. A négyszögletű torony mindkettőn a főhomlokzat közepéhez csatlakozik, három szintes és a süveget minden oldalról oromfal kíséri. A keresztszárakat mindkét esetben oromzat zárja, és haránt irányú nyeregvető fedí. Az 1885-ös terveken a keresztszárak homlokzatain még körablakok vannak, a kiviteli terven azonban ezek a dévaványaihoz hasonló, nagy osztott csúcsíves ablakokra módosultak.

A belső elrendezés (17. kép) a liturgiai és mértani központra koncentrál. A padokat sugárirányban rendezte az Úr asztala körül. A központi négyzetet nyolcosztású bordás boltozattal emelte ki; a négyzet lemetszett sarkairól két-két borda indul. A padok és a karzatok homloklapjainak oszlopos, háromkaréjos lezárású díszítése, a szószék neogótikus tagolása egyaránt a Fazekas téri templom berendezéséhez hasonló. Az asztalosmunkákat, Pecz tervei szerint, Thék Endre és Nagy Péter készítette.¹³⁰

A debreceni református templom épülete sikeres kompromisszum eredménye. Szíve szerint Pecz már itt megvalósította volna ötszög-alapú ideáltervét: tanulmányában külön szól arról, hogy ez a építési költség korlátozása miatt nem volt lehetséges. Sajnálkozott továbbá amiatt is, hogy ugyanezen okból a centrális magot kívül nem tudta megfelelő hangsúlyozni, s a négyszög miatt a szószék sem kerülhetett a bejárattal szembe.¹³¹ A debreceni templom, noha külső megformálását tekintve Pecz korábbi dévaványai templomához kapcsolódik, az alaprajzi elrendezés és a belső tér centralizációja miatt átmenetet képez a dévaványai és az ötszögű ideálterv között. A hosszház és a központi tér összecygeztetésével már a későbbi Fazekas téri templom koncepcióját előlegezi meg.

*Pecz ötszög-alapformájú tervének első megvalósulása:
Sztehlo Ottó szolnoki református temploma*

A szolnoki kálviniista templom tervezésére 1890 nyarán írtak ki pályázatot, a pályaművek benyújtásának határideje augusztus 16. volt.¹³² A Magyar Mérnök- és Építész Egylet még azon a nyáron elbírálta a terveket, és Stehlo Ottó *Körbe rajzolt V* jeliségű munkáját jutalmazta első díjjal. A presbitérium elfogadta az egylet javaslatát és elhatározta, hogy a templomot e tervek szerint fogja megépíteni.¹³³

Szehlo tervén Pecz Samu 1888-ban publikált templomtervének hatására olyan ötszögből indult ki, amelynek középpontjában az Úr asztala, a bejárattal szembeni pillér előtt pedig a szószék van (23. kép).¹³⁴ A központi ötszög bővítései azonban Pecz tervével ellentétben nem poligonális záródású karéjok, hanem kis téglalapok. A bővítésekben a padok az Úr asztala felé irányulnak, a bejárat és a két mellette levő bővítésben a teret karzatok növelik. Pecz rajzához hasonlóan a homlokzati oldalon két lépcsőtorony, a bővítések között kiszolgálóhelyi-

ségek találhatók. Szehlo alig változtatott a Pecz által készített alaprajzi sémán, az alaprajzok között nyilvánvaló az összefüggés.

A templom külső kialakításán Szehlo szintén Pecz tanácsait követte (24. kép). Erre utal a két „alárendelt” bejárati torony, a hangsúlyozott középrész. De a centrális ötszöget nem vezette át tízszögbe, hogyan azt Pecz javasolta.

1896-ban, a millenniumi kiállításon Pecz akkora már elkészült budai református templomának tervei mellett Szehlo rajzait is kiállították. Egy kortárs így értékelte munkáikat: „Mindkettő azonos alapokon indulva ötszögletes alaprajzi elrendezést mutat, s e téren nevezetes műalkotások számába mennek, a mennyiben korszakot alkotó művek a kálvinista templomépítészet terén. Schulek Frigyes nyomdokain haladva, ez iskolának sikerült a református isteni tiszteletnek legmegfelelőbb alaprajzi megoldást megadni. A három művész megmutatta, hogy ügyes csoportosítással tetszetős külsőt is lehet adni a szokatlan alaprajzú fölépítménynek.”¹³⁵ Tény, hogy Schulek, Pecz, valamint Szehlo templomaikkal olyan új centrális elveket hoztak a magyar protestáns templomépítészetbe, aminek nem volt hagyománya.

A korabeli svájci református és németországi evangélikus templomépítészetben Schulek és Pecz templomainak nem sikerült megtalálni a párhuzamát. Úgy tűnik, hogy a „Schulek-iskola” nemcsak Magyarországon, hanem európai viszonylatban is eredeti műveket teremtett.

A budai református egyház megalakulása és a Fazekas téri telek megszerzése

„Sok igazság van Menelius Agrippának a gyomor és a test többi részei között folyt harcraól mondott parabolájában, de megfordítva is igaz ám, hogy az egészséges szervezethez megkívántatik, hogy ne csak fő- és visz-ér duzzadjon az egészséges vértől, de a kisebb véredények közvetítésével a szervezet végtagjai is nyerjenek folyvást üdítő, erősítő, őket az egész szervezettel szorosán összekapcsoló táplálékot.”¹³⁶

A fenti sorokat Farkas József írta 1898-ban, a pesti református egyház történetéről szóló művében, példázatával hangsúlyozva a leányegyházak létrehozásának, a „vérfrissítésnek” a fontosságát. Nem véletlen azonban, hogy mindezt a budai gyülekezet kapcsán mondta el. Több mint egy évtized távlatából ő már látta és értékelte azt a frissességet, amit a budai gyülekezet vitt a budapesti református egyházi életbe. A budai hívek kiemelkedő aktivitással vették ki részüket a helmissziós munkából, s két együletet is alakítottak: a Budai Református Nőegyletet¹³⁷ és a Nagypénteki Református Társaságot.¹³⁸ Adakozásaikkal segítették saját templomuk elkészültét is. Farkas számára tehát joggal vált a budai egyház a leányegyházak szükségességének és hasznosságának bizonyítékává.

A budai egyház születésének története 1883-ban kezdődött, amikor a pesti református egyházmegye áprilisi közgyűlésén Sípos Pál javaslatára megbízták az esperest, hogy miután a budai I., illetve II. kerületben a református hívek lélekszáma 2300-ra emelkedett, a kerület előkelő református lakóival karöltve tegye meg

az előmunkálatokat egy leányegyház létrehozására.¹³⁹ Indokolta ezt az a körülmény is, hogy a budaiaknak nehezen megközelíthető volt a Kálvin téri, illetve az óbudai templom, amelyek az ünnepek alkalmával zsúfolásig megteltek, és már nem tudták megfelelően kielégíteni az igényeket.

Azonban rövidesen az a tábor kerekedett felül a pesti egyházban, amelyik nem akarta, hogy a pesti mellett újabb kis egyházak jöjjenek létre, hanem a pestit kívánták növelni, és az összes hazai református egyház központjává tenni. Az 1883. november 7-i egyháztanácsi ülésen kérték az esperest, hogy 1883. tavaszi határozatát ne érvényesítse, s ő ezt meg is ígérte.¹⁴⁰ Ugyanebben az évben meghalt Török Pál püspök,¹⁴¹ így a budaiak ügye kis időre háttérbe szorult, mert az egyház vezetősége az új püspök megválasztásával volt elfoglalva.

A budai hívek azonban önállóan kezdtek szervezkedni: Borosnyay Oszkár belügyminiszteri osztálytanácsos 1884. május 30-án tanácskozássra hívta össze a budai rész néhány előkelőbb református hívét azzal a céllal, hogy önálló egyházat alapítsanak.¹⁴² Szeptemberben az egyháztanács már ismét foglalkozott a budaiakkal és javasolta, hogy egy bizottság lépjen kapcsolatba az ottani hívekkel.¹⁴³ Az 1884. október 14-én tartott egyházmegyei ülésre a budai hívők vezetői levelet küldtek, amiben kiemelték, hogy tekintettel a budai egyház történelmi múltjára és a hívők lélekszámára anyaegyházat kívánnak alapítani „mind a budai ev. ref. egyház, mind a magyar nemzetiség érdekében”.¹⁴⁴ A budaiak egyháztanáccsal szembeni elégedetlensége fejeződött ki levelük hangvételében, magabiztosságukat és önállóságukat pedig az hangsúlyozta, hogy közölték: az adózó hitsorsosokat összeírják és kiadnak egy könyvet a budai református egyház 1668 előtti történetéről. A közgyűlés ezt a levelet nyilván nem hagyhatta válasz nélkül és igyekezett rendezni a viszonyt. Megbízta az esperest, hogy a budaiakkal egyetértésben, az egyházi törvény szabályai szerint tegyen meg mindent a budai egyház felállítására érdekében.¹⁴⁵

A kérdéssel legközelebb az 1885. január 17-én tartott egyháztanácsi ülésen foglalkoztak, miután előző év decemberében a budaiak újabb kérvénnyel fordultak az egyházhoz, amiben azt kérték, hogy állítson fel helyettes lelkészséget Budán. A hívek is engedtek tehát igényeikből, az egyházi bizottság pártolandónak találta a kérést, de a leányegyház létrehozását anyagi okokból kifolyólag egyenlőre kivihetetlennek tartotta. A bizottság javaslata alapján öt-öt tagot neveztek ki, hogy megvizsgálva a lehetőségeket, valamilyen köztes megoldást találjanak. Az egyháztanács Szász Károly püspököt,¹⁴⁶ Dr. Darányi Ignácot, Kassits Pétert, Dr. Kovácsy Sándort és Szilassy Aladárt küldte ki, a budaiak Borosnyay Oszkárt, Dr. Hamary Dánielt, Dr. Kiss Áront és Szóts Albertet. A egyházi bizottság ezen az ülésen indítványozta azt is, hogy az egyháztanács folyamodjon kérvénnyel a fővároshoz, annak érdekében, hogy az számára templom, paplak és iskola céljaira telket adományozzon. Ezt is elfogadták, de a kérvény beadását az öttagú bizottság jelentésének beérkezése utánra halasztották.¹⁴⁷

A kiküldött vegyesbizottság javaslatait az egyháztanács az 1885. március 6-án és 12-én tartott üléseken vitatta meg. Elrendelte, hogy a budai részre haladéktalanul helyezzenek ki egy segédlelkészt, aki ellátja a keresztelest, esketést, temetést, Úrvacsoraosztás feladatát, vallásoktatást tart az elemi iskolákban és nyilvántartja a

híveket. Az építendő templom építési költségeinek összegyűjtésében és a hívek számbavételében egy megalakítandó állandó helyi bizottság kellett segítkezzen. A bizottságot a segédlelkészen kívül 25 tagúra tervezték, akik közül húsz tagot a budaiak jelöltek, ötöt pedig az egyháztanács kellett küldjön¹⁴⁸. A március 12-i ülésen a templom építésére vonatkozó több döntés is született. Elhatározták egyrészt, hogy az említett helyi bizottság jogköre és feladata legyen, hogy gyűjtést rendezzen a létrehozandó templomalap javára, de a befolyt összegekkel csak az egyháztanács rendelkezhetett; másrészt az egyháztanács kijelentette, hogy megpróbál templom, iskola és paplak céljára telket, a templom építésére pedig az egyházi közalapról és az egyházkerület államsegélypénztárából pénzt szerezni.¹⁴⁹

Szász Károly püspök foganatosította az egyháztanácsi rendeleteket, és Simon Ferenc vallásanfitót kinevezte segédlelkésznek. Ő 1885. április 6-án már istentiszteletet tartott és Úrvacsorát osztott Budán. Szintén a márciusi határozatokkal összhangban 1885. április 21-én Budán a nemzeti tornacsarnokban megtartották a budai egyháztagok tanácskozását, Szász Károly és gróf Tisza Lajos¹⁵⁰ elnöklése alatt, és megválasztották a budai helyi bizottság tagjait.¹⁵¹ A lelkigondozás tehát 1885 tavaszán vált lehetővé Budán, és megkezdhette a munkáját az egyháztanáccsal együttműködő helyi bizottság.¹⁵²

Legelőször hivatalos helyiséget béreltek az egyháznak a Dísz téren, és meggyeztek a budai evangélikusokkal, hogy amíg saját templomuk fel nem épül, a várbeli evangélikus templomban tarthatnak református istentiszteletet.¹⁵³ Ezért az evangélikusok pénzt nem fogadtak el, és 1888-ban, amikor a reformátusok 100 forintot felajánlottak a templom bérlete fejében, az evangélikusok ezt a templomalapítvány javára visszautalták.¹⁵⁴

1885 tavaszán a budaiak elhatározták, hogy a templom építésére gyűjtést rendeznek, s nyáron az egyháztanács elnökségének jóváhagyásával segélykérő íveket küldtek szét az országba. Ennek eredményeképp az év végére 7000 forint gyűlt össze.¹⁵⁵ Igazi lendületet azonban Tisza Kálmáné, gróf Degenfeld-Schomburg Ilona fellépése adott a gyűjtésnek. Farkas József elbeszélése szerint a budai helyi bizottság képviselői megjelentek a Tisza Kálmán által adott egyik ünnepélyen, tiszteletüket tették a miniszterelnöknél, és kérték, támogassa őket céljaik elérésében. Ezután fogadta el Degenfeld Ilona a felajánlott pártfogónői tiszteletet, és a következő években nagy energiával munkálkodott azon, hogy e feladatának megfeleljen.¹⁵⁶ Részben az ő közbenjárásának, másrészt Darányi Ignác, Szász Károly és Tisza Lajos támogatásának köszönhető, hogy Falk Miksa, a Hírlapírók Egyletének elnöke, az egylet által rendezett sorsjáték jövedelméből előbb kétezer forintot, majd minden évben a jövedelem kétnyolcadát ajánlotta fel a templomalap számára.¹⁵⁷ Tisza Kálmáné operaházi előadásokat, jótékony estélyeket, vallásos felolvasásokat és hangversenyeket is szervezett a templom javára.¹⁵⁸ Sikere csúcsát jelentette, hogy az egyik operaházi estély alkalmával maga Ferenc József is felajánlott ötszáz forintot a templom építésére.¹⁵⁹

A korábbi egyháztanácsi határozatok jegyében gróf Tisza Lajos és Szász Károly kérvényt nyújtott be a fővároshoz a telek ügyében. 1885. július 1-éről keltett levelükben hangsúlyozták, hogy a református egyházi élet felkarolása összefügg a főváros erkölcsi állapotával, tehát a főváros érdeke támogatásuk. Protestáns

egyházi körökben a múlt század nyolcvanas éveiben kezdtek egyre inkább hangsúlyozni a belmisszió jelentőségét, s ennek nyomán sorra alakultak a vallásos szellemű egyletek. Ezeket gyakran az újonnan szerveződött egyházközségek hívei alapították azzal a céllal, hogy a robbanásszerűen fejlődő nagyvárosokban (elsősorban Budapesten) segítsék a fiatalok vallásos nevelését, és a szociális problémákat adakozásokkal, jótékony cselekedetekkel kezeljék. Itt tehát nem csupán az alapvető vallásos igények kielégítéséről volt szó, hanem olyan társadalmi mozgalomról, amely az 1890-es évekre az egyház belső megerősödéséhez vezetett, és jelentősen növelte a fővárosban a vallásos élet, a keresztyén erkölcsök értékét.¹⁶⁰ Tisza és Szász levele arra is hivatkozott, hogy a Kálvin téri templom már nem képes az egész főváros református lakosságának igényeit kielégíteni, a budaiak nehezen tudják megközelíteni a templomot. Újra felbukkant a magyar nemzet erősítésének gondolata: „az ottlakó, részben még most is idegennyelvű lakosság között nemzetiségi szempontból is felettlébb szükséges, hogy számára a megszilárdítandó kálvinista egyház által egy újabb magyar központ állíttassék. [...] ha a fővárosi társadalom magyar színezetét akarjuk, az iskola működését a magyar istentiszteletek s a felnőttek egyéb társadalmi csoportosulásainál is támogatni kell.”¹⁶¹

Két krisztinavárosi telket ítélték megfelelőnek: a Kreipl-laktanya telkét a Kóna-őr utcában, illetve a krisztinavárosi színkör telkét.¹⁶² Az adományozásra jó alkalomnak tűnt a török kiűzésének kétszázéves évfordulója. A kérvényezett helyek és a fővárosi tanács ügyintézési lassúsága miatt azonban 1886-ban szinte semmi nem történt. A tanács átutalta az ügyet a pénzügyi és gazdasági bizottmánynak,¹⁶³ az pedig továbbutalta a telekadó bizottmánynak, ahol a krisztinavárosi Szent János téren levő két telek átadását javasolták,¹⁶⁴ de végleges megállapodás nem született.¹⁶⁵ Az 1887. december 17-én tartott egyháztanács ülésen a budai helyi bizottság jelentette, hogy a budai hívek türelmetlenek, és a gyűjtést is akadályozza, hogy a telek ügye nem jut előbbre. Újra felkérték az egyháztanácsot, hogy nyújtson be kérvényt a fővároshoz.¹⁶⁶ Ahhoz azonban, hogy a kérvényt megújítsák, el kellett volna dönteni, hol épüljön fel a templom.

A budai helyi bizottság 1888. január 21-én tartott ülésén javasolták először a Fazekas teret, amit az egyháztanács elfogadott,¹⁶⁷ s így 1888. februárjában Tisza Lajos és Szász Károly újabb levelet címzett a fővárosnak, amelyben immár a Fazekas téren kértek telket. Noha 350 négyszögöl területet kérvényeztek, kiemelték, hogy a 210 négyszögöl alapterületű Kálvin téri templomnál kisebbet kívánnak építeni, de mert egyenlőre a templomnak konkrét terve nincsen, „oly terület volt kérendő, mely a templom épület elhelyezésének illetőleg külalakjának ne praecipitáljon”. Biztosítani szándékozták tehát, hogy a tervező a későbbiekben viszonylag szabadon formálhassa meg az épületet. A levélből az is kiderül, hogy a templomot a tér közepére képzeltek: „az építendő templomot, mint magában álló épületet contempláljuk, mely mellett a Fazekas tér téri jellege ezentúl is megmaradna”. De az egyház azzal, hogy ezt a teret választotta, feladta korábbi kérvényében foglalt szerényebb igényeit, mert a „Fazekas téren csak oly templom épülhet, mely ezen díszes térhez s annak fekvéséhez minden tekintetben méltó legyen.”¹⁶⁸

A Duna part (Margit rakpart) és a Fő utca között elterülő Fazekas tér¹⁶⁹ és a Fő utca között az 1880-as évek elején készült térképek még épületeket jelölnek.¹⁷⁰ Az

1885-ös, Homolka József féle térképen, azonban a tér már nyitott volt a Fő utca felé. A régi nevekből az következik, hogy rendszeresen vásárokat tartottak itt.¹⁷¹ A jó közlekedést a Margit rakparton lóvasútpálya és a csavargózós hajóállomása biztosította.

Az 1880-as években a fővárost foglalkoztatta a budai Duna-part rendezésének terve, s ezen belül a Bomba tér (ma Batthyány tér) és a Fazekas tér központi jelentőséget kapott. A Fazekas téren előbb vásárcsarnokot akartak építeni, majd 1884-ben a budai színháznak engedték át, és a vásárcsarnok leendő helyét a Bomba téren jelölték ki.¹⁷²

Az egyház azzal, hogy a Fazekas teret választotta, két dolgot vállalt: egyrészt meg kellett győznie a fővárost arról, hogy a színház építésének feltételei nem adóttak, s nincs rá akkora igény, mint a református templomra; másrészt a Duna part reprezentatív helyzete miatt ide városépítészeti szempontok miatt költséges templomot kell építeni. 1888. februári levelükben az egyház vezetői sikerrel érveltek a színház ellen, mondván, hogy Budán már van színház a várban, aminek a fenntartása is nehezen biztosítható. A református templom mellett ismét az erkölcsnemesítés és a nemzeterősítés érveit használták: „Ha sikerül a főváros támogatásával a célbavett templomot felépíteni, melyben más nyelven, mint magyarul isteni tisztelet tartatni nem fog, az a vallás-erkölcsi élet fejlesztése mellett egy újabb eszköze lesz a magyarosodásnak is”.¹⁷³

A véleményezéssel megbízott fővárosi mérnöki hivatal pozitívan értékelte a kérvényt: amennyiben a reformátusok díszes és a „kor követelményeinek megfelelő” templomot építenek, az „csakis díszére szolgálhat úgy annak a városrésznek, mint a budai Duna partnak, amely a meglévő és épülő házsor egyformaságát megszakítja és változatosságot okoz esztetikailag jól hat és kellemesen élénkíti a tájképet”. Leszögezték azt is, hogy a templom céljára átadott 218 négyszögölön túl fennmaradó területet közcélra kell felhasználni, lehetőleg parkosításra. A fővárosi középítési bizottmányának 1888. szeptember 21-én tartott ülésén a mérnöki hivatal a színházépítés tervének hatálytalanítását és a telek átengedését javasolta.¹⁷⁴

A budai hívek egy része azonban nem értett egyet az egyház döntésével. Különösen a krisztinavárosi polgárok tiltakoztak, mivel a vizivárosi Fazekas tér távolabb esett tőlük mint a Szent János tér. Levelet intéztek ez ügyben Kammermayer Károly főpolgármesterhez, és a „budai reformátusok nagyobb részének” nevében kérték, hogy a Szent János teret adományozza a budai egyháznak.¹⁷⁵ Többek között ezt is tárgyalta a telekadó bizottmány 1889. május 17-én tartott ülésén, s úgy döntött, hogy a Szent János teret célszerűbbnek tartja, mivel a reformátusok zöme ezen a környéken lakik, és mert itt „szerényebb igényű és jóval csekélyebb költségű templom és paplak is volna létesíthető”, míg a Fazekas téren csak jóval nagyobb anyagi áldozattal lehetne azt megépíteni, ráadásul paplakra ott hely sem lenne. A bizottság ehhez még diplomatikusan hozzáfűzte, hogy ha az egyház továbbra is ragaszkodik a Fazekas térhez, és a templom megépítéséhez megfelelő tőkével rendelkezik, a telek átadása ellen nincs észrevétele. A telekadó bizottmánnyal ellentétesen foglalt állást a pénzügyi albizottmány, valamint a pénzügyi és gazdasági bizottmány. A vélemények különbözősége miatt a főváros tanácsa a Fővárosi Közmunkák Tanácsához fordult, hogy városrendezési szempontokat fi-

gyeembe véve nyilatkozzon a kérdésről.¹⁷⁶ A fővárosi közgyűlés mégsem várta be a közmunkatanács jelentését, hanem 1889. június 19-i ülésén úgy döntött, hogy a Fazekas teret díjtalanul átengedi a reformátusoknak a következő kikötésekkel: a telken csak templom építhető paplak nélkül; az új templom „monumentalis jellegű legyen”; a határozattól számított öt éven belül a munkákat meg kell kezdeni.¹⁷⁷ Néhány nappal később a Közmunkák Tanácsa is a Fazekas tér mellett foglalt állást. Végül a belügyminiszter július 10-én jóváhagyta a döntést.¹⁷⁸

Noha a telek kérdése eldőlt, a viták nem szűntek meg. Évekkel később, amikor már elkezdődött az építkezés, a budaiak még mindig panaszkodtak, és elégedetlenségüknek a helyi érdekeket képviselő *Buda és Vidéke* című lapban adtak hangot, ahol 1893 tavaszán a J. L. monogrammos szerző kritizálta a főváros tanácsát: „Ha már most a Fazekas-teret szépen parkíroznák és beültetnék ez kétségtelenül Buda egyik legszebb pontja és nevezetessége lenne. De mit csinál a tanács? A tanács nekiáll, oda ad a Fazekas-térből egy nagy darabot református templomra, vagyis beépítteti. Az építkezés első munkálataihoz már hozzá is fogtak. Ez ellen már tenni nem lehet semmit, de azt megkívánhatjuk és meg is követeljük, hogy ha a templom felépült a körülötte elterülő térséget pusztán ne hagyják, hanem [...] beültessék és parkírozzák.”¹⁷⁹ Egy másik ismeretlen szerző a túlzott beépítésekről írva epésen megjegyzi: „Szakítani kell a hagyományos építési politikával, melynek hátrányai már most is keservesen tapasztalhatók. Ennek a politikának az eredménye a túlzásfűlés és az ízléstelenség, mit a külföldi szakemberek elítélő és kirívó színekkel ecsetelnek, oly kirívó színekkel, hogy már a vak is megláthatná.” Ugyanebben a cikkben a krisztinavárosiak „szívfájdalmát” is megfogalmazta a Szent János térrel kapcsolatban, kiemelve, hogy „e tekintetben is egy nem kielégített budai érdekekkel állunk szemben”. A cikkírókat láthatóan leginkább az bántotta, hogy a budaiak ügyeiről Pesten és pestiek döntenek: a főváros tanácsa és a reformátusok pesti vezetői. Kiderül ez az utóbbi cikk befejezéséből: „Azt is hangoztatják, hogy az ekleziának már rég önállóan és függetlennek kellene lenni nem pedig még mindig leányegyháznak. Panaszkodnak arról is, hogy a templom építési terveit Pesten állították ki nem pedig Budán.”¹⁸⁰

A pályázat

A templom javára rendezett estélyekből, különböző adakozásokból 1890 tavaszára közel ötvenezer forint gyűlt össze.¹⁸¹ Gróf Tisza Lajos főgondnok elérkezettnek látta az időt, hogy az építés ügyére felhívja az egyháztanács figyelmét. Az 1890. március 28-án tartott ülésen Tisza javaslata alapján bizottságot alakítottak, melynek feladata volt, hogy a helyi bizottság három tagjával együttműködve a további teendőket meghatározza. A pesti egyház gróf Tisza Lajoson kívül Hegedűs Sándort, Kerkapoly Károlyt és Steiger Gyulát küldte ki,¹⁸² a budaiak Dr. Darányi Ignácot, Kassits Pétert és Dr. Kiss Áront.¹⁸³

Jelentésüket június 28-án tárgyalta az egyháztanács. Eldöntötték, hogy a templom tervének és költségvetésének elkészítésére nyílt pályázatot fognak kiírni. A pályaművek benyújtási határidejét 1892. január 1-jében határozták meg, szokatlan-

nul hosszú időt adva a tervezőknek. Ennek kettős oka volt: egyrészt az egyház nem volt még birtokában a templom teljes felépítéséhez elegendő összegnek; másrészt: „annál több kilátás nyílik arra, hogy elsőrendű építések is foglalkozzanak e tárggyal. S ezt annyival is inkább lehet reményleni, ha elegendő idő engedtetik a pályázatra, mivel egy megfelelő templomnak a Fazekas térre való tervezése – tekintve ennek fekvését és környezetét – oly műszaki feladat, hogy az ország első építészei között is fognak találkozni, kik nemes becsvágyuk által ösztönözve készek leendnek építési képzettségükkel, fejlett ízlésükkel az említett célra közreműködni.”¹⁸⁴ Bírálóként a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet kérték fel, a legjelesebb műre 800, a második díjasra 600 forint tűztek ki, és leszögezték, hogy a tervek az egyház birtokába kerülnek.

A pályázati kiírás szerint a templom maximális alapterülete 218 négyszögöl lehetett; teraszra tervezendő és a dunaparti házsorhoz képest hat öllel beljebb kell állnia. A fennsík környezetbe illesztése is megoldandó maradt, amennyiben korlátal fogják elválasztani a tértől, akkor a templommal „architektonice összhangzóknak kell lenni”

„Kívánatos, hogy a tervek vagy román, vagy ó német, vagy korai góth avagy egyszerű renaissance stílusban készíttessenek. Az épület legyen arányaiiban lehetőleg monumentális, de másrészt egyszerű, komoly, általában a protestáns templomjelleg ne tévesztessék szem elől, s oly anyagok alkalmazásával terveztessék, hogy a templom fenntartása minél kevesebbe kerüljön.”¹⁸⁵ További kívánalmak voltak, hogy a karzaton és a földszinten összesen hatszáz ember férjen el; a karzatra lehessen orgonát helyezni; a templom fűthető legyen és sekrestye tartozzon hozzá, valamint, hogy az összköltség ne haladja meg a 90–100 ezer forintot. Júliusban megjelent a hirdetmény a *Vállalkozók Lapja*-ban, azzal, hogy két alaprajzot, két metszetet és annyi homlokzatrajzot kell beadni, ahány különböző homlokzata van a tervezett épületnek, mindezeket 1:100 léptékben.¹⁸⁶

Másfél év csend következett. Az egyház tovább folytatta a gyűjtést, a pályázók pedig kidolgozták és 1892. január 1-jére be is nyújtották terveiket. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1892. január 25-i ülésén kinevezett bíráló bizottság tagjai: Czigler Győző, Kiss István, Schulek Frigyes.¹⁸⁷ A kitűzött határidőre három pályázótól négy pályamű érkezett be, ezeket az egyháztanács februárban átadta a bírálóknak,¹⁸⁸ akik április 27-re elkészültek a jegyzőkönyvvel.¹⁸⁹

A bíráló bizottság egyértelműen a *Viribus unitis* jellegű tervet ítélte a legrosszabbnak. A mű készítőjének nevét nem tudjuk, csak azt, hogy több ponton is eltért a pályázati kiírástól: 127 497 forint 66 krajcárról szóló költségvetése jóval meghaladta a megadott felső határt, a beépített alapterület is felülmúlta a 218 négyszögöles limitet. A rajzok bazilikális elrendezésű, háromhajós „katolikus templomot” ábrázoltak, sokszögzáródású kórossal, ami ellentmondott a pályázati követelménybe foglalt protestáns templomjellegnek. A bizottság konstataulta, hogy a terv eredetileg egy másik (katolikus) templom számára készült, ráadásul a pályázó még arra sem vett fáradságot, hogy a rajzokat lemásolja, hanem csak lekaparta tervéről a mellékoltárokat, gyóntatószékeket, az oldalra eső szószéket és a főoltárt (utóbbi helyére „célszerűtlen helyzetű református szószéket” helyezett). A cím is a letörölt régi cím helyére volt írva, a költségvetésből viszont a szerző, vesztére,

elfelejtette kitörölni a „szentély” és a „toronykereszt” szavakat! A térbeosztás a bírálók szerint „református templom céljaira nem alkalmas”, mert a szószerék és az Úr asztala a templom legnagyobb részétől távol esik, és a „mellékhajók távolabbi részeitől a basilica oszlopsor folytán a szószeréket nem is lehet látni”. Szerkezeti hiányosságokon túl a templom stílusával kapcsolatban is elégedetlenségét fejezte ki a bizottság, az egészet „szervetlen és összhang nélküli építmény”-nek nevezte, „mely általános fogyatékoságaival egészen kirí a többiek közül, díjazás tekintetében szóba se jöhet”.¹⁹⁰

A díjazásra nem méltatott művek közül a *Hatszögű csillagban aranyos C betű, B jellegű* terv minden bizonnyal Kauser József egyik pályaműve volt.¹⁹¹ Kauser egy helyszínrajzot, két alaprajzot, három homlokzati rajzot, két metszetet, távlati képet, tervmagyarázatot és 106 242 forint 82 krajcárról szóló költségvetést nyújtott be. Alapterületben nem, költségvetésben pedig alig lépte túl a megadott kereteket.¹⁹² Az alaprajz szabályos hatszögének öt oldala hatszögzáródású empóriumfülkékkel, hatodik oldala orgonakarzattal bővített. Nem kizárt, hogy a tervezőre hatott Pecz Samunak az erzsébetvárosi templom pályázatára benyújtott munkája, hiszen – noha a rajzokat csak 1892-ben közölte az *Építő Ipar* (22. kép) – Schulek Frigyes bírálata már 1891 februárjában megjelent.¹⁹³ A páros sokszög, Pecz Samu protestáns templomépítésről írott műve szerint, inkább a lutheránus, illetve a katolikus templomok követelményeinek felelt volna meg, a kálvinista templomok számára a páratlan sokszög lett volna alkalmasabb kiindulási alakzat.¹⁹⁴ Hasonló okokból kifolyólag a bírálók az alapkonceptiót részben jónak, részben problematikusnak ítélték. A hatszög alaprajznak köszönhetően az Úr asztala az épület középpontjába került, a felette levő tizenkét szögű kupolaépítmény fokozta volna „a templom belső rendeltetésének és külső kiképzésének nagyrészen központos és egymás között is egységes, harmonikus lényegét”. Ám a hatszög hátránya is megmutatkozott: a szószeréket csak oldalra lehetett helyezni, nem a templom tengelyébe. A belső térhatást összességében kedvezőnek tartották, csak az orgonakarzat és az empóriumok alatti csarnokok kialakítását kritizálták. Az előbbit túl hosszúnak, az utóbbit túl alacsonynak találták. Az empóriumok mint általában itt is problémákat okoztak: oszlopai fedték a kilátást a szószerékre, akadályozták a templom jó megvilágítását. A kupolával a bírálók statikai okokból voltak elégedetlenek: az ábrázolt falszerkezettel megépíthetetlennek ítélték. A külső megformálás elnyerte tetszésüket: „választékos modern gótstílusú téglarchitektúra”; a négy lépcsőtorony és az empóriumfülkék záródásai „szép plasztikus árnyékhatást ígérnek”; a „részelttagozatok szervesek”. De mindez kevésnek bizonyult a hiányosságokkal szemben: „Általában véve e pályaterv a centrális megoldásnak nagyrészt helyes irányú törekvéseivel figyelemre méltó tanulmányt képez, azonban szerkezeti hiányai folytán mégis csak viszonylagos értéket lehet neki betudni, ami jelen esetben pályadíjat még nem biztosít neki.”¹⁹⁵

A második díjat Kauser József és Lange Keresztély közös, *Hatszögű csillagban aranyos C betű, A-jellegű* terve kapta.¹⁹⁶ A szerzőpáros egy helyszínrajzot, két alaprajzot, három homlokzati- és két metszetrájzot, valamint egy távlati képet adott be. A 100 973 forint 40 krajcárról szóló költségvetés, illetve az alapterület itt sem haladta meg a megadott limiteket.¹⁹⁷ A templom „T”-alaprajzú volt, az Úr

asztala a négyzet közepére került volna. Ebben és a szószerk oldalsó mellé állításában némi hasonlóságot fedezhetünk fel Pecz Samu debreceni Kossuth utcai református templomával. Az Úr asztala a karzatok hátsó sorait kivéve mindenhol látható lett volna, a szószerket csak a mögötte álló empóriumok takarták. A „középnívó folytatásában” a presbiterek sokszögzáródású fülkéje helyezkedett el, apszist hozva létre. A leírásból nem derül ki egyértelműen, de valószínű, hogy a hajót nem osztották oszlopok, és nem volt fölötté empórium, csak a főbejárat fölél terveztek orgonakarzatot, valamint a keresztoszarakba karzatot. A keresztoszarakhoz a hátsó presbiteri fülkéhez közelebbi részekén két sekrestye csatlakozott (az egyik a bírálók szerint felesleges), a főbejáratához közelebb eső oldalon pedig az empóriumokhoz vezető lépcsők voltak szimmetrikusan elhelyezve. A templom megvilágítása csak a karzatok alatt lett volna hiányos. A főbejáratnál a tervezők – a bírálók által nagyon dicsért – hármas toronymegoldást alkalmaztak, egy nagy harangtoronyt kétoldalt két kicsi lépcsőtornyival építettek volna egybe, miáltal a toronyhomlokzat „tetszősen kiszélesedik a középnívó szélességére ... mozgó silhuettet kap”. A tervezett templom külsejét a bírálók észak-németországi neogótikus templomok kiképzéséhez hasonlították, kiemelve Otzen hamburgi és Hamburg-környéki templomait, Hamburg Eimsbüttel nevű elővárosában az evangélikus *Christuskirche* épületén (1881–1884) Johann Otzen valóban hasonló toronymegoldást alkalmazott,¹⁹⁸ ahogy Hamburg másik elővárosában, Uhlenhorst-ban a Szent Gertrúd-templomon is (1882–1885).¹⁹⁹ Ezeket az épületeket még a nyolcvanas években ismertették a *Deutsche Bauzeitung*-ban,²⁰⁰ így mind a pályázók, mind a bírálók jól ismerhették. Noha a tervezett mű külső részletformáira a bírálók néhány kritikai megjegyzést tettek, összességében így értékelték: „A pályaműben tervezett templom úgy összkoncepciójánál, valamint szerkezeteinek és architektúrájának általában véve helyes megoldásánál fogva egyike a pályázat legkiválóbb műveinek, mely önmagában abszolút beccsel bír és méltán tarthat pályadíjra igényt.”²⁰¹

Az eddig említett három munka egyike sem oldotta meg a templom környezetének rendezését, figyelmen kívül hagyva a pályázat egyik követelményét.

A bírálók legjobbnak és kivitelezésre alkalmasnak Pecz Samu *Pentagon* jelgű tervét ítélték, ő nyerte az első díjat. Pecz helyszínrajzot, két alaprajzot, két homlokzati rajzot, két metszetet, távlati képet, költségvetést és tervmagyarázatot nyújtott be. A távlati kép kivételével az összes terv fennmaradt és megtalálható Pecz Samu hagyatékában a Magyar Országos Levéltárban (25–28. kép).²⁰² Mindezidáig nem került azonban elő sem a tervmagyarázat, sem a költségvetés. A költségvetés pontosan a pályázati feltételekben megszabott 100 000 forintról szólt, a beépített területet a megadott maximumnál valamivel kisebbre, 213,01 négyzetörlre tervezte. Szemben a többi tervvel, Pecz a templom és tér viszonyát is megoldotta, és 611 ülőhelyet jelölt meg, így a program összes követelményének megfelelt. A bizottság megjegyzése szerint ebből a szempontból csupán az ő pályaműve volt értékelhető.²⁰³

Pecz úgy tervezte meg az épületet, hogy a főhomlokzat a Margit rakpartra, a hátsó front pedig a Fő utca felé nézzen. Ezt az elgondolást nyilván városépítési szempont indokolta: a Duna-parti épület lehetőleg legrepresentatívabb homlok-

zatával nézzen a Dunára. Tervezett épületét fenszík övezte, a térről a főhomlokzat felől egy lépcső, a hátsó részen három lépcső vezetett az épületszint magasságába.

Alapformaként az ötszöget választotta, négy oldalán poligonális záródású karéjokkal, ötödik oldalán két boltszakaszos hajóval bővítve. Elgondolását tekintve alaprajza megfelelt 1888-ban publikált ötszögű kálvinista templomtervnek (21. kép), de nem volt azonos azzal.²⁰⁴ Az 1888-as alaprajzon az ötszöghöz kapcsolódó bővítmények kevésbé mélyek, és hatszögben záródnak, míg a *Pentagon* jeligés terven nyolcszögben. A hajó mindkét terven kétszakaszos, de a pályázati terven hosszabb, és hatsüveges boltozattal fedett, szemben a korábbi keresztboltozattal. A bővítmények közötti részen a publikált alaprajzon sekrestye csupán a bejárattól legtávolabb eső ponton van, a két oldalsó karéj közötti szakaszon egy-egy lépcsőtorny helyezkedik el. Két további kiszolgáló helyiség a főbejáratról számított második boltszakasz és a bővítmények közé van beszorítva. Ezzel szemben a budai pályázati terven Pecz a négy karéj között három kétboltszakaszos helyiséget alakított ki. Míg korábbi alaprajzán a karéjok felett karzatot tervezett, a pályaterven ez elmaradt (mindkettőn megtalálható viszont a főbejáratnál az orgonakarzat). Szintén eltérő a főhomlokzat kiképzése: az 1888-as rajzon két kis nyolcszögletű lépcsőtorny látható, közöttük keskeny bejárat csarnokkal; a *Pentagon* jeligéjű terven viszont csupán az északi oldalon van egy nagy négyszögletű torony. Ez utóbbinál közvetlen átjárás van ugyan a torony és az északi oldal között, de ennek kialakítása folyószerű, és bár a torony nem tapad a templom falához, sőt szinte önálló egységet képez, mégsem szakad el teljesen attól. E furcsa kettősség megoldási kísérlet arra a problémára, amit Pecz már 1888-as tanulmányában felvetett: ha ötszögű templomot tervezünk, a nagy fesztáv miatt a centrális részt csak kupolával lehet lefedni, toronnyal nem, így a tornyot vagy alárendelt szerepben, a főbejárat homlokzatának oldalaira kell helyezni (mint az az 1888-as alaprajzon történt), vagy pedig szabadon állóként kellene kiképezni. Ez utóbbi campanilemegoldás azonban ellenkezik a helyi hagyományokkal, és mint írja „ily torony fölépítése ellentmondásra akadna”, ezért Pecz az alárendelt tornyot tartotta célszerűbbnek.²⁰⁵ A pályázati terven mégis megpróbálta összeegyeztetni a domináns különálló, illetve a templom főhomlokzatának oldalához csatlakozó torony elképzelését. És mert a *Pentagon* jeligéjű terven a hajó hosszabb, mint a publikált alaprajzon, a torony távolabb kerül az ötszög karéjaitól, s így nem zavarta, hanem inkább kiegészítette a kupola összhatását.²⁰⁶ A különbségek ellenére a két tervek alapkonceptiója megegyezik: az épületet ötszögű mag köré szerveződik; a szószerk a bejárat szelvényében, két karéj találkozásánál levő fal elé kerül; az Úr asztala az ötszög középpontjába. A centrális rész boltozata mindkét esetben úgy lett kialakítva, hogy minden sarokcsegegy mellől két-két borda induljon, miáltal a felső szint tízszögűvé vált.

A bíráló bizottság különösen alkalmasnak találta az ötszögű alapformát a református istentisztelet céljaira: „Az alapelrendezés lényege tehát az, hogy a belső templomtérnek, az ott végbemenő liturgiai mozzanatok szerint igazodó kifejtése egyúttal az építménynek művi, szerkezeti szempontból eszközölt kifejtésével egyezik meg teljesen. Vagyis az építészeti koncepció következetes logikával és a valóság keresetlen eszközeivel juttatja kifejezésre az építmény belső lényegét és rendeltetését.”²⁰⁷ A bírálók a templom belső térhatását, megvilágítását, a szerkezeti

megoldásokat, a torony és a karéjok arányait is megfelelőnek tartották, de a pozitívumok hangsúlyozása mellett néhány kritikai megjegyzést is tettek: a főhajó melletti mellékhajójaratokat túl szűknek, az ötszögből tízszögbe átmenő íveket túl komplikáltak találták. A centrális mag feletti boltozat süvegeiről megjegyezték, hogy túl öblösek és noha akusztikai szempontból ez a megoldás előnyös, hatása nem elég egységes.²⁰⁸

A tervezett templom külső látványát a torony és a tízszögű tambur uralta volna. A torony a földszinten közvetlenül csatlakozott volna a bejárati csarnokhoz, a főpárkány magasságában pedig íves alátámasztású híd kapcsolta volna össze a két épületrészt. A főbejárat homlokzatát oldalt két támví határolta, a főpárkány felett háromszögű oromzat zárta volna. A kapuhoz – melynek kis előépítménye csúcsíves záródású – lépcső vezetett volna, e fölé Pecz körablakot tervezett, az oromzatba pedig egy magas csúcsíves ablakot és kétoldalt egy-egy fél íves résablakot rajzolt. A tervezett épület fölé a tízszögű kupola tamburja magasodott volna, melynek minden második oldalát csúcsíves osztott ablak törte volna át, biztosítva a centrális mag belsejének megvilágítását. A tambur minden oldalát háromszögű oromzatok koronázták volna, ezeket három körszegmensből képzett nyílás tagolta. Hasonló oromzatokkal találkozhatunk Friedrich Schmidt *Maria vom Siege*-jének egyik 1865–66-ban készült tervváltozatán, és Pecz Samunak az erzsébetvárosi templomhoz készített rajzán is.²⁰⁹ Utóbbival rokon a tető hegyes gúlaformája is. A főhomlokzat tervrajzán a déli karéj látszik még. A karéjra a támpillérek között keskeny csúcsíves ablakokat tervezett. A toronyba kívülről a földszinten kapu nyílt volna, e fölött és a főpárkány között két keskeny nyílás, a főpárkány fölötti szakaszon pedig egy szélesebb csúcsíves ablak. A tornyok oldalain álló oromfalak csúcsai azonos magasságban tervezettek a tambur oromzat-csúcsaival. A torony oromfalait osztott csúcsíves ablakok törték volna át, köztük a sarkokat kis fiatornyok díszítik, az egész tornyot nyolcszög alapú gúla formájú sisak fedi. Az északi oldal homlokzatáról készült rajzon hátul kis lépcsőtorny látszik, a karéjok között a kiszolgáló helyiségek egyszintes tere, ahová kívülről két szegmensívvel záródó kapu vezetett volna.

A bírálók a templom külső megjelenését alapvetően jónak találták. A fülkéknek az ötszögű főépülethez való csatlakozását szépnek, a karéjok arányait és az apszistetőköt tetszetősnek ítélték. Csak néhány ponton kritizálták a tervezetet, így a „minaretszerű lépcsőtorny” helyett falvastagságban való közlekedést javasolták, a tambur tíz oromfalát költségesnek és feleslegesnek tartották. A főportált túl nagynek ítélték és inkább a kisebb bejáratnál kombinált nagyobb rózsablak mellett foglaltak állást. Bírálatakat így fejezték be: „Összefoglalva ennek a pályaműnek – lényegtelen hiányai mellett – túlsúlyban levő általános előnyeit, önálló és beható alapos tanulmányt eláruló eredetiségét örömmel konstatálja a bíráló bizottság, hogy e műben abszolút nagybecsű építészeti concepció fekszik előtte, mely a többi pályaművek között nemcsak a legkiválóbb erkölcsi elismerésre méltó, hanem méltó arra is, hogy építőművészetünknek megvalósult alkotása legyen.”²¹⁰ A feladatot a bizottság szerint a terv „céltudatos eredetiséggel” oldotta meg, olyan alaptípust teremtve, „mely a református vallási gyakorlatnak leghelyesebb architektúrában ad kifejezést és úgy hazánkban, mint a külföldön követésre fog találni”.²¹¹

Az építkezés előkészítése

A pályázat eredményét az egyháztanács 1892. május 26-i ülésén tárgyalta. Egyenlőre nem döntöttek el, hogy a két díjazott terv közül melyiket választják, de elhatározták, hogy a felállítandó építési bizottságba az egyháztanács és a budai helyi bizottság is négy-négy tagot delegál majd.²¹² Pontosan nem tudni, hogy ez a bizottság mikor alakult meg, de decemberben, gróf Tisza Lajos elnökletével, már működött. A bizottság tagjai Hegedűs Sándor, Kerkápoly Károly, Steiger Gyula, Dr. Darányi Ignác, Borosnyai Oszkár, Kassits Péter, Dr. Kiss Áron és a segédlelkesek voltak, tehát nagyjából ugyanazok, akik a pályázat ügyében már 1890-ben eljárak. Később a tagok közé lépett Papp Károly, Dr. Bereczky Endre, Szabó Albert, Szóts Albert és Farkas József is.²¹³

Nagyot lendített az építkezés ügyén, hogy 1892-ben a főváros 50 000 forintnyi segílyt szavazott meg a budai, kőbányai, illetve a zuglói református templom építésére.²¹⁴ A budai templomalapban ekkor már mintegy nyolcvanezer forint volt, hosszas vita után mégis a budaiak kapták az adomány nagyobb részét (30 000 forintot), mert – Dr. Darányi Ignác indoklása szerint – „a budai oldalon a templomhely fekvésénél fogva, de a főváros illetőleg a közmunkatanács által kikötött monumentális jellegénél fogva is az építkezés igen tetemes összegre van előírva”.²¹⁵

Az 1892. december 10-én tartott egyháztanácsi ülésen az építési bizottságot megbízta a tanács, hogy tegyen javaslatot arra vonatkozólag, hogy a két díjnyertes terv közül melyiket kivitelezzék.²¹⁶ Noha az egyháztanács csak december 29-én fogadta el az építési bizottság azon döntését, hogy a *Pentagon* jellegű tervet építsék meg, a *Vállalkozók Lapjában* már december 28-án megjelent a hír, hogy a templom építésével Pecz Samut bízták meg, aki hozzáfogott a részletes tervek kidolgozásához.²¹⁷ A december 29-i egyháztanácsi jegyzőkönyvből kiderül, hogy az építési bizottság már egyeztetette elképzeléseit Pecz Samuval, aki a bírálóban említett módosítási javaslatokat figyelembe véve részletes terveket és mindenre kiterjedő költségvetést készített, hogy a kivitelező vállalkozók között ki lehessen hirdetni a versenytárgyalást. Arról is rendelkeztek, hogy Pecz a fővárosi mérnöki hivatalnál kérvényezze a telek kijelölését, és próbafúrások elvégzését, hogy megállapítható legyen az alapozási költség. Mindezekre az építész négy hónapot kapott, azzal, hogy 1893. május 1-jéig lehetőleg már a Fővárosi Közmunkák Tanácsának és a fővárosi építési bizottságnak a jóváhagyását is szerezzék be, hogy az építkezést májusban el lehessen kezdeni.²¹⁸

Pecz 1893. január 14-én kelt levelében kérvényezte a fővárosnál a telek kijelölését.²¹⁹ Mivel az ügy intézése nem volt túl gördülékeny, Szász Károly és gróf Tisza Lajos márciusban kétszer is megújították a kérvényt, amihez már a templom helyszínrajzát is csatolták.²²⁰ Március 16-án a fővárosi tanács végre utasította a mérnöki hivatalt, hogy a járdamagasságot illetve a templom helyét jelölje ki.²²¹ Április 11-én, Pecz Samu jelenlétében, ez meg is történt.²²² Zsigmondy Béla képviselőjével április 13-án kitzúzták a próbafúrólukakat és a Fő utcai oldalon megkezdték a próbafúrást. A fúrásokat 24-én fejezték be,²²³ megállapítva a talajvízszintet a telek különböző részein.²²⁴

Első tervmódosítás

Pecz Samu 1893. május 6-án az építési bizottság ülésén bemutatta a részletes módosított terveket és a berendezés költségei nélkül 131 000 forintról szóló költségvetést, sőt egy alternatív tervet is készített, mely szerint a kupola és a torony méretei az építési költség változása nélkül módosultak. A bizottság egyenlőre elhalasztotta annak eldöntését, hogy a torony és a kupola a régebbi, vagy a módosított tervek szerint épüljön, de javasolta, hogy az egyháztanács a fővárosi tanácshoz, illetve a közmunkák tanácsához adja be az általa már elfogadott tervterveket annak érdekében, hogy az építési engedélyt mielőbb megkapják.²²⁵

A fővárosi tanácshoz engedélyezésre benyújtott tervek a pályázati rajzok bizonyos pontokon módosított változatai (tehát nem az alternatív torony illetve kupolamegoldást ábrázoló tervek) voltak. Közülük négy maradt fenn: alaprajz, hossz-metszet, keleti és északi homlokzat (29–30. kép).²²⁶ A pályázati tervekhez képest Pecz alapvetően ott változtatott, ahol a bíráló bizottság kritikai megjegyzést tett. Így tűntek el a tambur oromfalai, a „minaretszerű” hátsó lépcsőtorony, a csegelyek íves, túl bonyolultnak ítélt megoldása, és így lett nagyobb a főhomlokzat körablaka.

Módosított tervén a tambur felső részén Pecz törpegalériát vezetett körbe, alatta kisebb körablakokat helyezett el. A tambur egyszerűsítésével összhangban a toronyról is eltűntek, illetve egyszerűsödtek a gótizáló díszítmények. A torony a második szinten nyolcszögbe ment át, a főpárkány fölötti négy sarkon fiatoronyot kapott. A toronysisak alatt, a harangok helyén minden oldalon egy-egy egyszerű csúcsíves ablakot alakított ki. Megmaradt azonban a kupolatető hegyesgúla formája, és kovácsoltvas koronával elválasztott csúcsa. Összességében a módosított terv jóval puritánabb, a tambur kevésbé domináns és kicsit esetlenül hat rajta a magas tető. Ezt nyilván az építész is érezte, mert alternatív tervet készített, és a hangsúlyt áthelyezte a kupoláról a toronyra.

A módosított terveket a Fővárosi Közmunkák Tanácsa június 22-én fogadta el, de – igen körültekintően, a tér elkövetkező átépítését is szem előtt tartva – aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a főpárkány túl alacsony, így a megépülő három-négyemeletes házak között nem lesz megfelelő a templom hatása.²²⁷ A fővárosi tanács – nyugtázva, hogy a templom „monumentális” lesz – elhatározta az építési engedély azonnali megadását, amit 1893. július elsején ki is adtak (a terveket Kamermayer Károly polgármester aláírásával látta el).²²⁸

Majorossy Géza, a kivitelező

Az építési bizottság 1893. május 6-án felszólította Pecz Samut, hogy a kivitelezési versenytárgyalásra felhívó hirdetményt állítsa össze. Pecz május 17-re készült el ezzel, és javasolta, hogy azt mihamarabb küldjék meg az egyháztanács által kijelölt vállalkozóknak. Pecz néhány vállalkozót ajánlott a tanács figyelmébe: Gregersen Guilbrandt, Hausmann Sándort, Hofhauser Eleket, a *Holzspach és fiai* céget, Majorossy Gézát és Pucher Józsefet. Az egyház kijelölte továbbá Felföldi Dánielt,

Illés Gyulát, Ivó Lajost, valamint Zobel és Muskovicsill vállalkozókat azzal a megjegyzéssel, hogy ezek közül csak azok pályázhatnak, akiket Pecz ismer, illetve akiről adatokat tud szolgáltatni.²²⁹ 1893. június 8-ig a pályázatra csak három ajánlat érkezett be: Hausmann Sándor 146 460 forint 64 krajcárról, Pucher József 132 398 forint 84 krajcárról és Majorossy Géza 125 275 forint 92 krajcárról szóló költségvetése, melyekbe nem számították bele a berendezés és a belső festés árát. Utóbbi két pályázót Pecz felszólította, hogy a templomtervek pontosabb át tanulmányozása után tegyenek ajánlatot a templom felmenő falainak felépítésére. Pucher József kijelentette, hogy ennek nem tud eleget tenni, így már csak Majorossy Géza maradt, aki be is nyújtotta költségvetését. Ajánlatából kiderül, hogy az építési bizottság és az egyháztanács – mint ahogyan azt már korábban is láttuk – még nem döntött arról, hogy Pecz Samunak melyik tervét fogja kivitelezetni, ezért Majorossy mindkettőre árajánlatot tett: „ha Pecz Samu úr által először készített és az ajánlat alapjául szolgált terv fogadtatik el kivitelre, az esetben kész a templomot az alapozási munkát nem számítva 105 000 forint átalány összegért felépíteni, ha pedig a bizottság Pecz Samu úr utóbbi tervét fogadja el, mely szerint a torony magasabb, a kupola pedig alacsonyabb leend, mint az első terv szerint, az esetben 103 000 forint átalányösszegért vállalkozik.” Az építési bizottság június 24-én tartott ülésén elfogadta Majorossy ajánlatát²³⁰.

Majorossy Géza az 1880-as években Hegyi József építőmesterrel együtt működtette a *Hegyi és Majorossy* céget. 1884 és 1885 között az Üllői úton egy laktanya épületén dolgoztak, amiről csak azért tudunk, mert az elszámolások körül bonyodalmak adódtak és a vállalkozók fellebbezést nyújtottak be.²³¹ Következő ismert munkájuk az Alkotmány utcai unitárius templom volt, amit Pecz Samu 1886-ban tervezett, és ami – tervmódosítás után – 1890-ben épült fel.²³² Az unitárius templom azzal a bérházzal együtt készült, aminek jövedelme ötven évre a kivitelezőt illette. Később, amikor a budai templom építése kapcsán a református egyház és a kivitelező között minőségi és elszámolási problémák miatt perre került sor, az egyház felhasználta Majorossy ellen azt az érvet, hogy míg az unitárius templomot és bérházat „jóformán magának építette” (magyarán érdekelt volt a megfelelő minőségű kivitelezésben és pontos elszámolásban), a budai templom esetében nem volt érdekelt. Szintén a periratokból tudjuk, hogy Pecz Samu elégedett volt Majorossy ottani munkájával, és ezért ajánlotta megbízható vállalkozóként a református egyház Fazekas téri templomának kivitelezési pályázatán.²³³

1890. januárjában a *Hegyi és Majorossy* cég tagjai arról értesítették a közönséget, hogy előző év decemberében feloszlottak, és a közös cég kötelezettségeit és jogait Majorossy Géza vette át.²³⁴ 1890. júniusában Majorossy Kauszer József segítségével már mint önálló vállalkozó kapott megbízást a Kálvin téri templom és a mellette levő bérház helyreállítására.²³⁵ 1893. januárjában egy bérház kivitelezésének feladatát nyerte el (Liliom utca 32.),²³⁶ majd júniusban a budai templom építésére kiírt pályázatot.

Építőmesteri tevékenysége mellett Majorossy egyeletet is alapított. Az 1896-ban létrehozott Rajzoló Egyletének célja az építő és műszaki rajzolóknak tömörítése volt, valamint a számukra megfelelő állások biztosítása.²³⁷

Második tervmódosítás

1893. június 24-én az építési bizottság kinyilvánította, hogy Pecz Samunak azt a tervét javasolja kivitelre, „mely szerint a külön álló és az első tervben levő toronynál magasabbra tervezett torony lesz az épület domináns része”.²³⁸ Arról az alternatív tervről van szó, amit már májusban benyújtott a fővároshoz engedélyezésre, másik tervével együtt. Ezután Pecz „papier machéban en miniature”²³⁹ modellt készített, amit a bizottság augusztus 31-i ülésen mutatott be. Tisza Lajossal egyetértésben azt a tervet ajánlotta elfogadásra, melynél „a harangtorony az eredetileg tervezettnél magasabbra van felvéve s jobb kifejezést nyer, a kupola pedig az eredetileg tervezettnél kisebb magasságban van felvéve”. Nem csak a torony megmagasításával változtatta meg tehát az épület arányait, de ezzel párhuzamosan a kupola méretét is csökkentette. A bizottság a javaslatnak megfelelően ezt a tervet fogadta el, és megbízta Pecz Samut, hogy az építési engedély módosítására vonatkozó kérvényt adja be a közmunkatanácshoz és a fővároshoz. Az 1893. szeptember 15-i egyháztanácsai ülésen a tanács is jóváhagyását adta a döntéshez.²⁴⁰

Ennek a végleges tervvariánsnak rajzait nem sikerült megtalálnunk, de mivel a források nem említenek több tervváltozást, majdnem bizonyos, hogy a ma álló templom e tervek alapján készült. Ezt támasztja alá az egyetlen ismert rajz: egy külső összkép is, amelyen Pecz aláírása alatt az 1893-as évszám szerepel, és pontosan ábrázolja a később megépült templomot.²⁴¹

A kupola magasságának csökkentése nem jelentett mást, mint a tetőzet arányainak megváltoztatását. A gúla itt kevésbé hegyes, elmarad a korona-motívum és a felette levő csúcs is, de a korábbi tervvel egyezik a tambur kiképzése. A torony jelentősen megnyúlt, a főpárkány alatt a két-két keskeny nyílást egy-egy szűk csúcsíves ablak váltotta fel, felette alacsony falsáv emelkedik (ez a másik terven nincs), majd a párkány fölött a torony a sarkok lemetszésével nyolcszögbe megy át. A sarkokon itt is fiatornyok helyezkednek el. A harangház ugyanolyan, mint az előző terven, fölötté Pecz négy óratorny oromzatot alakított ki. A főhomlokzat oromfalának tagolását megváltoztatta, a korábban tervezett ívek helyett egy magasabb és két-két alacsonyabb ablak váltotta föl.

A kivitelezési szerződés

1893. július 1-jén Dr. Darányi Ignác és Majorossy Géza vállalkozó, majd néhány nappal később gróf Tisza Lajos, Szász Károly és Pecz Samu is aláírták a szerződést. A szerződésben kitűzték a határidőket: a templomnak 1894. november 1-jéig fedél alá kell kerülnie, 1895. augusztus 1-jéig pedig teljesen készen kell átadni az egyházközségnek.²⁴²

A művezető építész feladatát Pecz Samu vállalta, s ezért 5980 forint tiszteletdíjat kért, amit az egyház méltányosnak talált, és 6000 forintra kiegészítette.²⁴³ A szerződésben meghatározták feladatát és jogkörét. Eszerint az összes kiviteli- és részlettervet valamint sablont ő készíti, ő intézi a megrendeléseket, és ellenőrzi az anyag minőségét. Az egyház küldöttje és a vezető építész közötti véleménykü-

lönbségek esetén az építési bizottság dönthetett. Pecz feladata az építkezés ellenőrzése volt, a vállalkozó az ő rendelkezéseit kellett teljesítse. Mindazok a segítők és munkások, akik „az építés vezetője irányában engedetlenek vagy tiszteletlenséget tanúsítanak, valamint azok is, kik mesterségüket nem értik kellőleg, vagy nem fejtenek ki kellő szorgalmat, a vezető műépítész első felszólítására az építkezésből rögtön elbocsájtandók”. Pecznek az építkezés elkezdésekor építési naplót és megrendelési könyvet kellett nyitnia, folyamatosan ellenőriznie, és megjegyzéseit beírnia.²⁴⁴

Az építkezés

Július elején kijelölték az építési területet, és július 13-án elkezdték a földmunkákat. A tér felásása közben másfél méter mélységben régi utcakövekre bukkantak. Amikor már három méterrel a talajszint alatt ástak, a próbafúró lyukakat megvizsgálva konstataáltak, hogy egy-két méterrel lejjebb víz van, a talaj pedig különböző feltöltési rétegekből áll.²⁴⁵ Ezért Pecz Samu az 1893. augusztus 31-én tartott építési bizottsági ülésen javasolta, hogy az egész templom alá kb. három méter mélységben helyezzenek el másfél méter vastag betonalpatat és a templomot erre építsék rá, a torony pedig mintegy hét méter mélységben kapjon külön betonalapozást. Pucher József építőmester szakvéleményének meghallgatása után a bizottság elfogadta Pecz javaslatát.²⁴⁶ Szeptember 3-ára készen állt a terep a betonozáshoz; szeptember 5-én megkezdték a munkálatokat. Szeptember 11-én Pecz Samu igen erélyes stílusban szólította fel a kivitelező vállalkozót a toronyalap ásásának meggyorsítására.²⁴⁷

Szeptember 25-én a középrész kész betonrétegén elkezdték a falazást, s próbátámpillért készítettek azért, hogy megállapítsák milyen színű téglából építkezzenek. Október 11-én a torony, október 16-án a keleti rész alapfalait kezdték el építeni. Október 27-re a falazat elérte a régi talajszintet. Október 28-án gróf Tisza Lajos és Darányi Ignác vezetésével az építési bizottság helyszíni szemlét, majd ülést tartott.²⁴⁸ Pecz ekkor felvetette, hogy végleg meg kell állapítani a terasz szintjét. Már a június 28-án tartott építési bizottsági ülésen is felmerült az a javaslat, hogy a templom járószintjét magasabbra kéne emelni. Egyrészt azért, hogy ha a jövőben a Duna vízállása magasabbra emelkedne – például a folyó eliszaposodása miatt – a templom biztonságos magasságban legyen, másrészt azért, hogy a téren majdan megépülő emeletes házak között a templomnak megfelelő hatása legyen. Erre a szempontra a közmunkatanács hívta fel a figyelmet az építési engedély kiadásakor.²⁴⁹ Mindezeket figyelembe véve a bizottság úgy döntött, hogy a terasz szintjét még 22 cm-rel, összesen 924 cm-re emeli.²⁵⁰ Ekkor határozták el azt is, hogy a homlokzatképzéshez válogatott géptéglát, az élek, boltívek, párkányok készítéséhez piros préselt téglát fognak használni.²⁵¹

November elseje és 18-a között az alapfalakat falazták, majd a templom belsejét földdel töltötték fel. November utolsó napjaiban a keleti részen még végeztek falazási munkákat, de december elején az állandó fagyok beálltával Pecz ezeket leállította, s így decemberben és januárban már csak a feltöltést folytatták.²⁵²

1894. januárjában a kivitelező és az építési bizottság között vita alakult ki a téglamegrendelés kapcsán.²⁵³ Majorossy 8756 forint 30 krajcár többletköltséget kívánt elismertetni azon az alapon, hogy a Pecz Samu által készített „kiviteli terv egy minden ízében díszesebb, szebb, monumentálisabb építményt tár elénk, mint az eredeti terv”, a kivitelezéshez jobb minőségű téгла szükséges, mint a szerződés szerinti, az egyháznak tehát ki kellene fizetnie a különbözetet az építőmesternek. Az építési bizottság január 24-én tartott ülésén Pecz véleménye nyomán azt állította, hogy a kiviteli tervektől eltérés nem történt, tehát a kivitelező a többletköltség elismerésére nem tarthat igényt.²⁵⁴ A szerződés szerint kikérték egy független szakértő, Pucher József építőmester véleményét is, aki jelentését 1894. március 21-én nyújtotta be. Ebből kiderül, hogy a vállalkozó költségvetésében préselt téгла, vagy egyszerűen téгла szerepelt ott is, ahol idomtéglat kellett alkalmazni.²⁵⁵ De mivel a tervek is a szerződés részét képezték – alá is írta őket a kivitelező építőmester – és azokból nyilvánvalóan kiderül, hogy mikor milyen téglát kell alkalmazni, az egyház és a független szakértő sem fogadta el Majorossy érvelését.²⁵⁶ Majorossy ezt úgy vette ezt tudomásul, hogy leszögezte: a kivitelezést folytatja, de a követelését a végelszámolásig fenntartja.²⁵⁷ Az időszakos elszámolások alkalmával azonban a vita újra és újra fellángolt:²⁵⁸ a helyzet elmérgesedését bizonyítja Pecz Samunak 1894. augusztus 15-én az építési bizottsághoz írott levele, melyben megjegyzi, hogy „Majorossy úr perrel és esetleg a munka beszüntetésével fenyeget, azt hiszem egyik sem veszélyes.”²⁵⁹ Valóban Majorossy felépítette a templomot, de a per a jótállási idő lejártá után nem maradt el.

A hosszú tél után 1894. március 27-én kezdtek újra a munkákat. Az építési bizottság szemlét tartott és megállapította, hogy a falak jól állták a hideget, tehát ott lehet folytatni a falazást, ahol tavaly abbahagyták. Áprilisban a lábazon dolgoztak, melynek faragott kő burkolata és a kupolapillérek alsó része április végére elkészült. A vörös idomtégla szállítását májusban kezdték el, és még ebben a hónapban 56 cm magasságig meg is építették a lábazon. Június 9-én már olyan magasan elkészültek a falak, hogy a mellékhajó és a torony résablakának könyöklőköveit elhelyezték. Június 11. és 15. között a főbejárat faragott köveit helyezték el, június 26-ra a toronytest már négy méter magasan állt és az „ezen magasságban levő zeg-zug párkány elkészítettet”. Június végén a belső pillérek falazták, az apszis és a torony első emeletének ablakkereteit helyezték el.²⁶⁰ Július második felében a főbejárat oromfalát és a karzatot építették, valamint az „oromzatos támpillérvégköveket” helyezték el, azaz a mellékhajók támpilléreit záró kis oromzatokat és az „átjáró ív tornyon levő consolkövét”, azaz a torony és a főhajó közötti hidat tartó konzolt. Július legvégén elérték a tornyon 12,64 m magasságban levő főpárkányt, s elhelyezték az átjáró híd ajtókávját. Ekkorra a templom falazata az oszlopfelek magasságáig, azaz mintegy hét méter magasan állt, és a főhomlokzaton megkezdtek a körablak építését. Augusztus elejére az öt nagy pillér a boltozatindításig, a torony pedig a nyolcszögbe való átmenetig készült el. Augusztus közepén a kupola boltíveit kezdték építeni két mintaív segítségével, a főhajó és a templom többi része már kb. kilenc méter magasságig készen volt. A torony és a hajó közötti átjáró híd konzolkövéit a hajónál is befalazták, a körablakot és a főbejárat oromzatának párkányát augusztus végére készítették el. Ekkorra

a torony mintegy 20 méter magasan állt, augusztus 30-ára a főhajó is elkészült párkánymagasságig. Még a hónap végén megérkezett az első cserépfuvar a pécsi Zsolnay-gyárból. Szeptember közepén tízszögű kupoladob és rajta a körablakok, szeptember 20. körül a tambur törpegalériája is elkészült.²⁶¹

Szeptember 22-én megtartották a templom „falegyen ünnepét”. Ennek alkalmából Szegő József főpallért, Horváth Ferenc és Szegő Antal alpallérokat jutalmazták meg.²⁶² A templomot feldíszítették és az ünnepségen megjelent egyházközségi tagok előtt Szegő Antal felköszöntőt mondott. A torony építését október 10. körül fejezték be, s ezután fogtak a sisakhoz. A *Wellisch Náthán utóda* cég, amely az ácsmunkákat vállalta²⁶³ a templom befedéséhez szükséges gerendákat a helyszínre szállította. Megkezdték a kupola fedélszékének felállítását, s ezt október 23-ra be is fejezték, mert ekkor a kupola körülötte állványt elbontották, és az ácsok az oldalrészek fedélszékén kezdtek dolgozni. A kupolán október 26-án Kirschenbaum Gusztáv cserepesmester²⁶⁴ kezdte meg munkáját, de 27-én minőségi kifogások merültek fel, így a művezetőség leállította a cserepezést és a már felrakott cserepeket leszedette. Október legvégén az ács a főhajó fedélszékén, Ott Lajos bádogos²⁶⁵ a kupola alsó részének bádogozásán dolgozott. November elején a cserepes újramezta a kupola cserepezését, a bádogos elkészítette és felrakta a kupola csúcsát. Felkerültek a hófogók, a szobrász hozzáfogott a főkapu oromzati díszítményének kifaragásához, a bádogos pedig már a csatornákon dolgozott. November közepére a toronysüveg kb. 38 méter magasságig elkészült és ideiglenesen lefedték télre. November 16-án a cserepes befejezte a kupolatető befedését és munkához látott az oldalrészeken, majd december 15-ére – részben ideiglenesen, közönséges cseréppel – elkészült a karéjok cserepezése is. December elején az ács befejezte a főhajó fedélszékét, Langer Ignác szobrászmester²⁶⁶ pedig a főbejárat oromzatának díszét. Ugyanekkor hozzáláttak az északi mellékhajó és a főhajó boltozásához szükséges mintaívek összeállításához. Az 1894-es építkezések egy kisebb balesettel zárultak: december 22-én tűz ütött ki a templom belsejében, de sikerült azt megfékezni és így a kupola alatt levő néhány állványon kívül semmi nem pusztult el.²⁶⁷

1895 januárjában és februárjában a munkák teljesen szüneteltek a kemény tél miatt, csak márciusban a melegebb napok beálltával folytatták a főhajó mintaíveinek megépítését, a két déli karéj beboltozását és a karzatlépcsők elkészítését. Március végén elkezdtek és még április 20. előtt befejezték a főhajó boltozását, ekkorra behelyezték a torony lépcsőit, és folytatták a sisak falazását. Április 21. körül elkészült a két déli karéj boltozata, s a mintaíveket átszállították az északiakhoz. Április 27-én a művezetőség megvizsgálta és gyöngéknak találta a mintaíveket. Így a kupola boltozásához csak május 6. és 11. között, a mintaívek megerősítése után fogtak. Ekkor a karéjok és a sekrestye boltozatai már készen álltak, a torony kb. 49 méter magasan volt megépítve. Május közepén az oldalbejáratoknál és a mellékhajókban vakoltak, a szobrász a toronysücs kifaragásával elkészült, befejezték a kupola boltozatának megépítését. A hónap második felében a kupola mintaíveit eltávolították, a főhajó és a karéjok vakolásába fogtak, a torony és a hajó közötti átjáró híd és a toronysüveg téglá része elkészült. Június 7-én az építési bizottság a templom átadásának terminusát augusztus 1-jéről augusztus 31-

re módosította. A tornyon nem maradt más munka hátra, mint a faragott kő csúcsok és a kakas elhelyezése, ezeket június 8. és 10. között rakták fel. Június közepén a főhajóban és a karéjokban beépítették a faragott kő fejezeteket, folytatták és június végére be is fejezték a belső vakolását. Júliusban és augusztusban az utolsó simításokat végezték a templomon: kezdték elbontani az állványokat, nekiálltak a belső kimeszelésének, elhelyezték a karzatot, az üveglakokat, a toronyhíd korlátját s a bádogos elkészítette az elmaradt tetőket és csatornákat.²⁶⁸ A templom tehát 1895. augusztus végére lényegében elkészült (31–33. kép), már csak a belső tér kifestése húzódott októberig, illetve a berendezésről kellett dönteni.²⁶⁹

A templom építésének irányításában és ellenőrzésében Kunfalvy Nándor²⁷⁰ és Sándy Gyula is részt vett, a korábban már név szerint említett mestereken kívül az asztalosmunkát Csepreghi János, a lakatos munkákat és villámhárítókat Alpár Ede, bizonyos vas munkákat Swadló Ferenc, az üveges munkát a *Forgó és társa* cég, a szobafestő munkát Scholz Róbert végezte.²⁷¹

A berendezés

1895. április 13-án az építési bizottság Tisza Lajos betegsége miatt az ő lakásán tartotta meg ülését. Ezen az összejövetelen Pecz Samu bemutatta az Úr asztaláról, a keresztelő medencéről, a szószékről, a papi székekről, a padokról és a karzatmellvédéről elkészült terveit.²⁷² Ezek közül a Magyar Országos Levéltárban a karzat, a szószék és az Úr asztalának rajzai maradtak fenn, 1895. március 14-i dátummal.²⁷³ Az Úr asztalát (34. kép) Pecz vaskorlással körülvett, a kupola tízszögű formáját követő tízszögű teraszra tervezte. A vaskorlát egyik oldalán nyitható ajtó, egy másikon a keresztelő medence helyezkedett el. A faragott kőből készült Úr asztala felül kör alakú, e kölapot rövid oszlop támasztja alá, amelynek tízszögű posztamensen álló attikai lábazata és bimbós fejezete van. A tízszögű fejlemezzen támaszt az a tíz konzol, amely az asztallapot tartja. Az Úr asztalát Dr. Darányi Ignác, a keresztelő medencét Dr. Kiss Áron adományából faragta meg Hauszmann Sándor, a vaskorlátot Alpár Ede készítette.²⁷⁴

Az ötszögű szószék (35. kép) egyik oldala a két nyugati karéj találkozásánál a falnak támaszkodik, a feljárt az északi karéjból indul. A bizottság a fent említett ülésen úgy döntött, hogy a szószék alátámasztása kőből, a többi része fából készüljön.²⁷⁵ Az ötszögű szerkezetet lapos terasz szélén álló öt oszlop, s egy vastagabb középső tartja. Az oszlopok bimbós fejezetei háromkaréjos íveket hordoznak, az egész alsó, kőből készült részt levéldíszes párkány zárja. A lépcsőt hasonló, egyre csökkenő magasságú oszlopok támasztják alá. A fa mellvéd minden sarkát bimbós oszlopok díszítik, oldalait középen rövidebb oszloppal elválasztott két csúcsíves nyílás töri át. A mellvéd párkánya alatt levéldíszes sáv fut körbe.

A hangfogó tízszögű képzett lapjának szélére az építész liliomdíszes faragást tervezett, felette magas, ötszögű gótizáló áttört csúcs emelkedik, melynek oszlopait fiálékkal koronázott támpillérek kísérik. A szószéket a terveknek megfelelően kiviteleztek – eltekintve néhány olyan apróbb egyszerűsítéstől, mint például a

hangfogó lapja és oromzata közötti konzolos megoldás, vagy a lépcső korlátjának faoszlopos kialakítása. A kőfaragó munkát Kauser és társa, a szobrász munkát Langer Ignác, az asztalos munkát Rupprich Károly végezte.²⁷⁶

A karzat mellvédjének (36. kép) anyagáról szintén az 1895. április 13-án tartott ülésen döntöttek: kemény fából és a „tervezeten látható alakkal” kellett elkészülni.²⁷⁷ A mellvéd kialakítása a szószék tagolásához hasonló: bimbós fejezetű, gyűrűs törzsű oszlopok háromkaréjos íveket hordanak, a karéjok belső csúcsaiban liliommotívum található. A többi asztalosmunkához hasonlóan ezt is Rupprich Károly készítette.²⁷⁸

A papi székeket Hegedűs Sándor adományából készítette el az asztalosmester.²⁷⁹ A két szék – melyek közül az egyik három, a másik kétüléces – előlapjának díszítése teljesen megegyezik a karzattal mellvéd oszlopos-íves megoldásával. Oldaltámlája voutés, íves kialakítású. A padok előlapjai egyszerűbben bár, de ugyanazt a háromkaréjos megoldást idézik, oldaltámlájuk csúcsán a már többször látott liliom ismétlődik. Az oldallapokon kör és háromkaréjos keretben virágmotívum található.

A berendezésekhez szükséges pénzt az egyház gyűjtések és mint már láthattuk egyéni felajánlások révén szerezte meg. Szász Károly és gróf Tisza Lajos 1895. június 10-én adakozásra szólította fel a híveket.²⁸⁰ Ennek eredményeként a templom felszereléséhez szükséges 19 000 forint hamarosan összegyűlt, így 1895 júliusában elkezdheték a berendezési tárgyak elkészítését.²⁸¹ A színes ablakokat gróf Teleki Sándorné és családja, Tisza Kálmán, gróf Tisza Lajos és Vida József, a torony tetején levő kakast gróf Tisza Lajos adományából készítették.²⁸² A toronyórán, az orgonán, a harangokon, a fűtési és világítási berendezéseken kívül őszre minden elkészült.²⁸³ A toronyban található négy harangot 1896. januárjában helyezték el,²⁸⁴ az orgona csak jóval a templom felavatása után készült el.²⁸⁵

Lelkészválasztás és avatási ünnepség

A budai rendes lelkészi állás létrehozásának javaslata már 1893. december 29-én, a budai helyi bizottság ülésén felmerült. Az egyháztanács 1894. január 27-én ezt elvileg elfogadta azzal a kitételrel, hogy a budapesti egyház egysége nem bomolhat meg. Az új lelkészi állás szervezésére, a budai lelkész jogainak és hatáskörének megállapítására bizottságot alakítottak, melynek tagjai a budai részről Borosnyay Oszkár, Kassits Péter, Dr. Kiss Áron és Szóts Albert, az egyháztanács részéről Karap Ferenc, Dr. Kovácsy Sándor, Szabó Albert és Szilassy Aladár voltak. 1894. október 12-én az egyháztanács leszögezte: amennyiben az egyház anyagi viszonyai engedik a rendes lelkészi állást be kell tölteni mire a Fazekas téri templom elkészül. Azzal a döntéssel, hogy a lelkészt Budán kell választani, de a választásban az anyaegyház tagjai is szavazati joggal bírnak, a budapesti egyház egységét kívánták garantálni. A lelkészválasztás kapcsán azonban az „eddigelő uralkodott ritka szép békesség, a vállvetve folytatott munkásság megzavarodott.”²⁸⁶ Kassits Péter budai egyháztag az egyháztanács határozatait sorban megfellebbezte – ezzel megnehezítette az állás megszervezését, és nagy ellenkezést váltott ki

mind az egyháztanácsban, mind a budai hívek körében. 1895 végén az egyháztagok aláírásgyűjtő akcióba kezdtek: így kívánták az egyháztanáccsal tudatni, hogy nem állnak Kassits Péter mögött, hiszen „az egész egyházközség legnagyobb része épen azzal az egyénnel kívánja az új lelkészi állást betölteni, kit az elterjedt hír szerint a fellebbező abból minden áron ki akart zárni”.²⁸⁷

Ebben a feszült helyzetben az egyházi vezetőség elutasította az aláírók javaslatát, hogy a pályázatot mellőzve Haypál Benőt nevezzék ki, noha az egyházi törvények kétharmados többség esetén lehetővé tették ezt, itt pedig a 3000 egyháztagból 2000 aláírta a kérvényt. Így 1896 elején a lelkészi állásra pályázatot írtak ki, s a megadott határidőre négy lelkész jelentkezett: Kovács József tassi segédlelkész, Józsa Károly hódmezővásárhelyi segédlelkész, Gózon Gyula kiliti rendes lelkész és Haypál Benő dunavecsei helyettes lelkész. Nem tudni, mi motiválta Kassits Pétert, milyen személyes ellenszenv, avagy érdekütközés húzódott meg a háttérben, de tény, hogy még az utolsó pillanatban is megpróbálta megakadályozni, hogy Haypál Benő részt vegyen a pályázaton. Először panaszt tett az esperesnél, majd – miután az nem rendelt el vizsgálatot az ügyben – az egyházmegyei bírósághoz fordult azzal a kérrrel, hogy Haypál Benőt zárják ki a pályázók köréből. Mindkét alkalommal két vádat említett: egyrészt szerinte Haypál pályázati szándékát nem jelentette be időben, másrészt azt állította, hogy Dr. Pap Elemér Haypál Benő képviselőjében kihívta párbajra, ez pedig ellenkezik az egyházi törvényekkel.²⁸⁸ Időközben megtartották a lelkészválasztást és 1896. március 8-án három szavazó kivételével minden egyháztag Haypál Benő mellett szavazott.²⁸⁹ Az egyházmegyei törvényszék csak március 24-én, közvetlenül a templomavatás ünnepe előtt vetette el Kassits vádjait, kijelentvén, hogy Haypál Benő barátja Dr. Pap Elemér valóban párbajozott, de nem volt szó megbízásról, pályázati jelentkezését pedig időben adta le.²⁹⁰

A lelkészválasztás körüli vádaskodások azonban nem árnyékkolták be a Fazekas téri református templom avatásának fényét. Az avatást kisebb ünnepség előzte meg: 1896. március 28-án a budai reformátusok elbúcsúztak a várbeli evangélikusoktól, akik 1884-től saját templomukban adtak otthont a helyi református gyülekezetnek. „E testvéri gyámolítás” emlékére az evangélikus közösségnek Úrszti kelyhet és tányért, lelkészüknék pásztorgyűrűt ajándékoztak.²⁹¹

Következő nap, március 29-e virágvasárnapján megtartották a templom avatási ünnepségét és egyben beiktatták az új lelkészt. Számos előkelőség jelent meg az ünnepségen: báró Bánffy Dezső miniszterelnök és felesége, Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter és felesége, Zsilinszky Mihály államtitkár, Kamermayer Károly polgármester, Rózsavölgyi Gyula tanácsnok, Tóth Lőrinc kúriai tanácsnok, gróf Bánffy György főpohárnokmester, gróf Teleki József és gróf Teleki László, Tisza Kálmánné, valamint mások, akik a templom építésében anyagi támogatással, vagy személyes tevékenységükkel működtek közre: Borosnyay Oszkár, Szóts Albert, Hegedűs Sándor és felesége, Szilassy Aladár és felesége („de ki győzné felsorolni azt az előkelő közönséget mely e napra az új templomba gyűlt, megtöltve annak minden zegét-zugát”).

Az ünnepséget imádsággal nyitotta meg Szász Károly a dunamelléki egyházkerület püspöke, majd átadta Haypál Benőnek egy angol református lelkész ajándé-

kát: a díszkötésű Bibliát. Ezután Haypál Benő lépett a szószékre, elmondta beköszöntő beszédét majd Papp Károly pesti lelkésszel együtt Úrvacsorát osztott. Petry Elek a református teológia tanára következett, aki összeadta az első házasodó párt, majd Mészáros Sámuel óbudai lelkész két gyermeket keresztelt meg. Ezzel megtörtént a templom szimbolikus birtokbavétele, hiszen mindazokra a lelkészi cselekedetekre sor került, amiknek a templom a színtere. Ezután Dr. Kiss Áron a szószékről felolvasta a templom történetét. A szertartást Szánthó János esperesi imádsága zárta.²⁹²

Az épület fogadtatása

A templomot a szakértő közönség igen lelkesen fogadta. Sándy Gyulának, az épületről megjelent első ismertetés szerzőjének lelkesedése nem is meglepő, hiszen ő Pecz Samu tanársegédjeként részt vett a templom építésében,²⁹³ s így elfogulatlan kritikusnak sem tekinthető. Sándy írását 1895. június 26-án és július 3-án közölte az *Építő Ipar*. Cikkében megadta a templom főbb adatait és összefoglalta az építkezés eseménytörténetét, majd a rendeltetés és építészet kapcsolatának elemzésébe kezdett: „Az alkotó építőművészet akkor áll feladatának magaslatán, mikor oly művet tud létrehozni, melynek architektonikus koncepciója, legelső csírájától kezdve, a mű rendeltetésének velejéből indul ki, s minden ízében esztétikai kifejezést iparkodik adni a mindennapi élet megkívánta legapróbb cselekményeknek, mely amaz épület keretén belül megférni kénytelen. [...] Nem ott kezdődik az alkotás, hol meglevő formák halmazától alkotott tetszetős keretben meghúzódni és hozzá alkalmazkodni kényszerítünk valamely rendeltetést, hanem ott, a hol e keret hozzá van mérve a belé helyezendő gondolathoz: ha rendeltetés, térelosztás, szerkezet és külső organikus egészet képez, melynek formái és részletei együtt nőttek föl vázával és oly egyedet alkotnak, melyen a kövek beszélnek, mely él, mint bármily organizmus.”

Sándy olyan fontos elveket hangsúlyoz, amelyeket az utókor a historizmus építésze kapcsán sokáig elfelejtett: noha történeti stílusok idéződnek fel és hagyományos szerkezeteket használnak fel, a historizálók sem felejtkeztek el, sőt hangsúlyozták a funkció jelentőségét. Az épülettervek eszerint a rendeltetésből kell kiinduljanak, ez kell megszabja a terek elosztását, és csak ehhez alkalmazkodva lehet a külsőt kialakítani. Pecz Samu legfontosabb középületei mind ezt az elvet példázzák, akár a Műegyetemi Könyvtár és az Országos Levéltár épületének továbbépíthető raktárhelyiségeire, akár a Központi Vásárcsarnokra, akár a Szilágyi Dezső téri templomra gondolunk. Ez utóbbit Sándy ugyanezen az elven ítélte kiemelkedőnek: „A kálvinista lithurgiának ily módon való megtestesülése teljesen meg van okolva, mert ez által a templomban végbemenő szertartás minden egyes mozzanata, annak magasztossága szerint a célszerűség szem előtt tartásával kellőképpen érvényesül. A belső templomtérnek az ott végbemenő lithurgiai mozzanatok szerint igazodó kifejtése egyúttal az építménynek művi, szerkezeti szempontból eszközölt kifejtésével teljesen megegyezik.”²⁹⁴ Utolsó mondata a pályaterv bíráló-bizottságának szavait visszhangozza.²⁹⁵

A *Vállalkozók Közlönyében* 1896. április 8-án, közvetlenül az avatási ünnepség után, jelent meg ismeretlen szerző tollából a templom ismertetése. A cikk írója városképi szempontból különösen jónak találta az épületet: „a mely színével, méreteivel szinte szükséges kiegészítő részét képezi Buda látképének, pompásan beillik a keretbe, különleges megjelenésével kellő változatos hatást önt a tájba, mintha csak rég időktől fogva e helyre lett volna szánva e színes, egytornyú egyházépület”. Röviden ismerteti a pályázatot és az építés menetét is. Az alapelrendezésről így ír: „az ev. ref. templomok tipikus példáját mutatja, amelyet a tervező mindazonáltal önmagából, saját invenciójával merített. [...] Mindkettő, a szószerk úgy, mint az Úrasztala a templom belscjének minden pontjáról látható, a szerencsés akusztikai viszonyok pedig ugyancsak az alapelrendezésből folyóan lehetővé teszik, hogy a hang mindkét főpontról jól hallhatóan, zavaró visszhang nélkül jut a templom minden belső helyéhez.” Ismét ugyanazok az elvek szólalnak meg, amelyeket a pályázat bírálati jegyzőkönyvéből már ismerünk: a református templomban a lelkész legyen mindenhol látható és hallható. A szerző a templom egészét tekintve elismerését fejezte ki az építésnek: „Különös elismerés illeti az épület megalkotóját a szerkezet egészének szigorúan konzekvens keresztülviteléért. A részletek szorosan összefüggenek egymással, szervesen kapcsolódnak és a dicséretes logikát miben sem hazudtolják meg.” Bizonyos pontokon azonban kritizálja is az épületet: „ámbar így is kívánatos lett volna egyes részeknek gazdagabb kiképzése (pl. a sisaktető ablakoké) [...] Bár a gót nyerstégla stílust a tervező jeles tanár konzekvensen juttatta érvényre a templom minden részletén, az egész szilutett még sem mondható nagyon szerencsésnek, úgy látszik a költségösszeg elégtelen volta nem engedte, hogy megfelelő tetőarchitektúrával oldassék fel a mereven és szinte pedánsan körvonalazott grupp.” Sándy a torony „campanilla-szerű” megoldását különösen jónak találta; a török mecsetek kedvező tömeghatásához hasonlította, és hangsúlyozta azt is, hogy a torony jó elhelyezésével nem vet árnyékot a templomra.²⁹⁶ Az ismeretlen szerző ugyanezt nem tartotta megfelelőnek: „A torony és a többi részek közötti nagy szakadás nem látszik helyén levőnek.”²⁹⁷

Az *Ungarische Bauzeitung* 1897. december 10-i számában Josef Sommer ismertette a templom építésének történetét, költségeit és méreteit. Az épület városképbe illeszkedéséről így írt: „A templomot, amely közvetlenül a Duna part mellett Buda egyik legszebb terén helyezkedik el balról a Mátyás templom, jobbról a pesti parton az új parlament épület határolja”. Pecz Samut zseniális építésnek nevezi, és a templom kapcsán egész munkásságát méltatja: „Prof. Pecznek teljes elismerésünket fejezzük ki, hiszen a templomépítészetben igazi mesterművet hozott létre, amely minden tekintetben példaszerű mű. De nemcsak ez az újonnan épített templom köszönhet sokat Pecz professzornak, hanem sok más középület a fővárosban és a megyeszékhelyeken.”²⁹⁸

Fülep Lajos jóval később, a *Nyugat*-ban 1918. áprilisában közölt tanulmányában a Deák téri evangélikus templomot hasonlította össze Szilágyi Dezső téri református templommal – az utóbbi kárára. A Deák téri templomot „egyszerű, de nemesen előkelő prédikáló terem”-nek ítélte, „mely csak az akar lenni, aminek lennie kell, de az aztán tud lenni: szónoklásra, és a szónoklat meghallgatására alkalmas belsőség [...] egyszerűen ignorálja a templomépítés évszázadokon át

megszentelt és sérthetetlennek tartott hagyományait és a történeti stílusokkal egybeforrott külső kellékeit, az valósággal modern állásfoglalás az unum necessarium mellett.”²⁹⁹ Fülep ezzel az általa pozitívnek ítélt példával helyezte szembe a Szilágyi Dezső téri templomot: „Hova sülyyedtünk azóta hasonló feladatok megoldásában: tessék összehasonlítani vele a mi időnk protestáns templomépítését pl. a Szilágyi Dezső téri templomot, amely nem rendeltetési céljaira, hanem annak éppen rovására készült gótikus stílus iskolai illusztrálása kedvéért, amelyben épp azt nem lehet csinálni, amire való volna, prédikálni, szóval amely létének legelembb feltételét sem teljesíti.”

Fülep figyelmen kívül hagyta, hogy a Deák téri evangélikus templom hosszanti alaprajzában és „teremttemplomként” való elgondolásában jellegzetes protestáns tradíció jelenik meg. A Deák téri templom valóban rendeltetésének megfelelő, hiszen az istentiszteletet végző lelkész jól látható és hallható,³⁰⁰ de ugyanez elmondható a Szilágyi Dezső téri templomról is. Fülep pontosan az ellenkezőjét állítja, mint Pecz pályaterveinek bírálói, vagy Sándy Gyula. Fülep szerint „az épület tulajdonképp való feladatának sejtelve és rendeltetésének megvalósítása nélkül [...] kívülről épült”. Tudjuk, hogy Pecz Samu a rendeltetésből (elsősorban a szónoklat, illetve az Úrvacsora helyéből) indult ki:³⁰¹ így került középpontba a szószék és az Úr asztala, s ebből következően szerveződött az épület ötszögű, karéjokkal bővített templommá, tehát olyanná, ami alapelrendezését tekintve, bár megvannak a gyökerei, mégis egyedi. Hogy mennyire nem a külső megformálása, hanem a megfelelő alaprajzi típus, a liturgiai szempontból legkielégítőbb centrális forma megtalálása izgatta az építészt, azt tanulmányán túl az a tény is bizonyítja, hogy jóval előbb készítette el az alaprajzi sémát (1888), minthogy esélye lett volna terve megvalósítására.

Fülep, aki a nemzeti építészeti stílus megszületését Lechner Ödön művészetében vélte felfedezni, a historizmust olyan törekvésként utasította el, „mely a stílus kedvéért fölládozta a szerkezetet, s éppen ezért nem kapott és nem hagyhatott maga után egyetlen egészséges és termékeny elvet sem, amely szerint tovább lehetett volna haladni.”. Nem csoda, hogy ilyen szemléleti alapon a Szilágyi Dezső téri templomot „teljesen értéktelen és pervertált”³⁰² műnek nevezte. Noha úgy tűnik, hogy a rendeltetés szempontjából kritizálta a templomot, valójában a historizmus internacionális stílusával szembeni állásfoglalása irányította tollát. Inkább ő nézte a templomot „kívülről”, semmint a maga idején a tervező építész, és emiatt nem ismerte fel alapelgondolásának funkcionalizmusát és egyediségét.

A protestáns templomokat a XIX. század második feléig Európa protestáns területein gyakran építették centralizáló alaprajzzal, és csak a romantika, majd a historizmus korában vált szinte egyeduralgódóvá a hosszházas, illetve a latin kereszt alapú elrendezés. A centrális formák elvetésében nagy szerepet játszott a stilisztikai elveknek a funkcionális elvárások fölé helyezése; az az elképzelés, hogy egy templom méltósága megköveteli a reformáció előtti templomok stílusához való kapcsolódást, s így a középkori hosszházas bazilikális templomok alapsémája vált a protestáns templomok mintájává. A színházakra, antik szentélyekre emlékeztető centrális formákat és belső elrendezéseket elutasították ugyan, de megmaradtak azok az okok, melyek alkalmazásukat korábban életre hívták. Nem

lehetett sokáig figyelmen kívül hagyni a protestáns liturgia követelményeit, amelyekből logikusan következett a centrális elrendezés – de nem lehetett azokat a korábbiakkal azonos formában alkalmazni sem. A hosszházas rendszert Németországban és Svájcban a XIX. század utolsó évtizedeiben az evangélikus illetve református istentisztelet követelményeinek megfelelően próbálták átalakítani, de ez inkább mérsékelt centralizációt jelentett mintsem a régi centrális alaprajzok felújítását.

Az 1880-as években Schulek Frigyes és Pecz Samu a református templom rendeltetéséből kiindulva eljutottak a centralizáló tér létrehozásának gondolatához, ami ebben az esetben sem jelentette a romantika korszaka előtti protestáns tradícióhoz való közvetlen kapcsolódást. Nem tisztán centrális épületeket építettek, hanem *a hosszanti elrendezés elemeit magukba olvasztó centralizáló* épületeket. Ehhez hasonló kompromisszumra törekedtek német és svájci kortársaik is, amikor a hosszházas rendszert centralizálták, de Schulek és Pecz kiindulópontja más volt. Ők a centrális magot bővítették hajóval és karéjokkal, létrehozva így két európai viszonylatban is meglehetősen egyedinek mondható templomot. Nem valószínű, hogy Schulek mintája Sturm háromszögű terve lett volna, mégis a kettő közötti párhuzam jelképesnek tekinthető: a rendeltetésből kiinduló kísérletező szellem több mint másfél évszázad különbséggel hasonló eredményre jutott. Pecz továbbfejlesztette Schulek elméletét: a háromszöget ötszöggé bővítette, lehetővé téve a templom nagyobb befogadóképességét. Schulek és Pecz tevékenysége nyomán a szakmai köztudat Magyarországon is úgy fogadta el a centrális elrendezést, mint a protestáns templomnak legmegfelelőbb sémát, pedig itt a centrális alaprajznak valójában nem volt hagyománya.

Pecz alaprajzának nem sikerült párhuzamára bukkanunk, de épületének részletformái, külső kialakítása a kortárs német téglaeépítészethez kapcsolódnak. Egytornyos homlokzata rokon Otzen apoldai,³⁰³ de méginkább Berner Altshauseni templomával.³⁰⁴ Ez utóbbi esetében a homlokzat és torony arányai és tagolásuk is sok tekintetben emlékeztetnek a Szilágyi Dezső téri templomra. Az alaprajzhoz hasonlóan Pecz egyéni leleménye, és mint ilyen analógiák nélküli a torony homlokzathoz lazán kapcsolódó megformálása, valamint a kupola külső kialakítása.

Pecz Samu Szilágyi Dezső téri temploma a századvég protestáns templomépítészetének kiemelkedő alkotása, amit mindezidáig mostohán kezelt a szakirodalom. A Fülep Lajos által „iskolásnak” nevezett neogótikus burookban olyan nagyívű koncepció rejlik, amely a korszak szemléletmódját tükrözi, ugyanakkor egyedi megoldásról tanúskodik.

JEGYZETEK

1 Az építéstörténet a rendelkezésre álló források alapján jól rekonstruálható volt. A Magyar Országos Levéltárban (MOL) Pecz Samu hagyatékában fellelhető pályázati tervek kívül megmaradt négy módosított terv a Szilágyi Dezső téri Református Lelkészi Hivatalban. Ezek lehetővé tették a tervezés első két fázisának nyom követését. A végleges kiviteli terveknek sajnos sem a Lelkészi Hivatalban, sem a Fővárosi Tervtárban nem sikerült nyomára bukkanni. A Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának Tervtárban nem őriznek semmit a templomról, az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Magyar Építészeti Múzeumának (OMvH MÉM) gyűjteményében állítólag van két rajz, amelyeket azonban technikai okok miatt nem lehetett megtekinteni. Mivel az frott források nem említenek több termódosítást, a kiviteli tervek hiányát maga a megépült templom pótolja. A budai egyház megalakulásáról és a templom építéséről viszonylag bő frásos anyag található a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában (DRE RL), a telekre és az engedélyezésre vonatkozó iratok fellelhetők Budapest Főváros Levéltárában (BFL). Az építkezés menetéről a Lelkészi Hivatalban fennmaradt építési napló tanúskodik. A korabeli szakajtó is nyújtott támpontokat a templom pályázatához és építéstörténetéhez.

Előljáróban szeretnék még köszönetet mondani mindazoknak, akik szakdolgozatot elkészítésében és így ennek a tanulmánynak a megszületésében is segítségemre voltak. Előszörban bíráló tanáromnak Sisa Józsefnek és e tanulmány lektorának Vadas Ferencnek, valamint Bibó Istvánnak, Földi Eszternek, Hajnal Ágnesnek, Krász Lillának, Riskó Jánosnak és Szalontay Ábelnek.

2 Vö. Walter Distel: *Protestantischer Kirchenbau seit 1900 in Deutschland*. Zürich 1933.; André Biéler: *Liturgie et architecture. Le temple des chrétiens*. Genève 1961.; Georg Germann: *Der protestantische Kirchenbau in der Schweiz*. Zürich 1963.; Georg Germann: „Der Protestantische Kirchenbau in der Schweiz bis 1900. 30 Jahre Forschungsgeschichte” és Hartmut Mai: „Tradition und Innovation im protestantischen Kirchenbau bis zum Ende des Barock” mindkettő in: *Geschichte des protestantischen Kirchenbaues. Festschrift für Peter Poschary zum 60. Geburtstag* (Hrsg.: Klaus Raschzok, Reiner Sörries). Nürnberg 1994.; illetve Révész István: „A templom belső tere. Történeti és elvi tanulmány a keresztyén templom lényegéről”; Dr. Jánossy Lajos: „Az evangélikus templom egyházi jellege és rendeltetése” és Dr. Friedrich Loránd: „A magyar evangélikus templom fejlődése az újkorban” mindhárom in: *Evangélikus templomok* (Szerk.: Kemény Lajos és Dr. Gyimesy Károly). Budapest 1944.

3 Sturm inkább matematikus volt, semmint gyakorló építész, e téren csupán átalakításokat és félbeszakadt épületek befejezéseit vezette. Építészeti könyvei az általa részben közölt, részben átdolgozott Nicolaus Goldmann (1611–1665) kéziratain alapultak, akivel többször polemizál. Sturm életrajzát magyarul röviden ismerteti Bibó István: „A magyar építészeti szakirodalom kezdetei”, in: *Művészet és felvilágosodás* (Szerk.: Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig), Budapest 1978. 85., 118. jegyzet.

4 A könyv az OSzK központi katalógusa szerint nem található meg Magyarországon. Germann négy alaprajzot közöl belőle (1963, i. m., 127).

5 Leonhard Christoph Sturm: *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben*. Augspurg 1746. Sturm e második traktátusa katolikus templomokkal is foglalkozik, de könyve jelentősebb hányadában a lutheránus templomépítéssel lehetőségeit és problematikáját taglalja. Bár az újonnan épült templomok esetében Sturm a kórust feleslegesnek ítéli, mégis először egy hagyományos hosszaházas kórusos templomot közöl, arra hivatkozva, hogy annak alaprajzát szinte teljesen Goldmanntól vette át (Sturm, i. m., 33–34; IX. t.).

6 Sturm, i. m. 36–37, XII. t. illetve Germann 1963, i. m., 127. A templomban az „L” külső sarkában a szószékoltár, vele szemben az urasági karzat foglalt helyet, a hívek karzata mindkét oldalszár mentén szinte az egész teret betölti.

7 B. Szűcs Margit: *Reneszánsz. Az építészet története. Újkor*. Budapest 1986. 238; Révész, i. m., 274.

8 Germann 1994., i. m., 193, 195.

9 Sturm, i. m., 34–36; X–XI. t. Az alaprajzhoz fűzött kommentárjában Sturm megjegyzi, hogy a templom mintegy 5500 ember befogadására lenne alkalmas.

10 Mai, i. m., 20; Révész, i. m., 273.

11 Germann 1963, i. m., 116–19. Az Úr asztala ezekben a kelet-svájci templomokban valójában egy asztallap, melyet a középpontban levő keresztelőmedencére tettek. Lásd Germann 1963, i. m., 24, 116.

12 Sturm, i. m., 31, 39; XIV. t.

13 Germann 1963, i. m., 127.

14 Révész, i. m., 260, 273, 281.

15 Germann 1963, i. m., 101–102; Révész, i. m., 284. A hamburgi templom hatása Svájcban mutatható ki. Az 1769 és 1776 között épült mórsei templom modellje minden bizonnyal a Szent Mihály templom volt, erre utal a rövid keresztszár, az empóriumok képzése és az a mód, ahogyan a tornyot bevonták a hajóba. Erasmus Ritternek – a templom tervezőjének – fennmaradt rajzmappájában nincs meg a hamburgi épület rajza, de

több más német templom szerepel, így valószínű, hogy ismerte a korabeli német protestáns templomokat, ami ismét a németországi típusoknak svájci elterjedését példázza.

16 Heinrich Magirius: „Zur Gestaltwerdung der Dresdner Frauenkirche”, in: *Geschichte des protestantischen Kirchenbaues, Festschrift für Peter Poscharsky zum 60. Geburtstag* (Hrsg.: Klaus Raschzok, Reiner Sörries). Nürnberg 1994. 225.

17 Magirius, i. m., 225; 229.

18 Révész, i. m., 271–272; Biéler, i. m., 83.

19 Révész, i. m., 274.

20 Révész, i. m., 273–274, 281, 285.

21 Révész ezeknek a templomoknak a létrejöttét a felvilágosodásnak az evangélikus vallásra tett hatásával hozza kapcsolatba, és ezt a templomtípust „gyülesterem-templom”-nak nevezi (i. m., 288–89). Svájcban azonban ez a típus már korábban, a XVII. század második felében megjelent.

22 Másfajta, nem centrális felfogást képvisel Abraham Dünz othmarsingeni temploma (1675), amelynek alaprajza ellipsziszből kifejlesztett nyújtott tizenkétszög, de ebben az esetben a hosszanti irány hangúlyozódik. A szószerk és az Úr asztala úgy helyezkedik el a tér poligonális záródásában, mintha egy régi egyhajós, apszisos templom szentélyében állna. Lásd: Germann 1963, i. m., 108–111.

23 Germann 1994, i. m., 196.

24 Nagyon hasonló elrendezésű az embrachi templom (1779–1780, David Vogel). Alaprajza valójában két félkörrel kiegészített négyzet, ami átmenetet képez a fektetett ellipszis és a keresztelrendezésű típus között; átmeneti formaként külön említendő még azok a nyújtott nyolcszög-alaprajzú templomok, melyekben a szószerk a hosszabbik oldal közepe elé van támasztva és amelyekben a teret kétoldalon bővíti karzat, vagy a szembelevő oldalon is karzat bővíti (Zurzach, 1716–1717, Matthias Vogel; Wilchingen, 1676, Heinrich Peyer). Lásd: Germann 1963, i. m., 113., 125., 128–29.

25 Germann 1963, i. m., 127. A bejáratnál szemben helyezkedik el a szószerkoltár, mellette az empórium szinten a tanulók karzata, amellel az urasági, majd a rendes karzat, melyeket körben oszlopok támasztanak alá. A karzat a torony felé egyre szélesedik, aminek az oka, hogy a karzatot tartó oszlopok körének és az alaprajz körének a gyújtópontja nem esik egybe.

26 Germann 1963, i. m., 107, 124–28. Germann a *Querkirchen* típusába sorolja az összes olyan templomot, amelynek hosszabbik oldalának közepén van a szószerk. Az ellipszis illetve a keresztelrendezésű hosszaházás templomok között German nem különít el átmeneti típusokat.

27 Révész, i. m., 289. A nantes-i edictum visszavonása után Poroszországba menekült francia protestánsok magukkal hozták a centrális hugenotta templomok hagyó-

mányát, talán ez is inspirálta a potsdami templom alaprajzát.

28 Germann 1963, i. m., 125.

29 Révész, i. m., 272–73, 288; Germann 1963, i. m., 161.

30 Sturm, i. m., 35.

31 Sturm, i. m., 37–38, XIII. A–B t.

32 Germann 1963, i. m., 127. A XVIII. századi katolikus templomépítészetben is ismert a háromszögű alaprajz, ami a Szent-háromság-kultusszal függ össze. Lásd Kozák Károly: „Háromszög alaprajzú XVIII. századi épületek Magyarországon”, in: *Műemlékvédelem* 3 (1959) 142–48.

33 Sturm, i. m., 39. XV. t. Az alaprajzokat Sturm építésztanulóknak ajánlotta, okulásul.

34 Germann 1963, i. m., 130–131, 133–134, 143.

35 Helga Nora Franz-Duhme: „Die Einflußnahme Friedrich Wilhelms III. von Preußen auf den protestantischen Kirchenraum in Berlin”, in: *Geschichte des protestantischen Kirchenbaues, Festschrift für Peter Poscharsky zum 60. Geburtstag* (Hrsg.: Klaus Raschzok, Reiner Sörries). Nürnberg 1994. 69.

36 *Schinkels Werke*. Metszetgyűjtemény [h. és é. n.], (OMvH MÉM); 94–97., 100–102. táblák.

37 Ludwig Klagen: *Gebäude für kirchliche Zwecke*. Leipzig [é. n.], 1426.

38 Zádor Anna: *Klasszicizmus és romantika*. Budapest 1976. 115–16.

39 Klagen, i. m., 1402–1403.

40 A *S. Markuskirche* kicsit későbbi párhuzama a Bécs-Fünfhaus-beli *S. Maria vom Siege* (1867–75, Friedrich Schmidt) katolikus temploma, mindkettő Aachenre vezethető vissza. A bécsi templom esetében a centrális forma választását egyértelműen a rendelkezésre álló hely tette szükségessé. Vö.: Monika Keplinger: „Zum Kirchenbau Friedrich Schmidts”, in: *Friedrich von Schmidt (1825–1891). Ein gotischer Rationalist*. Kiál. kat., Historisches Museum der Stadt Wien. Bécs 1991. 29.

41 André Meyer: *Neugotik und Neuromanik in der Schweiz*. Zürich 1975. 147; Germann 1963, i. m., 16; Germann 1994, i. m., 196.

42 Meyer, i. m., 147–48.

43 Distel, i. m., 14–16.

44 *Encyclopédie d'Architecture*, IX. (1880), 23., 648. t. Az angol eredetű weseliánus, avagy metodista egyház a szószerket tekintette kultikus középpontnak. A reimsi templom az ottani üzemben dolgozó angol metodista munkások számára készült. A XIX. századi amerikai centralizáló metodista, kongregacionalista és baptista templomokról lásd: Révész, i. m., 290–293.

45 *Gazette des Architectes* 7 (1869–70), 81–82., 54–55. t.; Claude Mignot: *L'Architecture au XIX^e siècle*. Fribourg 1983. 136–38.

46 *Le Recueil d'Architecture* 13

(1886), 66. kép. Nem tudni milyen protestáns templomról van szó.

47 Klasen, i. m., 1329–30; 1384–85.

48 Klasen, i. m., 1342; 1363; 1381–82; 1399; 1407.

49 *Deutsche Bauzeitung* 24. (1890. január 18.), 32–35.

50 Nem tudni, hogy a terv mikor és milyen templom számára készült. Lásd Klasen, i. m., 1397–98.

51 Meyer, i. m., 92; 138; 140–142; 149. Ezek a XIX. század utolsó évtizedében épült svájci templomok már a wiesbadeni programmal hozhatók kapcsolatba. Kevésbé rövid hosszúkkal, de poligonálisan záródó kereszttházalakkal képzett „átmeneti típusú” evangélikus templomok is léteztek: ilyen Johann Otzen dessauai temploma és berlini Luther-temploma; C. Dolflein dortmundi és bummerstedti; valamint Berger barmeni templomai. Lásd *Deutsche Bauzeitung* 23. (1889. április 3.), 157; uo., 24. (1890. február 1.), 53; uo., (1980. október 11.), 497; *Architektonische Rundschau* 9. (1893) 9, 69. t.

52 Ilyen kéthajós tervek: W. Rhenius: Laurahtütte, H. Grisebach és G. Dinklage: Frankfurt Peterkirche, Johann Otzen: Apolda, G. Kegel: Steinhaus bei Fulda. Lásd: *Deutsche Bauzeitung* 23. (1889. december 21.), 615; *Architektonische Rundschau* 7. (1891), 5., 39. t.; *Academy Architecture* (1895. május 1.), 149.

53 Meyer, i. m., 148; Klasen, i. m., 149., 3. kép.

54 Distel, i. m., 17–18.

55 *Deutsche Bauzeitung* 26/7 (1892. január 23.), 7.

56 *Academy Architecture* (1895. V. II.), 112, 141.

57 Bibó István: „Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése”, *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 11 (1967), 536–54. A Dél-Dunántúl evangélikus templomainak vizsgálata kapcsán Krähling János is hasonló eredményekre jutott. Lásd még: Krähling János: *Evangélikus templomépitészet a Dél-Dunántúlon. Egy hagyományos lutheránus templomforma kialakulása a XVIII. század végén*. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest 1993. 11–15.; Marosi Ernő: „Magyar református templomok. Művészettörténeti áttekintés”, in: Dercsényi Balázs, Hegyi Gábor, Marosi Ernő, Takács Béla: *Református templomok Magyarországon*. Budapest 1992. XXXII–XXXIII.

58 *Magyar református templomok* (Szerk.: Dr. Kováts J. István). Budapest 1942. II., 411–12, 451–52, 516–17; Várady József: *Tiszáninnen református templomai*. Debrecen 1989. 341, 348.

59 Winkler Gábor: „A soproni evangélikus templom helye Sopron építészében”, in: *Művészet és felvilágosodás* (Szerk.: Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig). Budapest 1978. 184–87, 20. k. A templomot nem e terv alapján építették meg.

60 Zádor Anna, Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Budapest 1943. 322, 190. és 191. k.; Friedrich, i. m., 179, 282.

61 Bibó, i. m., 529.

62 Zádor Anna: *Pollack Mihály (1773–1885)*. Budapest 1960. 89.; Zádor – Rados, i. m., 190; 323; Friedrich, i. m., 179, 282.

63 Friedrich, i. m., 179, 548, 638.

64 Rados Jenő: *Hild József. Pest nagy építőjének életműve*. Budapest 1958. 186–88.

65 Komárik Dénes: „Ybl és a romantika”, in: *Ybl Miklós építész (1814–1891)*. (Szerk.: Farbaky Péter és Kemény Mária). Kiáll. kat. Budapest 1991. 20. Komárik szerint a templom alaprajzára Theofil Hansen lemergi rokkantak házának kápolnája és a bécsi evangélikus temetőkápolna volt hatással. Vö. még: Ybl Ervin: *Ybl Miklós*. Budapest 1956. 30; Novák László: *A három város építészete*. Nagykovács 1989. 119.

66 Sisa József: *Szkalnitzky Antal*. Budapest 1994. 67–70.

67 Péchy két körtemplom-tervet készített, ezek egymástól csak a tornyok elhelyezésében térnek el. Lásd Szentpéteri Kun Ágota: *A debreceni református Nagytemplom 1805–1827*. Debrecen 1930. 5.; Balogh István: „Péchy Mihály és a debreceni Nagytemplom építéste”, *Művészettörténeti Értesítő* 7 (1958), 282.

68 Balogh, i. m., 282; Szentpéteri Kun Ágota, i. m., 5.

69 Balogh, i. m., 283–286. A templomot Litsman József és Rabl Károly kivitelezte 1803–1820 között. Lásd uo., 285–91; Uő: *A debreceni Nagytemplom*. Budapest 1962. 18–20.

70 Levárdy Ferenc: *Magyar templomok művészetek*. Budapest 1982. 214–15; Zádor – Rados, i. m., 311.

71 Friedrich, i. m., 174, 178–79; Bibó, i. m., 529.

72 A klasszicizmus által kedvelt körtemplom-típus és a református liturgiai igények egybesése sem kizárt. Katolikus körtemplomok Magyarországon: Balatonfüred; Németpalkonya; Esztergom *Szent Anna templom* stb. Lásd Rados Jenő: *A magyar klasszicista építészeti hagyományai*. Budapest 1953. 41. Rados Jenő Hild Józsefnek, Zádor Anna Páckh Jánosnak, Takács Béla és Arnóth Ádám Povolini Ferencnek tulajdonítja a templom terveit, ez utóbbit említi a Heves megyei topográfia is. Lásd: Rados, i. m., 204–205; Zádor – Rados, i. m., 191; Takács Béla: „A református templom”, in: Dercsényi Balázs, Hegyi Gábor, Marosi Ernő, Takács Béla: *Református templomok Magyarországon*. Budapest 1992. XX; valamint uo., 177. oldalon Arnóth Ádám ismeretétését a templomról.; *Heves megye műemlékei. I. kötet* (Szerk.: Dercsényi Dezső, Voit Pál). Budapest 1969. 284. Várady József szerint Páckh vagy Hild tervei alapján Povolini kivitelezte: Várady, i. m., 312. A hagyomány

szerint az építetel eredetileg katolikus templomnak szánta és csak amikor az egri érsekkel összekülönbözött, akkor adta át a reformátusoknak. Lásd Zádor – Rados, i. m., 191, 273. 20. jegyzet.; Takács, i. m., XX. A másik variáció szerint gróf Keglevich Miklós összevezetett az érsekkel és ezután református jobbjágyainak új templomot építtetett: Várady, i. m., 312.

73 Kozák, i. m., 146–47.; Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei*. I., 163–64.

74 Apró Ferenc, ifj. Bartha Tibor: „Száz éves a Szeged-Kálvin téri templom”, *Confessio* 8 (1984), 116. Gróf Tisza Lajos életrajzát lásd a budai egyház megalakulásáról szóló fejezetben.

75 Schulek János: „Kísérletek az új református templomstílus megteremtésére”, in: *Magyar református templomok* (Szerk.: Dr. Kováts J. István). Budapest 1942. I., 339.

76 Apró – ifj. Bartha, i. m., 117.

77 Schulek Frigyes: „A református templom” *Az Építési Ipar* 9 (1885. január 4.), 1–2; uo. (1885. január 11.), 11–12; uo. (1885. január 18.), 21–22; uo. (1885. január 25.), 29–30.

78 uo., 2.

79 uo., 11.

80 uo., 11.

81 uo., 11. A templom elkülönített „szabadon állása” a reneszánsztól a klasszicizmuson keresztül a historizmusig a templomok emlékszerűségét biztosította.

82 uo., 12.

83 uo., 21–23.

84 uo., 12. A templomot Gregersen Guilbrand építési vállalkozó kivitelezte 1882. augusztus 25. és 1885. májusa között. A festett üvegablakokat Trefort Ágoston kultuszminiszter adományából Kratzmann Ede készítette. Lásd Apró – ifj. Bartha, i. m., 117.

85 A toronyról néhány évvel ezelőtt később írt Magyar Vilmos: „[...] ez a művészi conceptio külsőleg is érvényre jut azáltal, hogy a templom harangtornya az Űrasztala fölötti templomtérből emelkedik ki. Ideálisan szép megoldás! Az Űrasztal fölött elhangzott igéket mindjárt tovább röpti ércnyelvével a torony!” Magyar Vilmos: *A kálvinista templom*. Budapest 1909. 7.

86 Schulek Frigyes *Építési önéletrajza 1895. február 22-én*. Budapesti Műszaki Egyetem, Építésztechnikai Kar Építészettörténelmi és Elméleti Intézete, Budapest 1991. 17–19.

87 Bibó István: „A magyar építészeti szakirodalom kezdetei”, in: *Művészet és felvilágosodás* (Szerk.: Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig). Budapest 1978. 83–86.

88 Schulek, i. m., 18. Ehhez azonban hozzátette: „Magam is hosszabb időn át foglalkoztam elvileg a kérdéssel”.

89 A lutheránusok, akik megtartották az oltárt, könnyebben alkalmazhatták az eisenachi szabályokat mint a kálvinisták, ahol ezek a szabályok ellentmondásba kerültek a

liturgiai követelményekkel. Nem az a meglepő tehát, hogy Németországban nincs példa ilyen térközpontosításra, hanem az, hogy a református Svájcban sem találunk rá analógiát. Ez utóbbit csak a regulatívummal tudjuk magyarázni, hiszen a korábbi svájci templomépítészetben megvolt a liturgiai és geometriai központ egybeszerkesztésének hagyománya.

90 Pecz Samu 1920-ban írt önéletrajzának litografált másolata megtalálható a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárában és az MTA Művészettörténelmi Kutató Intézetében (ltsz.: 23.312). Az önéletrajzot szó szerint idézi egyes szám harmadik személybe áttéve Nagy Károly: *Pecz Samu emlékezete*. Budapest 1931.

91 A pályázatot 1884-ben írták ki, és noha Pecz elnyerte az első díjat, a templom végül nem az ő tervei szerint épült meg.

92 A templomot a fővárosi közgyűlés döntése alapján Steindl Imre terve szerint építették meg.

93 Ebben az esetben rosszul emlékszik Pecz, a pályázatot 1891-re teszi. Lásd Pecz Samu 1920-ban írt önéletrajza, 5.

94 Sisa József: „A fásori gimnázium tervezésének és építésének története”, *Diakónia* 11 (1989) 2. 32–40.

95 Szügyi Dániel: *A dévaványai református templom építése 1887–1891*. Dévaványa 1995. 7.

96 *Az Építési Ipar* 8 (1884. február 24.), 75.

97 Egy-egy homlokzati; egy metszeti és egy alaprajzi -tervről van szó. Lásd: MOL T-6 No. 13/1–4.

98 *Az Építési Ipar* 9 (1885. június 28.), 264.

99 *Az Építési Ipar* 9 (1885. június 28.), 263.

100 Vö. Gette templomával a Berlin melletti Steglitz-ben (1876–1880); illetve Johann Otzen két művével: a berlini *Szent Kereszt templom* (1878–1884) és a wiesbadeni *Bergkirche*. Lásd: Klasen, i. m., 1342, 1363, 1366, 1399.

101 *Az Építési Ipar* 9 (1885), 264.

102 A bíráló bizottság véleménye ellenére, a dévaványai templom végül is a pályatervek közszemlére tétele után a második díjas Benkő Károly tervei alapján épült meg. Lásd: Szügyi, i. m., 8.

103 Pecz Samu: „A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével”, *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közölnye* 22 (1888), 193–205, 241–51.

104 Pecz, i. m., 193.

105 Pecz, i. m., 195.

106 Pecz, i. m., 195–97. Tanulmányának ebben a részében Pecz összefoglalja a német lutheránus templomépítéssel akkori legújabb eredményeit, és azok szellemében értékeli a múltat.

107 Pecz, i. m., 199.

108 Pecz, i. m., 199. Néhány évvel ké-

sőbb így emelte ki a Fazekas téri templom ötszög-alaprajzú központját egy tízszögű tamburon elhelyezett sátor tetővel (azért nem toronnyal, mint a szegedi templom esetében, mert a túl nagy szegítáv miatt a falazat ezt nem bírta volna el).

109 A katolikus, illetve lutheránus centrális templomoknál az oltár bejáráttal szemközti elhelyezése miatt.

110 Pecz, i. m., 200.

111 Pecz tervével első díjat nyert ugyan, de a budapesti közgyűlés döntése alapján a templomot végül Steindl tervei szerint építették meg. Lásd Nagy, i. m., 6. Schulek Pecz Samu pályázatáról írt jelentését a bécsi templommal való hasonlóság kiemelésével kezdti: *Építő Ipar* 15 (1891. február 25.), 60–62. Pecz távlati rajza: *Építő Ipar* 16 (1892) 2. rajzmelléklet.

112 Pecz, i. m., 202.

113 Pecz, i. m., 201.

114 A terv szintén Pecz Samu hagyatékában maradt fenn: MOL T-6 No. 33/13. A terven nem szerepel dátum, és eddig semmilyen további adatot nem sikerült találnom róla.

115 Sempere és Bezoldra hivatkozva, Pecz azt állítja, hogy „Az ó-keresztény építészet formái, valamint az ó-keresztény basilika nem a keresztény vallás befolyása alatt fejlődött kultúra művészeti kifejezései, hanem a mindinkább elgyengülő antik művészet utolsó föllobbanásai. És ennek következtében sem a nagy conceptió, sem pedig az építészeti tagozás szempontjából az ó-keresztény építészet nem felelhet meg a protestáns templomépület alap-alakjának.” Pecz, i. m., 203.

116 Pecz, i. m., 200.

117 Pecz, i. m., 201–204.

118 Friedrich Schmidt először a krefeldi *St. Stephan* templomnak tervezett „aachen-i típusú” neogótikus templomot 1855-ben. Lásd Keplinger, i. m., 30.

119 Így többszörös áttétellel ugyan, de Friedrich Schmidt templomának alapelrendezése ókeresztény előképekhez vezethető vissza, még akkor is ha építészeti formakincse nyilvánvalóan eltér azokétól. Akár úgy is értékelhetjük, hogy Pecz az erzsébetvárosi templomhoz készített pályatervén, ahol Schmidt fűnfhausi templomát tekintette mintaképének, kifejtett elvei ellenére maga is ókeresztény előzményeket követő épületet tervezett.

120 Pecz, i. m., 204.

121 Pecz, i. m., 243.

122 Pecz, i. m., 244.

123 Pecz, i. m., 244–245.

124 Kласen, i. m., 1405–6; 152, 2. kép. A templomot 1866–1873 között építették meg.

125 Pecz, i. m., 245.

126 Dercsényi Balázs: „Debrecen Kosuth utcai templom”, in: Dercsényi Balázs, Hegyi Gábor, Marosi Ernő, Takács Béla: *Református templomok Magyarországon*. Budapest 1992. 170; Pecz, i. m., 245–46.

127 Gábor Eszter: „Templomok”, in:

Magyar művészet 1890–1919. Budapest 1981. 65; Schulek, i. m., 342.

128 Pecz Samu 1920-ban írt önéletrajza, 4: „A debreceni kálvinista templom centrális elrendezése, amelynek alapelrendezése a négyzetből indul ki”; lásd még Pecz, i. m., 246.

129 MOL T-6 No. 14/1–4. és *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 22 (1888) mellékleteit.

130 Pecz, i. m., 249.

131 Pecz, i. m., 247.

132 *Vállalkozók Lapja* 9 (1890. július 15.), 2.

133 *Vállalkozók Lapja* 9 (1890. szeptember 23.), 2; *Építő Ipar* 16 (1892), 317.

134 Egy 1892-es dátummal ellátott alaprajz az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Tervtárában maradt fenn (ltsz.: 7522).

135 *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 15 (1896. július 5.), 110.

136 Farkas József: *A pesti református egyház 101 éves története*. Kecskemét 1898. 291. Farkas József a református teológia egyháztörténet tanára és a Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzője (1870-től segédjegyző, 1884-től rendes jegyző), később a budai templom építési bizottságának tagja volt. Mint jegyző jól ismerte az egyházkerület levéltárát, sőt az egyháztanács jegyzőkönyveket évtizedeken keresztül ő vezette. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy az Egyháztanács őt bízta meg azzal, hogy a pesti református egyház száz éves történetét megírja. A könyvet eredetileg 1896-ban, a millenium évében szereték volna kiadni, mert az egyház századik évfordulója is erre az évre esett. Lásd: *A budapest-pesti ev. reform. Egyháztanács és közgyűlés jegyzőkönyve 1894–1896* (a továbbiakban: *E.tan. jk. 1894–96*). Kézirat a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában, 44–45.; Farkas, i. m., 384.

137 A Budai Református Nőegylet 1885-ben a budai egyház megalakulásával egyidőben alakult: Dr. Bucsay Mihály: „Evangelizáció és diakónia. Belmissziói és egyháztársadalmi testületek”, in: *Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867–1978* (Főszerk.: Dr. Bartha Tibor, Dr. Makkai László). Budapest 1983. 232.

138 A Nagypénteki Református Társaság 1893-ban Dr. Kiss Áron felhívására alakult. Lásd Farkas, i. m., 316–18.

139 Farkas, i. m., 289.

140 Farkas, i. m., 290.

141 Török Pál 1860–1883-ig volt a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke: *Magyar Életrajzi Lexikon* (Főszerk.: Kenyeres Ágnes). Budapest 1967. 907.

142 Farkas, i. m., 291.

143 Farkas, i. m., 292.

144 A későbbiekben is a budaiak érvelésének egyik alappillére maradt, hogy a református mint par excellence magyar egyház gyarapodása a magyar nemzetet erősíti a

többszempontú Budán.

145 *A pesti református egyházmegye 1884. október 14-én Budapesten tartott ülésének jegyzőkönyve.* Kiad. Vörös Károly. Vác 1885. 12.

146 Szász Károly 1884-től egészen 1903-ig volt a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke. Lásd: *Magyar Életrajzi Lexikon*, i. m., 711.

147 *A bpesti ev. reform. Egyháztanács 1884–1888 években tartott üléseiről és az egyházi közgyűlésekről felvett jegyzőkönyvek* (a továbbiakban: *E.tan. jk. 1884–1888*). Kézirat DRE RL. 167–169.

148 *A pesti ref. egyházmegye 1885. április 21-én Budapesten tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiad. Vörös Károly. Vác 1885. 19–21; Farkas, i. m., 293–94.

149 *E.tan. jk. 1884–1888.* 202–203

150 Gróf Tisza Lajos, aki Tisza Kálmán miniszterelnök öccse volt, mind a politikai, mind a református egyházi életben jelentős funkciókat töltött be: parlamenti képviselő, 1870-től a Fővárosi Közmunkák Tanácsának első alelnöke, 1871 és 1873 között közmunka és közlekedésügyi miniszter, 1879-től Szeged újjáépítési biztosa. Az 1880-as években inkább egyházi feladatokat látott el: 1884 októberében a pesti református egyházmegye őt választotta meg gondnoknak, majd 1885. augusztus 31-én a dunamelléki református egyházkerület főgondnokának. 1892-ben, amikor a király személye körüli miniszternek nevezték ki főgondnoki posztjáról le akart mondani, de egyháza kérésére végül mégis megtartotta, és élete végéig (1898. január 26.) betöltötte. Ebben a minőségében részt vett a budai egyház megszervezésében, a telek megszerzésében, tagja volt a budai templom építési bizottságának is. Neve, családi kapcsolatai és politikai aktivitása tekintélyt biztosított egyháza számára. Nem kizárt, hogy ezért ragaszkodott az egyház annyira ahhoz, hogy megtartsa főgondnoki tisztségét akkor is, amikor mint a király személye körüli miniszter gyakran távol kellett tartózkodnia a fővárostól, tehát gyakorlatilag lehetetlenné vált, hogy állandóan megfeleljen előlása feladatát. Közügyekben való jártassága, agilitása mégis elősegítette, hogy az egyházkerület ügyei a legjobb úton haladjanak. *Magyar Életrajzi Lexikon*, i. m., 870; *A pesti református egyházmegye 1884. október 14-én Budapesten tartott ülésének jegyzőkönyve.* Kiad. Vörös Károly. Vác 1886. 5; *A budapesti ev. reform. Egyháztanács jegyzőkönyve 1889–1893* (a továbbiakban: *E.tan. jk. 1889–1893*). Kézirat DRE RL. 286–87; Farkas, i. m., 383.

151 Farkas, i. m., 295; *E.tan. jk. 1884–1888.* 235–36.

152 Csak az 1886. március 27-én tartott egyháztanácsi ülésen fogadták el a helyi bizottság ügyrendjét, ami véget vetett a helyi bizottság és az egyháztanács közötti gyakori huzavonáknak. Ezek oka az volt, hogy a helyi bizottság olyan jogokat kezdett el gyakor-

olni, amelyek az egyháztanács jogkörébe tartoztak, az egyháztanács pedig igyekezett megnyirbálni a helyi bizottság hatáskörét: *E.tan. jk. 1884–1888.* 336–337; Farkas, i. m., 295.

153 Farkas, i. m., 297–298.

154 A két budai testvéregyház jó viszonyát mutatja az is, hogy 1892-ben, amikor az evangélikusoknak javíttatniuk kellett orgonájukat, a reformátusok ezt anyagilag támogatták. Lásd: *E.tan. jk. 1889–1893.* 275.

155 *E.tan. jk. 1884–1888.* 258; Farkas, i. m., 298.

156 Farkas, i. m., 298.

157 *E.tan. jk. 1884–1888.* 477; Farkas, i. m., 298; *E.tan. jk. 1889–1893.* 99.

158 *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 35/22 (1892. május 5.), 318–19; *E.tan. jk. 1884–1888.* 546; *E.tan. jk. 1889–1893.* 275, 342.

159 *Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület 1888. november 20–21-én Budapesten tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiad. Szilády Áron. Budapest 1888. 19.; *E.tan. jk. 1884–1888.* 546.

160 A belmissziós mozgalomról: *Új Óramutató* (Szerk.: Szabó Aladár). Budapest 1896.; Dr. Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945.* Budapest 1985.

161 BFL IV.1407.b. Tanácsi iratok 1885/VI/515, 117/1885. Mivel csupán egy csomónyi iratról van szó, ezért a következőkben csak a csomón belüli iktatószámokra fogok hivatkozni.

162 A krisztinavárosi színikör telke a Horvát-kert Krisztina tér felőli oldalán helyezkedett el: *Budapest Főváros térképe.* Rajzolta Homolka József, 1885.

163 BFL IV.1407.b., 32602/1885.

164 A Szent János tér az Attila út és a Szent János utca (ma Krisztina körút) találkozásánál helyezkedett el: *Budapest Főváros térképe.* Rajzolta: Homolka József, 1885.

165 BFL IV.1407.b., 16221/1888.

166 *E.tan. jk. 1884–1888.* 448; 452.

167 *E.tan. jk. 1884–1888.* 482.

168 BFL IV.1407.b., 16221/1888.

169 Korábban: Alsó Vásártér; Cseréptér; majd Fazekas tér; 1903 óta pedig Szilágyi Dezső tér. Lásd Schmall Lajos: *Budapest utcái és terei.* Budapest 1906. 147.

170 *Budapest térképe 1870-ben.* Kiadja Eggenberger könyvkereskedése, Köke Frigyes könyvmozdája Bécsben; *Buda beltelkeinek térképe A katasteri fölmérés eredeti szelvényeiről kőbe vésetett és nyomtatott a m. k. állományában.* é.n., az OSZK Térképtárában 1880-as évek elejére datáltak. 49. és 54. számú szelvény.

171 BFL IV.1407.b., 2166/1889, a Közmunkatanács jelentése a fővároshoz: „tér, mely most piaci célokra használtatik”.

172 *Budapest Fővárosi Törvényhatósági Bizottsága 1884-ben tartott közgyűlésének jegyzőkönyvei.* Budapest Székesfőváros Kiadása 1915. Az 1884. március 20-án tartott közgyű-

l és jegyzőkönyve 63.

- 173 BFL IV.1407.b., 16221/1888.
 174 BFL IV.1407.b., 16221/1888.
 175 BFL IV.1407.b., 2866/1889.
 176 BFL IV.1407.b., 16221/1888.
 177 Egyúttal hatálytalanították a színházra vonatkozó határozatokat. Lásd: BFL IV.1407.b., 19590/1889.
 178 BFL IV.1407.b., 2166/1889 és 45021/1889.
 179 J.L.: „Köztereink”, *Buda és Vidéke* 2/17 (1893. április 30.), 3.
 180 [Névtelen szerző]: „A budai református templom”, *Buda és Vidéke* 2 (1893), 20.; uo. (1893. május 21.), 8–9.
 181 1890. június 1-én a templomi alapon 49 888 forint 88 krajcár volt. Lásd *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 33 (1890), 2.; uo. (1890. június 1.), 709.
 182 *E.tan. jk. 1889–1893.* 86–87.
 183 *E.tan. jk. 1889–1893.* 99.
 184 *E.tan. jk. 1889–1893.* 96.
 185 *E.tan. jk. 1889–1893.* 97: a költségekbe a normális alapozás tartozik bele, ha a talajviszonyok ennél költségesebb megoldást követelnek, az külön kimutatandó.
 186 *Vállalkozók Lapja* 9 (1890. július 22.), 2.
 187 *Vállalkozók Lapja* 13 (1892. február 2.), 2.
 188 *E.tan. jk. 1889–1893.* 222.
 189 A bírálati jegyzőkönyv több részletben jelent meg: *Építő Ipar* 16 (1892. július 7.), 187–88; uo. (1892. július 14.), 195–97; és uo. (1892. július 21.), 203–205. (ezenkívül csak oldalszámokra hivatkozom). A jegyzőkönyv másolata megtalálható: BFL IV.1407.b. 1885/VI/515. számú iratcsomóban.
 190 *Építő Ipar* 16 (1892), 187–88.
 191 Csak a díjazott pályaművek szerzőit közlik: Farkas, i. m., 300; *Építő Ipar* 16 (1892) 158: itt rövid hír a bírálattal eredményéről. A második helyezett terv szerzőjének Kauser Józsefet említik, a jellege azonossága miatt nyilvánvaló, hogy a *Hatszögű csillagban aranyos C betű, A és B* jellegű tervet is ő készítette. Az *Építő Ipar* fentemlített száma, illetve a *Vállalkozók Lapja* 13 (1892. június 14.), 2. oldala hibásan a B jelű tervet közli díjazottként. A jellege az eredeti bírálati jegyzőkönyv (BFL) szerint rajzos volt.
 192 *Építő Ipar* 16 (1892), 187.
 193 *Építő Ipar* 15 (1891. február 25.), 60–62. Újabb cikk Pecz tervéről: *Építő Ipar* 16 (1892. január 25.), 1., valamint rajzmelléklet.
 194 Pecz, i. m., 201–202.
 195 *Építő Ipar* 16 (1892), 196–97.
 196 Lange Keresztély nevét nem említi a sajtó, de az 1892. május 26-án tartott egyháztanácsi ülés jegyzőkönyvében szerepel: *E.tan. jk. 1889–1893.* 229. Ezt használta forrásként Farkas József munkájában, ezért nyomtatott formában csak az ő könyvében található meg Lange neve (i. m., 300.). Miután a pályázat jeligés borftékait, ahol a pályázók ne-

vei szerepeltek, az egyház levéltárában őrizték (*E.tan. jk. 1889–1893.* 222), és a bírálattal után ott is bontották ki, hitelesnek tűnik, hogy közösen készítették a terveket.

- 197 *Építő Ipar* 16 (1892), 187.
 198 Klases, i. m., 1385–86.
 199 Klases, i. m., 1387–89.
 200 *Deutsche Bauzeitung* 13 (1883. szeptember 1.), 413; 17 (1887. december 3.), 578, 580–82; 17 (1887. november 26.), 566–69.
 201 *Építő Ipar* 16 (1892), 195–196.
 202 MOL T–6. No. 30/1–7. Egy távlati rajzot ismerünk, amit rajzmellékletként 1895-ben adott közre az *Építő Ipar*, de ez már a tervmódosítás utáni fázist mutatja. A szignált rajzon az 1893-as dátum szerepel.
 203 *Építő Ipar* 16 (1892), 187.
 204 Pecz, i. m., 202. A két alaprajz hasonlósága miatt a szakirodalomban többször is tévesen közölték a Pecz által 1888-ban publikált alaprajzot a Szilágyi Dezsdó téri templom alaprajzáként. Lásd pl. Schulek, i. m., 340; valamint a legújabbban megjelent református templomokról szóló összefoglalóban: Takács, i. m., XXI.
 205 Pecz, i. m., 201.
 206 „Az ötszög, valamint minden négy oldalnál nagyobb oldalszámmal bíró sokszög megkívánja, hogy a centrális elrendezés egész következetesen legyen végrehajtva, azaz a nyulványok hosszúsága egyenlő legyen. E következetesség kívánja azután azt is, hogy egytornyú elrendezésnél a tornyot szabadon építsük – különben igen közel jut a centrális részhez és egymás hatását csorbíttják.” Pecz, i. m., 247.
 207 *Építő Ipar* 16 (1892), 203.
 208 *Építő Ipar* 16 (1892), 203.
 209 Keplinger, i. m., 170; 172; *Építő Ipar* 16 (1892), 2. rajzmelléklet.
 210 *Építő Ipar* 16 (1892), 203–204.
 211 *Vállalkozók Lapja* 13 (1892. június 14.), 2; *Építő Ipar* 16 (1892), 158; *E.tan. jk. 1889–1893.* 229.
 212 *E.tan. jk. 1889–1893.* 227–231.
 213 Farkas, i. m., 299; 301. Az 1892. december 10-én tartott egyháztanácsi ülés idején már működött az építési bizottság: *E.tan. jk. 1889–1893.* 289.
 214 *E.tan. jk. 1889–1893.* 288–289.
 215 *E.tan. jk. 1889–1893.* 314–316; 318; Farkas i. m., 301.
 216 *E.tan. jk. 1889–1893.* 289.
 217 *Vállalkozók Lapja* 13 (1892) december 28. 2.
 218 *E.tan. jk. 1889–1893.* 316–318.
 219 BFL IV.1407.b. 1885/VI/515, 2091/1893.
 220 BFL IV.1407.b. 1885/VI/515, 10125/1893 és 10682/1893.
 221 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai; BFL IV.1407.b. 1885/VI/515, 13274/1893.
 222 *A budapesti II. ker. Fazekastéri ev. ref. templom építkezése 1893–1895.* Építési

napló Pecz Samu aláírásával a Szilágyi Dezső téri Református Lelkészi Hivatalban (a továbbiakban: *Építési napló* I., illetve II. füzet, oldalszámok hiányában dátumok), 1893. április 11.; BFL IV.1407.b. 1885/VI/515, 2430/1893.

223 *Építési napló* I. 1893. április 13–24. Zsigmondy Béla a híres bányamérnök és gyógyvízfeltáró Zsigmondy Vilmos unokaöccse volt, nagybátyja nyomdokain ő is különböző megbízásokból próbafúrásokkal, ásvány és gyógyvizek feltárásával foglalkozott. Lásd Borszéki Béla: *Ásványvizek és gyógyvizek*. Budapest 1979. 73.

224 Pecz utasítása szerint ott, ahol a talajviszonyok rosszabbak voltak, ott hét méterre, ahol kevésbé, ott öt méterre kellett leásni az alapokat. Miután a templom a talajszint felett két méterrel húzódtott, ez ennyivel több alapozási munkát jelentett a tervezettnél, ami jelentősen megnövelte a költségeket. Lásd az 1893. május 6-án tartott építési bizottsági ülést. *E.tan. jk. 1889–1893*. 355.

225 *E.tan. jk. 1889–1893*. 354; 356.

226 A tervek megtalálhatók a Szilágyi Dezső téri Református Lelkészi Hivatalban.

227 BFL IV.1407.b. 1885/VI.515.

228 BFL IV.1407.b. 1885/VI.515, 26926/1893.

229 *E.tan. jk. 1889–1893*. 356–360.

230 *E.tan. jk. 1889–1893*. 397–398.

231 *Fővárosi Közlöny* 1 (1890) 17 (február 28.) 2.

232 Nagy, i. m., 5; Gábor Eszter: „Pecz Samu”, in: *Magyar művészet 1890–1919* (Szerk.: Németh Lajos), Budapest 1981. 198; DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai

233 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.

234 *Vállalkozók Lapja* 9 (1890) január 28. 2.

235 *E.tan. jk. 1889–1893*. 92–95.

236 *Bauzeitung für Ungarn* 23 (1893) február 1. 30.

237 *Vállalkozók Közlönye* 2 (1896) január 14. 3.

238 *E.tan. jk. 1889–1893*. 399.

239 *E.tan. jk. 1889–1893*. 400. A forrásból nem derül ki egyértelműen, hogy mindkét terv változatról készített modellt, vagy csak a magasabb tornyúról.

240 *E.tan. jk. 1889–1893*. 400.

241 *Építő Ipar* 19 (1895) 26. számú rajzmelléklet.

242 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai. A jótállási idő különböző munkák esetében egy, illetve három év között változott, de az építési bizottság fenntartotta magának a jogot, hogy a részletes feltételekben azt megváltoztathatja. Amennyiben a templom a határidőre nem készül el, az egyháznak joga van a vállalkozótól minden nap késedelem után 300 forint kötbért szedni. Ha az egyház az alternatív tervet fogadja el, az építőmester köteles azt aláírni, mint ahogy az erre vonatkozó pótköltségvetést már szignálta. A vál-

lalkozó köteles az egész építkezés költségének 10%-át, mint jótállási összeget, letétbe helyezni, melyből 5%-ot az építés folyamán, 5%-ot pedig a jótállási idő lejártá után kap vissza. A jótállási idő alatt a felmerülő hibákat ingyen köteles kijavítani. Az építész terveihez pontosan kell igazodnia, a művezető építész és az építési bizottság rendelkezésének köteles magát alávetni, s ha a kivitelezés közben változtatni kellene, azokat a vállalkozónak, tekintet nélkül a többletköltségekre, el kell végeznie. A teljesített munkákat a művezető építész és a bizottság ellenőrzi, vita esetén szakértő bizottság dönt és e döntésnek a felek alávetik magukat. Ha a vállalkozó a szerződéstől eltérő munkát végez, annak költségei őt terhelik.

243 *E.tan. jk. 1889–1893*. 355; az 1893. május 6-án tartott építési bizottsági ülés.

244 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.

245 *Építési napló* I. 1893. július 3–29.

246 *E.tan. jk. 1889–1893*. 400–403.

247 Miközben ezt végezték, különböző tárgyakat találtak a földben: bombát, patkót, sarkantyút, régi kulcsot s fa cölöpöket, melyek valószínűleg a régi kikötőhöz tartoztak. Október elejéig eltartott még a betonlapát 25 cm-es rétegenként letették. *Építési napló* I. 1893. augusztus 14. – október 7.

248 *Építési napló* I. 1893. október 9–28.

249 *E.tan. jk. 1889–1893*. 399; Farkas i. m., 303.

250 *E.tan. jk. 1889–1893*. 410–413.

251 *E.tan. jk. 1889–1893*. 413, *Építési napló* I. 1893 október 28.

252 *Építési napló* I. 1893. november 1. – 1894. január 7.

253 *Építési napló* I. 1894. január 11; január 19.

254 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai; *Építési napló* I. 1894 január 19; február 6.

255 Az idomtégla drágább volt, mint a közönséges téglá, ezen a címen követelt tehát több pénzt Majorossy.

256 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.

257 *E.tan. jk. 1894–1896*. 51–52.

258 *Építési napló* I. 1894. július 2; szeptember 7.

259 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.

260 Az építési napló július 17-i bejegyzése szerint megtörtént „az öt nagy pillér gulába való fejlődésének megkezdése”, valamint „a főhajó ablakaljai elhelyeztetnek” és közben a csegelyekig, valamint a hajóablakok magasságáig készen voltak.

261 *Építési napló* I. 1894. március 27. – szeptember 22.

262 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.

263 *Vállalkozók Közlönye* 16 (1895) július 16. 2.

264 *Vállalkozók Közlönye* 16 (1895) jú-

- lius 16. 2.
 265 *Vállalkozók Közlönye* 16 (1895) július 16. 2.
 266 *Vállalkozók Közlönye* 16 (1895) július 16. 2.
 267 *Építési napló* I. 1894. szeptember 22. – december 22.
 268 *Építési napló* I. 1895. január – február 23; *Építési napló* II. 1895. március 1. – augusztus 31.
 269 *Építési napló* II. 1895. október 1. – 31.
 270 *Építési napló* I. 1893. július 27.
 271 *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 16. 2.
 272 *E.tan. jk. 1894–1896.* 115.
 273 MOL T-6 No. 30/9–12.
 274 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai; *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 16. 2.
 275 *E.tan. jk. 1894–1896.* 117.
 276 *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 16. 2.
 277 *E. tan jk. 1894–1896.* 119.
 278 *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 16. 2.
 279 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai; *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 16. 2.
 280 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.
 281 *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 9. 2.
 282 *Ungarische Bauzeitung* 2 (1897) december 10. 266; DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.
 283 Farkas, i. m., 305; *Építési napló* II. 1895. október 1–31; november 1–30.
 284 *Vállalkozók Közlönye* 2 (1896) január 14. 3.
 285 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.
 286 Farkas, i. m., 309.
 287 Farkas, i. m., 309.
 288 *A pesti ev. ref. egyházmegye 1896. március 24-én Budapesten tartott köz- és törvényességi üléséről.* Kiadta Vörös Károly. Vác 1896. 14–15.
 289 Farkas, i. m., 309.
 290 *A pesti ev. ref. egyházmegye 1896. március 24-én Budapesten tartott köz- és törvényességi üléséről.* Kiadta Vörös Károly. Vác 1896. 15.
 291 *Vasárnapi Újság* 43 (1896) 14 (április 5), 218.
 292 Az előkelőbb vendégek számára ez után a Császárfürdő éttermében tartottak fogadást. Itt az első pohárköszöntőt Szász Károly mondta. Beszédében éltette a királyt és a királyi családot, ezt a vendégek felállva hallgatták. Hegedűs Sándor a kormányt és annak megjelent képviselőjét Wlassics Gyulát köszöntötte, aki válaszában az állam és egyház együttműködéséről beszélt, kiemelve, hogy az egyházak feladata a magyar művelődésért való munkálkodás. Ezután „a közönség éljenzése közt” Darányi Ignác miniszter a főváros áldozatkészségét hangsúlyozta, majd Papp Károly a felekezetek békés együttélése mellett szólt. További köszöntők után végetért az ünnepség, „a budaiak első virágvasárnapja, melyre saját harangjuk saját templomukba hívta meg őket”. *Vasárnapi Újság* 43 (1896) 14 (április 5), 218–19.
 293 Sándy Gyula neve többször felbukkan az *Építési napló*ban, és Pecz Samu később Majorossy pere kapcsán is őt bízta meg a vizsgálattal. Néhány évvel később Sándy készített tervet a budai református egyházközség lakóházához is (Sziilági Dezső tér 3.). Lásd: DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai; Gerle János, Kovács Attila, Makovecz Imre: *A századforduló magyar építészete.* Budapest 1990. 171.
 294 Sándy Gyula: „A budai fazekastéri ev. ref. templom”, *Építő Ipar* 19 (1895) július 3. 250.
 295 *Építő Ipar* 16 (1892), 203.
 296 *Építő Ipar* 19 (1895) július 3., 251.
 297 *Vállalkozók Közlönye* 2 (1896), 11 (1896. ápr. 8.), 1.
 298 *Ungarische Bauzeitung* 2 (1897), 34 (1897. dec. 10.), 265–66.
 299 Fülep Lajos: „Magyar építészet”, in: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig.* I. kötet, Budapest 1974. 278.
 300 1820-ban karzatot kellett beépíteni a templomba, noha azt eredetileg nem tervezték, hogy a lelkész jól hallható legyen és hogy javítsanak az épület rossz akusztikai viszonyain. Dr. Györy Aranka: *Evangelikus templomművészet Budapesten.* Budapest 1935. 13; Zádor – Rados, i. m., 78.
 301 Pecz, i. m., 194; 199.
 302 Fülep, i. m., 278–79.
 303 *Academy Architecture*, 1895. V. 1., 106.
 304 Klasen, i. m., 1335–36. A templom 1880–1881 között épült.

ENIKŐ RÓKA: SAMU PECZ'S CALVINIST CHURCH AT SZILÁGYI DEZSŐ TÉR AND CENTRALISING TENDENCIES IN PROTESTANT ARCHITECTURE

In the new liturgy of the Protestant denominations, there are two liturgical centres: the place of the sermon is the pulpit, while Holy Communion is administered at the altar in Lutheran churches and at the Lord's table in Calvinist churches. These are the sites around which the congregation must gather so that they can see and hear the pastor well. This need called for the centralisation of interior space, a solution approached in different ways by these two major denominations, but one which in both cases led to the formation of central and centralising floor plans. At the time most French Huguenot churches already had central floor plans; the emporium and the concentrically situated, gradually elevated pews are reminiscent of contemporary theatres. Later, a whole series of central and centralising floor plan types evolved: circular, Greek cross, square, triangular, T-shaped and oval plans, as well as the *Querkirche*. At the beginning of the 18th century architect and mathematician Leonhard Christoph Sturm (1669–1719) attempted in two works to collect the floor plans most appropriate for the Lutheran liturgy (*Architektonisches Bedencken von Protestantischer Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung*, Hamburg, 1712; *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben*, Augsburg 1718). In his tracts he primarily published plans for church types already established, but the idea of the triangular church was peculiar to him.

These floor plans were often applied in Protestant areas of Europe until the second half of the 19th century. In parallel with the growing appreciation of medieval architecture, however, an increasing demand appeared for the aesthetic expression of the sacred nature of the church. For the first generation of restorers of historic monuments, the adequate architectural expression of the church was found in the form of medieval cathedrals. They discarded earlier church forms lacking a central choir because of their "profane character" and similarity to theatres and to pagan temples from antiquity. Buildings with a nave, two aisles, a polygonal apse and an elevated choir were henceforth considered as ideally arranged churches. It was in accordance with this model that the earlier Protestant central tradition was rejected at the Conference of Christian Art in Dresden in 1856, and the new principles of Protestant architecture were formulated in the *Regulations of Eisenach* in 1861.

The subordination of functional expectations to stylistic principles played a significant role in the rejection of central forms. Yet it was impossible to disregard for long the requirements of the Protestant liturgy which logically led to a central arrangement. Therefore, in the last decades of the 19th century, the nave and aisle arrangement was once again becoming centralised in Germany and Switzerland, although this trend led to the birth of new arrangements rather than to a rejuvenation of earlier traditions. From the 1870s onward an increased emphasis on the eastern part, the quaternary and the transept became characteristic. The next step in the centralisation of the nave and aisle arrangement is represented by churches built with a polygonal transept and shortened nave. The 1880s witnessed the creation of an asymmetrical nave-and-one-aisle church area, where a somewhat deeper aisle is attached to one side of the nave. Thus the pulpit and the altar, which is situated in the slightly recessed choir, remain visible, while a more spacious gallery can be installed above the aisle.

At the end of the 1880s and beginning of the 1890s, an increasingly vocal group demanded revision of the *Regulations of Eisenach*. This pressure led to the elaboration of the *Wiesbaden Programme* published by Veesenmeyer, a pastor from Wiesbaden, first in 1891 and several times in subsequent years. In this programme, fundamental principles were laid down concerning the location of the pulpit and the altar, as well as the structure of churches; these principles were in radical opposition to the *Regulations of Eisenach* and in many respects returned to the earlier tradition. According to the programme, the administration of Holy Communion cannot take place in a separated room (the choir) but must happen in front of the community, in a location visible to the congregation. The pulpit must be considered of equal rank with the altar, since in the Word Christ offers pabulum of the same value as that of Holy Communion. The publication of the programme broke the ice; architects and theologians argued about the principles of Protestant ecclesiology in the press and, in 1894, at an ecclesiological conference in Berlin. Although in Berlin no unified programme like the one in Wiesbaden was formulated, regulations were weakened through the vocal public insistence of architects demanding freedom in their creation of church designs.

In 18th-century Hungarian Protestant churches, the dominant floor plan was the nave and aisle arrangement. There was no Hungarian tradition similar to the characteristic Protestant central floor plan so pervasive in Western Europe. The centralisation of churches inherited from the Middle Ages was accomplished by the rearrangement of interior space, through the relocation of the pews, the pulpit and the altar (or the Lord's table), and by the installation of galleries. Even churches built after the 1781 Edict of Toleration were of the nave

and aisle arrangement. In most Calvinist churches with a rectangular floor plan, the pulpit was located at the middle of the longer side, with the Lord's table placed in front, thus replicating the *Querkirche*. The tower, however, was situated in the middle of the shorter side, suggesting a longitudinally axled arrangement, even though the entrance was placed in the longer side (Nagymegyer, 1783; Tiszakeszi, 1784–87; Solt, 1787; Tokaj, 1822; Tiszapalkonya, 1858). Central arrangements appeared only as exceptions during this period.

In the far northern region (Félföldék) of pre-1920 Hungary, several Lutheran churches were built with floor plans in the shape of a Greek cross. The explanation for this phenomenon is to be found in the German influence. Later, this formation appeared in the Alföld [Great Plains] as well, following the repopulation of the area. In the middle of the 19th century, famous architects designed Protestant churches with Greek cross floor plans for communities in the Alföld.

Mihály Péchy's first plan for the church in Debrecen was drawn up in 1803 with a circular design, in which the side wall was placed along a circle with a larger radius and the gallery by another with a shorter one, with the pulpit or "cathedra" in the common centre of the two concentric circles. The plan was rejected in the end by the consistory, which decided in favour of building a "square church" which would be "simple and pretty". The church was then designed by József Thalher, an architect from Pest, following the arrangement of *Querkirche*. This design later served as the model for the "two-forked church" in Kolozsvár and the Calvinist church in Nagyvárád (1835).

During the course of the tremendous flood which destroyed Szeged in 1879, the Calvinists' oratory and school collapsed. After the flood, Frigyes Schulek (1841–1919) designed a new Calvinist church, which was built between 1882 and 1884. On the occasion of the consecration of the church, the architect formulated his ideas concerning Calvinist ecclesiology in a study published in the periodical *Építési Ipar (Construction Industry)*. In his study, he pointed out that the arrangement of "longitudinal" churches resulted from the intention to emphasise the altar placed toward the east. With the Calvinists, on the other hand, the Lord's table and the pulpit are the centre for the gathering of the congregation, so these structures must be placed in or around the centre of the interior space, requiring the centralisation of the building. However, circuses and theatres used to be built based on the principle of complete centralisation, and these examples were not to be followed, "since [...] they are not compatible with the pathos to be required from a church building"; therefore, "in the arrangement of a Calvinist church building we must look for some mediation between two opposites, the old Cath. church types and the centralised model with a gallery".

For the design of the Calvinist church in Szeged, Schulek took the triangle as his starting point but expanded it by adding a nave and two lobes (figure 11), thereby creating a structure of a double nature which could meet the liturgical requirements as well as satisfy general demands concerning the appearance of a church building. The decision for the basic shape of the plan was influenced by the triangular shape of the lot rather than by the earlier idealised plan of Sturm. The church in Szeged is an independent, unique creation, the significance of which was clearly perceived by the architect himself. Schulek knew that his building marked a turning point in Protestant ecclesiology in Hungary.

Samu Pecz (1854–1922) studied at technical universities, first in Pest and then in Stuttgart, followed by two years at the Academy of Fine Arts in Vienna as a disciple of Theophil Hansen. After his return home, he worked with Frigyes Schulek on the restoration of the Church of the Nagyboldogasszony (commonly known as Mátyás-templom, or Matthias Church) in the castle district of Buda. From 1882 he worked in Budapest as an assistant professor and later as professor at the public building and medieval departments of the Technical University. Apart from the Calvinist church at Szilágyi Dezső tér, the focus of this study, he designed several significant public buildings in Budapest which still stand today, including the Covered Market in Vámház körút (completed in 1896), the library building of the Technical University complex, and the National Archives building (1898–1926) in the castle district of Buda.

For the design of the Calvinist church (1886–1888) in Kossuth utca in Debrecen, Pecz took a square extended into a cross as his starting point (figure 14–17). He placed the pulpit in front of a cut-off corner of the central square and located the Lord's table at the point of intersection of the diagonals. On each of three sides of the square Pecz added a one-bay addition, while on the fourth side he attached a three-bays addition. On the occasion of the completion of construction of the church, he also published a study in the *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye [Gazette of the Association of Hungarian Engineers and Architects]*. In this study, he summarised the problems concerning Protestant ecclesiology. His position was very close to that of Frigyes Schulek: he admitted that, from the acoustical point of view, an arrangement similar to that of theatres is rather advantageous, yet he too rejected central plans because of their profane associations. Lutheran churches, in his view, needed to be designed with a nave and aisle arrangement, with the altar placed in the chancel. The best arrangement was the basilica with a single nave or with a nave and one

or two aisles, or the kind of hall church which has a nave shorter and a chancel less deep than those of Catholic churches. Obviously relying on his knowledge of German churches, he also suggested the use of reduced aisles (narrow aisles with a corridor on the ground floor and a gallery above) for churches with a nave and two aisles. He also considered using a nave and one aisle to have been a good solution because it offered an adequate view of the pulpit; this opinion was further supported by his own design with a nave and one aisle for the "fasori Evangélikus Gimnázium" [Lutheran secondary school] in Budapest (1903).

In Calvinist churches, he continued, the Lord's table needed to be situated so that it was directly visible from the pews and so that the pastor could freely move around it. "The most suitable floor plan for a Calvinist church building, therefore, is the polygon, with the Lord's table in its centre and the pulpit next to one of its pillars." The limited size of a polygon could be expanded by the additions, which then could contain the galleries. The most appropriate place for the pulpit was opposite the entrance, so that it would immediately become the focus of attention and the congregation would spontaneously gather around it symmetrically. The basic plans he suggested for Calvinist churches were the triangle, the pentagon and the square. He mentioned only one disadvantage to central plans for Calvinist churches: "the only organic way to design them is with vaults", a rather costly solution. Christian religion, he argued, "reached its dominant expression in the Middle Ages, in the Romanesque, and even more so in the Gothic styles", and consequently the most suitable style was the Gothic. The dignity of a church required a "monumental quality", an effect achieved with the least expense by following the example of Gothic masonry.

Pecz included an idealised plan using a pentagonal nucleus to illustrate his points (figure 21). He placed the Lord's table in the centre of the area created by the pentagon with *lobi* on four sides and a short nave on the fifth, while he situated the pulpit opposite the entrance, in front of a pillar. With his pentagonal church, Pecz created a new shape which, however, logically followed from Schulek's principles and his building in Szeged, and which became happily realised a few years later in a somewhat modified form as the church at Szilágyi Dezső tér.

Pecz's study and the idealised plan he published strongly influenced the prize-winning design Ottó Sztéhlo (1851–1923) submitted to the competition for the building of the Calvinist church in Szolnok in 1890. Sztéhlo worked with a pentagonal shape, placing the Lord's table in the centre and the pulpit opposite the entrance (figure 23). However, the additions to the pentagon, unlike in Pecz's plan, are not *lobi* with polygonal apses but small rectangles. Sztéhlo followed Pecz's advice concerning the exterior modelling as well.

The Calvinist church was at Kálvin tér in Pest, and so the Buda congregation used the Lutheran church in the Castle district for a while and started collecting donations for the building of a church of their own in 1885. The appearance of Countess Ilona Degenfeld-Schomburg, wife of Calvinist prime minister Kálmán Tisza (1830–1902), who served for fifteen years, gave fresh momentum to the collection, as she organised performances in the Opera house, charity events, religious readings and concerts, the proceeds of which were to go toward construction of the church.

The Calvinists of Buda, after some vacillation among various possible sites, eventually decided in favour of Fazekas tér (today Szilágyi Dezső tér) along the Danube, in Buda, which also entailed a commitment to build a church meeting high standards, since in keeping with the principles of city planning it was only possible to erect stately buildings along the Danube. In 1890 an open competition was announced for the preparation of a plan and budget for the church, with a deadline of 1 January 1892. According to the announcement, "It is desirable that the plans should be designed in Romanesque, old German, early Gothic or simple Renaissance style. The building should be monumental in its proportions but also simple and serious, and in general the *Protestant church character* should be kept in mind and the materials to be used should be such as would allow the upkeep of the church to be of as little cost as possible." Other criteria for the church were that the church should have the capacity to seat six hundred people altogether on the gallery and the ground floor; that the gallery should be able to house an organ; that the church should be possible to heat; that there should be a vestry included; and that the total cost should not exceed 90.000–100.000 forints.

Before the deadline four plans arrived from three architects. The selection committee chose a plan submitted by Samu Pecz with the slogan *Pentagon* as the best plan and the one most suitable for realisation (figures 25–28). Pecz oriented his building so that it would show its most impressive front towards the Danube. The floor plan of the church was a pentagon extended by *lobi* with polygonal apses on four sides and a nave with two vault bays on the fifth side. The pulpit was placed opposite the entrance, in front of the wall at the junction of two *lobi*, and the Lord's table was placed in the centre. The external prospect of the church was dominated by the tower and the roof, which was placed on a decagonal tambour covering the central pentagon. Each facet of the tambour was crowned with a triangular gable. On the northern side there was a large square tower. This tower was not attached to the

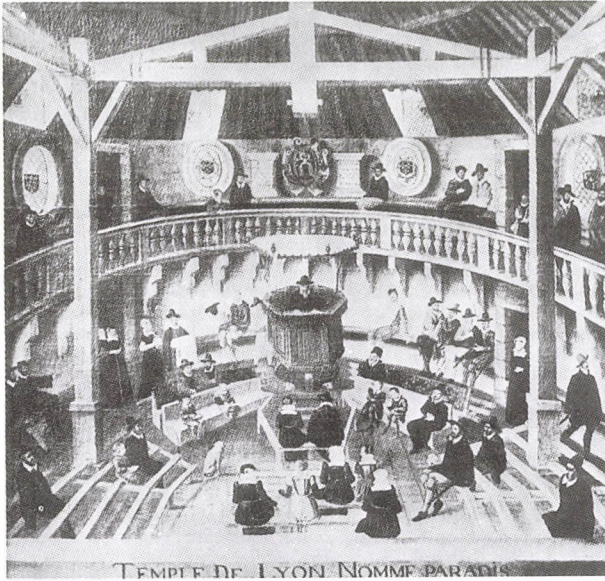
wall of the church but was almost an independent unit, yet it was not entirely detached either. This curious double nature of the tower was an attempt to solve the problem Pecz had raised in his 1888 study. As he had pointed out, in the case of a pentagonal church plan, the central part could only be covered by a cupola, and not by a tower, because of the large span, so the tower could be situated either in a subsidiary role on the sides of the facade of the main entrance (as could be seen in the idealised plan of 1888), or it had to be fashioned as a free-standing unit. However, this latter solution, reminiscent of a campanile, ran against local traditions in Hungary.

The selection committee also considered the pentagonal plan as especially suitable for the Calvinist service. This is not surprising, since Frigyes Schulek was a member of the committee. It is known that Samu Pecz started to examine the problems of Calvinist ecclesiology following Schulek's footsteps and that he used and developed his ideas.

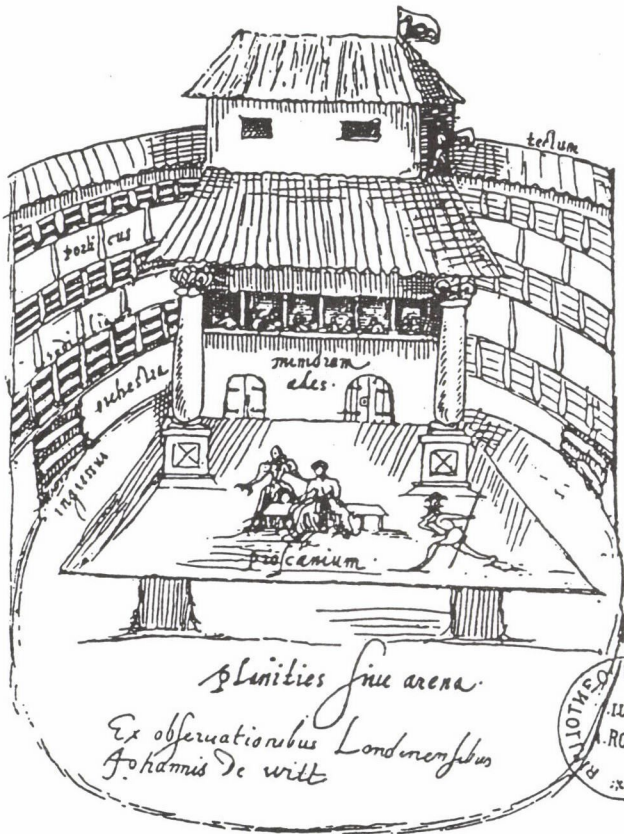
The church at Szilágyi Dezső tér was built between 1893–1896 under the personal technical supervision of the designing architect. During construction, Pecz made only a few changes to the plans submitted. The gables of the tambour, for example, disappeared, and he installed a miniature gallery around the upper part of the tambour. He also changed somewhat the proportions of the building by extending the height of the tower and by diminishing the size of the cupola.

In the 1880s, considering the function of the Calvinist church as their starting point, Frigyes Schulek and Samu Pecz arrived at the construction of central buildings. Their German and Swiss contemporaries also tried to achieve a compromise by the centralisation of the nave and aisle arrangement, but Schulek and Pecz took a different approach. They extended the central nucleus by adding a nave and *lobi*. Pecz developed Schulek's theory by extending the triangle into a pentagon, thereby increasing the capacity of the church.

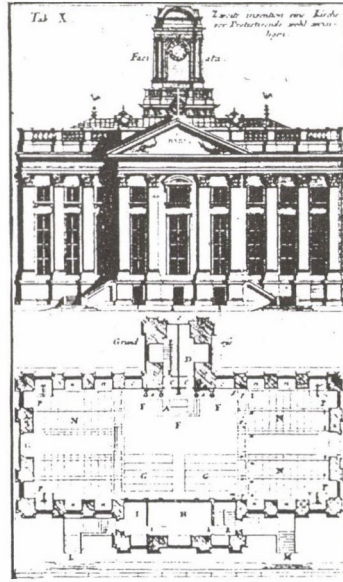
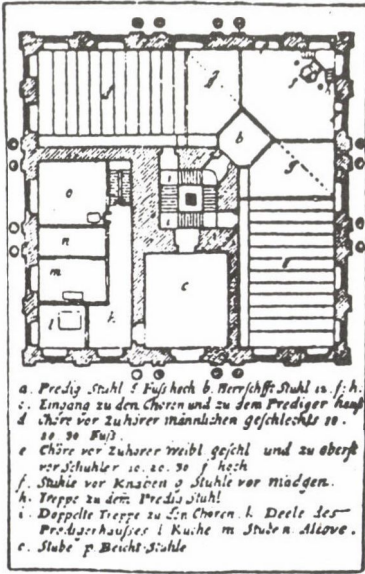
The "Schulek school" produced original works not only in Hungarian but also in European terms.



1. Jean Perrissin: *Temple de Paradis* (Lyon) 1564. Reprodukció: Germann 1963. 26.

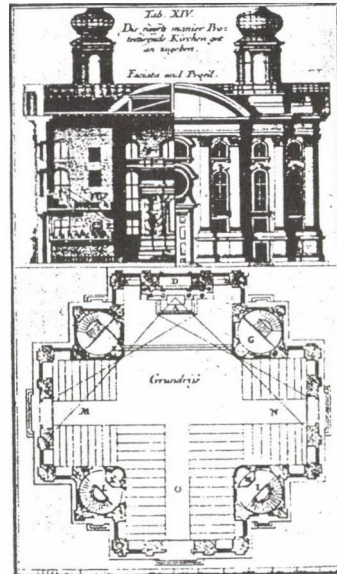
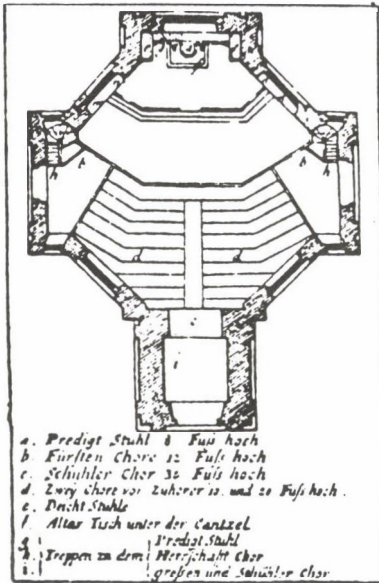


2. Jan de Witt: A londoni Swan színház 1596-ban. Reprodukció: Germann 1963. 28.



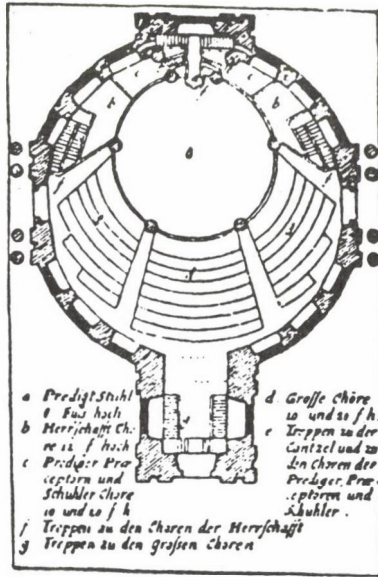
3. Leonhard Christoph Sturm: „L“-alaprjúzú templom. Alaprajz. *Architektonisches Bedencken...*, 1712. Reprodukció: Germann 1963. 127.

4. Leonhard Christoph Sturm: Kereszt-elrendezésű templom alaprajza és homlokzati nézete. *Vollständige Anweisung...*, 1718. X. tábla

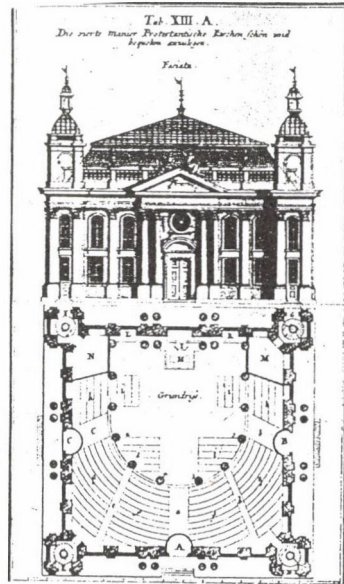


5. Leonhard Christoph Sturm: Görög-kereszt-alaprjúzú templom levágott sarkokkal. Alaprajz. *Architektonisches Bedencken...*, 1712. Reprodukció: Germann 1963. 127.

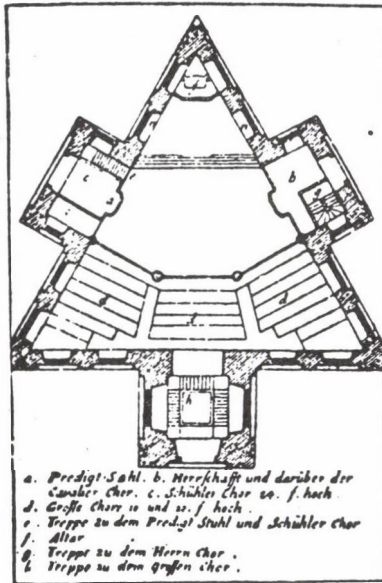
6. Leonhard Christoph Sturm: Görögkereszt-alaprajzú templom. Alaprajz, homlokzati nézet és metszet. *Vollständige Anweisung...*, 1718. XIV. tábla



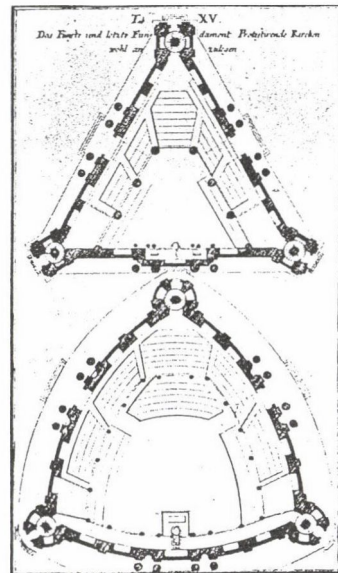
7. Leonhard Christoph Sturm: Kör-alaprajzú templom. Alaprajz. *Architektonisches Bedencken...*, 1712. Reprodukció: Germann 1963. 127.



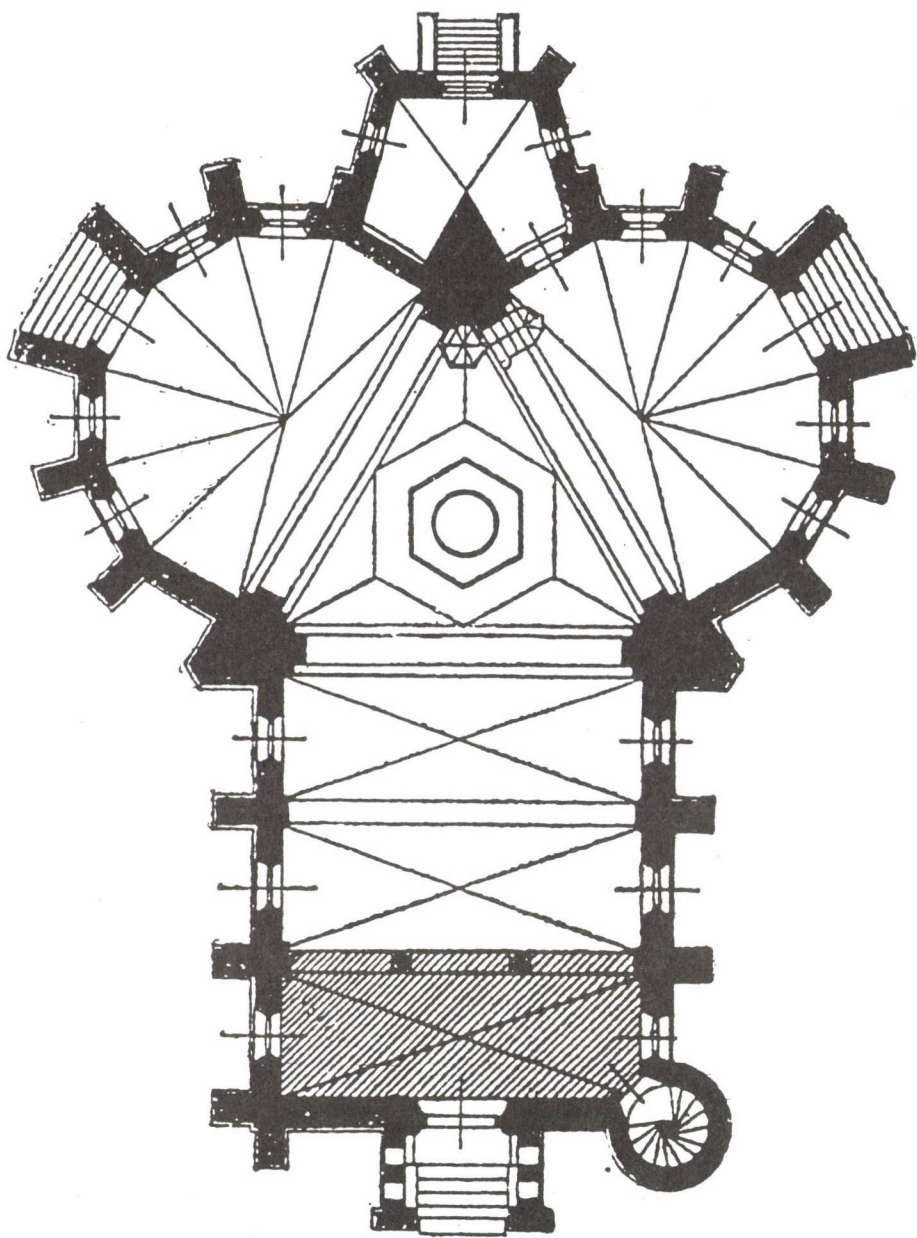
8. Leonhard Christoph Sturm: Négyzet-alaprajzú templom. Alaprajz, homlokzati nézet. *Vollständige Anweisung...*, 1718. XIII. A tábla



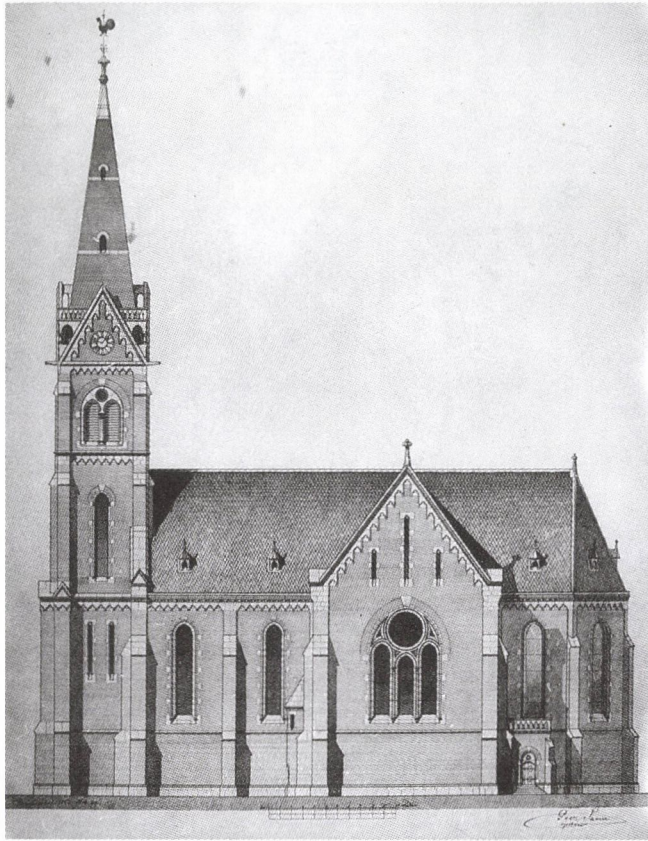
9. Leonhard Christoph Sturm: Háromszög-alaprajzú templom. Alaprajz. *Architektonisches Bedencken...*, 1712. Reprodukció: Germann 1963. 127.



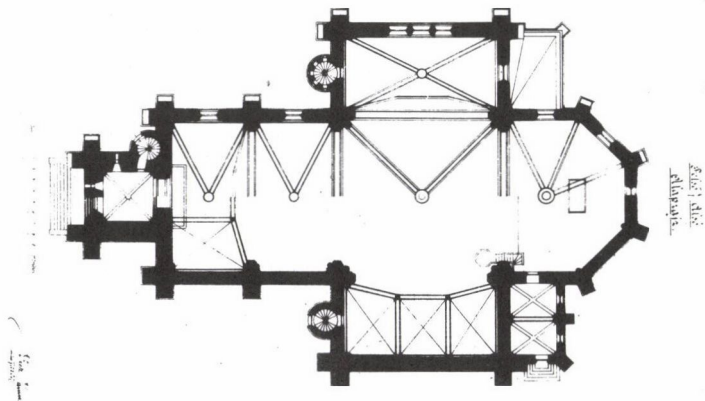
10. Leonhard Christoph Sturm: Háromszög-alaprajzú templom. Alaprajzi variánsok. *Vollständige Anweisung...*, 1718. XV. tábla



11. Schulek Frigyes: A szegedi református templom alaprajza, 1882–1884. (Pecz Samu: „A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével”, *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 22 (1888), 200. 4. ábra)



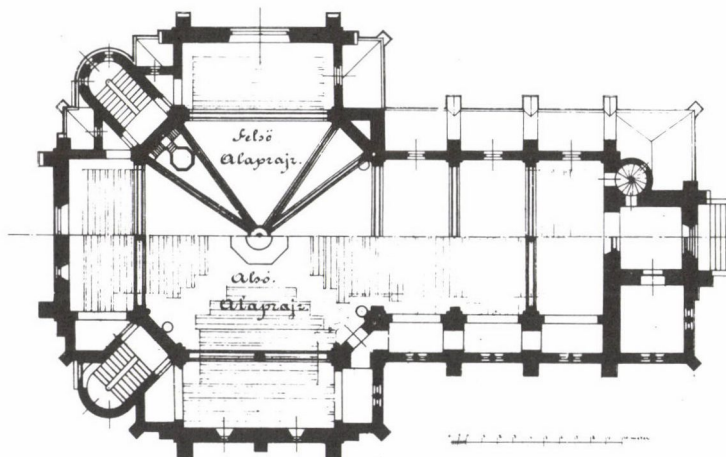
12. Pecz Samu: Oldalhomlokzat a dévaványai református templomhoz, 1883. (MOL T-6. No. 13/2)



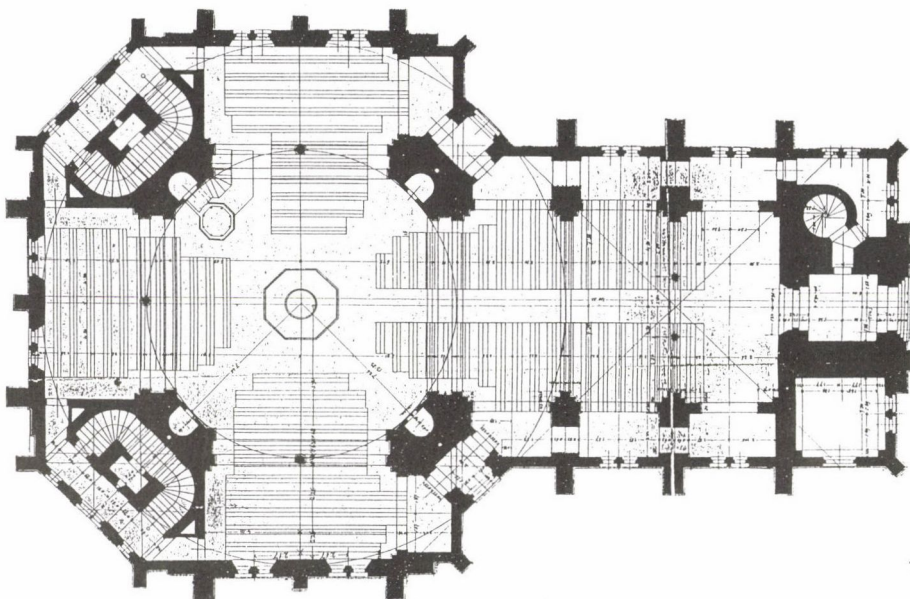
13. Pecz Samu: Alaprajz a dévaványai református templomhoz, 1883. (MOL T-6 No. 13/4)

Az újonnan építendő debreceni kálv. templom
terve.

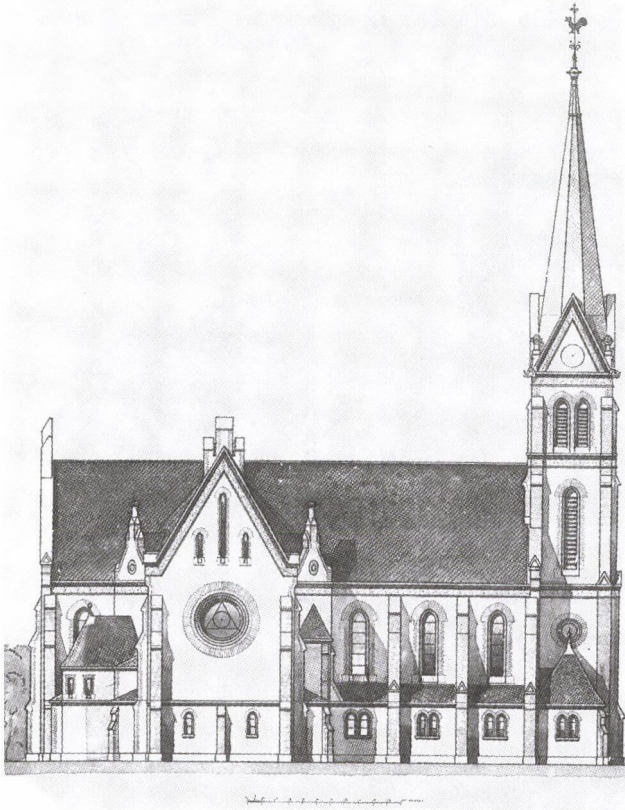
Alaprajz.



14. Pecz Samu: Alaprajz a debreceni Kossuth utcai református templomhoz, 1885. (MOL T-6. No. 14/4)



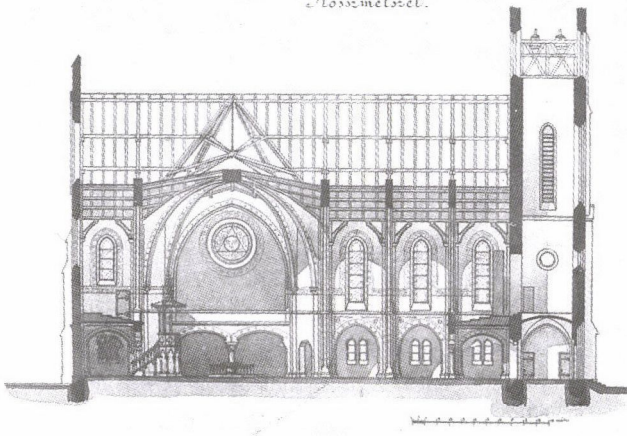
15. Pecz Samu: Kiviteli alaprajz a debreceni Kossuth utcai református templomhoz, 1888. (Pecz Samu: „A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével”, *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 22 (1888), rajzmelléklet)



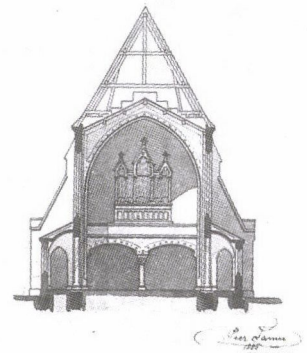
16. Pecz Samu: Oldal-
homlokzat a debreceni
Kossuth utcai reformá-
tus templomhoz, 1885.
(MOL T-6. No.14/1)

Az újonnan építendő debreceni kálv. templom
terve.

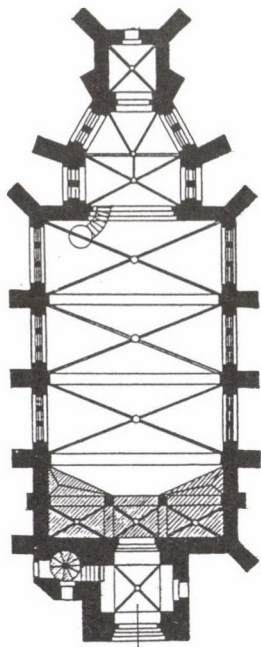
Hosszmetszet.



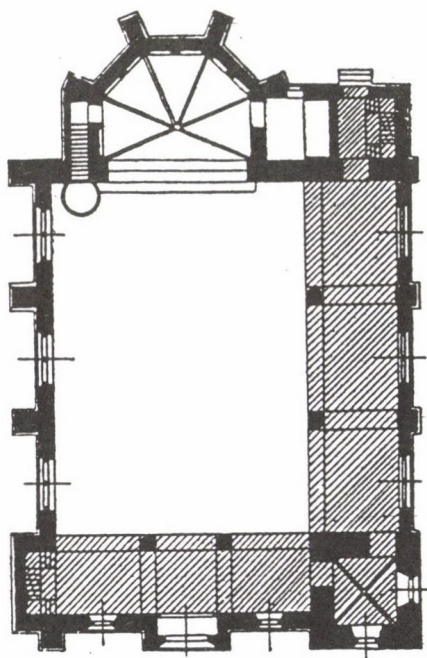
Keresztmetszet.



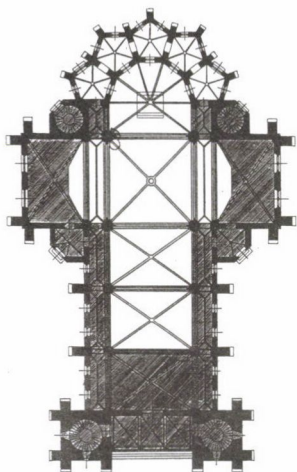
17. Pecz Samu: Hossz- és keresztmetszet a debreceni Kossuth utcai református templomhoz,
1885. (MOL T-6. No.14/3)



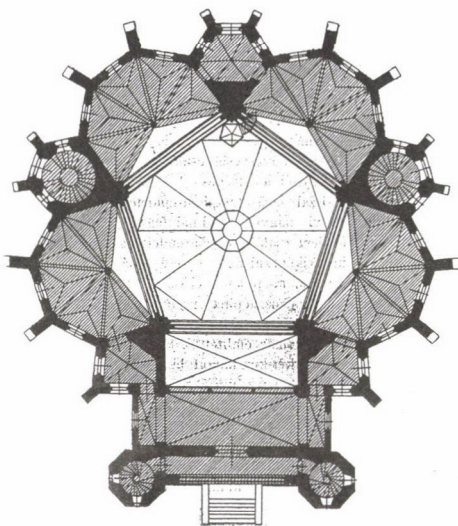
18. Pecz Samu: Ideálterv egyhajós evangélikus templomhoz, 1888. (Pecz Samu: „A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével”, *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 22 (1888), 196. 1. ábra)



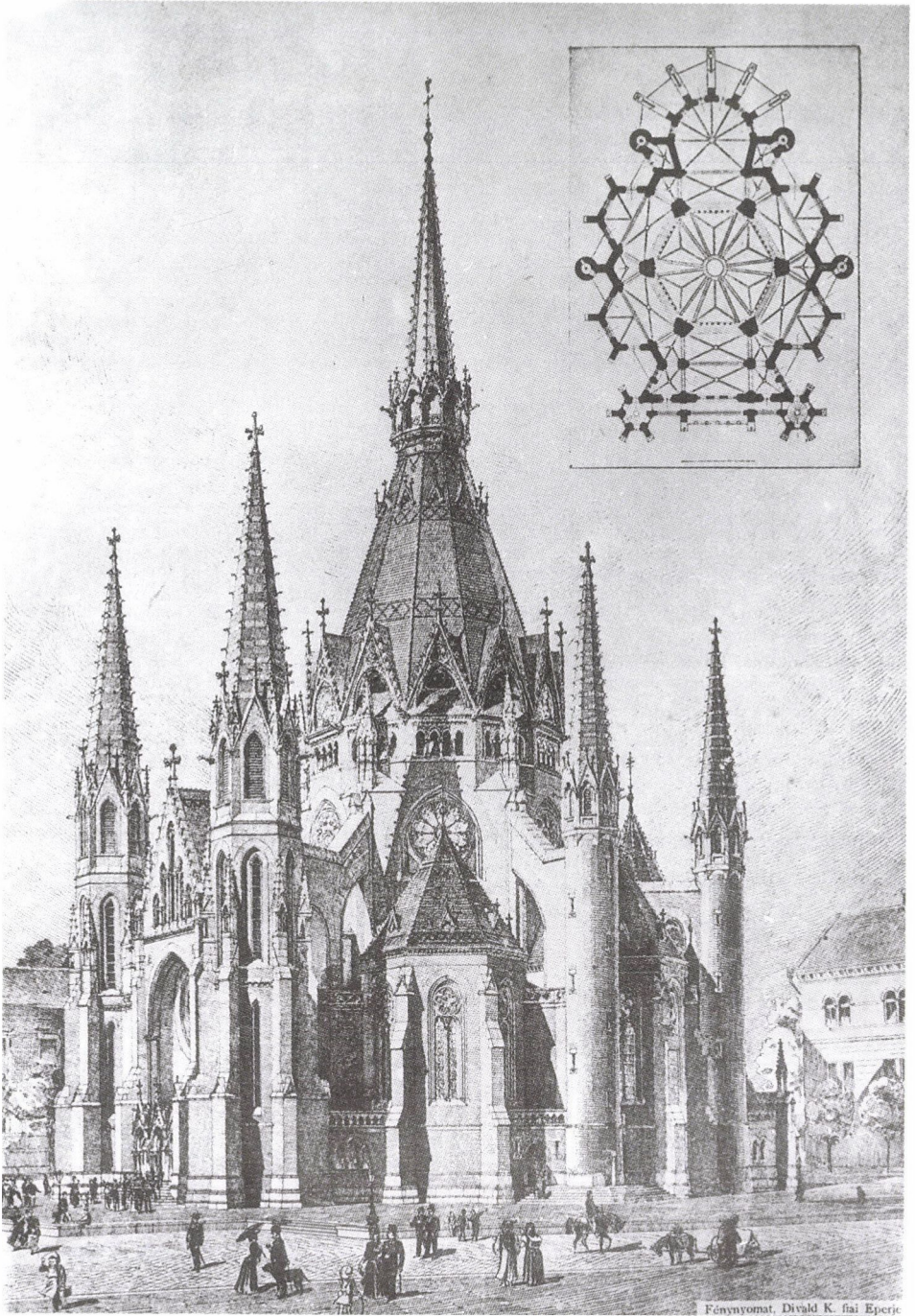
19. Pecz Samu: Ideálterv kéthajós evangélikus templomhoz. (Ugyanott, 196. 2. ábra)



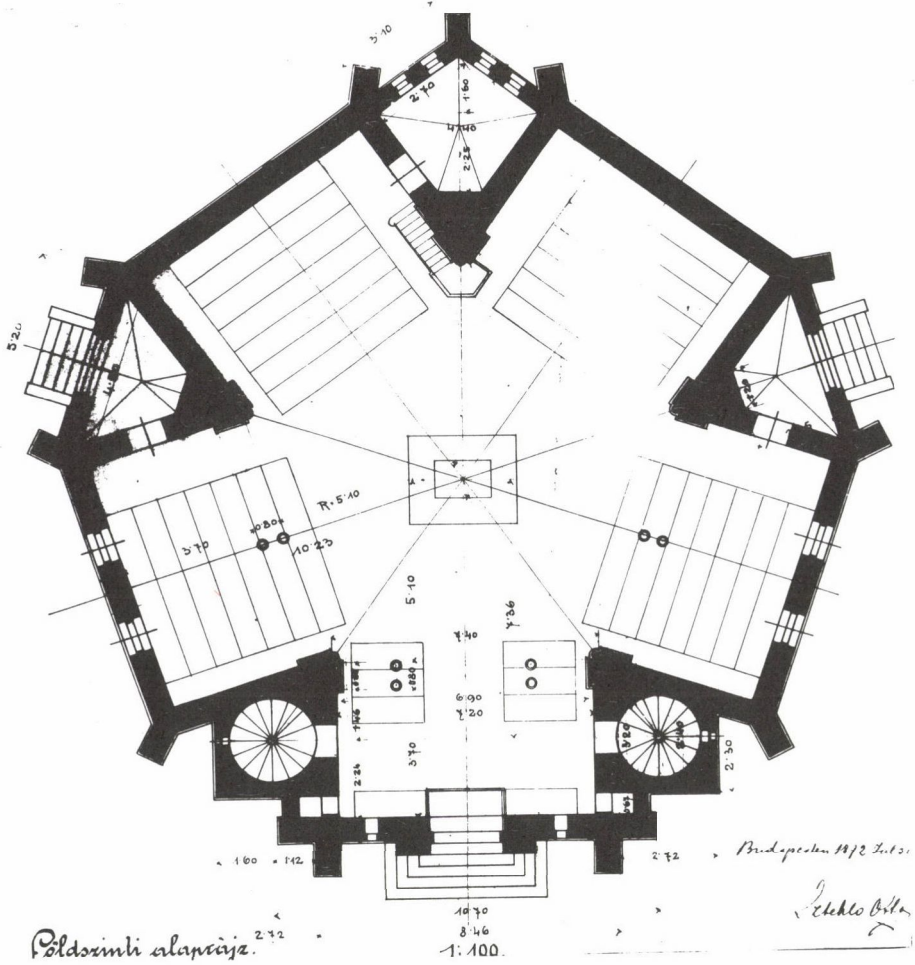
20. Pecz Samu: Ideálterv háromhajós evangélikus templomhoz. (Ugyanott, 198. 3. ábra)



21. Pecz Samu: Ideálterv ötszögű templomhoz. (Ugyanott, 202. 5. ábra)



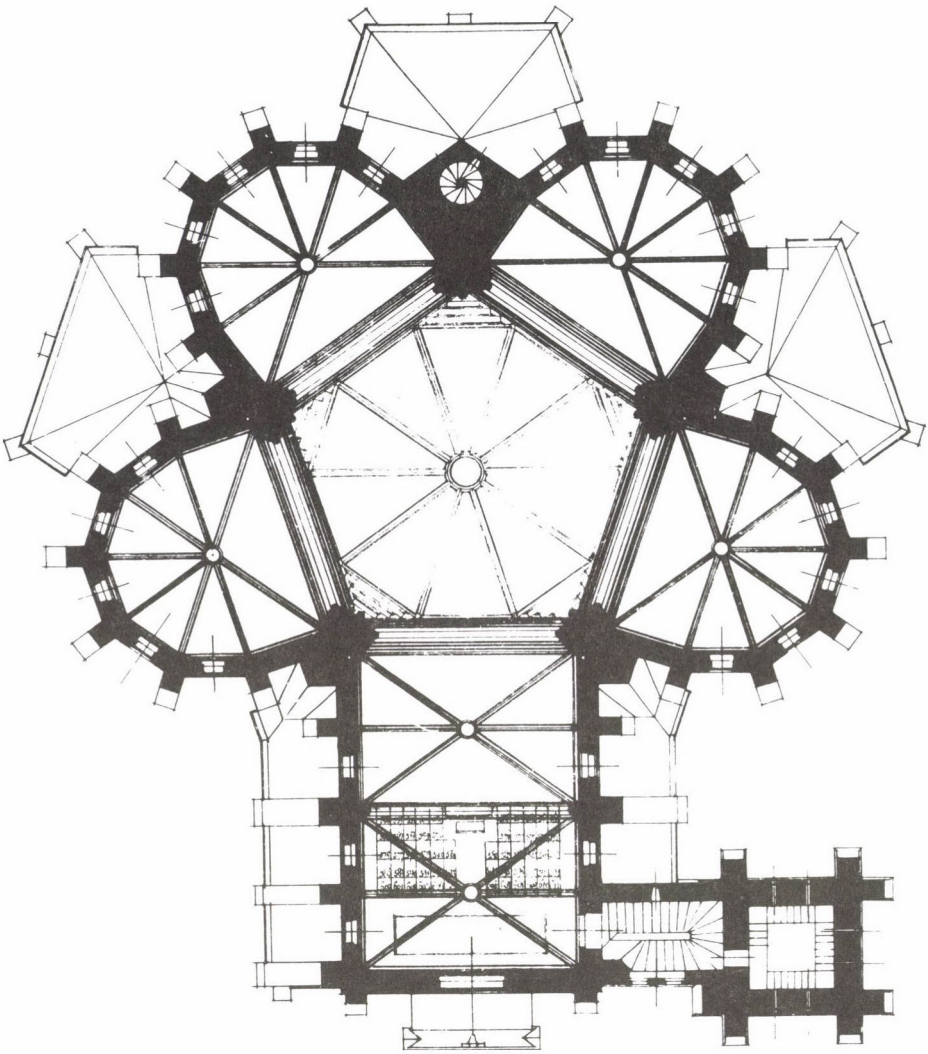
22. Pecz Samu: Az Erzsébetvárosi templom pályaterve, 1890. (*Építő Ipar* 16 (1892. január 21.) rajzmelléklet 2.)



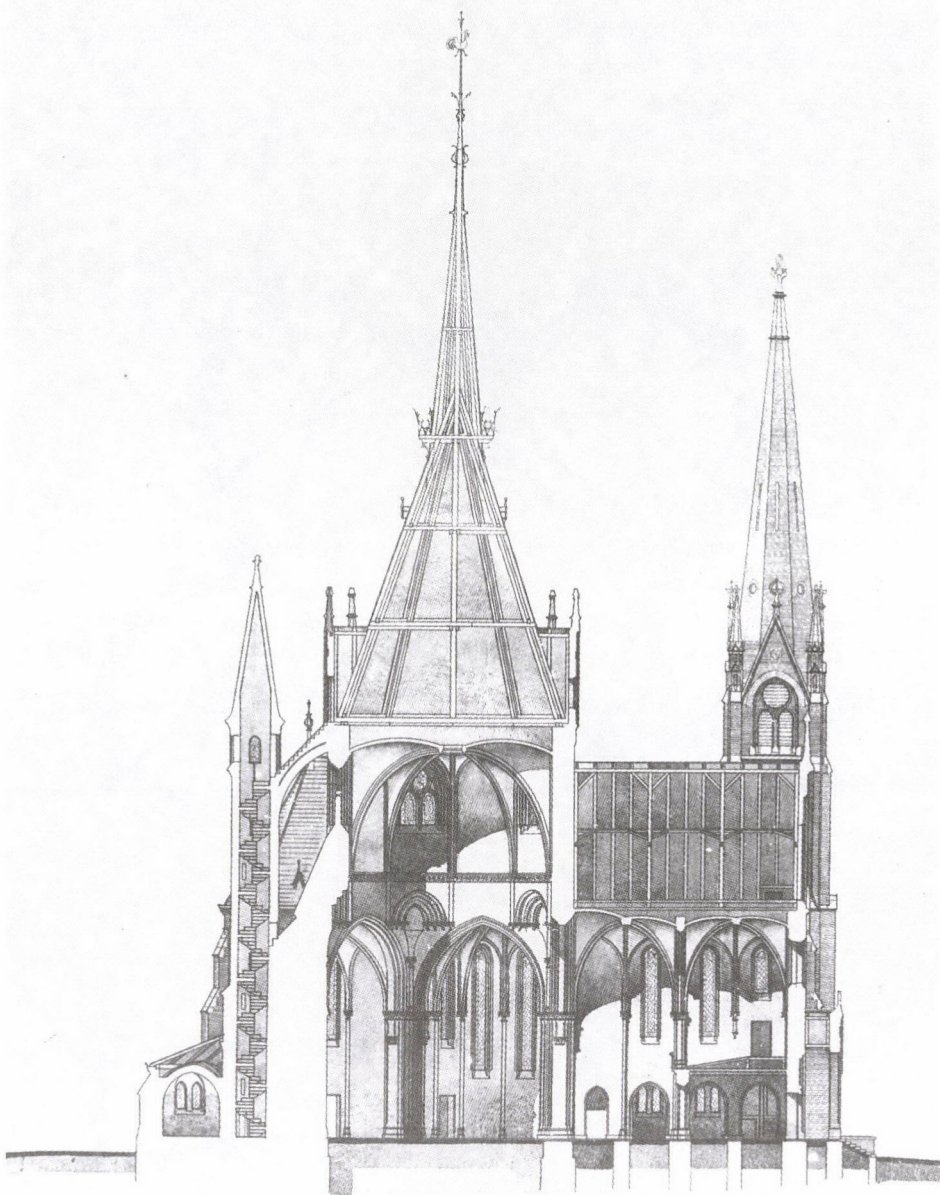
23. Székely Ottó: Alaprajz a szolnoki református templomhoz, 1892 (OMvH, Tervtár I. sz.: 7522)



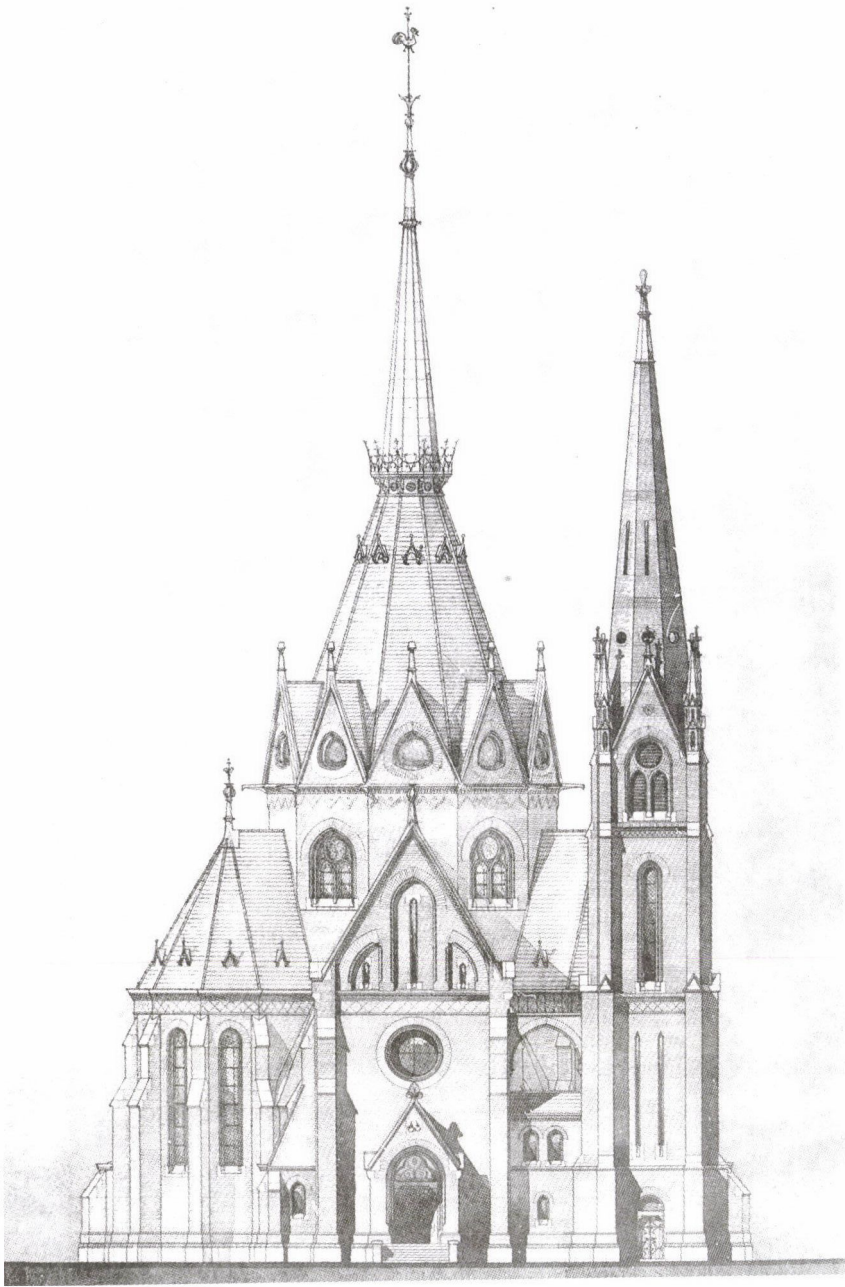
24. Szeihlo Ottó: Perspektíva a szolnoki református templomhoz, 1892. (OMvH, Tervtár
ltsz.: 7521)



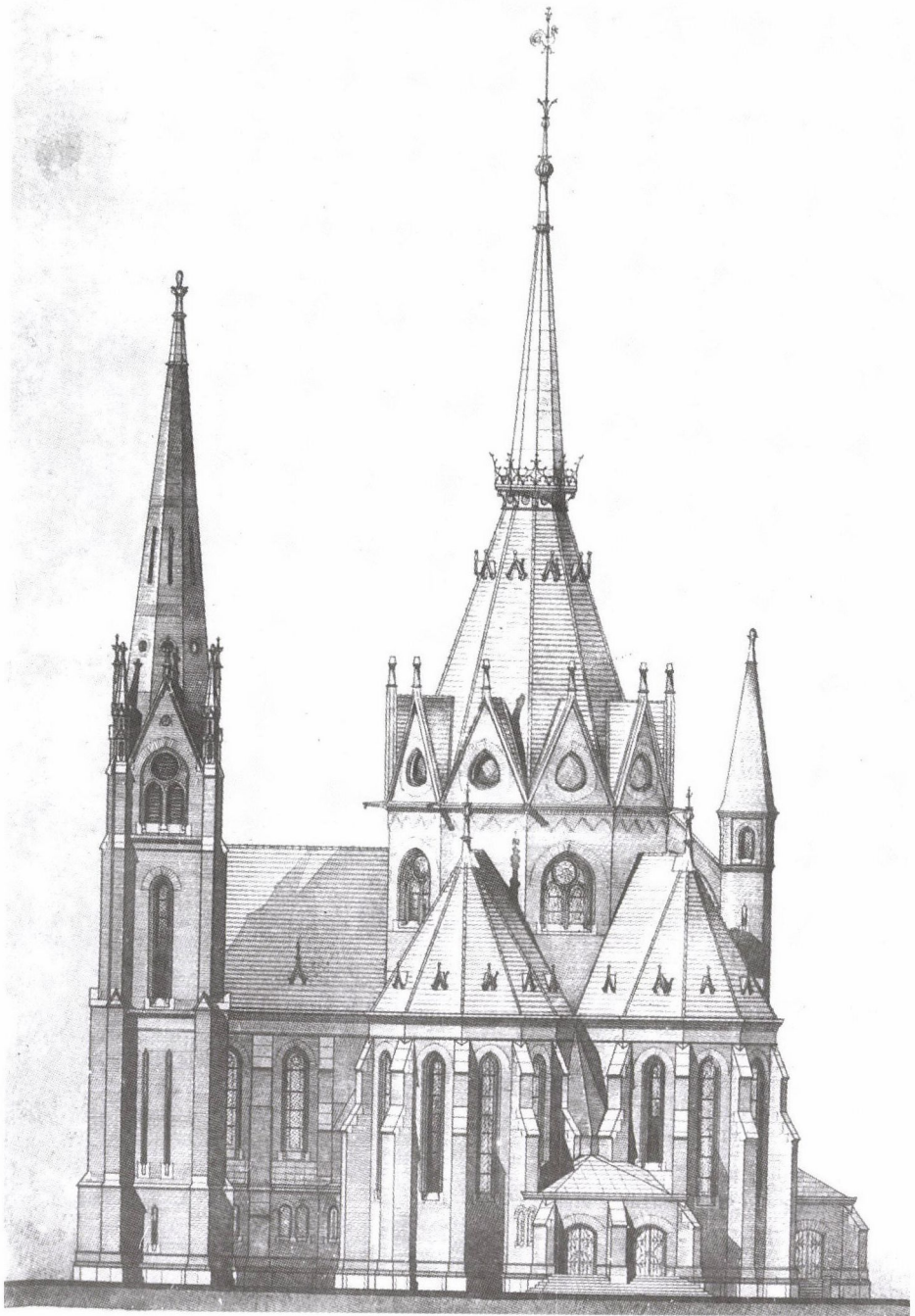
25. Pecz Samu: Alaprajz a Fazekas téri templomhoz. Pályaterv, 1891. (MOL T-6 No. 30/7)



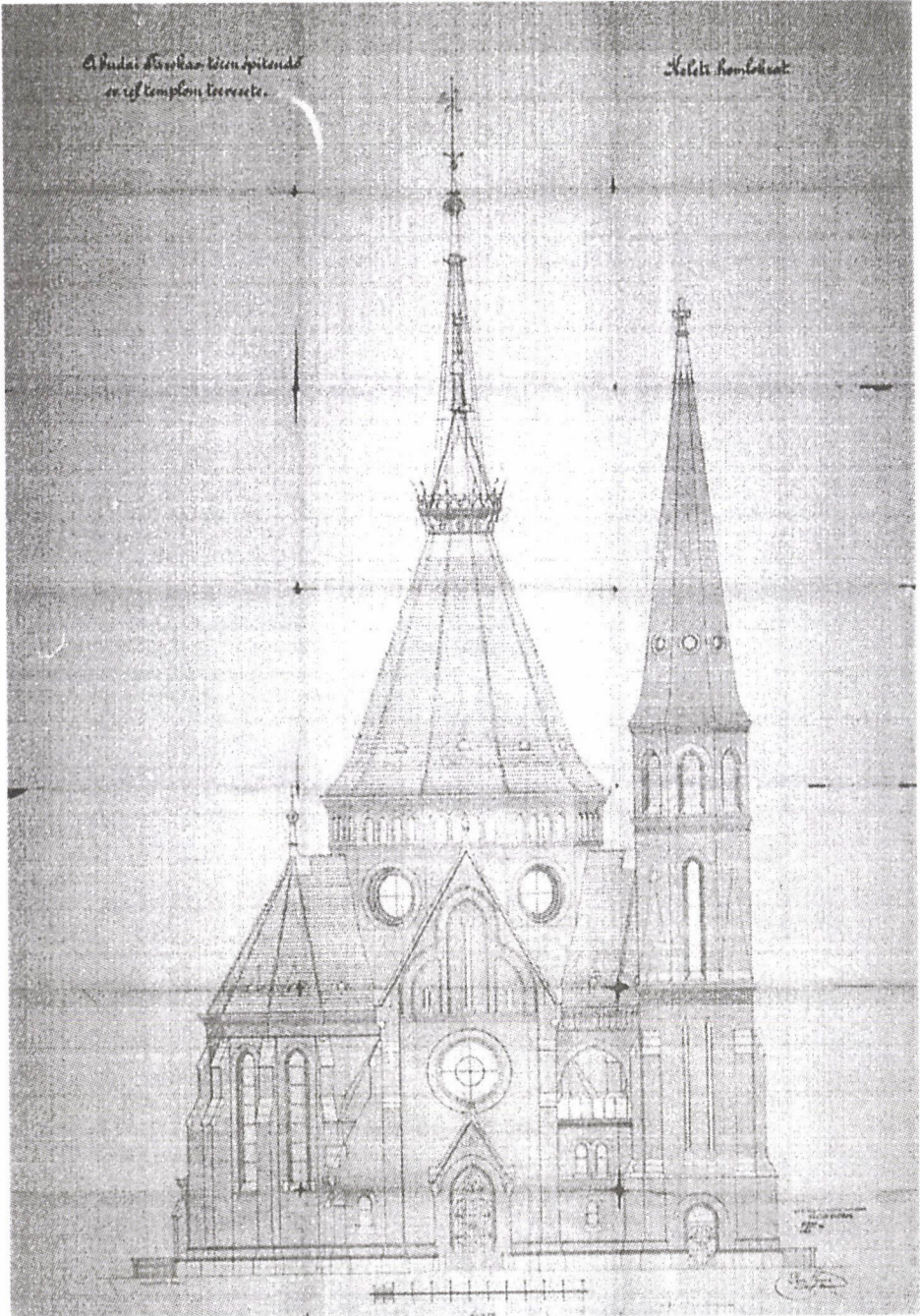
26. Pecz Samu: Hosszmetszet a Fazekas téri templomhoz. Pályaterv, 1891. (MOL T-6 No. 30/3)



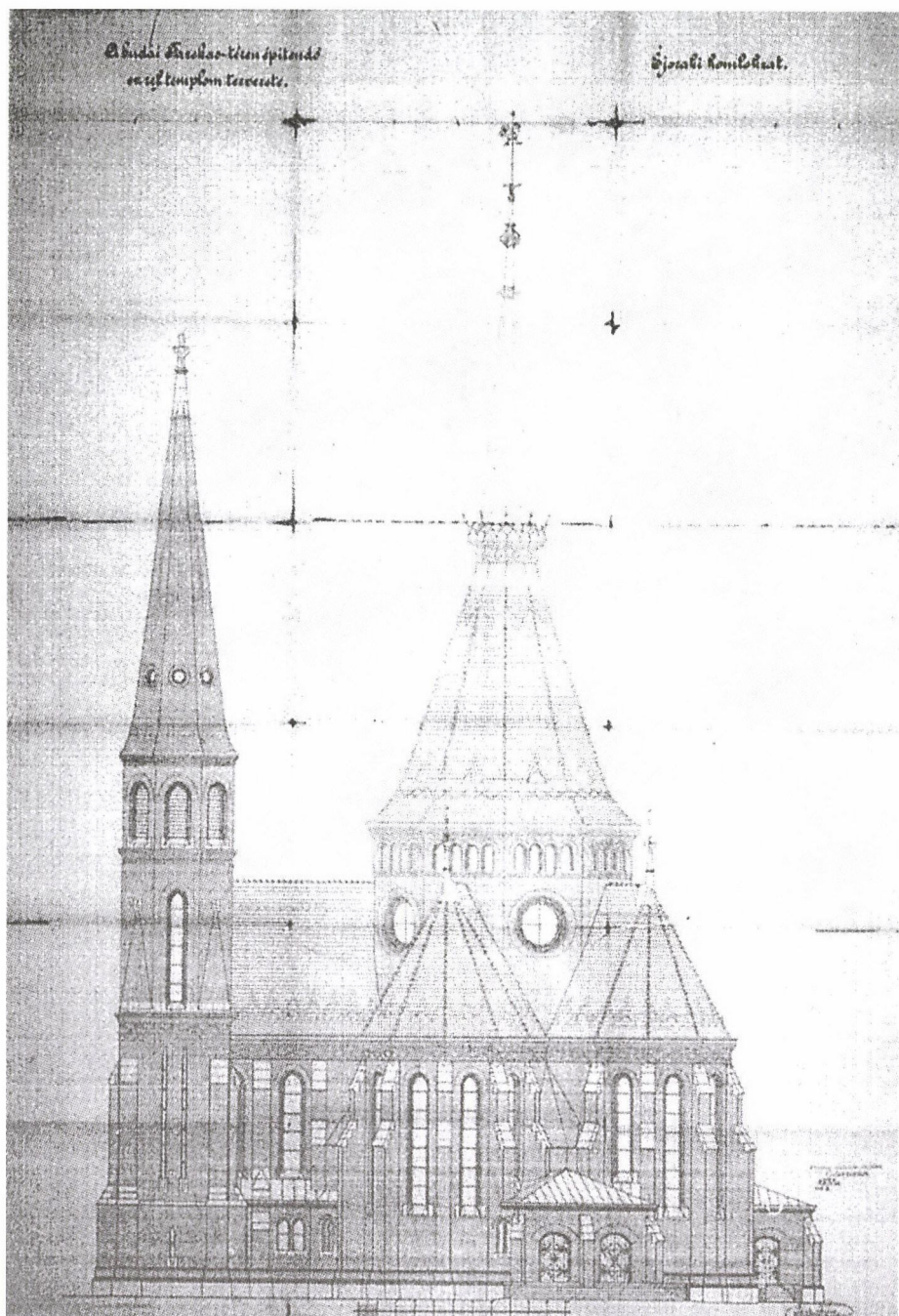
27. Pecz Samu: Főhomlokzat a Fazekas téri templomhoz. Pályaterv, 1891. (MOL T-6 No. 30/1)



28. Pecz Samu: Oldalhomlokzat a Fazekas téri templomhoz. Pályaterv, 1891. (MOL T-6 No. 30/2)



29. Pecz Samu: Főhomlokzat a Fazekas téri templomhoz. Módosított terv, 1893. (Szilágyi Dezső téri Református Lelkészi Hivatal)



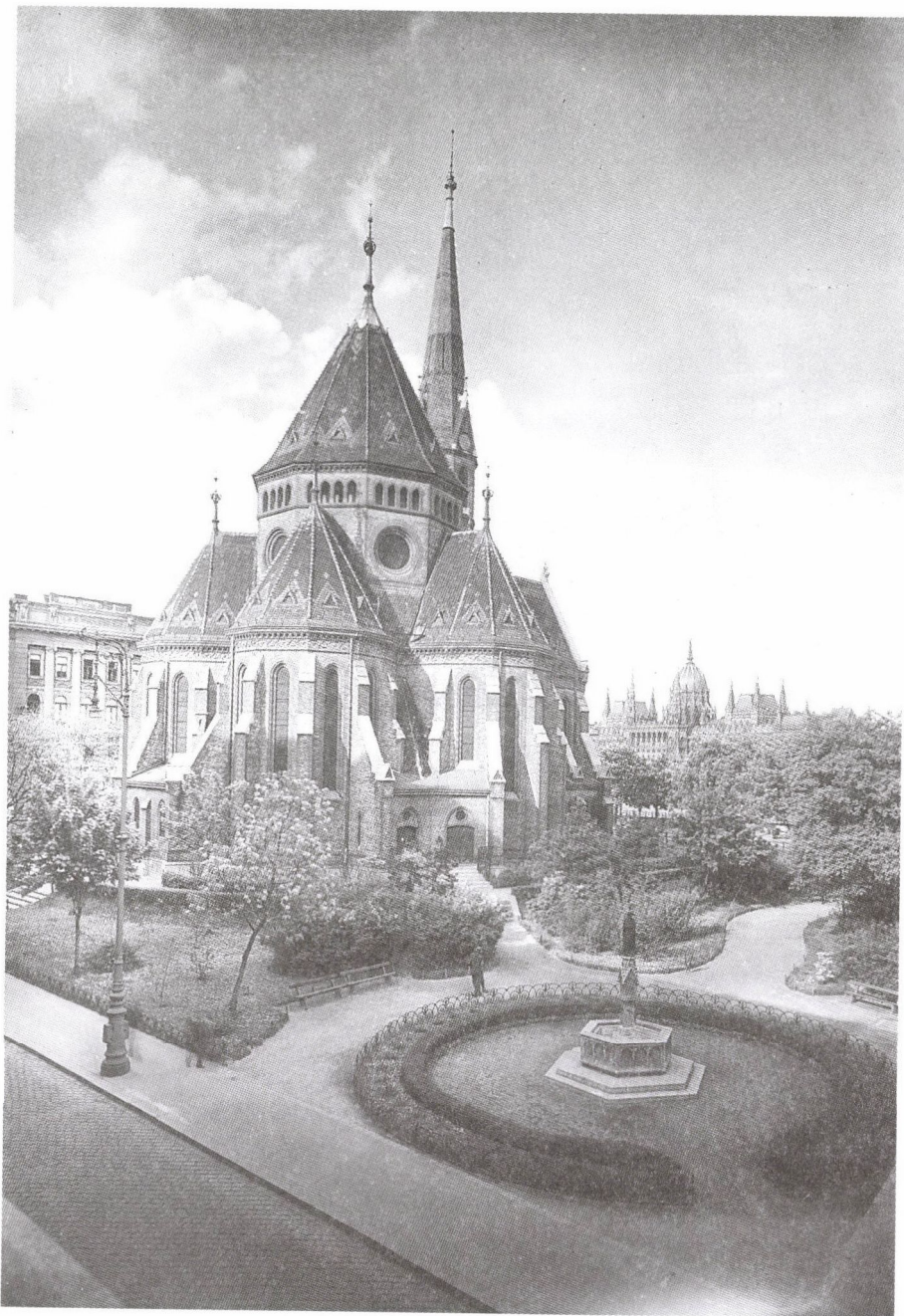
30. Pecz Samu: Oldalhomlokzat a Fazekas téri templomhoz. Módosított terv, 1893. (Szilágyi Dezső téri Református Lelkészi Hivatal)



31. A Szilágyi Dezső téri templom.
Archív fénykép, 1900 körül.
(OMvH Fotótár neg.sz.: 34.391)



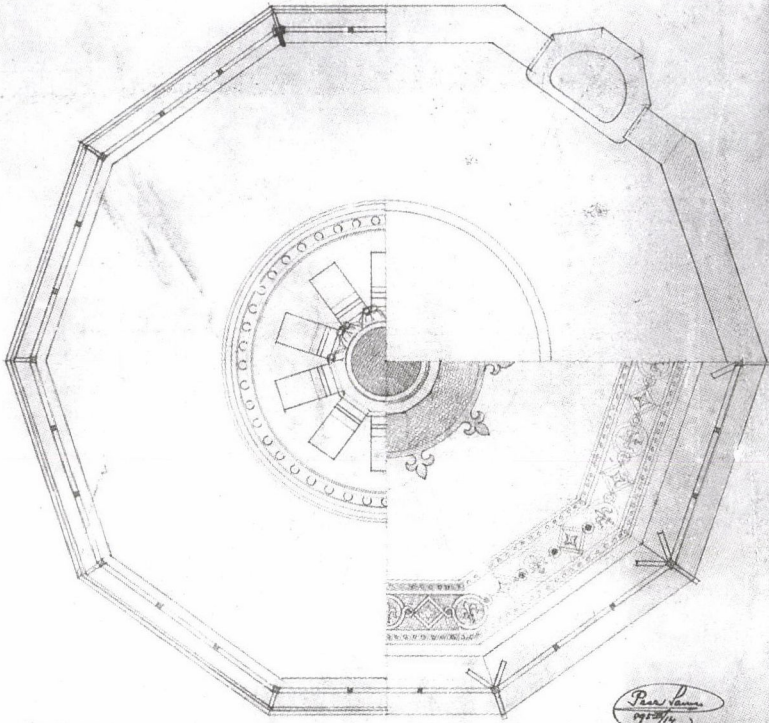
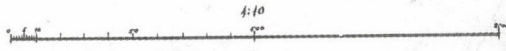
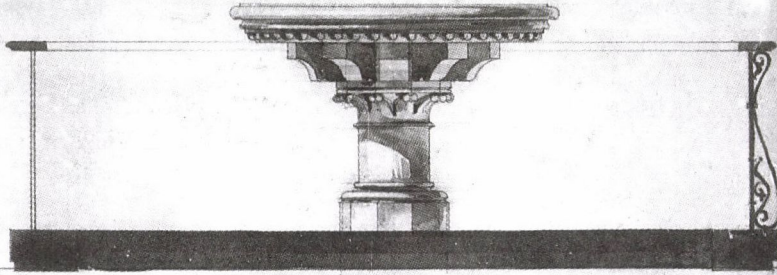
32. A Szilágyi Dezső téri templom.
Archív fénykép, 1903 után. (BTM
Kiscelli Múzeuma Fotó-tár)



33. A Szilágyi Dezső téri templom. Archív fénykép, 1920-as évek. (OMvH Fotótár neg.sz. 29.616)

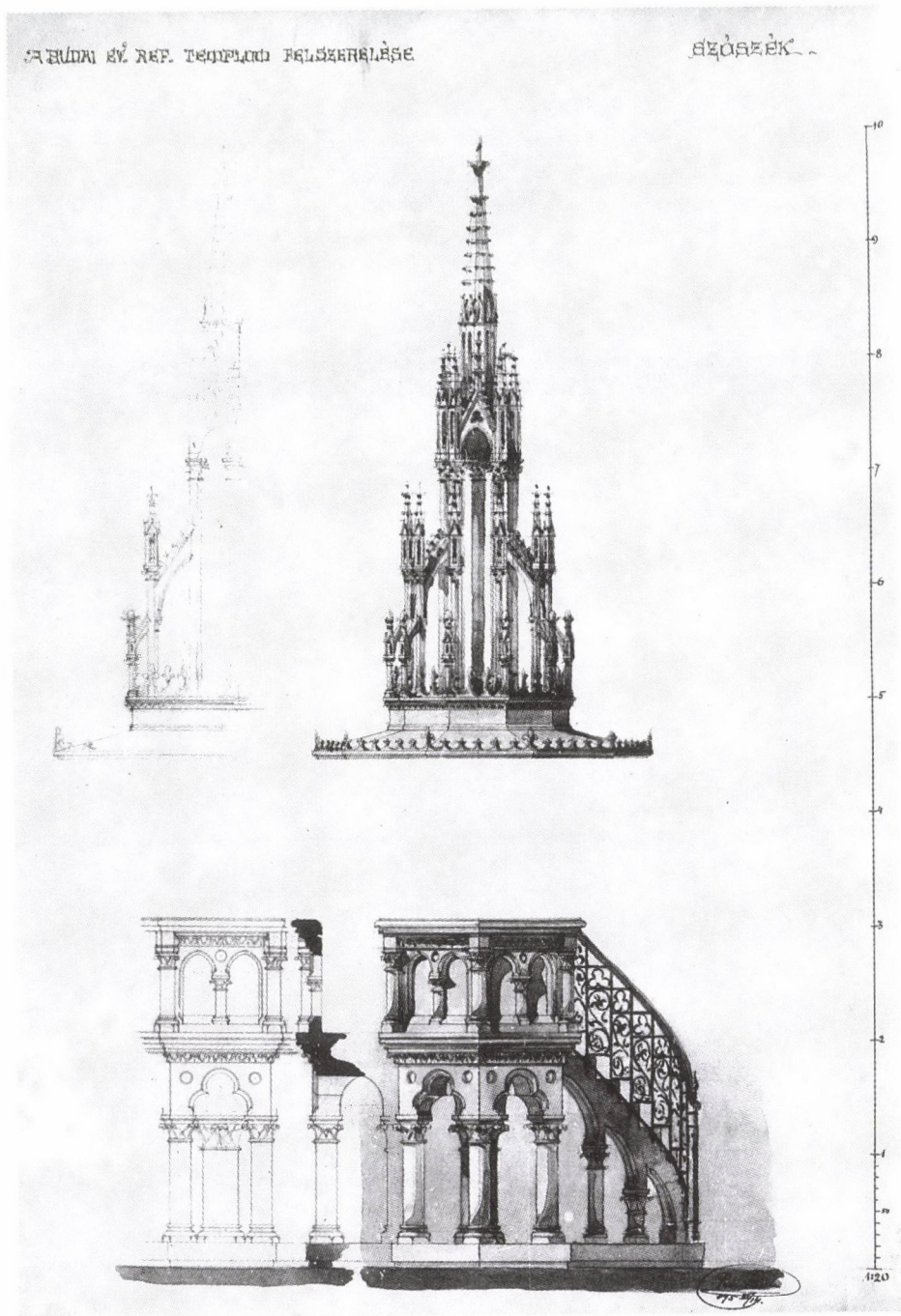
A HUDAI ÉS RÉGI TÉMPLOM FELBŐRZÉSÉ.

ÚR-ASZTALA



Pecz Samu
1895/11/4

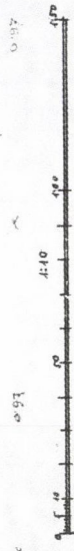
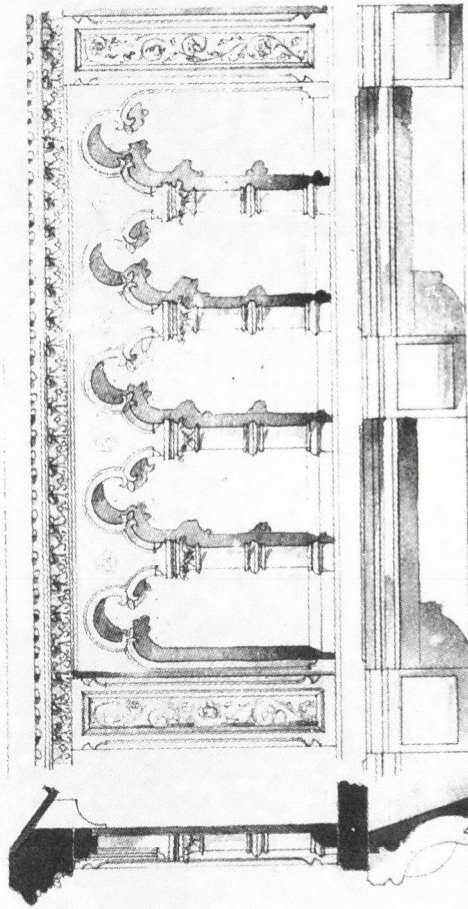
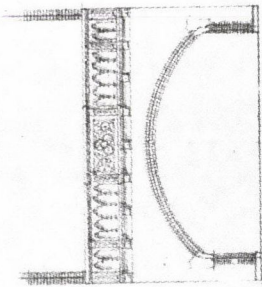
34. Pecz Samu: Úr asztala a Fazekas téri templomhoz, 1895. (MOL T-6 No. 30/12)



35. Pecz Samu: Szószék a Fazekas téri templomhoz, 1895. (MOL, T-6 No. 30/9)

A HÍDRA ÉV. NEM. ISZEDŐPOND FELHASZNÁLÁSÁÉNE

IVÁNYZAT KIVETÉSE...



Samu Pecz
1895

36. Pecz Samu: Karzatmellvéd a Fazekas téri templomhoz, 1895. (MOL, T-6 No. 30/11)



A NAGYSZEBENI BRUKENTHAL PALOTA BELSŐ DÍSZÍTÉSE

A nagyszebeni Fő tér legtekintélyesebb épületét Samuel Brukenthal (1723–1803), Erdély kormányzója (1777–1787) építette a maga számára, illetve tekintélyes gyűjteményei elhelyezésére¹.

A palota (37. kép) építéstörténetét Georg Adolf Schuller tárta föl². Eszerint Brukenthal apósától, Georg Klockner szenátortól örökölt egy házat a szebeni *Grosse Ring-en*. Az ezzel szomszédos házat és telket 1775-ben vásárolta meg. A két telket, melyek a mai palota zárt tömbjével voltak azonos mélységűek, egyesítette. A rajtuk álló házak bontását 1778 májusában kezdték meg. Az új palota térre néző szárnyának kétemeletes tömbje 1779 augusztusára került tető alá. Ekkor kezdődtek el a belső munkálatok, amelyek 1783-ig tartottak. Az első szobák 1782-re váltak lakhatóvá. Az első palota kétemeletes utcai szárnyához udvari szárnyak tartoztak, pontosan nem ismert elrendezésben.

1784-ben Samuel Brukenthal megvásárolta a palotája mögött fekvő telkeket, s ezzel telke két utcára nyílóvá növekedett. Az új telekrész lehetővé tette, hogy az istállókat, kocsiszíneket és egyes – a háztartást szolgáló gazdasági – funkciókat külön udvarba helyezték, valamint, hogy az alárendeltebb célú forgalmat a hátsó utcára irányítsák. Így a korábbi telek teljes területére palota épülhetett.

Az építkezés hamarosan elkezdődött; a szárnyépületek kiépítését követően 1785 november-decemberére elkészült az udvart lezáró kereszt szárny is³. A munkálatok a főépületen és a gazdasági udvar új épületein 1788 januárjáig tartottak.

A széles és magas épület hossznegyszög alaprajzú telken épült, keretes beépítéssel. A négy szárny téglalap alaprajzú udvart fog körül. A főhomlokzati, illetve a két oldalszárny alapincézett és mind a négy szárny kétemeletes. A bejárat a főhomlokzat közepén nyílik, mögötte kapualj vezet az udvarba, vele szemben, a palotát lezáró kereszt szárny alatt egy második kapualj nyílik. A főhomlokzati szárny kétmenetes, a továbbiak egymenetes elrendezésűek.

Az épület főhomlokzata tartózkodóan formált, a barokk építészetben megszokott homlokzattagoló módokat visszafogottan alkalmazza, a részletformák egyszerűek, csupán elhelyezésük rendje emeli őket ünnepélyessé. Az udvari homlokzatok is tagoltak, a belépő a hátsó szárny atlaszokkal díszes portálja felé halad, ami – mint bizonyítani fogjuk – a könyvtár bejárataként szolgált (37. kép). Az épület egészére igaz, amit Carl von Brukenthal írt az udvar összehatásáról a Bécsben időző kormányzónak: „*Sobald man in den Hof tritt, so erfüllt der überall hervorleuchtende Pracht und Bequemlichkeit vereinte gute Geschmack des Herz des Sehers mit tiefer Ehrfurcht gegen der erhabenen Stifter.*”⁴.

A Brukenthal palota építészetét nem ismerjük. Nagyszebeni kutatók, Julius Bielz és Schuller, a nagyszebeni Johann Eberhardt Blaumann személyében vélték a tervezőt megtalálni. Föltevésük nem igazolható, de alkalmas arra, hogy a palotát összevegyessük Blaumann nagyhatású kolozsvári művével, a Bánffy palotával.

Bánffy György, Erdély leggazdagabb főura, a kormányzói székben Brukenthal utódja, olyan palotát építtetett 1774–1785 között Kolozsváron,⁵ amelynek homlokzata horizontális túlsúlyú, lehangsúlyosabb eleme pedig a hajlékony alaprajzon erősen kiemelkedő, oszlopokkal díszes pavilonszerű erkély. A palota tágas udvarát a reneszánsz várak-kastélyok jellegzetes dísze, oszlopos loggia veszi körül, külsejében-belsejében az oszloprendek az architektúra meghatározó elemei, a részletformák pedig a későrokokó derűs nyelvéen szólnak.

A kolozsvári palota a városba lopott kastély, s tükrében látszik igazán, hogy a nagyszebeni palota valójában modern középület.

Alaprajz és funkciók

A Brukenthal palota emeleteinek elrendezését 1785 telére datálható alaprajzról ismerjük⁶ (38. kép). Az elrendezés jellegzetessége, hogy a terjedelmes épületnek sem külső, sem belső folyosói nincsenek, az egyes helyiségcsoportok megközelítését öt lépcsőház szolgálja.

Az alaprajz magyarázata az első és a második emelet kályháinak elhelyezéséről szól. Információinak szétbontásával előttünk áll az első és második emelet fűthető helyiségeinek képe (39–40. kép), ennek segítségével pedig elkülöníthetjük a lakásnak szánt és a gyűjtemények elhelyezésére épített szobákat-termeket⁷.

A kormányzó és felesége lakása az első emelet főhomlokzati szárnyában volt⁸. Lakásaik mögött, az udvari szárnyakban fűthető szobák voltak; a második emeleten szinte csak ezekben az udvari szárnyakban voltak ilyen helyiségek. Az oldal-szárnyak lépcsői tehát jobbra-balra, szintenként három-három fűthető helyiség elérését szolgálták. Összesen nyolc mellék-, illetve vendéglakosztály különíthető el ily módon.⁹

Samuel Brukenthal terjedelmes és összetett gyűjteményeinek keletkezéséről és első elhelyezéséről külön-külön szólnak adatok.¹⁰ Festményeit Brukenthal első ízben bécsi éveiben formálta gyűjteménnyé. Egy bécsi városleírás 1774-ben említi először a „*vorzügliche Privatkabinet*”-et. A gyűjteményt valószínűleg 1777-ben költöztették Szebenbe, és a palota elkészülte után, a nyolcvanas évek közepén helyezték el annak második emeletén. Az 1790-ben kiadott szebeni kalendárium szerint a képtár a második emelet 13 szobáját foglalta el, négy szobában az olasz iskola, hat szobában a németalföldi mesterek, három szobában pedig a német iskola művei voltak láthatók.

Brukenthal másik jelentős gyűjteménye a könyvtár volt, amely a történelem, az irodalom, a földleírás és a tudományok minden ágára kiterjedt, s amelyet gyűjtője a szász föld, illetve a szász nemzet történetének dokumentálására, a hazai tudományok támaszául és fejlesztésére szánt. A könyvtár 1777-ben már oly terjedelmes volt, hogy Brukenthal könyvtárost alkalmazott kezelésére és gyarapítására. Elhelyezkedéséről a palotában az 1790-es kalendárium így tudósít: „*in dem Mittelgebäude*” egy termet („*Saal*”), két szobát és két kabinetet töltött meg az akkor több mint 13 000 kötetre rúgó könyvanyag. E leírásban könnyen fölismerhető a hátsó kereszt szárny díszes nagyterme, amelyet az udvar s a gazdasági udvar

felől egyaránt ablakok világítottak be. E termet – a kályhaelhelyezési terv szerint – két fehér kályhával melegítették. Ezek biztosan nem csupán díszként szolgáltak, hiszen a korábbi szebeni könyvtárszoba jó fűtéséről Brukenthal 1774-ben külön intézkedett.

A két nagyterjedelmű gyűjtemény mellett a könyvtárhoz kapcsolódott Brukenthal értékes kéziratgyűjteménye, aminek külön részlegét alkotta a tulajdonos kormányzói tevékenységét dokumentáló levéltár. Kisebb méretű volt Brukenthal római leletgyűjteménye. Külön szobája volt az éremgyűjteménynek, melynek kezdetei az '50-es évekre nyúlnak vissza. Brukenthal halálakor már több mint 17 000 darabot számlált.

Az ásványgyűjtemény kezdetei a '70-es évekre tehetőek. Egykorú, 1780-ból származó följegyzés tudósít arról, hogy Brukenthal *nyilvános könyvtárat* és *Naturalienkabinet*-et kívánt fölállítani. Ez az első írott jele a palota effajta funkciójának. Az ásványgyűjteményt – mely főként a szász haza és Erdély természeti kincseit kívánta szem elé tárni – 1796-ban katalogizálták (1817-ben már 2018 ásványt tartalmazott).

Az elegendő adatokból kibontakozik a palota belső elrendezésének legkésőbb a '80-as évek elején megfogalmazott koncepciója: a borgazdaságra használatos pincék és a háztartást kiszolgáló földszint fölött a főhomlokzati szárny első emeletét a ház ura és felesége számára alakították ki. Fölötte a második emelet – a főhomlokzatra tekintő helyiségekkel – szolgálta a képtárat; az udvari szárnyak a szolgáló személyzet és a vendégek számára készültek. A hátsó kereszt szárny első és második emelete a könyvtár és a többi gyűjtemény számára épült. Jelentőségét az udvarban a hátsó szárny atlaszokkal díszes kapuzata hangsúlyozta.

Palota és múzeum volt tehát ez egyben, beosztása a különválasztott funkciók különféle forgalmát tükrözve. Michael Hochmeister kiváló 1790-es városleírása épp e kettősséget emeli ki: a képgyűjteményről hangsúlyozza annak nem közösségi (*öffentlich*), hanem privát voltát, a palotát magát azonban a középületek fejezetébe sorolja.

Díszítés és ikonográfia

A legszebben kialakított termek-szobák a palota első emeletén voltak. A főhomlokzati helyiségek szimmetrikus elrendezésűek, a háromablakos középső terem két oldalán egy-egy kétablakos szoba, azok kétoldalán pedig egy-egy egyablakos kabinet található. Az udvar felé eső helyiségek már nem ilyen szimmetrikusak. A baloldali kabinetből – az irányok a főtér felől nézve értendők – egy kis szobácska (Herkules-szoba) nyílik légudvarra néző ablakkal; a baloldali szobából egy tágas folyosó az udvari szárny szobái felé. A jobboldali szobából és kabinetből egyaránt nyílik ajtó a tágas, udvarra néző szobába (hálószoba), ahonnan egy kisebb helyiség közelíthető meg.¹¹

A homlokzati szobasort és a két mögöttük fekvő helyiséget a mennyezetek stukkódíszei, a falakat borító tapéták, a gazdagon faragott és részben aranyozott asztalosszerkezetek, a fölöttük díszelgő aranyozott fadomborművek és a fehérmáz kályhák teszik széppé.

A középső terem falait keleti virágdíszes tapéta borítja (41. kép), a kéttablakos szobákét pedig – melyek egykor fogadószobaként szolgáltak – vörös, virágdíszes damaszt tapéta¹² (43. kép). A sarokkabineteket – amelyek egykor Brukenthal és felesége belső lakószobái voltak – vászonra húzott papírtapéta díszíti, keleti fa-, ág-, virág- és madármotívumokkal. Ezek közül a jobboldali kabinet egyik sarkát mutatjuk be (44. kép). Valamennyi tapétás szobában festették a kályhák mögötti szakaszok falát.

Az ajtók, illetve ablakok fölött fából faragott díszeket helyeztek el. Az egyszerűbbek a helyiségek funkciójával álltak kapcsolatban: a középső szalonban például ovális keretben zeneszerszámok (hegedűk, fuvolák, kürtök) vannak, bizonyára nem függetlenül attól, hogy a Brukenthal palotában a '80-as években heti két alkalommal rendeztek „*Collegium Musicum*”-ot¹³.

Az udvarra néző egyablakos tágas hálószobában az ajtók és az ablak fölé a négy évszak emblémáit faragták ki: virágok és ásó a tavaszt; búzakévék és sarló a nyarat; bőségszaru és a belőle ömlő gyümölcsök, szőlőfürtök az őszt; fáklyás urna (további azonosítatlan attribútumokkal) a telet szimbolizálja.

A kéttablakos fogadószobák ajtai és ablakai fölött a figurális domborművek mitológiai témákat ábrázolnak. A baloldali szoba négy domborművének témája Bacchus és Pan alakja köré csoportosul. A témák jelenetei: a részeg Bacchust szilenszok támogatják és bacchánsnők kísérik (45. kép); a gyermek Bacchus és amorettek menete (46. kép); egy jelenet pedig valószínűleg Pan és Apollo vetélkedését ábrázolja¹⁴.

A jobboldali szoba négy domborműve Narcissust; Endymion és Luna szerelmét; Clytie napraforgóvá változását; valamint Arion megmenekülését (47. kép) ábrázolja. A témák forrása Ovidius¹⁵, akinek műveit a Brukenthal könyvtár 44 különböző 16–18. századi kiadásban bírta.

Az Arion-dombormű előképeként egy olyan Bernard Picard (1673–1733) metszetet használtak (48. kép), ami Picard *Musen-Tempel* című művének, 1733-as amszterdami kiadásában a mai napig megtalálható a Brukenthal könyvtárban. Mind a négy dombormű metszettelőképe megtalálható ebben a könyvben¹⁶.

A sarokszobákban az ajtók fölött vannak hasonló domborművek. Két dombormű kínai női alakot ábrázol: az egyik edényben lévő növényt gondoz, a másik egy talpuzaton álló urna mellett ül; míg másik két dombormű közül az egyik szabad tájban, hencseren ülő kínai férfialakot (49. kép), a másik pedig oboán játszó kínai férfit mutat (51. kép). Ezekhez hasonló a jobboldali sarokszoba cserépkandallóját díszítő urna domborműve is (50. kép).

Egy Pálffy gróf bécsi, Bécs környéki és magyarországi kastélyleírásaiból tudjuk, hogy a '60-as és '70-es éveket a *chinoiserie* divatja uralta¹⁷. A szebeni enteriőrök tapétái és domborművei e divat végső állomásának tanúi. A keleti téma nem kiemelt, az idill egyik változataként simul az antik mitológiai témák mellé. A keleti mindenestire a személyeset, a finomságot és választékosságot képviseli. Keleti mintájú anyagok és keleti témájú domborművek a legbelsőbb és legszemélyesebb kabinetelek díszei; a mitológiai témák a fogadószobákban tanúsítják a megrendelő műveltségét, ugyanott, ahol a falakat ünnepélyességet kifejező vörös damaszttapéták borítják.

A főlakosztályhoz kapcsolódva a baloldali szélső kabinetből nyíló kicsiny szoba falképei Herkules életének tizenkét jelenetét ábrázolják¹⁸ (52–54. kép). Ezeket a falképeket barna tónusú *grisaille*-ban festették, és egyes jelenetek ugyancsak Bernard Picard metszetelőzményeire utalnak. Az Antaeus-jelenet (55. kép), illetve a lernai hydrával való küzdelem jelenetének (56–57. kép) forrása ugyanaz a könyv, amiből az Arion dombormű előképét választották¹⁹. A Cerberussal való harc jelenete (58. kép) viszont egy másik Picard-könyv metszetét követi, amely a porosz kincstár egyik antik kámeáját reprodukálja (59. kép)²⁰.

Picard műveinek elterjedtségét mutatja, hogy Ráday Pál, a tudós költő, könyvgyűjtő és a péceli kastély építtetője, a Szebenben használt *Musen-Tempel* francia nyelvű változatát adta festői kezébe, a *Metamorphoses* másik, ugyancsak Picard által kiadott kötetével együtt²¹. Az Ariont ábrázoló metszet is azonos: e lap alapján Szebenben dombormű, Pécelen a kisebbik könyvtárszoba falképe készült. A péceli könyvtárszoba mennyezetén Arion a költészet hatalmát jeleníti meg, akár csak az oldalfalakon Orpheus története. A Picard-kötet más metszetei a péceli nagyterem falképeinek díszítéséhez szolgáltak előképül: a tizenhat *Metamorphoses*-jelenetből megkomponált ikonográfia Pécelen a nagyravágyástól és a hamis vágytól óv, s a mérték megtalálását dicsőíti. Pécelen szintén volt Hercules-szoba is: az egyik oldalszárnyban egy vendégszobát díszítettek így. Brukenthal viszont a maga lakosztályának belső, intim szférájában festette meg Hercules cselekedeteit.

Bernard Picard könyvének Hercules-kompozíciói egy korábbi metszetes könyvet követnek. Michel de Marolles, *Collection originale des tableaux des plus interessants des Métamorphoses d'Ovide* című kiadványa Párizsban jelent meg, 1655-ben²², és az ebben található metszetek az inventort, Abraham Diepenbeck (1596–1675) flamand festőt²³ is föltüntették.

A szebeni Hercules-szobát 1785 után festették ki, azt követően, hogy a szobácska oldalfalára ajtót vágtak²⁴; tehát a '80-as évek második, vagy a '90-es évek első felére datálható. A falképek keretdíszei XVI. Lajos korát idézik; a rajzok színvonala nem túl magas, festőjüket ezért indokolt Brukenthal közvetlen környezetében keresni²⁵.

Cserépkályhák

A főlakosztály különös díszét képezik a fehér mázú cserépkályhák. A palota 1785-táján készült kályhaelhelyezési terve (38–40. kép) különbséget tett előkelőbb, illetve egyszerűbb helyiségek között. Az előkelőbb helyiségekben a kályhák máza fehér volt és kívülről, fűtőfolyosóról fűtötték őket²⁶. Ilyenek a főhomlokzati helyiségek és a hátsó nagyterem kályhái.

Az elhelyezési terven a kályhák túlnyomó többsége kerek. Szögletesként jelzi a terv azt a cserépkandallót, amely ma is áll a főhomlokzat jobboldali sarokkabinetjében (44. kép), és egy másodikat a baloldali szárny egyik szobájában. A Brukenthal levéltárban fennmaradt 14 kályha tervrajza között viszont csak az szögletes, amelyet Bellona ülő figurájával díszítettek²⁷ (60. kép). A tervek egy része biztosan

elkészült; három terven is megtalálni Brukenthal hátíratát, ezek a kályha kijelölt helyét nevezik meg: a szalont („*Steht in Saal*”); a fogadószobát („*Steht in Visitenzimmer*”) (62. kép); és a gardróbót („*Steht in Anziehzimmer*”) (69. kép)²⁸. A rajzok meglehetősen egységes stílusúak (63–69. kép), akár mindegyikük a palota számára készülhetett²⁹.

Egy datálatlan költségvetés – amely Szebenbe nyolc fehér cserépkályha, köztük egy kandalló; Szombathalvára tíz fehér cserépkályha, köztük két „*Camin Öfen*” méretét és árát határozza meg – a palota építkezésének első szakaszához készült³⁰. A kályhák szállítását Hezel asztalosmester fölügyelte, aki a szállítás alatt keletkezett károk részletes leírását adta, s egyben összevetette az egyes kályhákat a tervrajzokkal³¹.

A Brukenthal palota kályhái minden bizonnyal Bécsben készültek, akárcsak azok, melyeket a bécsi Maria Anna Blaicher szállított Brukenthal számára 1769-ben³². Úgy véljük, hogy a palotában ma megtalálható rokokó kályhák a Bleicher-műhelyből származnak. A Bleicher-műhely (Johann Bleicher, 1768.) készítette a klosterneuburgi *Kaisertrakt* kályháit Donato Felice d’Allio tervei szerint 1740 előtt³³. Ez a műhely dolgozott az Esterházy hercegek bécsi palotája számára 1746-ban³⁴, valamint készítette el a soproni városháza nagytermének kályháját, 1762-ben³⁵. A Bleicher-műhely szállított fehér, illetve zöld kályhákat az eszterházi kastélyba 1762-ben és 1765-ben. Utóbbiak között aranyozottak is voltak, tehát a kastély kiemelt enteriőrjeibe kerültek³⁶. A nagyszebeni palotánál öregebbnek látszó szebeni kályhák (43., 70., 71. kép) közeli rokonai Fertődön találhatóak (72. kép).

Mesterek

Kik voltak a nagyszebeni enteriőr mesterei? Az asztalosmunkákat jórészt Ludwig Christian Hezel és Johann Bauernfeind készítette. Bauernfeind munkáiról Julius Bielz írt tanulmányt³⁷. A Bielz által összegyűjtött Bauernfeind-műveket ezúttal a nagyterem stukkódíszjeinek Bauernfeind írásával ellátott tervével (73–74. kép) egészítjük ki³⁸.

A tapétázó munkát a Bécsből Nagyszebenbe települt Johann Taufert kárpitosmester³⁹ végezte, a bútorkárpitokat pedig a kismartoni Nikolaus Jaffer⁴⁰ készítette.

Régóta ismert, hogy a szebeni palota munkálataiban közreműködött Simon Hoffmayer⁴¹, a század utolsó harmadának fontos szobrásza. Egy 1779-es szerződéssel és számlával igazolható⁴², hogy ő készítette a palota főkapujának keretét (75. kép). Más munkákat azonban – például a hátsó kereszt szárny portálján az atlaszok kifaragását – Schuller csak közvetett adatok alapján attribuíálhatott Hoffmayernek: a számlák ugyanis név nélkül említenek egy szobrászt⁴³.

A magunk részéről az atlaszokat az őket hordozó portállal együtt tekintjük Hoffmayer művének. Egészen biztos, hogy Hoffmayer működése a Brukenthal palotában nem fejeződött be 1780-ban⁴⁴. A kályhák 1785–1786 telén készült elhelyezési tervén ugyanis – amit a kísérszöveg szerint is a kályhák tervezésével kapcsolatban álló ember készített – ugyancsak Hoffmayer kézírása látható, amit Julius Bielz azonosított. Ugyanez a kézírás látható a Brukenthal mappa egyik szép

rajza alatt – ez a Belvederei Apollo másolatának elhelyezési terve (78. kép). A kísérőszöveget nyilvánvalóan szobrász készítette, mert a szoborhoz szükséges kő szállítására, a szobrász és kőfaragómunkára, valamint a szoborfülke stukkódíszének elvégzésére ajánlkozik⁴⁵. A rajz stíluskritikai érvekkel is egyeztethető a két figurális kályhatervvel (60. és 61. kép). A meglévő eszerépkandallón pedig, amely a kályhaelhelyezési terven is szerepel, s amelynek eredetiségét a mögötte festett falkép is igazolja (44. kép), olyan domborművet látunk (50. kép), ami közvetlenül összevethető a szobák faragott fadomborműveivel. A Brukenthal palota domborműveit Nicolae Sabău stíluskritika alapján tartja Hoffmayer stílusához közelállónak⁴⁶. Végül, de nem utolsósorban, a Brukenthal-mappában látható, XVI. Lajos stílusú csillár rajza alatt a „Simon Hoffmeyer” szignó (76–77. kép) olvasható.

*

A főnti adatok és stíluskritikai érvek láncát bizonyítja, hogy Hoffmayer nemcsak a Brukenthal palota domborműveit készítette el, de ellátta a palota kialakításának legváltozatosabb szobrászi és plasztikai feladatait is. Hoffmayerben az adatok nyomán immár nem csupán a Brukenthal palota plasztikai munkáinak mesterét látjuk, hanem az enteriőr egyik tervezőjét is. Ennek a Magyarországon és Erdélyben oly homályos műfajnak a történetében a nagyszabású adatok egyfajta mécses gyűjtanak. Reméljük tanulmányunk hozzájárul ahhoz, hogy az eddig főként egyházi munkáiról ismert Hoffmayer⁴⁷ világi műveinek föltárása is meginduljon.

JEGYZETEK

1 A tanulmány korábbi változata megjelent: Avram, Alexandru: „Contribuții la studiul decoratiiei interioare a palatului Brukenthal din Sibiu”, in: *Ars Transsilvaniae* 5 (1995), 147–166. Vö.: Avram, Alexandru: *Palatul Brukenthal*. Sibiu 1996.

2 Schuller, Georg Adolf: *Samuel von Brukenthal*, I–II. (Buchreihe des Südostdeutschen Historischen Kommission, 18. k.). München 1964, 255. skk.

3 Az építkezés állásáról 1785. október 26. és december 24. között nyolc levelet ismerünk. Ezek közül: *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*. 31 (1904), II., 897. és 921.

4 Schuller, i. m., II., 259. és 100. j.

5 B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest 1970. 203. skk.

6 Arhivele Statului Sibiu, Colecția Brukenthal (a továbbiakban: ASS), B 1–5 nr. 102. f.1.: papír, tus, 460368 mm (a papír vízjegye: HERMANNSTADT és a város címere). Fölrirta:

„Anmerkung über die Öffnen in ersten Stokh/ die öffnen so mit L[ittera]: a: b: c: d: e: f: g: h. gezeychnet sint sein alle förtig/ wie auch so mit o: gezeychnet, letzter aber

komen in forderen Sal/ und die fordere so mit d: gezeychnet, komen in den hinter Sal/ die öffnen so mit Lra J: k: S: r: u: gezeychnet sint, sein auch förtig/ die glasur ist daran grün wie auch an jenen so mit H gezeychnet ist/ die übrige sein weyss/ die öffnen so mit Lra m: P: Q: R: gezeychnet sein noch zu machen/ welche aber mit L: gezeychnet, ist nur ein Hert vor den Zucker backer./ [sorkihagyás után:] anmerckung über den 2ten Stokh/ der ofen bey Lra J: ist fertig, der bey K: ist noch zu machen, wie auch/ der bey n:/ die öffnen bey S: und T: seyn auch förtig/ bey P: Q: R: wie auch bey Nro 1: 2: 3: 4: 5: seyn noch alle zu machen/ die bunctirten öffnen wie auch der bey Lra n: befinten sich nur in 2ten Stokh, daher sol man mir/ sagen wo ich die öffnungen oder tierlein angeteilet [vagy angeleitet?] hab/ [sorkihagyás után:] n: b: die bunctierte Ofen Nro 1: und 2: sein ohne thierl 3: 4: 5: haben thierl”

7 A palota második emeletének főhomlokzati szárnyában ma két rokokó kályha áll az első emeleti szalonoknak megfelelő helyiségekben. Úgy véljük, ezek ma nem az eredeti helyükön állnak.

8 Az első építkezés idején a kormány-

zó és felesége a Brukenthal kerti házban lakott (ma: Constantin Noica u. 48.). Sophie von Brukenthal 1782. május 17-én halt meg, a palota építkezésének befejezését megelőzően. Felesége temetési szertartásainak idejére Brukenthal előbb a palota udvari szárnyába költözött, és csak 1785-ből van egyetlen olyan adatunk, mely szerint az első emeleti lakosztályokat valóban lakta is.

9 A fenti megállapítás az alaprajz sémáját jellemzi, s nem az egyes szobák valóságos funkcióját határozza meg. A jobboldali mellékszárny első emeletének egy helyiségébe például a földszintről kiszorult funkció: a cukrászműhely került, a főhomlokzati szárnyhoz kapcsolódó szobák egyike-másika pedig a főlakosztályokhoz kapcsolódhatott. Nem tudjuk elkülöníteni a vendégszobákat a házitisztek szobáitól sem. Schuller a háztartásban 16 besorolást sorol fel, a házi cselédség létszáma 30–40 fő körüli lehetett. Ezek egy része biztosan a hátsó, gazdasági udvar épületeiben lakott, mások, különösen a kormányzó személyi szolgálatát ellátók bizonyosan a főépület udvari szárnyaiban. A '80-as évek során a Brukenthal életében bekövetkezett változásokkal: felesége halálával, a kormányzói székéből való távozásával nyilvános kötelezettségei is zsugorodtak, a gyűjtemények fejlesztése és rendezett fölállítása pedig nagyobb szerepet kapott. A gyűjtemények a melléklakosztályok terhére növekedhettek.

10 Schuller, *i. m.*, II., 285–296. Schuller adatainak legfontosabb forrása: Hochmeister, Martin: *Versuch eines allgemeinen Handlung-Gewerbs und Reisekalenders von Hermannstadt auf das Jahr 1790*. Hermannstadt 1790.

11 A szobák használatának módját egy 1803 körül készült inventáriumból ismerjük (Brukenthal múzeum könyvtára CD 1–51 nr. 208 f. 44–52, Ms. nr. 89): Az első emeleti főhomlokzati szobák balról jobbra:

„Im Zimmer vom Visit Zimmer rechts dem Klebergischen Hause zu; 2. Im Visit Zimmer vom Saale rechts; 3. Im Saal; 4. Im Visit Zimmer vom Saale links; 5. Im Cabinet auf der Schimertischen Seite; 6. Im Schlafzimmer”

12 A tapéta egyes részleteit ma az 1967-ben készült, jól sikerült másolat pótolja.

13 Schuller, *i. m.*, II., 275.

14 Forrása: Ovidius: *Metamorphoses*. XI. 160–179.

15 Narcissus (*Metamorphoses*. III. 339–510.); Clytie (uo. IV. 256–270); Endymion és a hold (*Ars Amatoria*. III. 83.); Arion megmenekülése (*Fasti*. II. 113.).

16 Bernard Picard: *Musen-Tempel*. Amsterdam 1733. XV. t.: Clytia; XVI. t.: Endymion; XXXIX. t.: Narcissus; XL. t.: Arion. (Biblioteca Muzeului Brukenthal Sibiu, inv. VV, 847.)

17 Gottfried Edler von Rotenstein: „Reisen durch einen Theil des Königreichs Ungarn, im 1763sten und folgenden Jahre”, in:

Johann Bernoulli: *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen*, Berlin 9 (1783) 237–298 és 10 (1783) 187–225; uő: „Lustreise von Pressburg nach Bruck an der Leitha und nach Trautmannsdorf in Oesterreich”, in: uo. 10 (1783) 227–253; uő: „Lustreise durch Oesterreich und Mähren nach Brünn im September 1782”, in: uo. 12 (1783) 239–314; és uő: „Reisen nach Wien und in die umliegende Gegend, in den Jahren 1781–1783”, in: uo. 13 (1784) 1–94; 14 (1784) 41–96.; és uő: „Beschreibung der Insel Schütt”, in: uo. 15 (1785) 159–178.; valamint uő: „Eine kleine Reise nach Baden (1784)”, in: uo. 16 (1785) 225–236. Vö.: G. Györfly Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. Idegen utazók megfigyelései*. (Művészettörténeti füzetek 20.) Budapest 1991. és H. Balázs Éva: „Ki volt Rotenstein? Egy forrás azonosítása”, *Ars Hungarica* 15 (1987), 2. 133–138.

18 A csesemő Hercules megfojtja a Juno rábocsátotta kígyókat; megöli a nemeai oroszlánt; a lernai hydrát; a stymphalosi tó óriás madarait; a keryneai szarvast; az erymanthosi vadkant; megmenti Hesionét a tengeri szörnytől; legyőzi a Cerberust; az óriás Antaeust; elrabolja a Hesperisek aranyalmáját; legyőzi Achaolust (forrás: Ovidius *Metamorphoses* IX.1–97); a tizenkettedik kép Hercules oszlopait ábrázolja.

19 *Musen-Tempel*. Amsterdam 1733. Fol. XXIV.: Acheolus; XXV.: Küzdelem a lernai hydrával.

20 *Pierres Antiques gravées de Bernard Picard*. Amsterdam 1724. XXXI. tábla. (Biblioteca Muzeului Brukenthal Sibiu inv. VV, 973.)

21 *Temple des Muses*. Amsterdam 1733; Ovidius: *Metamorphoses*. Amsterdam 1732. Mindkettőre vö.: Zsindely Endre: „A péceli Ráday kastély”, *Művészettörténeti Értesítő* 4 (1956) 262. és 140.j.

22 Biblioteca Academiei Romane, Cabinetul de stampe (Bukarest) inv. St. Ag. III. 375.

23 Steademan, D. W.: *Abraham van Diepenbeck. Seventeenth Century Flemish Painter*. Ph. D.-dolgozat, Princeton University 1973, 44–45., 46–47., 55–56.

24 A kicsiny szoba 1785 telére datálható hiteles alaprajzán az ajtó még nem szerepel.

25 A Samuel Brukenthal-lal kapcsolatban lévő festők közül a welsi Anton Steinwald a nagyszabású főtéri katolikus templom oltárképeinek (1774) festője volt. Brukenthal feleki (Freck, ma: Avrig) kastélyának nagytermébe, a tájakat ábrázoló falképeket (1776) Steinwald és Daniel Knobloch festette (vö.: Sigerus, Emil: *Vom alten Hermannstadt*. Sibiu 1922. I., Sibiu 1923. II., 101.). Két évvel később, Steinwald a kormányzó szabasi kerti lakában, mázoló munkáknak nevezhető egyszerűbb feladatokat teljesített, és ugyanott két helyiséget, egy előlő szobát és egy kis kabinetet is kifestett (ASS, Cd 1–51.

nr. 90, f.1. és 16.) Steinwald 1786-ban halt meg Szebenben. Johann Krempels festő nevét 1786-ban említik először a szebeni Szt. András szabadkőműves páholy tagjaként (vö.: von Zieglauser, Ferdinand: „Geschichte der Freimaurerloge St. Andreas zu den drei Seeblättern in Hermannstadt”, AVSL. 1876, 81.). Krempels 1799-ben a Brukenthal palota hátsó keresztoszárnyában a második emeleti nagyterem tisztán dekoratív kifestését készítette el, Franz Neuhauser d. Jung. rajzai alapján (Sigerus, E.: „Beiträge zur Geschichte der Baron Brukenthalisches Gemäldegalerie”, *Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum*, V, 1935, 31.). Neuhauser 1790-ben említik először Szebenben, falképei nem, kisméretű festményei viszont jól ismertek; a Brukenthal múzeum is több képét őrizi. Johann Martin Stock kitűnő arcképfestő volt, aki két oltárképet is készített és rajzai sem ismeretlenek; Stock volt Brukenthal gyűjteményének őre és restaurált is Brukenthal számára.

26 A belső fűtésű kályhák újdonságnak számítottak. Rosemarie Franz 1750 tájáról közli az első ilyen kályhát (*Das Kachelofen*. Graz 1981. 507., 508. kép), de a rendszer oly lassan terjedt, hogy a Brukenthal-féle kályhák tekintendők az első ismert belsőfűtésű cserépkályháknak Magyarországon, illetve Erdélyben.

27 ASS, B 1-51, nr. 102., f.6. Papír, lavírozott tus, 388242 mm (a papír vízjegye: HERMANNSTADT)

28 A rajzok a főnti felsorolás sorrendjében:

ASS, B 1-51, nr. 102 f.25.13. – papír, grafit, 366x167 mm (a papír vízjegye: HONIG); uo., f.22. – papír, grafit, 320x163 mm (a papír vízjegye: HONIG); uo., f.21. – papír, lavírozott tus, 270x112 mm.

29 ASS, B 1-51, nr. 102. f.19. – papír, lavírozott tus 207x112 mm.; uo. f.22. – papír, tus, 262x97 mm.; uo., f.20. – papír, tus, 327x113 mm (a papír vízjegye: HONIG); uo., f.24. – papír, tus, 290x116 mm (a papír vízjegye: C et I HONIG); uo., f.18. (két kályha rajza egy lapon!) – papír, lavírozott tus 232x334 mm (a papír vízjegye: ORLATH); uo., f.27. – papír, lavírozott tus, 296x126 mm (a papír vízjegye: HONIG); uo., f.28. – papír, lavírozott tus, 330x130mm (a papír vízjegye: HONIG); uo., f.26. – papír, lavírozott tus, 333x160 mm.

30 ASS, CD 1-51 nr.33. f.10.

31 ASS, CD 1-51 nr.33. f.13.; 14.; 15.

32 „Maria Anna Blaicherin verwittibte Bürgl. Haffner Maisterin” 1769-ben egy Camin Ofen-t, 4 fehér kályhát, 2 további kályhát készített a bárónak Erdélybe egyenként 70 forintért; egy fehér Kasten Ofen-t 60., 4 Meergüne Ofen-t egyenként 16 forintért. Számlája a vas- és sárgaréz alkatrészekkel együtt 749 forint 42 krajcárt tett ki (AAS, CD 1-51 nr. 33 f.12). Ezeket a kályhákat legénye, Andreas Hintreger állította föl, aki 1769. október 5-én utazott el Bécsből, és 1770. január 6-ig dolgozott Brukenthal szá-

mára (AAS, CD 1-51 nr. 33 f.33).

33 Franz, R., i. m., 143., 123. j. Franz – C. Dexler nyomán – Johann Bleich-nek nevezi a kályhámestert. Ez a névváltozat bizonyára az frott forrás hibás olvasatán, talán egy rövidítésjel fölismerésének hiányán alapszik.

34 Perger, Richard: *Das Palais Esterházy in der Wallnerstrasse zu Wien*. Wien 1994. 34.

35 Csatkai Endre – Dercsényi Dezső: *Sopron és környéke műemlékei*. Budapest 1956. 198.

36 MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Levéltára, Valkó Arisztid céduái a MOL Eszterházy család hercegi ágának levéltárából: No.1030; 3188; 3189; 3193; 3194.

37 Bielz, Julius: „Kunsttischler Johann Bauernfeind und seine Arbeiten”, *Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum* 7 (1938), 19–25.

38 ASS, B 1-5. nr.102 f.33. – papír, lavírozott tus 458x360 mm (a papír vízjegye: HONIG). A lapon négy rajz van, ezek közül kettőtől közlünk; fölirataik a következők: „die Midter roßeten oder luster in den Ball”; „der außere lufter in der Ball welliche alle zwey Stock ßeind”. A másik két rajz a „die lange finstere Gang” és a „forhauß vor dem Ball” stukkóinak terve. A lap hátiratán Bielz jegyzete található, miszerint a stukkóterv föliratainak írása Bauernfeind sajátkezű számláinak írásával azonos.

39 Schuller, i. m., 257., 95. j. Taufer kárpitosmunkájáról további adatok: ASS, CD 1-51.nr.51.; 83.; 84.

40 Sigerus, i. m. (1923), II. 65.

41 A szobrász nevét a művészettörténeti feldolgozások hagyományja szerint „frjúk Hoffmayernek. A szebeni dokumentumok is többféle írásmódot rögzítenek. A szobrász két sajátkezű szignója Szebenben: „Simon Hoffmeyer”.

42 ASS, CD 1-50, nr.51. f.92:

„Heute zu Ende gesetzten Datum ist zwischen Ihro HochFreyherrl. Exzellenz Herrn Gubernator Baron von Brukenthal an Einen, und der Bildhauer Simon Hofmayer Andern Theils folgender Contract errichtet und das Portal veraccordiret worden, u. zwar

Imo. Verspricht letztgedachter Bildhauer, alle darbey Vorfallende Arbeit sowohl in seiner als auch Steinmetzer Arbeit von Grund aus, und nach dem Ihme vorgelegten Riß und Zeichnung zu verferdigen, und nicht alleine das Wappen und 2. Säulen, sondern alles übrige gut, sauber und tüchtig, so wie es die Bau Ordnung erfordert ohne Fehler herzustellen. Vorzogen

2.do Sr.Exzell. versprechen diesen die Steiner, nicht allein die harten, sondern auch das noch zurückbliebene Wappenstück samt Vasen Steiner von Clausenburg hie her auf dem Platz zu liefern, und solchen vor die gantze Arbeit, Vier Hundert Rhf zu zahlen. Auch bei den Aufsetzen solches durch dero Maurer und Handlager samt den Bley und

Eyßen werde setzen zu laßen, wobey Er aber Hn Bildhauer jedes mahl selbst gegenwärtig seyn soll und muß, und nach Proportion seiner Arbeit zu verschiedenen mahlen a Conto etwas empfangen wird, zum Anfang aber oder drauf gabe seiner Arbeit 50. Rhf [empfangen] haben soll, und die gänzliche Bezahlung nach vollgebrachter und gut herrgestellter Arbeit zu empfangen hat./ Hermannstadt den 10ten August 779./ Simon Hoffmeyer Bildhauer mp.

[Későbbi melléjegyzések:]

„A.1779 [empfangen] den 22ten August empfangen die mir oben versprochene 50 Rhf. als ein Vorschuß zu meiner aufzufertigender Arbeit/ Simon Hoffmeyer Bildhauer/ den 20 8ctob: a conto empfangen 20 fl den 14 Novemb: abermahl bhar 10 fl den 18 Dec.: a conto empfangen 10 f [áthúzza: vial] [...]lon di 2 Wasi steiner 4fl 1780 den 10 Mai a conto 10 f / den 7 Juni a conto 40 f in August dto 60”.

43 Georg Theil, Brukenthal intendánsa, 1785. június 1-én szerződött Anton Hertzum kőfaragóval egy kapu elkészítésére (ASS, CD 1-51. nr. 37. f.198-199). A szerződés összege 200 forint volt, a munkát 1786. január 31-én fejezték be. Schuller és az ő nyomán Sabáu, a Brukenthal palota hátsó szárnyán lévő atlaszos kaput e szerződéshez kötötték, és úgy vélték, hogy enek a kapunak a kőfaragómunkáit Hertzum, az atlaszokat pedig Hoffmayer készítette. Véleményüket a szerződésen kívül arra alapozták, hogy ismert Theilnek az az 1785. február 4-én frott levele Brukenthalhoz, melyben az intendáns beszámol hat oszlopő és három oszlop elkészültről, valamint arról, hogy „a szobrász járan-

dóságát teljesen kifizette”. Tekintve azonban, hogy az atlaszos portál 1785. november 23-án már készen állott (lásd Sigerus, i. m. (1923), I., 62), úgy véljük, hogy Hertzum szerződése nem az atlaszos portálra vonatkozott.

44 A többször idézett kalendárium tanúsága szerint, Simon Hoffmayer 1790-ben Brukenthal báró szebeni házában lakott.

45 ASS, B 1-5 nr. 102. – Papír, lavírozott tus, 321226 mm. Főirata: „dise Figur sambt den bostament kan mit 3 Wägen gefiert werden, / wan solche seine Exelentz besorgen so werd ich die gehörige Stein/ um 7 Tucaden schaffen, unt vor dem schon berufen brief diese arbeyt sambt der Steinmetz/ arbeyt wie auch die Stocketorte arbeyt ober der figur wie hier gezeichnet herstellen, doch one den unteren staffel welcher von fogaraser stein gemacht sol werden.”. [Hátirata:] „In den Hermanst' Garten”. [Alatta Bielz jegyzete:] „Auffallend Handschift des Bildhauers Simon Hoffmayer. Bielz.”.

46 Nicolae Sabău: *Sculptura barocă în România*. Bucuresti 1992. 57-60. A szebeni domborművek stílusa a gyulafehérvári székesegyház főoltárának domborműveihez áll legközelebb – ezeket Hoffmayer 1783-ban készítette. Ez a stílári rokonság a Brukenthal palota ovális domborművein a befoglaló forma és az ábrázolás viszonyában, a csoportfűzésben és az egyes alakok formálásában éppúgy megragadható, mint a redők, fák, bokrok, talaj és felhők alakításának módjában.

47 B. Nagy Margit: „Hoffmayer Simon szobrász élete és munkássága”, in: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest 1977. 94-112.

ALEXANDRU AVRAM – FERENC DÁVID: INTERIEURS IM PALAST BRUKENTHAL ZU HERMANNSTADT

Den Palast Brukenthal, das ansehnlichste Gebäude des Großen Rings von Hermannstadt (Nagyszombat, Sibiu, Siebenbürgen), ließ Baron Samuel Brukenthal (1723-1803), – zwischen 1777 und 1787 „Gubernator” –, d.h. Statthalter von Siebenbürgen, erbauen. Der Bau wurde in zwei Abschnitten aufgezogen, und zwar auf je zwei zu verschiedenen Zeitpunkten erworbenen Grundstücken. (Zur Baugeschichte des Palastes s. G.A. Schuller, *Samuel von Brukenthal*, München 1964, Bd. 2.)

Der Palast beherbergte verschiedene Sammlungen des Barons (eine Bibliothek, eine Bildergalerie, ein Archiv sowie ein Münz- und ein Mineralienkabinett), welche spätestens seit den 1780er Jahren öffentlich gewesen sein sollen. Diese Sammlungen entstanden beinahe gleichzeitig mit der Telekischen Bibliothek zu Marosvásárhely (Tirgu Mures, Rumänien) und dem sog. *Batthyaneum* in Karlsburg (Gyulafehérvár, Alba Julia, Rumänien) und wurden mit der Absicht gegründet, durch sie die sächsische Landeskunde zu befördern und somit im von mehreren Nationalitäten bewohnten Siebenbürgen zur Erhebung der sächsischen Kultur und Wissenschaft beizutragen.

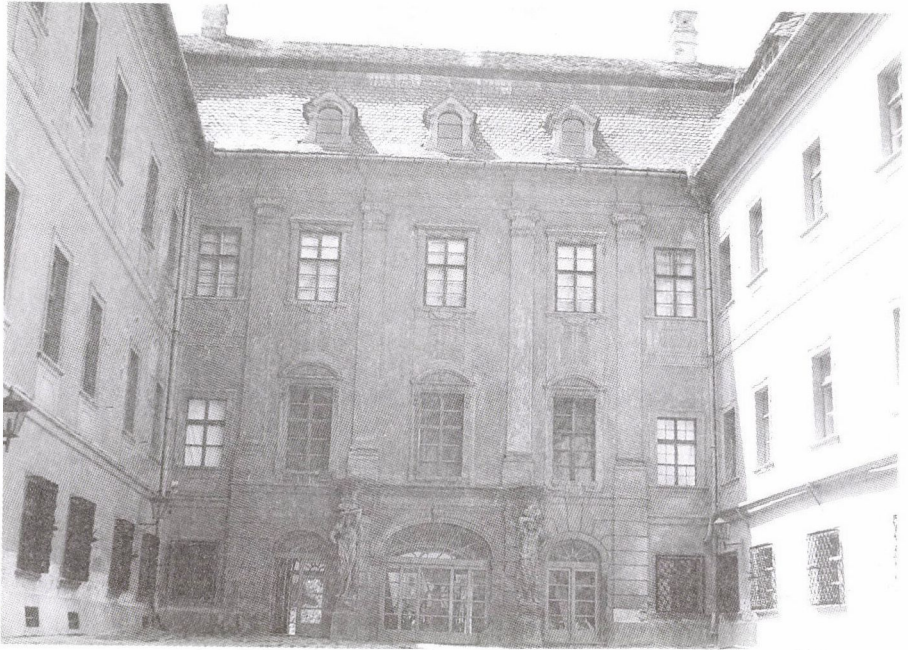
Die gemeinnützige Funktion des Baus läßt sich in dessen Anordnung erkennen, in dem die Sammlungen durch selbständige Treppenanlagen zugänglich waren.

Der Baron und seine Frau bewohnten jenen Flügel des Baus im ersten Stock, der auf den Ring ging. Darüber, im zweiten Stock, befanden sich die Bibliothek und, im Hinterflügel, die Bildergalerie und weitere Sammlungen. In den beiderseitigen Seitenflügeln der oberen Geschosse waren weitere Appartements sowie Gästezimmer zu finden.

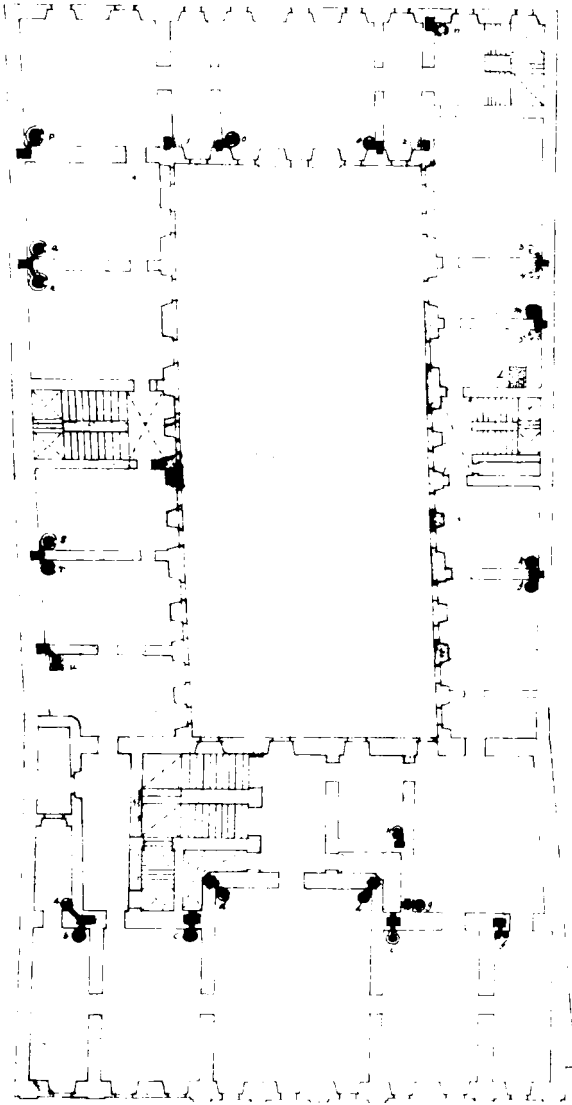
Die aufwendigsten Räume waren die des Barons und seiner Frau im ersten Stock. Hier waren die Wände im mittleren großen Saal mit seidener Tapete, in den beiderseitigen Visitenzimmern mit rotem Damast, in den Eckkabinetten mit orientalisierender Papiertapete bedeckt. Über den Türen und Fenstern hat man Holzreliefs angebracht, die einem klaren ikonographischen Programm folgten: die Reliefs im Schlafzimmer stellten die vier Jahreszeiten dar, die des grossen mittleren Saals zeigten Musikinstrumente (im Einklang mit dem regelmäßig dort gehaltenen sog. *Collegium Musicum*), während in den Visitenzimmern Ovidische Szenen und in den Eckkabinetten chinesische Figuren zu sehen waren. Einem der Eckkabinette wurde kurz nach 1785 ein kleines Seitenzimmer angeschlossen, welches mit den Zwölf Werken des Herkules nach Ovid *en grisaille* ausgemalt wurde. Die Reliefs und die Wandmalereien wurden von Hermannstädtischen Meistern nach der Vorlage von Stichen aus verschiedenen Werken Bernard Picards gefertigt, die in der Brukenthalschen Bibliothek auch heute noch vorhanden sind.

Aufgrund archivalischer Angaben und stilkritischer Überlegungen ist es anzunehmen, daß der Meister der Holzreliefs sowie des Haupttors Simon Hoffmeyer, ein von Klausenburg (Kolozsvár, Cluj, Rumänien) stammender Bildhauer war, der zugleich auch für die Innenausstattung des Palastes zuständig gewesen sein soll. Im Archiv befinden sich von ihm einige Zeichnungen von Öfen und ein signierter Entwurf zu einem Lüster. Von den insgesamt vierzehn im Archiv befindlichen Zeichnungen von Öfen sind einige mit bestehenden Öfen in den Räumen zu identifizieren.

Außer dieser schönen weißen Öfen sind im Palast drei weitere, früher entstandene Rokoko-Öfen zu finden, die wahrscheinlich aus der Wiener Bleicher-Werkstatt stammen. Der 1768 verstorbener Johann Bleicher, der für die Ausführung der von Donato Felice d'Allio entworfenen Öfen des Kaistertrakts des Klosterneuburger Stiftes zuständig war, lieferte Öfen für den Palast Esterházy an der Wiener Wallnerstraße, für das Rathaus von Sopron (Ödenburg) und für den Schloß Eszterházy in Fertőd. Unter der Leitung von Bleichers Wittwe lieferte die Werkstatt nach 1768 Öfen nach Eisenstadt (Kismarton, heute: Österreich) für die herzoglichen Esterházy's sowie nach Siebenbürgen für Baron Brukenthal.



37. A nagyszebeni Brukenthal palota



anmeldung über den plan in oben stadt

die garten 2 mit d: a: b: c: d: e: f: g: h:
gestrichelt, sind im vorder teil, wie auch
der plan mit a: gestrichelt, ist hier aber
kommen in felder d: ist fest und die
felder f: mit d: gestrichelt, kommen in
den felder d:

die garten 10 mit a: b: c: u. gestrichelt
sind, im vorder teil, die garten ist davon
garden area auf an plan: je nicht gestrichelt
mit ist, die übrigen im vorder

die garten 10 mit den m: a: e: gestrichelt
sind nach zu maßstab, welche aber mit d:
gestrichelt, ist unter im feld der im vorder
lager.

anmeldung über den plan stadt

der garten bei l: ist gestrichelt, der
bei k: ist nach zu maßstab, wie auch die bei n:

der garten bei o: mit r: im vorder teil
bei p: q: r: wie auch bei s: t: u: v: w: x: y:

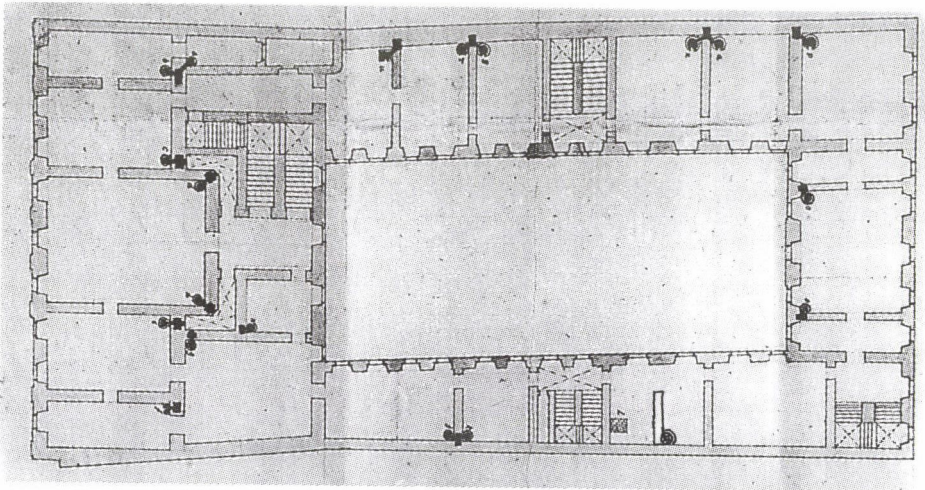
im nach aber zu maßstab, die bündnisse
garden wie auch die bei l: a: n: bündnisse

sind unter im stadt, deswegen, ist man
mit felder es ist die stadt, aber
bündnisse angeordnet gab

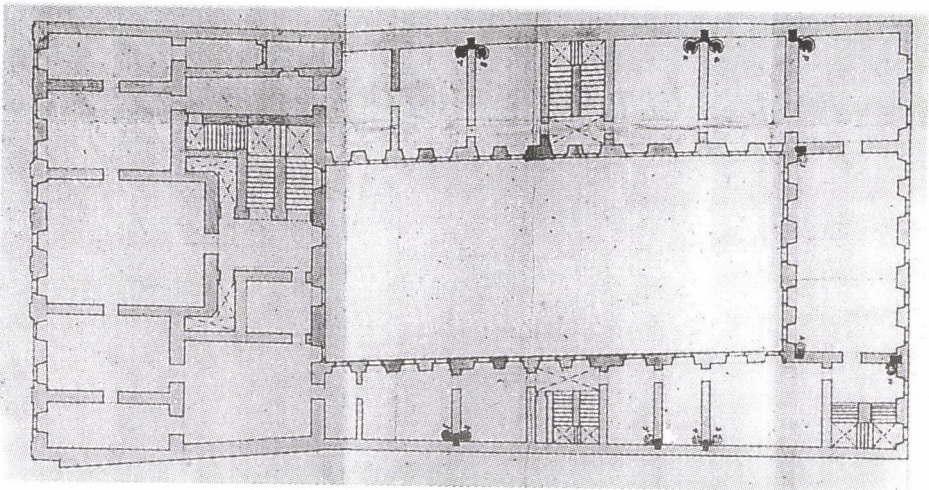
n: o: die bündnisse garten bei l: a: n: bündnisse
teil 3: 4: und 5: aber felder teil

Handwritten notes in German, including the name 'Károlyi Simon' and dates like '22. 6. 1785' and 'zu C.D. 2 c'.

38. Hoffmayer Simon(?): Kályhaelhelyezési terv. 1785 tele. (ASS, B 1-5 nr. 102.)



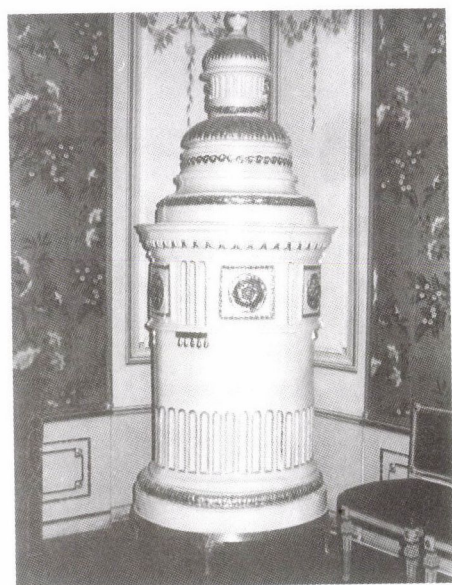
39. A palota első emeleti alaprajza



40. A palota második emeleti alaprajza



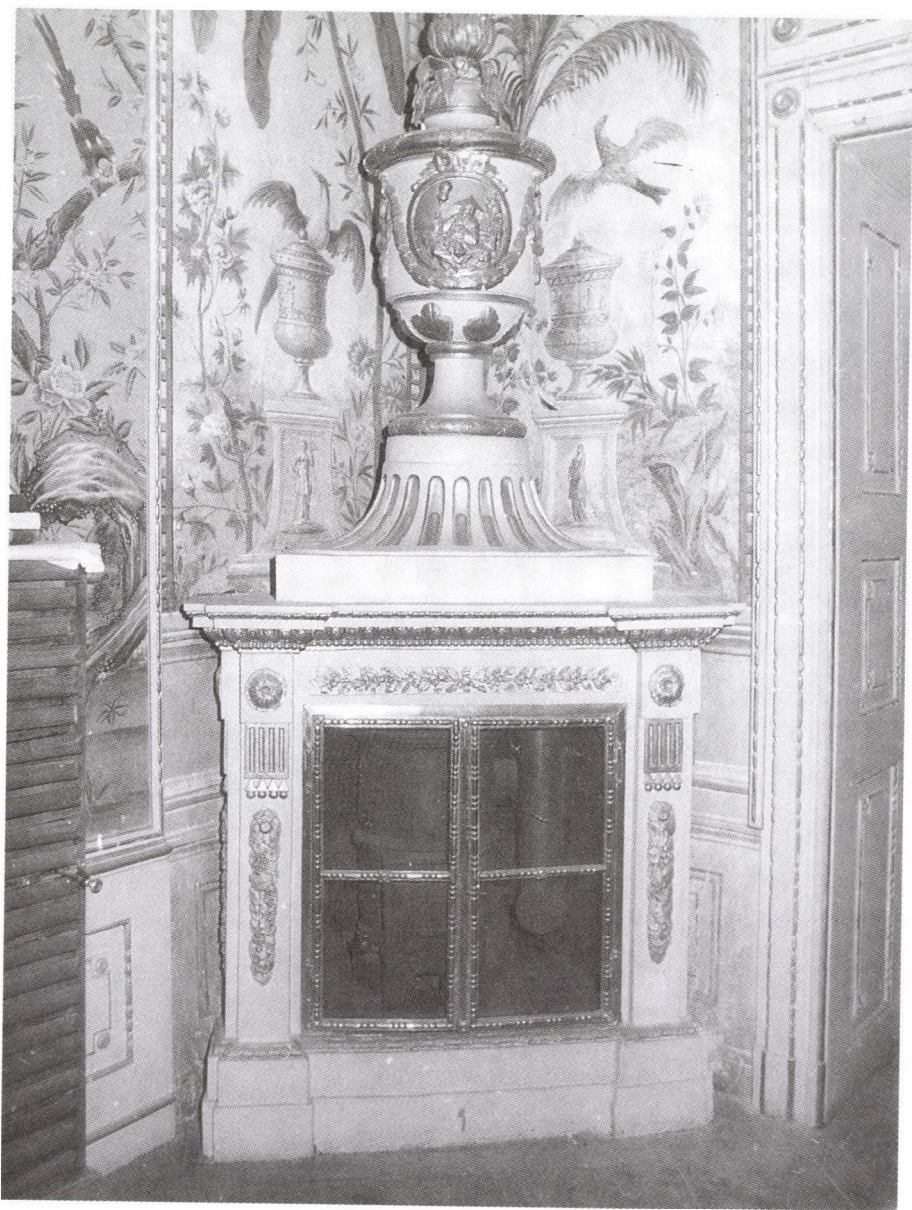
41. A palota első emeleti középső terme



42. Az első emeleti középső terem egyik kályhája



43. Az egyik első emeleti kéttablakos fogadószoba részlete



44. Az első emeleti jobb oldali sarokkabinet sarka, cserép kandallóval



45. Simon Hoffmayer(?): A részeg Bacchus szilénoszokkal és bacchánsnőkkel. Aranyozott fa dombormű.



46. Simon Hoffmayer(?): A gyermek Bacchus és amorettek menete. Aranyozott fa dombormű.



47. Simon Hoffmayer(?): Arion megmenekülése. Aranyozott fa dombormű.



48. Arion megmenekülése. Metszet Bernard Picard *Musen-Tempel* című könyvéből.



49. Simon Hoffmayer(?):
Kínai figura. Aranyozott
fa dombormű.



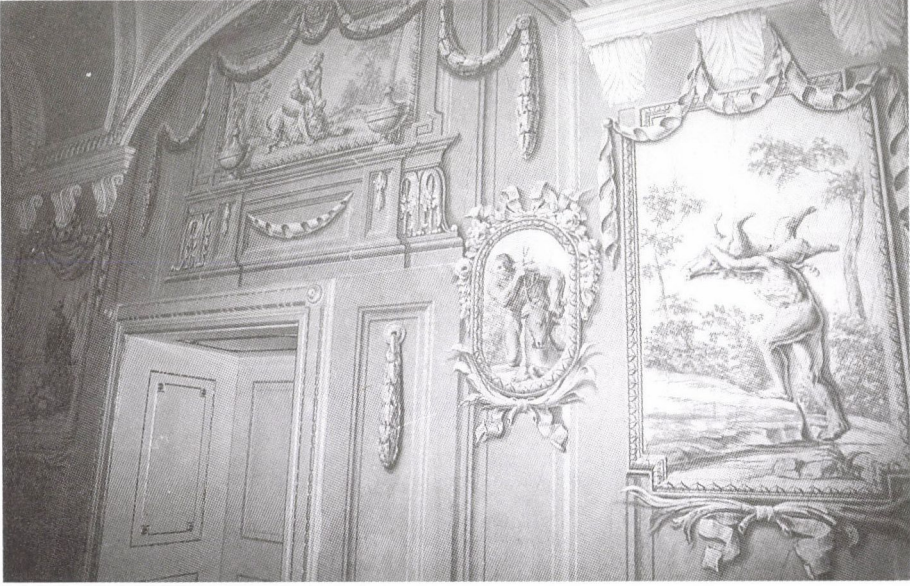
50. Simon Hoffmayer(?):
Dombormű kínai figurá-
val. (A 44. képen látható
cserépkandalló részlete.)



51. Simon Hoffmayer(?): Oboázó kínai. Aranyozott fa dombormű.



52. A Herkules-szoba



53-54. A Herkules-szoba



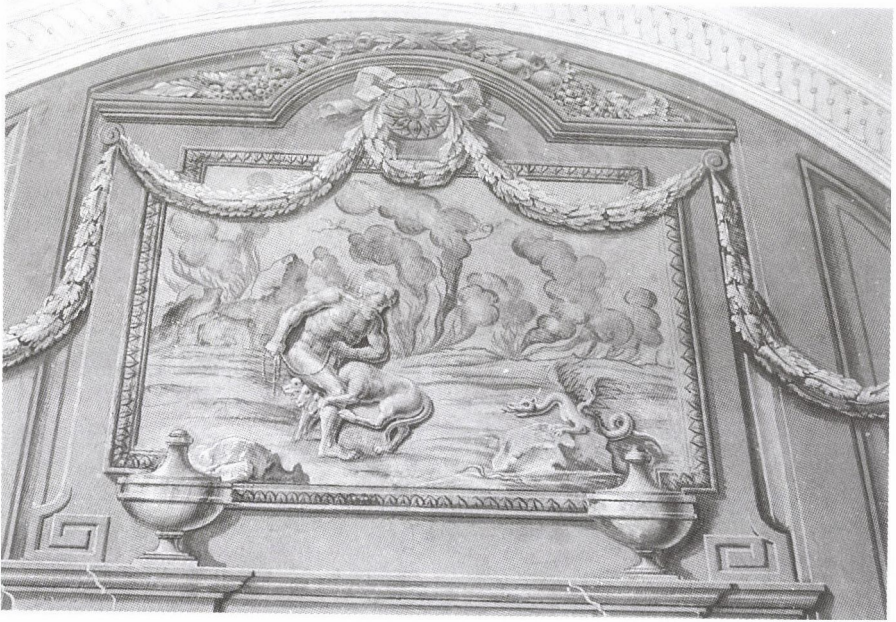
55. Herkules és Antaeus harca. Falkép a Herkules-szobában.



56. Herkules küzdelme a lernai hydrával.
Falkép a Herkules-szobában.



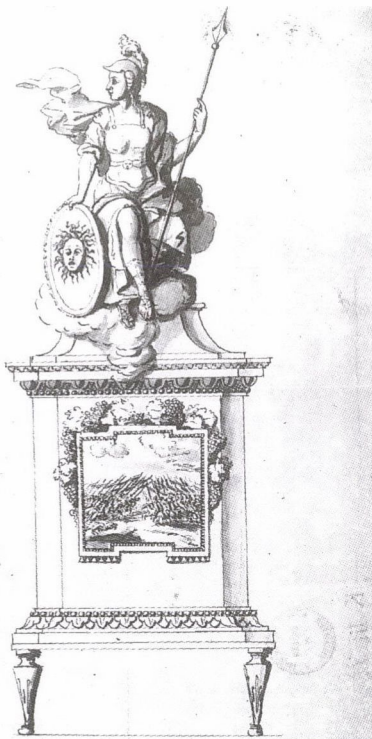
57. Herkules küzdelme a lernai hydrával.
Metszet Bernard Picard *Musen-Tempel*
című könyvéből.



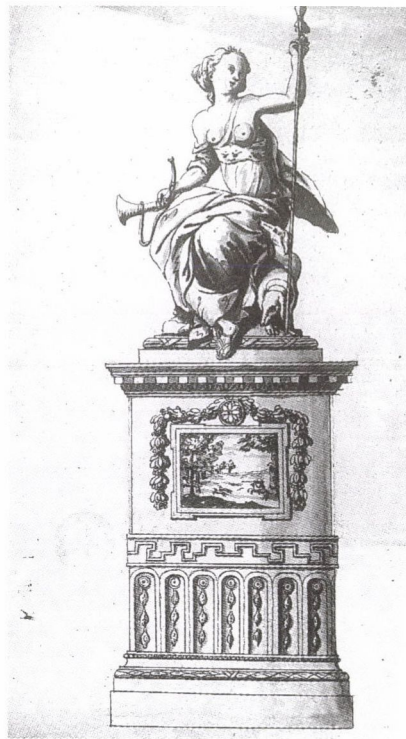
58. Herkules harca Cerberussal. Falkép a Herkules-szobában.



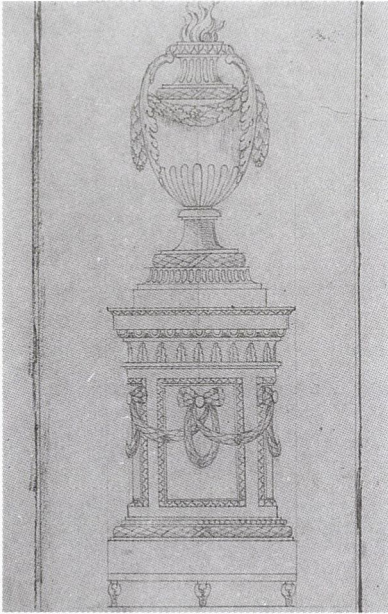
59. Herkules harca Cerberussal. Metszet a *Pierres Antiques gravées de Bernard Picard* című könyvből.



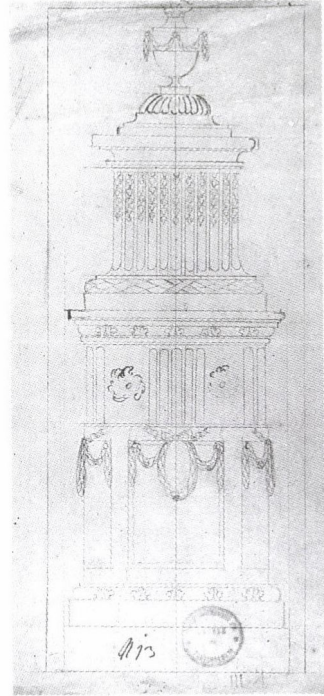
60. Simon Hoffmayer(?): Bellona szobrával díszített cserépkályha terve. (ASS, B 1-51, nr. 102. f. 6.)



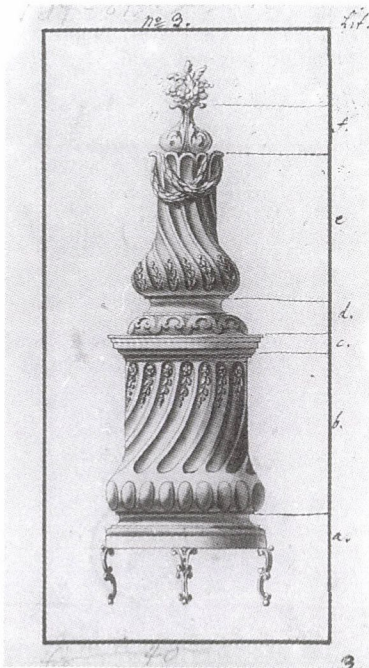
61. Simon Hoffmayer(?): Diana szobrával díszített cserépkályha terve. (ASS, B 1-51, nr. 102. f. 5.)



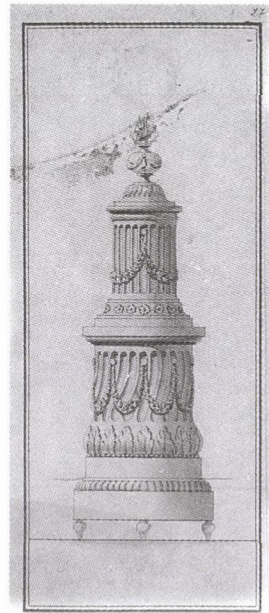
62. A fogadószoba cserépkályhájának terve.
(ASS, B 1-51, nr. 102. f. 12)



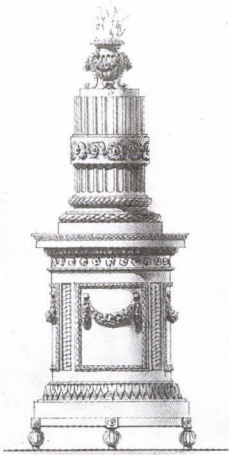
63. Cserépkályha terve. (ASS, B 1-51, nr.
102. f. 20.)



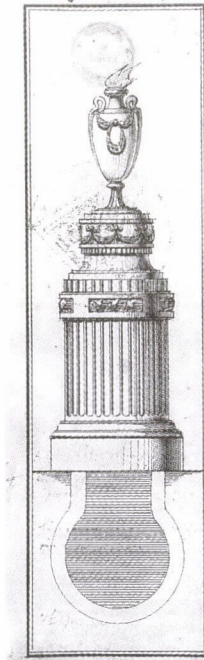
64. Cserépkályha terve. (ASS, B 1-51, nr.
102. f. 19.)



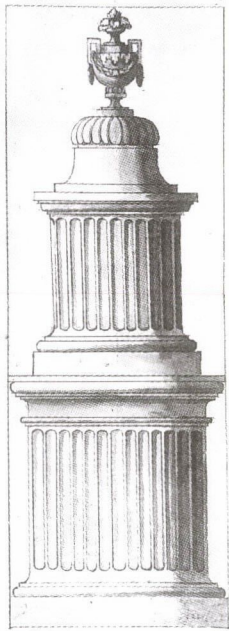
65. Cserépkályha terve. (ASS, B 1-51, nr.
102. f. 12.)



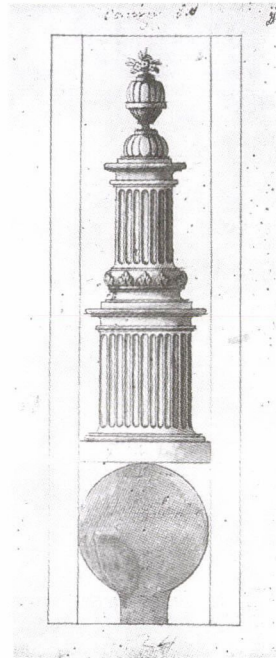
66. Cserépkálya terve. (ASS, B 1-51, nr. 102. f. 18.)



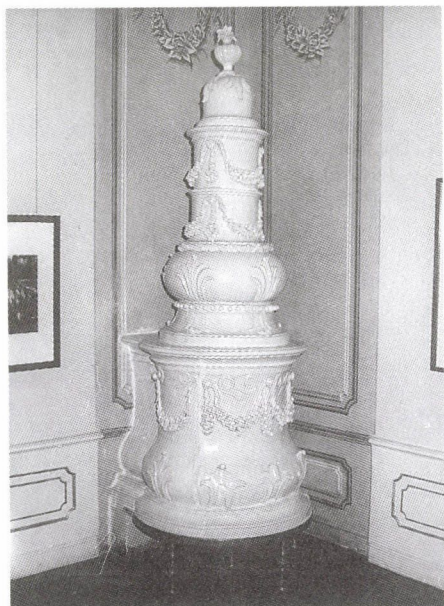
67. Cserépkálya terve. (ASS, B 1-51, nr. 102. f. 24.)



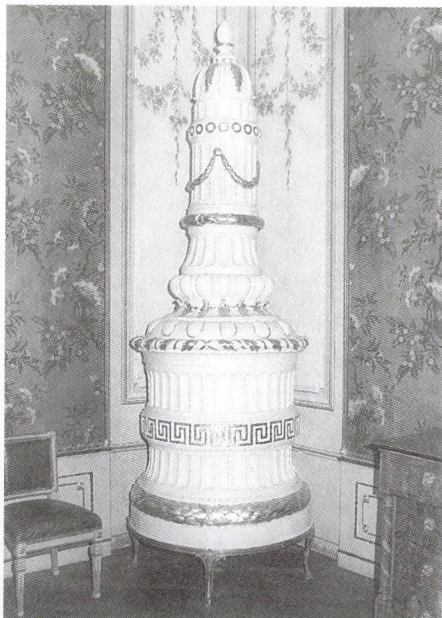
68. Cserépkálya terve. (ASS, B 1-51, nr. 102. f. 18.)



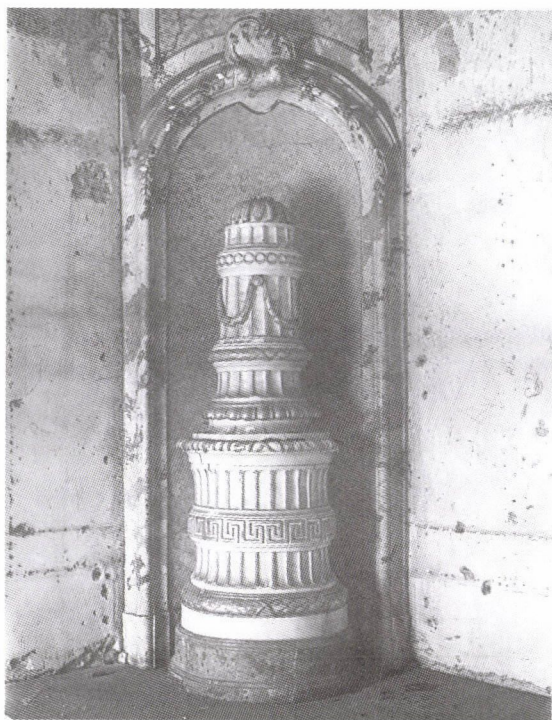
69. Az öltözőszoba cserépkályhájának terve. (ASS, B 1-51, nr. 102. f. 21.)



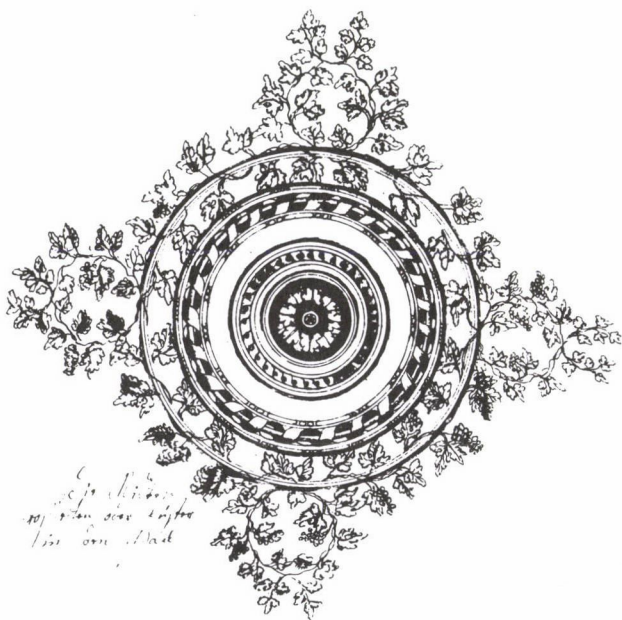
70. Cserépkályha a palota második emeletén



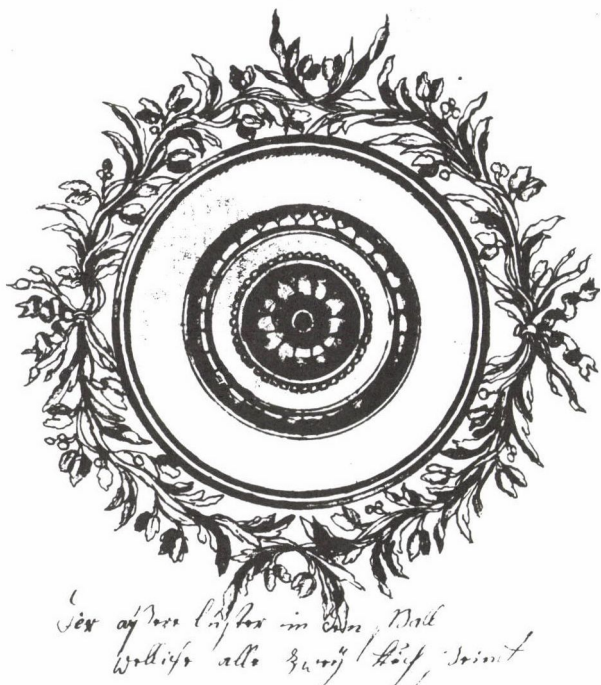
71. Az első emeleti középső terem másik kályhája



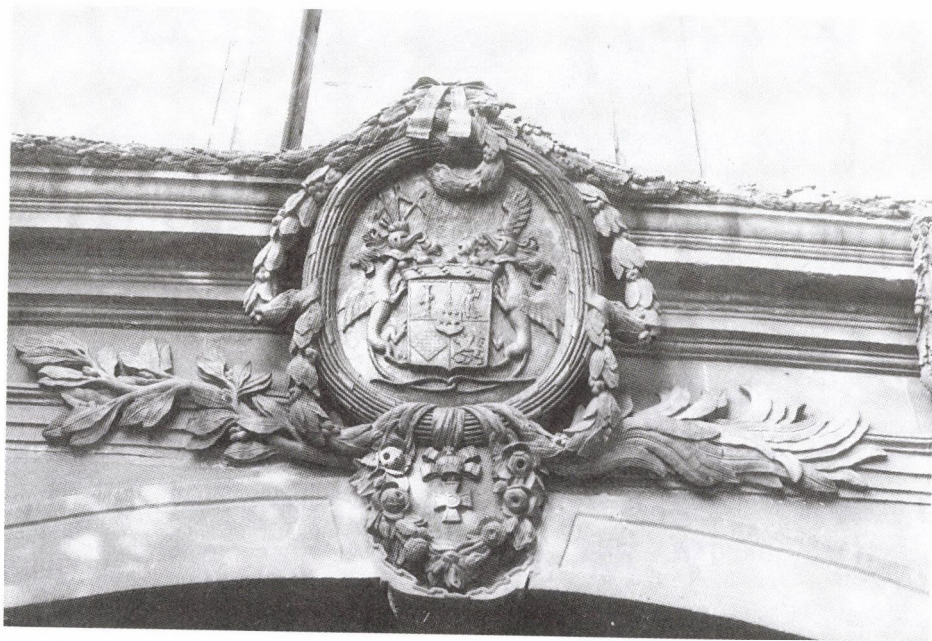
72. Johann Bleicher műhelye(?): Cserépkályha a fertődi Eszterházy kastélyban



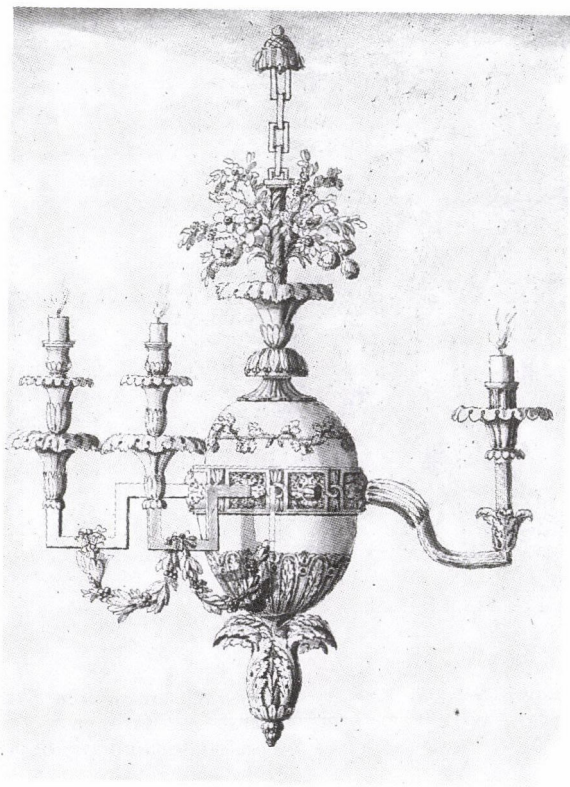
73. Johann Bauernfeind: Az első emeleti szalon közép-ső stukkódíszének terve. (ASS, B 1-5. nr. 102. f. 33.)



74. Johann Bauernfeind: Az első emeleti szalon szélső stukkódíszének terve. (ASS, B 1-5. nr. 102. f. 33.)



75. Simon Hoffmayer: Samuel Brukenthal címere. Részlet a palota főkapujának keretéről, 1779.



Hoffmayer Simon

Ortola Nagy

77. Simon Hoffmayer szignója a csillárterven

76. Simon Hoffmayer: Csillárterv. (ASS, B 1-5, nr. 102. f. 10.)



Diese Figur samt den Capament kann mit 3 Figuren gefest werden, wenn solche seine Exzellenz
 beizogen so wird ich die geförigste sein im > theil zu schaffen, und vor im selben besten Ort diese
 arbeits samt der Kammern abtzt wie auch die Hochzeit abtzt aber die Figur wie für
 gegengest. festeln, das nur im rückeren stoffe welche non fozarant sein gemacht sol werden.

78. Simon Hoffmayer: Terv a Belvederei Apollo másolatának elhelyezéséhez. (ASS, B 1-5 nr. 102. f. 4.)

Horváth Hilda

GRÓF PÁLFFY JÁNOS (1829–1908) POZSONYI PALOTÁJÁNAK BERENDEZÉSE

A pozsonyi Pálffy-palota régi gótikus épülettömbje a XVIII. század elején került a Pálffyak tulajdonába.¹ Az épületet a XVIII–XIX. században folyamatosan átalakították, végül teljesen átépítették. A palota mai alakját a XIX. század első felében nyerte el. A háromszintes, szélesen elnyúló, tizenegy tengelyes épületnek két bejárata volt, egyik a hintók számára.² Gróf Pálffy János (1829–1908), a hátsó épületszárnyak helyén (egykori Kossuth Lajos tér, ma *Hviezdoslavovo námestie*), 1885-ben neobarokk stílusban építtetett magának palotát, Rumpelmayer Viktor tervei alapján.³

Műgyűjteményét Pálffy a palota Szilágyi Dezső utca felőli szárnyában helyezte el. Jóllehet a Pálffyak tulajdonában régóta neves családi gyűjtemények és műkincsek voltak,⁴ a pozsonyi palota műkincsállománya és berendezése – később említendő csekély kivétellel – Pálffy János kiváló műgyűjtői tevékenysége nyomán jött létre.⁵ Nemcsak a műtárgyak megszerzése, hanem az enteriőrök kialakítása is Pálffy János nevéhez fűződik. A műgyűjtéshez és a belső terek kialakításához egyaránt különös adottsággal bírt: „Ritka gyűjtőnek van oly kiváló érzéke az összevaló darabok csoportosításához, kevés ember bír a vonalak szépsége iránti érzék akkora fejlettségével, a tömegek és színek összhangjára alkalmas ítélőképességgel, mint a minővel ő bírt és ebbeli tehetségének teljes tudatában volt. Meggondolással szerzett, személyesen rendezett el mindent s úgyszólván egy széklet sem rendezett el véletlenül.”⁶

Az Iparművészeti Múzeum adattárában lévő, Weinwurm Antal által készített fényképek alapján⁷ az egymásból nyíló pozsonyi teremsor berendezése egyedülálló módon rekonstruálható. Mindehhez segítséget nyújt Radisics Jenő, a múzeum egykori főigazgatója által készített, szintén itt őrzött kéziratos műtárgylista,⁸ amely abból az alkalomból készült, hogy Pálffy halála (1908) után a törvényszék fölkérte az ingóságok leltározására és értékük becslésére. Ezenkívül 1909-ben megjelent a pozsonyi palotában levő képek, miniature-ök és grafikák jegyzéke.⁹

*

A pozsonyi palotában mindössze nyolc első emeleti lakószoba volt berendezve:¹⁰ ebédlő; könyvtár; egy hosszú, ún. belépőszoba; egy nagyobb és egy kisebb szalon; a dolgozó, azaz írószoba; háló; öltöző. A nyolc közép nagyságú, alacsony mennyezetű szobában kiemelkedő műtárgyak voltak, köztük XIV. és XV. Lajos korabeli francia bútorok. A falakat selyem borította, kiváló hátteret adva az aranyozott bronzal díszített, fémekkel és békateknővel berakott bútoroknak, valamint a németalföldi és az itáliai festményeknek. Pálffy nem a fogadószobába, a szalonba

zsúfolta gyűjteménye legkvalitásosabb, reprezentatív darabjait, hanem a műtár-
gyak eredeti funkciója szerint, lehetőleg minden terembe elhelyezett néhányat.

A második emeleti irodában magyar festők művei voltak: gróf Pálffy Jánosról készült portrék.¹¹ A pozsonyi gyűjteményhez porcelánkamra és külön kincstár, ezüstkamra is tartozott; ezeket, mivel külön tanulmányt érdemelnek, itt nem tárgyaljuk.

*

A csarnokelőtérrel nem maradt fenn fénykép, de Radisics tárgylistája¹² alapján fogalmat alkothatunk az itt lévő műalkotásokról is, annál inkább, mivel az 1920-as években kiadott árverési katalógusok képeket közölnek néhányukról, például néhány jellegzetes bronzszoborról: görög feliratos kentaur-szobrok; kisleány mell-szobra; márványtalpon álló bronz szoborcsoport; a XIX. század eleji, francia származású gyümölcses és virággal telt edényt tartó két nőalak¹³ (Ált. lelt. 16–19. lap. Ltsz: 25.). Ezek mellett igen jelentős még az a szintén francia származású bronzdíszítményű, hajlított körvonalú mahagóni álló óra, melynek XVIII. századi későbarokk szekrénye van (Ált. lelt. 16–19. lap. Ltsz: 11.).¹⁴

A csarnokelőteret minden bizonnyal a finom érzékkel megkomponált szobabelsők egyenrangú részévé tette a bronz sajátos patinája és a különféle nemes anyagokban való tobzódás; az órán kívül volt egy üvegezett mahagóni szekrény is porcelánokkal.

*

A lépcsőházban, a lépcső aljától az emeletekig, szintén kiváló alkotások voltak. Főként a festményeket emelném ki ezek közül, a németalföldi és itáliai mesterek műveit: Jan van Goyen: *Dordrecht látképe* (SZM 4205); Tiziano: *Marcantonio Trevisani doge képmása* (SZM 4223); Boltraffio *Lodii Madonná-ja* (SZM 4224) stb. Praktikus okokból elsősorban a nagyméretű alkotások kerültek ide.

*

Az első emeleti ún. nagy előszobában, melyet ebédlőként is említenek (79–80. kép), itáliai festmények voltak: XVI. századi umbriai festő: *Mária gyermekével és hat kerubfejjel* (SZM 4230); itáliai mester *Keresztvivő Krisztus-a* (SZM 4231); Francesco Francia műhelyéből származó *Mária gyermekével* (SZM 4232); XVII. századi északolasz festő: *Szent Rókus a pestisbetegek között* (SZM 4233); Tiziano másolója: *A szent család* (SZM 4234); Marco dal Pino: *Ecce homo* (SZM 4235); Giacomo Francia: *Mária gyermekével és Assisi Szent Ferencsel* (SZM 4236); Perugino utánzója: *Mária gyermekével* (SZM 4237).

A terem összhatása, akárcsak a többi enteriőr, a korabeli ízlésnek megfelelően eklektikus volt, számtalan kisméretű tárgy élénkítette. Különböző korokból, helyekről származó bútorok álltak itt egymás mellett. Elmaradhatatlan volt a kandalló, valamint a kandalló-kellékek: tűzbakok, szikrafogó, kínaizáló kályhaellenző. A kandalló előtt két folyamisten szoboralakja állt (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 10.).

Lehetséges, hogy e tárgyakat a gróf 1890-ben vásárolta Párizsban, a neves Seillière-kollekció árverésén.¹⁵

A pozsonyi ebédlőben álló kelengyeládák (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 17, 18, 19, 20.) analógiái is megvoltak a Seillière-gyűjteményben.¹⁶ A két Boulle-technikával készült, berakásokkal gazdagon díszített, domború fedelű *coffre de mariage* négyszögletű asztalon állt, melynek elülső két íves lába felül akantusz-díszes, női fejjel ékesített volutákban végződik.¹⁷ A leírás alapján a párdarabokat egyaránt a XIX. században készítették, előképük azonban már a XVII–XVIII. században megjelent.¹⁸

Ugyancsak Boulle nevével fémjelzhetők a kandalló két oldalán álló hasáb alakú állványok (*gaine à tablier*; Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 3.): feketére pácolt furnér, sárgarézrel s ón alapon kékre festett békateknővel berakott, bronz veretekkel díszített, fölfelé szélesedő hasáb alakú állvány, felső részén rojtos szegélyű oromdíszsel (*lambrequin*), fedőlapja alatt akantuszos frízzel.¹⁹ Rajza Boulle-tól származik, több példánya ismert: többek között a Louvre-ban, a Musée de Versailles-ban is.²⁰

A XIV. Lajos korát idéző, a szoba közepére állított íróasztal (*bureau plat*) (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 31.) a kelengyeládaéhoz és a *gaine à tablier*-hez hasonlóan a XIX. században készült Boulle-technikával, fa és különböző anyagok (békateknő, sárgaréz, ón) kombinációjával, berakásokkal.

A terem egyik oldalán elhelyezett ún. Mazarin-típusú íróasztal (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 13.) XIV. Lajos korából származik, ehhez hasonló Fontainebleau-ban is volt.²¹ A szemközti oldalon lévő két XVIII. századi, íves lábakon álló *guéridon*-nak (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 28.) előképe megtalálható Boulle rajzai között²². Ezek a bútorok XIV. Lajos korában párban álltak az asztalok mellett. Az újabb kutatások szerint az említett Mazarin-típusú, Bérain-ihlette berakásokkal készített íróasztallal kapcsolatban felvetődik Nicolas Sageot neve.²³ A műkereskedelemben rendre felbukkanó hasonló darabok inkrusztált díszítménykincsüket Bérain-tól mérítették, és e tekintetben nagyon változatosak. Az alaptípus azonban könnyen felismerhető: kötéssel összekapcsolt, nyolc lábon nyugvó test, kétoldalt három-három kissé domború, középen általában homorú ívelésű fiókkal.

A terem hangulatát a Boulle-technikával készült, a pozsonyi palota más termében is meglévő, berakásos, csillogó, nagyvonalú francia bútorok határozták meg. Mellettük első pillantásra szinte fel sem tűnnek a képen a kecses, mértéktartó, praktikus angol bútorok, pedig művességben vetekednek amazokkal. Példa erre a karcsú, ívelt lábakon álló tárló (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 66.); az *étagère* (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 67.); a XIX. századi *guéridon* (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 35–36.). A XVIII. századi székek (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 22.) elülső lábai golyót markoló madárkaromban végződnek, háttámlájuk áttört.

Az angol bútorok igazi kvalitásait mutatja az a korabeli üvegnegatív,²⁴ melyen az egyik *guéridon* látható az ebédlő és az emeleti belépőszoba egy-egy mahagóni támlás székével. Utóbbi áttört háttámlája Chippendale-ízlést képvisel. (Ált. lelt. 38–41. lap. Ltsz: 48.)

Valamiféle kettősség jellemzi az ebédlő berendezését: részben úgy, hogy zömmel két különböző kultúra alkotásai vannak egymás mellett, részben ahogy a régi és az új tárgyak egymás mellé kerültek. Francia és angol, fényűző és praktikus,

régi és új, kvalitásos és köznapi tárgyak alkották az enteriőrt. A kiváló darabok egyrészt a „lakberendező” kvalitásérzékét tükrözik, másrészt a kor eklektikus ízlésvilágát. A láthatóan súlyos textillel kárpitozott, rojtokkal szegélyezett pamlag és a gurulós karosszék nehézkességét nádazott karosszék, könnyed, főként angol bútorok oldották. A reprezentatív francia bútorok uralkodó szerepet játszottak a szintén mives, praktikus angol bútorokkal szemben. Ezért érdekes néhány olyan kisebb kompozíció, ahol az angol székek mívességüknek, igényességüknek megfelelőbb, méltóbb helyet kaptak.

Szinte minden szobában, helyiségben akadt egy vagy több kitűnően kialakított részlet vagy sarok, ahol a különböző korokból és kultúrákból származó tárgyak sajátos hangulatú kiváló műtárgyegyüttest képeztek. Az ebédlőben ilyen volt az a falrész, ahol XVI. századi középipítáiai festő, *Mária Krisztus holttetével* című, régebben Andrea del Sartonak tulajdonított képe alatt, finom ízléssel készült, berakásokkal mértéktartóan díszített XVII. század végi német íróasztal látható (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 23.). Az íróasztal kétoldalán a már említett angol támlásszékek álltak. Ugyanakkor látható egy-két, főként a XIX. század végéről származó silányabb darab is. Az egész berendezés lényege, hogy gyűjtemény és berendezés nem vált el élesen egymástól, a korábbi korok mives tárgyai egyszerre voltak berendezési tárgyak és dísz tárgyak, az enteriőr szerves részei. A kor ízlésének megfelelően a belső tér meglehetősen zsúfolt volt, de a bútorok elrendezése Pálffy mértéktartását dicséri. Aszimmetrikus volt a berendezési tárgyak elhelyezése, de az egyes bútorokra helyezett vázák, gyertyatartók stb. szigorúan szimmetrikus sorakoztak. Nemes és különleges anyagok versengtek, s az építészeti tér kialakítása is ennek megfelelő volt: a falakon selyemtapéta, a szoba egyik végében egy-egy barokkos csavart márványoszlop állt.

Az elrendezés alapelvei a palota más helyiségeiben is hasonlóak voltak; ezúttal ezek leltárát nem közöljük, csak összefoglaljuk az egyes szobák sajátosságait és felhívjuk a figyelmet az egyes termek különleges darabjaira. Nem csupán a gyűjteményi darabok és a berendezési tárgyak nem különültek el, hanem harmonikusan egymás mellé kerültek eredeti bútorok és stílushű másolatok is.

Pálffy, akinek Párizsban is volt palotája, sokat tartózkodott külföldön, vélhetően rövid itthonlétei viszont megoszlottak kastélyai, várkastélyai és palotái között. Az emeleti teremsor egyértelműen az ilyenkor ott időző Pálffy legszemélyesebb céljait szolgálta. A pozsonyi palota első emeleti legszemélyesebb helyiségében, a hálóból nyíló öltözőben igazi bútorremek a mahagóni fiókos szekrény (Ált. lelt. 69–73. lap. Ltsz: 22.). Igényessége és aranyozott bronz veretei alapján igaznak tűnik az a hagyomány, miszerint ez a szekrény Mária Antoinette Saint-Cloud-i kastélyából való.²⁵ Eredeti funkciójának megfelelően a századfordulón is fehérneműt tartottak benne. Tetején, a középső részen, líra alakú óra állt, két oldalán gyertyatartókkal. (Ált. lelt. 69–73. lap. 22.a, 23.) Mintha ezt a mértékletességet kívánta volna hangsúlyozni a falon függő krétarajz is: R. Lincoln Alldridge, *The Balance* című műve.²⁶

A líra alakú órák a szakirodalom kitüntetett darabjai. Ilyen óra Versailles-ban is volt XVI. Lajos tulajdonában, és ennek nyomán számos további változat ismert.²⁷ A líra Apolló-szimbólum; Apolló arcú díszíti felül Pálffy óráját is, amit – mint a leírásból kiderül – a gyertyatartókkal együtt herceg Grassalkovich

Antal vásárolt az első párizsi műipari kiállításon (1802–1803). Nem tudjuk, miként kerültek végül Pálffyhoz e tárgyak.

Régi családi tulajdon volt viszont az a két mahagóni, bronzveretes, márványlappos szekrényke, amiknek ajtaját egész szélességében gouache-festmény díszíti (Ált. lelt. 69–73. lap. Ltsz: 1 és 2.). Egykor Eufémia Krisztina De Lygne hercegnő birtokolta, aki Pálffy János nagybátyjának, János Gábor grófnak (1775–1821) volt a felesége. Szintén az ő birtokából került ide egy ugyanott álló mahagóni asztalka is (Ált. lelt. 69–73. lap. Ltsz: 24.). A toilette-szobáról csak részletfelvételt ismerünk, viszont az egyik aukciós katalógusban megjelent fénykép nyomán azonosíthatjuk a Barbedienne műhelyéből származó füzérdíszes, mintegy félméteres bronz gyertyatartókat (Ált. lelt. 69–73. lap. Ltsz: 21.).²⁸

*

Több gyertyatartó volt a feltűnően egyszerű, empire hálósobában is, melynek hangulatát elsősorban a falakat és mennyezetet borító, finoman redőzött textília adta meg. A padlón szőnyegek; a XIX. század eleji, az ókori lictori vesszőnyalábokat imitáló négy oszlop által díszített mahagóni ágyon (Ált. lelt. 65–68. lap. Ltsz: 7.) török csalánszövet ágytakaró volt, végein hímzett, virágdíszes selyemszegéllyel. (Ált. lelt. 65–68. lap. Ltsz: 11.) Az ágy fölött függött testvérenek, Pálffy Gabriellának a nagyméretű akvarellképe,²⁹ ezen kívül a falakon bekeretezett XIX. századi könyvnyomtatások voltak. E helyiségre a mahagóni kisbútorok voltak jellemzőek, XVIII–XIX. századi francia alkotások.

Kiemelendők azok a körszeletű márványlappal fedett szekrények (Ált. lelt. 65–68. lap. Ltsz: 5.), melyek egyikén kiemelkedő jelentőségű műtárgyak voltak. Az aranyozott bronz bakkecskefejekkel és füzérekkel díszített XVIII. századi francia gyertyatartók (Ált. lelt. 65–68. lap. Ltsz: 6.) között páratlan értékű, akkoriban mintegy 8.000 koronára becsült francia aranyozott bronz óra állt. Az óra szerkezetét festett üvegbetétekkel díszített hosszúkás, négyzetes tömb rejtette magába. Az óra díszedény alakú, kétoldalt maszkokból kiinduló fülekkel, testén körbefutó abroncs formájú óralappal, az edény talpa körül csavarodó kígyónyelv az óramutató (Ált. lelt. 65–68. lap. Ltsz: 49.). A már korábban említett líra alakú órához hasonlóan eddig ennek sem találtuk teljesen megegyező párját, bár a szakirodalom számos rokon darabot említ. A díszedény alakú órák részletmegoldásai és a szerkezetet rejtő talpazati rész más-más jellegű: az antikizáló oszloptörzsön lévő, díszedény formájú óratest Robert Osmond és Gilles-Paul Cauvet tervező nevéhez kapcsolható.³⁰ A hagyomány szerint ez az óra családi darab volt: 1785-ben hozta magával Párizsból Pálffy János azonos nevű nagyapja.³¹ Az 1930–1940-es években vélhetően gróf Pálffy Ödön tulajdonában volt.³²

*

A ragyogó Boule-bútorok látványa határozta meg a dolgozószoba (81. kép) látványát is. Szinte teljes padozatát betérítette egy nagyméretű szőnyeg, középre Boule-íróasztal került, vélhetően XIV. Lajos kori darab: hosszúkás, négyszögletű, három fiókos, a középső, mélyebben fekvő fiók két oldalán egymással szembe forduló

szakállas maszkokkal, melyekhez hasonló a keskenyebb oldalak közepén is látható. A négy, aranyozott bronzpapucsba bújtatott ívelt láb felül volutákban és női fejekben végződik. (Ált. lelt. 59–64. lap. Ltsz: 49.)³³ Az asztaltípusnak számos analógiája ismert, volt ilyen a keszthelyi Festetics kastélyban is.³⁴

Gondos, előrelátó berendezési szándékról tanúskodik, hogy a sarokban derékszögben összeépített alacsony szekrény állt: ez Boulle-technikával, fa, fém, teknőc kombinációjával készült, és csupán két végén volt zárható (Ált. lelt. 59–64. lap. Ltsz: 6.). A szekrényen bekeretezett képek láthatók, és egymással szemben két XVIII. századi aranyozott bronzba foglalt kínai porcelán edény. Ilyenek a fogadószobákban és a királyfai kastélyban is voltak.³⁵ A japán és kínai tárgyak a XIX. század második felében és a századfordulón is divatosak, közkedveltek maradtak; némelyiket használati tárgynak, lámpának alakították át.

A fent említett bútorokon kívül jelentős az a XVIII. század végi, nyolc lábú konzolasztal, amelynek ébenfa lapja sárgarézlemezekből kivágott stilizált növényi motívumokkal van berakva (Ált. lelt. 59–64. lap. Ltsz: 85 b.).³⁶ Vélhetően XIV. Lajos korabeli az az asztalka, amelynek fióklapján női fejes oromdísz van, egyenes, lefelé keskenyedő lábai között alul összekötő lap, közepén korong, melyen eredetileg szárnyas amorette ült (Ált. lelt. 59–64. lap. Ltsz: 38.) E szobrocška az 1924-es prágai árverés idején már nem volt a helyén,³⁷ kalapács alá került ugyanott a dolgozószoba kétségkívül legértékesebb darabja, a felső részén jellegzetesen hegedű alakú, XIV. Lajos korabeli álló óra, gazdag ón, teknőc, sárgaréz berakással (Ált. lelt. 59–64. lap. Ltsz: 1.) Az óra előlapján a három párka bronzreliefje, csúcán Szent Mihály arkangyal bronzszobrocškája látható.³⁸

A falakon selyemtapéta és németalföldi festők művei: Cornelis Bega, *Kocsmai jelenet* (SZM 4299); Jan Steen, *A látogató érkezése* (SZM 4300), Dominicus van Tol (?) *Kocsmában* (SZM 4301). A kollekció érdekessége és a gyűjtőszenvédélyre is fényt vet, hogy Pálffy egyes képeket külön foglalatba helyezett: a sárgaréz sarkok voltak a falakhoz rögzítve, úgy, hogy a képeket a világosság felé lehessen fordítani. Ezt a megoldást alkalmazta a szalonokban is. A kisebbik szalonban németalföldi festmények voltak, ezek egyike Jacob Ochtermelt, *Holland család* (SZM 4286) című képe. Jelenleg ezek a képek is a Szépművészeti Múzeumban vannak.

*

A kisebbik szalon (82–83. kép) négy sarkában míves asztalok, illetve konzolok álltak: a lépcsőház felé eső részben Boulle-technikával készült, Lajos Fülöp korabeli asztalkák, a volutákban végződő íves lábak felső részén női fejekkel (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 16.).³⁹ Az ablak felőli oldalon szintén párban, mindkét sarokban egy-egy rokokó konzol: az egyik XV. Lajos kori, a másik ennek másolata (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 1.). A XIX. század második felének historizáló gyakorlata volt, hogy gyakran készítettek a meglévő eredetiek nyomán bútormásolatokat. Természetesen nem a hamisítás szándékával, hanem a szobák lehetőleg korhű berendezésére törekedve. Bizonyára Pálffy gróf koncepciójának megfelelően készült a másolat; erre utal a sarkoknak kitüntető szerepet szánó átgondolt berende-

zési szándék. A kis szalonban a legkülönbözőbb ülőbútorok voltak egymás mellett: kényelmes bőrfotel, karos fotelek, nádzott és kárpitozott támlásszékek.

Tulajdonképpen a németalföldi tájképek és életképek mellett leginkább a kisbútorok jellemzőek e teremre; ezek nem kimondottan díszbútorok, hanem kecses, könnyed, praktikus kis asztalkák. Ilyen például az épület- és tájkép-részletekkel berakott íróasztal (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 3.);⁴⁰ a XVIII. századi vese alakú, redőnyös, fiókos francia asztalka, oldalain poharak, csészék, edények stb. berakásos díszítéssel (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 19.);⁴¹ a XIX. század eleji francia és angol mahagóni asztalok (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 33., 43).⁴²

Pompás darab az ablak melletti oldalon látható XVIII. századi négy fiókos Boulle-szekrény, békateknő alapon réz berakásokkal (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 27.). A fiókok három osztatúak, a tagolásuk, a bronzveretek és a pataszzerű lábak hasonlóak a Sotheby-nél 1986-ban elárvezett háromfiókos komódéhoz, amit Nicolas Sageot mesternek attribúálnak.⁴³ A szekrényen páros gyertyatartó: márvány díszedényből aranyozott bronz szegfűszálak nyúlnak fel gyertyatartókként. Az orsó alakú edények két oldalán füzérekkel összekötött bronz maszkok (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 28.).⁴⁴ A gyertyatartók között mintegy félméteres, magas talpazaton álló francia óra, ami szintén Pállfy nagyapjának tulajdonából származik: ő hozta magával 1785-ben Párizsból (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 113.). Lepaute és Vion mesternevekkel jelzett párdarabját ma a Louvre őrzi, Vion-műhelyből származó tervrajza szintén Párizsban található. Az órának több analógiája ismert a különböző gyűjteményekben. A három Gráciát ábrázoló szobortest alakjai Falconet finom, légius figuráit idézik. A három Grácia együtt tartja a gömb alakú díszedényt, testén forgó, az órákat és percek jelölő abronccsal, a legfelül ülő Amor-alak nyílveszője mutatja az időt.⁴⁵

A kandalló tetején a márvány gyertyatartóhoz hasonlóan mives, szintén XVIII. századi francia, egy-egy szatírfejjel díszített márvány díszedény állt párban (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 12.).⁴⁶

*

A nagyobbik szalon (84–85. kép) falain itáliai mesterek festményei függtek. A kandalló mellett nagyméretű aranyozott bronz foglalatú keleti díszvázák és különféle, kényelmes, kárpitozott ülőbútorok voltak, a szalon közepén pedig csevegésre alkalmas kettős fotel: a III. Napóleon korában elterjedt *confident*.⁴⁷

A két egymással szembenlévő keskenyebb oldalon sikerült ismét mesteri kompozíciókat kialakítani: a kis szalon felőli sarokban, Francesco Francia *Madonna*-képe (SZM, 4244) alatt íróasztal állt (85. kép), gyertyatartókkal, porcelán füstölővel, kristálydíszedényekkel. Leírását Radisics Jenőtől idézzük: „Boulle idejéből, ha nem is tőle magától való [...] íróasztal és az ezen álló kis könyvespolc. Mindkettő sötét, majdnem fekete békateknővel borított, benne sárgarézlemezről metszett s berakott lombdíszítménnyel s aranyozott bronzveretekkel. A könyvpolcon lévők kiválóan szépek, akár a mintázást, akár a cizellálást nézzük.” (Ált. lelt. 42–49. lap. Ltsz: 29., 30.).⁴⁸ Kétoldalt ugyanolyan angol támlásszékek álltak, mint a toilette-szobában (Ált. lelt. 42–49. lap. Ltsz: 28.). Közeliükben francia vitrin,

tetején XVIII. századi francia kandallóóra (jelzett: *Verneaux à Paris*), könyveken ülő gyermekalakkal, a tudományok kis géniuszával (Ált. lelt. 42–49. lap. Ltsz: 26.).⁴⁹

A belépőszoba melletti oldalon különleges, berakásokkal díszített szekrény állt; képe megjelent *A Ház* című folyóiratban. A *Magyar Iparművészet*-ben Radisics Jenő a Pálffy-gyűjteményről írott tanulmányában így írt erről a szekrényről: „Ennek borítása vörös békateknő, berakása pedig sárgaréz és ón, tehát színesebb. Valamely dicsőséges háború emlékéből merítette a mester a díszítés motívumait, mert csupa csatajeleneteket látunk berakva az oldalakon, elől az ajtó közepén pedig a győztes hadvezér, kinek hercegi koronás monogramja a mező négy sarkát díszíti.” (Ált. lelt. 42–49. lap. Ltsz: 3.).⁵⁰ Mivétség és technika tekintetében hasonló díszszekrénye volt özvegy Andrássy Aladárné grófnénak is.⁵¹ A szekrényen szimmetrikus rendben kisebb-nagyobb celadon mázas kínai porcelán díszedények álltak, XVIII. századi aranyozott bronzfoglatokban. Ezek közül különösen a hal alakú váza kiemelkedő darab (Ált. lelt. 42–49. lap. Ltsz: 4–9.).⁵² A szekrény fölött Andrea Solario nyomán festett *Madonna*-kép függött (SZM 4248); kétoldalt XVIII. századi németalföldi támlás székek: ülésük nádazott, magas hát-támlájuk közepén faragott kagyló, középső pántjukon festett kínai figurával (Ált. lelt. 42–49. lap. Ltsz: 2.).

Szinte természetes, hogy a nagy szalonban is volt néhány XIX. század eleji, mahagóni angol asztalka, míg a belépőszobában többek között a már említett angol támlásszékek álltak.

*

A belépőszoba kétségkívül legértékesebb darabja az a XVIII. századi francia álló óra volt, amelynek párját állítólag XV. Lajos birtokolta (Ált. lelt. 38–41. lap. Ltsz: 14.). Négyoldalú, tagolt oszlop-alakú szekrénye ébenfából készült, aranyozott bronz díszekkel. Tetején golyóval koronázott, füzérekkel ékes díszedény állt, talpuzatán geometrikus bronz díszítménnyel. Az óralap foglalatára farkába harapó kígyó. Az óraművet Berthoud mester készítette, ingaszerkezete közepűtt látható az üveges, babérkoszorúval díszített részben. A Versailles-i kastély, illetve a Frick Collection álló óráján ugyanilyen ingát rejtő középső szekrényrész látható. Ezek óraszerkezetét Ferdinand Berthoud, faszekrényét Balthazar Lieutaud, bronzvereteit Philippe Caffieri készítette. Pálffy órájától azonban eltér a lezáró szoborkompozíció és a lábazat figurális reliefje. Füzéres díszedényt és egyszerű lábazati bronzveretet láthatunk Berthoud és Lieutaud mesterek más álló óráin is, melyek közül az egyik a Wallace-gyűjteményben található.⁵³

*

A belépőből nyíló könyvtár (86. kép) különlegessége a boltozott lefedés, eltérően a többi szoba viszonylag alacsony síkmennyezetétől. A többi szobához hasonlóan itt is kandalló állt. A könyvtár oldalfalain németalföldi festmények, főként tájképek voltak; hátsó falát teljes egészében beépített könyvespolcok takarták, előtte

nagyméretű, Németalföldön készült hatrészes spanyolfal, kínaizáló motívumokkal (Ált. lelt. 34–37 b. lap. Ltsz: 14.).

Az olvasást több asztal szolgálta, köztük kinyitható, melyeken kényelmesen el lehetett helyezni a fóliókat. Volt egy háromszögletűre összecukható játékasztal is. A falak mentén támlás és támla nélküli székek sorakoztak: ezek zömmel újabb készítésű bútorok, esztergált lábakkal, átkötőkkel, rojtos kárpitozással. A könyvtárszoba különleges értéke volt a többszínű fával berakott, virágdíszítésű, hajlított körvonalú álló óra (Ált. lelt. 34–37 b. lap. Ltsz: 3.).⁵⁴ Szintén értékes darabok voltak a XVIII. századi, németalföldi, intarziás bútorok (Ált. lelt. 34–37 b. lap. Ltsz: 2., 38., 39., 62.),⁵⁵ amik az 1924-i második bécsi árverésen (*Speisezimmer* összefoglaló cím alatt) kerültek kalapács alá. A második bécsi árverésen⁵⁶ a felvidéki kastélyokból s a pozsonyi palotából kiválogatott s kiszállított berendezési tárgyak szerepeltek, melyekből Pöstyénben és Prágában is rendeztek aukciót.

*

Az enteriőröket áttekintve úgy véljük, hogy a pozsonyi gyűjtemény a maga nemében egyedülálló, a legjellegesebb korabeli magángyűjteményekkel vetekedő kollekció volt. Számos olyan darab szerepelt benne, melyek analógiáit külön tárgyalta Williamson, a *Mobilier National* bútorairól és berendezési tárgyairól írott albumában. Ilyen volt például a Mazarin-féle íróasztal; a Vion ötvös- és Lepaute órás-mester által készített óra a három gráciával; a Boulle-technikával készült, berakásos állványok és a komódok.

Pálffy pozsonyi palotájának gyűjteménye elsősorban a XIV. és XV. Lajos kori francia bútorművészetet reprezentálta. A kollekció a Boulle-bútorok számos típusát magában foglalta, akárcsak a kor jelentős magángyűjteménye, a napjainkban is meglévő és látogatható Wallace Collection.⁵⁷ Amennyiben Pálffy János gyűjteményének tárgyi anyaga együtt maradt volna, ma a „magyar Wallace-gyűjtemény” lehetne.

Bár Pálffy János gróf pozsonyi palotájának műtárgyait és festményeit a helyszínen, „múzeumszerű” elrendezésben óhajtotta leszámazottaival fenntartani,⁵⁸ gyűjteményének sorsa az 1920-as években a történelmi körülmények miatt sajátos módon dőlt el: a legértékesebb darabokat Bécsben, Prágában és a Felvidéken elárverezték.⁵⁹

JEGYZETEK

1 1715-ben került gróf Pálffy János (1664–1751) palatinus tulajdonába.

2 Zelmira Grajciarová – Juraj Havlicek: *Pálffyho Palác*. Pozsony 1989.

3 A kortársak által a környék leg szebb házának ítélt palota vasajtóit és a kapukat a Marton műlakatosság készítette. Lásd Dr. Ortvy Tivadár: *Pozsony város utcái és terei*. Pozsony 1905, 304. Képét rövid leírással közli Julius Cmorej – Mikulás Gažo: *Pressburg – Pozsony – Bratislava*. Pozsony 1991, 29., 10. kép. *Uo.* 47., 28. kép. A korábbi pozsonyi Pálffy-palota (a későbbi Wachtler-palota, Ventur utca) 1747-ben épült, díszes főbejáratán katonai trófeákkal. OMvH, Fotótár, pozitív: 4842, 4846.

4 A vöröskői Pálffy-vár valóságos múzeum volt. A Pálffyok tulajdonába került Nádasdy gyűjteményről és a család többi szerzeményéről lásd Entz Géza: *A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig*. Budapest 1937, 49.

5 Ezt a tényt főképpen a tulajdonában levő festmények provenienciája bizonyítja: a későbbiekben a Szépművészeti Múzeumba került képek egytől egyig saját szerzeményei voltak. Dr. Térey Gábor: *A Gróf Pálffy János által hagyományozott képgyűjtemény leíró lajstroma*. Budapest 1913, V. (A képek provenienciájának adatait Koderle Emil, Pálffy jószágkormányzója bocsátotta rendelkezésre). Az Iparművészeti Múzeumban őrzött archív fotók azt tanúsítják, hogy a kialakított enteriőrökben fontos szerepet játszottak a festmények. A neves vöröskői gyűjteményből tudomásunk szerint a pozsonyi palotába nem jutottak tárgyak, a műkincsek a XIX. század első felében részben Királyfára és Bajmócra kerültek, és a század végére alig maradt meg belőlük valami. Lásd Entz, *op. cit.*, 50.

6 Radisics Jenő: „Gróf Pálffy János műkincsei”, *Magyar Iparművészet*, XIII. évf. (1910), 104.

7 Lásd I. FÜGGELÉK.

8 Iparművészeti Múzeum, Adattár, Kéziratleltár (a továbbiakban: KLT), 3240–3264.

9 A pozsonyi palotában lévő festményekről: *Néhai nagyméltóságú erdői gróf Pálffy János valóságos belső titkos tanácsos, cs. és kir. kamarás, Pozsony vármegye örökös főispánja, Bajmóc örökös ura és a főrendiház örökös jogú tagja Pozsonyi palotájában található festmények, miniatúrák és grafikai lapok jegyzéke a vonatkozó leltári és becselési adatokkal*. Budapest 1909.

10 A palota egyik első emeleti részét Pálffy a pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület számára bocsátotta rendelkezésre. Lásd Ortvy, *op. cit.*, 297.

11 *Néhai nagyméltóságú erdői gróf Pálffy János...*, 113–114. sz.

12 A következőkben a zárójelben szereplő leltárszámok Radisics 1908-ban fölvetett műtárgy-jegyzékének (lásd fent: 8. jegyzet) leltárszámai.

13 *Silber, Mobiliar, Bronzen etc. aus dem Nachlass János Graf Pálffy*. II. kötet, Bécs 1924 (a továbbiakban: *Nachlass Pálffy*), 16., 75. sz. és kép.

14 *X. Auktion des Ostslowakischen Museums. Collection du Comte Pálffy II.*, Prága 1924. dec. 1. és dec. 2. aukciók (a továbbiakban: *X. Aukció*), 197. sz. és kép, VI–II. tábla.

15 *Catalogue des objets d'art – M. le Baron Achille Seillière* (a továbbiakban: *Cat. Seillière*), Galerie Georges Petit, Párizs 1890, 453. sz.

16 *Cat. Seillière*, 559–560. sz.

17 Aukcióra került a két kandallóhoz való szobrocska (*op. cit.*, Bécs 1924., 16., 73. sz.) és a kelengyeláda (*coffre de mariée*) is (*op. cit.*, Prága 1924., 243. sz. és kép, X. tábla).

18 A közelmúltban különböző gyűjteményekből ehhez a kelengyeládához hasonló pár került elő, ám az asztal, az egykori Seillière-gyűjteményben levővel egyezően egyenes lábú. Végülis mindkét darab egy helyre került: jelenleg Barbara Piazecka-Johnson amerikai gyűjteményében. Történetéről lásd Vincent Noce: „Mais où les trouvent-ils?”, *Biennale des Antiquaires 1996. Beaux Arts* (1996. szept. 18–20.), fasc. no 2., no. 148.; Xavier Narbaitis: „Biennale des Antiquaires, le regard d'un amateur”, *L'Oeil* (1996. szept.–okt.), no. 482., 54. Az analógiákat lásd Alexandre Pradère: *Les ébénistes français*. Párizs 1989., 104. 1960-ban egy angol lord tulajdonában voltak a Pálffyéhoz hasonló darabok. Albert Gilou: „Un vrai collectionneur ne devrait avoir que quinze objets”, *Connaissance des Arts* (1960. okt.), 67.

19 *VIII. Auktion des Ostslowakischen Museums. Kunstsammlungen des Grafen János Pálffy. Aus Schlössern Králova (Königshaiden), Pezinok (Bösing) und dem Palais in Bratislava (Pressburg)*. 1924. június 30. aukció, Pöstyén (Bad Pistyán) /a továbbiakban: *VIII. Aukció I*, 64., 327–328. sz.

20 E. Williamson: *Les meubles d'art du Mobilier National*. Párizs é.n., I., 16. t.; Pierre Verlet: *Les ébénistes du XVIIIe siècle français*. Párizs 1963, 30., 3. és 4. kép. Analógiákat felsorolja: Pradère, *op. cit.*, 105–106.

21 Menyhárt György: „A bútör fejlődése a XVII. és XVIII. században”, *Művészeti Ipar*, IX. évf. (1894), 23. Néhány a számtalan analógia közül: Williamson, *op. cit.*, I. kötet, 22. t.; Pierre Kjellberg: *Le Mobilier français du moyen âge à Louis XV*. Párizs 1978, 72. és 78. kép.

- 22 Előképe: *Nouveaux Deisseries de Meubles et ouvrages de Bronze et de Marqueterie. Inventés et gravés par André Charles Boulle. Közli Pradère. op. cit., belső címlap.*
- 23 Pierre Grand: „Le Mobilier Boulle et les ateliers de l'époque. L'Estampille.” *L'Objet d'Art* (1993. febr.), No. 266., 48–70.
- 24 IM Adattár, NLT 1089
- 25 Veretekhez hasonló darabokat lásd Pierre Verlet: *Les bronzes dorés français du XVIIIe siècle.* Párizs 1987, 365. és 374–377.
- 26 *Néhai nagyméltóságú erdői gróf Pálffy János...*, 81., 807. sz.
- 27 Analógiákat lásd Hans Ottomeyer – Peter Pröschel: *Vergoldete Bronzen.* München 1986., I., 252., 4.6.24. – 4.6.26. képek.; Verlet, *op. cit.* (1987), 41., 32. kép.
- 28 X. Aukció, Prága 1924., 180. sz. és kép, V. tábla.
- 29 *Néhai nagyméltóságú erdői gróf Pálffy János...*, 80., 802. sz.
- 30 Ottomeyer – Pröschel, *op. cit.*, I. kötet, 194., 3.12.2. sz.; Verlet, *op. cit.* (1987), 110., 131. kép.
- 31 A család francia kapcsolatairól csak annyit, hogy Pálffy (VIII.) János borsodi főispán, altábornagy testvére, Mária Leopoldina Kinsky hercegné, Párizsban élt és halt meg, menyje pedig a már említett De Lygne hercegnő volt.
- 32 Kőszeghy Elemér: *Ingó műemlékek jegyzéke.* Pozsony-kötet, Iparművészeti Múzeum, Adattár, ltsz. nélkül.
- 33 X. Aukció, Prága 1924., 248. sz. és kép, V. tábla
- 34 Verlet, *op. cit.* (1963), 33., 3., 4., 5. kép. A keszthelyi Festetics kastélyban lévő példányt jelenleg az Iparművészeti Múzeum őrzi (ltsz. 54.3073), leírását lásd *Barokk és rokokó. Az európai iparművészet stíluskorszakai.* Kiáll. kat., Iparművészeti Múzeum, Budapest 1990. Szerk.: Bardoly István. Vadász Erzsébet tárgyleírása: 125., 6.1. sz.; Analógiákat közöl Pradère, *op. cit.*, 103.
- 35 A XVIII. századi chinoiserie-hez hozzátartozott, hogy az európai porcelán felfedezése előtt, főként francia mesterek, a nagyra értékelt keleti porcelánokat aranyozott bronz foglalattal látták el.
- 36 VIII. Aukció, Pöstyén 1924., 63., 321. sz
- 37 X. Aukció, Prága 1924., 250. sz. és kép, X. tábla.
- 38 X. Aukció, Prága 1924., 201. sz. és kép VIII. tábla. Analógiáját lásd Stéphane Faniel (szerk.): *Le 18e siècle français.* Párizs 1956, 212.
- 39 X. Aukció, 1924. Prága, 245. sz. és kép X. tábla.
- 40 *Nachlass Pálffy*, 1924. Bécs, 18. 92. sz.
- 41 *Nachlass Pálffy*, 1924. Bécs, 17. 85. sz. és kép.
- 42 *Nachlass Pálffy*, 1924. Bécs, 19. 100. sz.
- 43 VIII. Aukció, 1924. Pöstyén, 64. p. 324. sz. Analógiák: Williamson, *op. cit.*, I. kötet, 21. tábla.; Pierre Grand, *op. cit.*, 58., 14. kép.
- 44 *Nachlass Pálffy*, 1924. Bécs, 19. 105. sz. és kép.
- 45 Williamson, *op. cit.*, II. kötet, 48. tábla. Árverésen: *Catalogue of 18th Century French Furniture, Clocks and Works of Art. Part I. From the Collection of the Late Rene Fribourg.* London, Sotheby and Co. 1963, 67. 176. kép.; Ottomeyer – Pröschel, *op. cit.*, I. kötet, 179., 3.7.4.–3.7.5. kép.; Verlet, *op. cit.* (1987), 279., 308–310. kép.; *Un ameublement à la mode en 1802. Le Mobilier du General Moreau.* Kiáll. kat., Musée National du château de Fontainebleau, 1992. június 16 – szept. 14. Szerk.: Jean-Pierre Samoyault – Colombe Samoyault-Verlet., 42., 33. sz.
- 46 X. Aukció, Prága 1924., 179. sz. és kép, V. tábla.
- 47 Pierre Kjellberg: *Le meuble français et européen du moyen âge à nos jours.* Párizs 1991, 478., 576. kép.
- 48 Radisics Jenő: „Gróf Pálffy János műkincsei”. *Magyar Iparművészet* (1910), 116., 115. kép és 126.
- 49 Közeli variációját lásd *Galerie Koller, Jubileumsauktion.* Zürich 1996. szept. 18–20., 137., 622. sz.
- 50 Radisics, *op. cit.*, 126.; Radisics Jenő: „Pálffy János gróf művészeti hagyatéka”, *A Ház* (1910), 143.
- 51 Radisics Jenő: *Magyar Műkincsek.* Budapest 1896, I., 17. műmelléklet. XVII. századi békateknővel borított, sárgarézzel, ónnal és színes fákkal berakott díszszekrény.
- 52 *Nachlass Pálffy*, Bécs 1924, 35., 201. sz. és kép.
- 53 Analógiák: Francis J. B. Watson: *Meuble Louis XVI.* Párizs 1963, 50. kép.; Verlet, *op. cit.* (1987), 198., 226. kép.; Pradère, *op. cit.*, 290., 321. és 322. kép.
- 54 *Nachlass Pálffy*, 1924, Bécs 17. 79. sz. és kép.
- 55 *Nachlass Pálffy*, 1924. Bécs, 16. 78. sz.
- 56 Az első bécsi aukción, 1921-ben, a bécsi palota kincseit árverezték el.
- 57 A Wallace gyűjteményről lásd Émile Molinier: *La collection Wallace.* Párizs é.n.; *Meubles d'art des Epoques Louis XIV, Louis XV, Louis XVI et Premier Empire des Collections Richard Wallace à Londres.* Párizs é.n.; A. L. Baldry: *The Wallace Collection at Hertford House.* London 1904.; *The Wallace Collection Triennial Report 1992–1995.* London 1995.
- 58 „Meghagyom azért is utódaimnak, hogy a korszakok szerint rendezett és leltározott s a képzőművészetet egészben felölelő ezen műtárgyakat, műfestményeket, ötvösműveket, metszeteket és sok más egyéb értékes gyűjteményeket múzeumszerű megtekintés végett, jelenlegi elhelyezésük megtartásával az ahhoz értéknek a képzőművészetek iránt ér-

deklődőknek s egyáltalán a művelt nagyközön-
ségnek megtekinthetővé s hozzáférhetővé te-
gyék: szívrükre kötöm azonban, hogy különös
gondot fordítsanak arra, miszerint ennek a be-
cses műkincseknek egyike vagy másika el ne
kallódjék, meg ne rongálódjék, vagy el ne
pusztitassék." Idézi Jedlicska Pál: *Eredeti rész-
letek gróf Pálffy-család okmánytárához
1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai.*

Budapest 1910, 643. A végrendelet elemzését
és részleges közlését lásd Králik Lajos: *Hit-
bizományi jogunkról. Pálffy János végrende-
lete.* Budapest 1909.

59 A Pálffy-gyűjtemény vázlatos törté-
netét lásd Horváth Hilda: „Vázlat egy műgyűj-
temény sorsáról”, *Ars Decorativa*, 13 (1993),
221–230.

I. FÜGGELÉK A POZSONYI PÁLFFY-PALOTA TERMEIRŐL KÉSZÜLT FÉNYKÉPEK

A Weinwurm Antal által készített fényképek

(Iparművészeti Múzeum, Adattár. Rövidítések:
NLT – negatív ltsz.; FLT – fotó ltsz.; DLT – dia ltsz.):

- NLT 1089, Angol bútorok, XVIII. sz.
NLT 1707, Fedeles kupa, XVI. sz. Augsburg Ezüstnemű III. láda, 28.
FLT 5.732, Berakott szekrény, francia, XVIII. sz.; óra gyertyatartókkal, francia, XIX. sz. eleje.
FLT 5.733, Álló óra.
FLT 5.761, Fiókos szekrény, francia, XVIII. sz. vége, XVI. Lajos; óra gyertyatartókkal, XIX. sz. eleje.
FLT 11.798 = FLT 23.872, Óra és gyertyatartók, XVIII. sz. (DLT 205).
FLT 25.918, Ebédlő.
FLT 25.919, Ebédlő (DLT 207).
FLT 25.920, Könyvtárterem (DLT 203).
FLT 25.921, Könyvtárterem (DLT 202).
FLT 25.922, XVI. Fogadószoba (Nagy szalon).
FLT 25.923, XVI. Fogadószoba (Nagy szalon).
FLT 25.924, XVI. Fogadószoba (Nagy szalon), részlet.
FLT 25.925, XVII. Fogadószoba (Kis szalon).
FLT 25.926, XVII. Fogadószoba (Kis szalon).
FLT 25.927, XVIII. Írószoba.
FLT 25.928, XVIII. Írószoba.
FLT 25.929, XIX. Hálószoba.
FLT 25.930, Álló óra.
FLT 25.931, Fiókos szekrény.
FLT 25.932, Berakott íróasztal, német, XVII. sz. vége.
FLT 25.581, Serlegek: zománcozott serleg, XVII. sz.; Aranyozott ezüst serleg, XVIII. sz. Augsburg; zománcozott serleg, XVII. sz.
DLT 208, Borsos József: Gr. Pálffy János képmása (1854).

Publikált enteriőr- és tárgyfelvételek

(A publikációk oldalszámai szerint):

- A *Ház*, III. évf. (1910),
143: Berakott szekrény jelenetekkel, XVII. sz., Pozsonyi palota.
155: Andrea del Sarto: *Pieta*, Pozsonyi palota.

Magyar Iparművészet XIII. évf. (1910):

- 114., 113. kép: Kisebbik fogadószoba = FLT 25.925 XVII. Fogadószoba (Kisszalon).
116., 115. kép: Berakott íróasztal, francia, XIV. Lajos, Pozsonyi palota = FLT 25.924, XVI. Fogadószoba, részlet.
118., 117. kép: Ebédlő = FLT 25919 Ebédlő.
120., 119. kép: Óra és gyertyatartók, aranyozott bronz, francia, XVIII. sz. vége = FLT 11.798 = FLT 23.872, Óra és gyertyatartók, XVIII. sz.
121., 121. kép: Fiókos szekrény, mahagóni, aranyozott bronzveretekkel, francia, XVIII. sz.

vége = FLT 5.761, Fiókos szekrény, francia, XVIII. sz. vége, XVI. Lajos, Óra gyertyatartókkal, XIX. sz. eleje.
 135., 129. kép: Fiókos szekrény Boulle-technikával díszítve, bronzokkal, francia, XIV. Lajos kora = FLT 5.732, Berakott szekrény, francia, XVIII. sz.; óra gyertyatartókkal, francia, XIX. sz. eleje.
 135., 130. kép: Íróasztal, Boulle-technikával díszítve, XIV. Lajos kora = FLT 25.932, Berakott íróasztal, német, XVII. sz. vége.
 136., 131. kép: Zománcos serleg, német, XVII. sz.
 136., 132. kép: Zománcos serleg, magyar, XVII. sz.
 137., 137. kép: Lábas óra bronz díszítésekkel, francia, XV. Lajos kora, Pozsonyi palota = FLT 5733 Óra, XIV. Lajos kora.

Voit Pál: *Régi magyar otthonok*. Budapest 1943.:

234: Könyvtárszoba a pozsonyi Pálffy-palotában.
 268: Teremsor a Pálffyak pozsonyi palotájában.
 271: Empire hálószoba a pozsonyi Pálffy-palotában.

Papp Katalin: Karl von Piloty: Néron sur les ruines de Rome, *Bulletin du Musée des Beaux Arts*, 1993/79, 62–68. 127–130.: képek.

44. kép: Ebédlő a pozsonyi palotában (reprodukció).

II. FÜGGELÉK A POZSONYI PÁLFFY PALOTA EBÉDLŐJÉNEK MŰTÁRGYLISTÁJA

Idézőjelben Radisics Jenő kéziratának (*Néhai id. Pálffy János gróf hagyatéka*; IM Adattár, Kéziratleltár 3242.) közlése. Alatta a tárgyra vonatkozó fényképek; Radisics Jenő nyomtatásban megjelent tanulmányainak hivatkozásai; vételi és árverési adatok.

Rövidítések:

Bécs 1924: *Silber, Mobiliar, Bronzen etc. aus dem Nachlass János Graf Pálffy*. II. kötet, Bécs 1924.

Pöstyén 1924: *Kunstsammlungen des Grafen János Pálffy. Aus den Schlössern Králova (Königshaiden), Pezinok (Bösing) und dem Palais in Bratislava (Pressburg)*. VIII. Auktion des Ostslowakischen Museums. Pöstyén (Piešť'an) 1924.

Prága 1924: *Collection du Comte Pálffy II. X. Auktion des Ostslowakischen Museums*. Prága 1924.

Radisics 1910: Radisics Jenő: „Pálffy János gróf művészeti hagyatéka”, *A Ház* (1910), 135–149.
 Radisics 1910 MI: Radisics Jenő: „Gróf Pálffy János mükincsei”, *Magyar Iparművészet*. XI-II. évf. (1910), 101–127.

1. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 1. M. 1.04, sz. 0.62, mély. 0.36. Szekrényke. Ébenfával és békateknővel burkolt és sárgarézből kivágott díszítésekkel berakott, cizellált bronz részletekkel. Négy apró lábön áll, négyoldalú hasáb mellső oldala ajtó. Ezen lugasszerű díszítmény hintázó alakokkal, szárnyas alakokkal és egyéb motívumokkal; két keskeny oldalán azonos díszítések: lombok, mókusok, hintázó alak és egyéb cífaságok. Felső lapján szárnyas hermák és a sarkokban egy-egy koronás monogram. Francia. Lajos Fülöp ideje. 800 K.”

2. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 2. M. 0.505. Szoborcso. Alabástrom gipsz, steárral itatott. Tábornok alakja vállán köpennyel, jobb kezében pálca, mellén számos rendjel. Jelölve: *A. Barre F-it Paris 1845*. Francia. 1845. 80 K.”

3. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 3. M. 1.35, sz. 0.615, mély. 0.42. Console scabellon 2 db. Feketére pácolt fával burkolt, sárgarézrel s ón alapon kékre festett békateknővel berakott, öntött és cizellált bronz veretekkel. Négyzetű talpon áll, fölfelé szélesedő hasáb, mely fönt kidomborodik s rojtos szegélyű lambriquent példáz. ... Oldalt volutás akantusz levéllel díszített, fent pedig négyzetű párkányos lappal bír, ez alatt bronzból való akantusz levelek és virágok. Rajza Boulle-tól származik. Francia. XIX. század. Egyenként: 1800 K. Összesen: 3600 K.”

IM Adattár, FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép. Pöstyén 1924, 64., 327–328. sz. Árverés: Pöstyén 1924.

4. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 4. M. 0.68. Mell-szobor. Bronz, öntött munka. Antik férfi fejet ábrázol. Fején repkény koszorú, homlokán szalag. Esztergályozott márvány talpon. Modern. 500 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

5. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 5. M. 1.39, sz. 0.705. Kályhaellenző 2 db. Hosszúkás négyszögű lap, alacsony faragott állványon, ez valamint a keret tikkfából való a felső sarkokon bronz borítással és legfelül áttört bronz fogantyúval bír. Előlapja üveg alatt rózsaszínű lak, rajta jadeből és színezett alaptalra erősített hegyi kristályból készült hosszú farkú tarajos madár, mely féllábon áll. Előtte illetve mögötte bambusz és felhők. Hátlapján fekete lakk alapon arany és ezüst lakk virágok és gyümölcsök. Kfnai. Egyenként: 1000 K. Összesen: 2000 K.”

IM Adattár, FLT 25918, 25919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

6. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 6. Tok h. 0.615. Ellenzőtekerics. Lásd XVII. Fogadószoba leltári szám 10. [Leírását a hivatkozott helyről idézem – H. H.]: Fa, feketére fényezve, arany bronzal díszítve és sárga rézzel berakva. Cső, melynek belsejéből zöld moiré selyem függőnyszerű ellenző húzható ki. Francia. XIX. század. 100 K.”

IM Adattár, FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

7. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 7. és 8. M. 0.43. Forraló. Hozzá való három lábon álló borszesz lámpával. Vörösréz, ezüstözött. A forraló kiöntővel, gombos fedővel és szalmával átfont mozgó füllel. A lámpa hárombélű. Angol. XIX. század eleje. 50 K.”

IM Adattár, FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

8. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 9. Egy-egy szárny m. 0.72, sz. 0.58. Szikrafogó. Fa, faragott, aranyozott és üveg. Könyv módjára nyíló csuklókkal összekötött két négyszögű keret, melynek felső vége hajlott és egyszer megtörtött. A keret XVIII. századi. Újra aranyozott. Részben XVIII. század. 50 K.”

IM Adattár, FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

9. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 10. M. 0.38 és 0.41, talp sz. 0.43, mély. 0.21. Szobrocška 2 db. Kandallóhoz való. Barna és arany bronz. Öntött. Nílus és Tiberis. Hanyatt fekvő férfi alakok, melyek jobb illetőleg bal kezükben bőségszarut tartanak. Mivoltukat egy egyiptomi Sphinx illetőleg farkas két apró gyermekkel jelzi. Talpa hosszúkás négyszögű négy lapos gombon áll, ez aranyozott. Francia. XIX. század eleje. Egyenként: 300 K. Összesen: 600 K.”

IM Adattár, FLT 25918, 25919.; *Catalogue des objets d'art M. le Baron Achille Seillière*, Galerie Georges Petit, Párizs 1890, 453. sz.; Radisics 1910, MI 118., 117. kép.; Bécs 1924, 16., 73. sz.

Esetleg vétel: Párizs, Seillière-árverés, 1890. Árverés: Bécs 1924.

10. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 12. Tűzbak 2 db. A kandallóban. Öntött vas. 5 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910, MI 118., 117. kép.

11. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 13. M. 0.805, sz. 1.14, mély. 0.65. Íróasztal. Békateknővel borított, sárgarézből kivágott bronz díszítményekkel berakott. Nyolc csúcsos rézgombon áll. Négy-négy voluta alakú X formájú kötéssel összekapcsolt, tehát összesen nyolc lábon nyugszik a test, ennek sarkain a lábak folytatása hajlott pilaszterfélleket alkot. Összesen hét fiókkal bír. Hat egyszínben kissé domború, a hetedik homorú. Ez alatt sekélyebb négyszögű tartály, melynek ajtaja csuklón lefelé fordul. A fiókokon lombdíszítés két pávával, a tartályon a hfr istenasszonya az oldalakon madarak, majmok, napernyőt tartó vademberek és hintázó alak, felső lapján pedig Bérain ízlésében komponáltombok egyéb cífrások és gyümölcsös kosarak között emberi, állati alakok és közepen baldachin alatt nő alak madárral. Francia. XIV. Lajos kora. 5000 K.”

IM Adattár, FLT 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

12. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 15. M. 0.405. Díszedény 2 db. Porcellán, celadon máz craquelé, aranyozott bronzba foglalva. Tojásdad talpán négy rozetta és babérkoszorú. Az edény lapított körte alakú két domború oroslánfejjel. Ezekben mozgó babér fűzér fül gyanánt. Szája díszített bronz gyűrűbe foglalt. Az edény kfnai, foglalványa modern francia. Egyenként: 300 K. Összesen: 600 K.”

IM Adattár, FLT 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

13. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 16. M. 0.95. Karos gyertyatartó. Teste porcellán, türkiz kék flambé mázzal. Arany bronz foglalással. Négy szögű, a sarkokon akantusz levelekkel díszített talpa oroslán karmokon áll. Teste négyoldalú, a keskeny oldalakon oroslánfejek, a melyeket láncok kötnek össze egymással. Száján négyszögű bronzlemez, ennek sarkaiból kiinduló négy leveles ág lapos gombot tart, melynek közepéből egy körülötte pedig négy leveles ág indul ki, végükön a gyertya számára való hüvely. Az edény kfnai, foglalványa francia modern. 1500 K.”

IM Adattár, FLT 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

14. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 17, 18, 19, 20. Az asztal méretei: M. 0.785, sz. 0.69, mély. 0.51. A láda M. 0.35, sz. 0.57, mély. 0.375. Asztalka 2 db. Ébenfával és békateknővel borított, sárgarézből kivágott díszítményekkel berakott, öntött és csizált bronzokkal. Falhoz való. Hosszúkás négyszögű. Hátral tömör lap,

elől két hajlott láb, mely fölül épp úgy mint a hátlap női fejbe végződő volutás akantusz levéllel díszített. Elöl kissé kiálló fiók. A hátlapot a lábakkal kötés foglalja össze, melynek közepében búzakalászos korong látható. Az asztal lapján megfelelő bronz sarokban négyszögű, kissé domború fedelű ládika áll, oldalain és tetején mozgó füllel. A fedőn ezenkívül két pánt, a sarkokon foglaltványok. A ládán ezen felül maszkok, oroszlánfejek és egy nőfej. A berakás stilizált lombokat ábrázol. Francia. XIX. század. Egyenként: 1500 K. Összesen: 3000 K."

IM Adattár, FLT 25.918.; Prága 1924, 243. sz. és kép, X. tábla. Árverés: Prága 1924.

15. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 21. M. 1.215, sz. 2.05, mély. 0.67. Pamlag. Állványa faragott fa. Egykor aranyozott, most sötét barna festékekkel mázolt. Hat lábon áll. Alsó keretén domború lombok, úgyszintén kartámláin. Ülése és magas négyszögű háta párnázott és zöld selyem damaszttal bevont. Német. XVIII. század. 800 K.

IM Adattár, FLT 25.918."

16. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 22. M. 1.015, ülés sz. 0.54, mély. 0.40. Szék 4 db. Mahagóni faragott. Négy hajlott lábon áll, melyek közül a két első golyót fogó madár karomba végződik. Ülése négyszögű, háta ugyanolyan, a közepén ívesre áttört pánttal. Ülésen zöld selyem damaszt. Angol. XVIII. század. Egyenként: 200 K. Összesen: 800 K."

IM Adattár, NLT 1.089, FLT 25.918.

17. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 23. M. 1.19, sz. 1.03, mély. 0.63. Felső rész méretei: M. 0.245, sz. 0.99, mély. 0.20. Íróasztal. Ébenfával és békateknővel burkolt, sárgaréz és vésett ón berakásokkal. Hat, korinthusi oszlopfejű és faragott gombokon álló henger alakú lábbal bír, melyeket lécek kötnek egymással. Az elől lévő két középső láb kifelé fordul. Teste hosszúkás négyszögű hasáb, melynek felső részutas lapja csuklókon lefelé fordul. Nyitva, a nézővel szemben, három fiók. Az előtűk elterülő lap közepén csuklóban felfelé nyíló fedelet alkot, mely mélyebben fekvő három fiókos tartályt takar. Az íróasztal testén szintén faragott lábakon hosszúkás négyszögű hasáb alakú levehető felsőrész, benne nyolc fiók és középén ajtó. A díszítmény stilizált lombok, maszkok és madarak. Német vagy németalföldi. XVII–XVIII. sz. 8000 K."

IM Adattár FLT 25.918, 25.932.; Radisics 1910 MI, 135., 130. kép. Pöstyén 1924, 64., 326. sz. Árverés: Pöstyén 1924.

18. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 24. M. 0.215. Gyertyatartó 2 db. Üveg köszörült. Hat oldalú. Szárán tagolt ugyancsak hatoldalú gombok. Végén leveles csésze, ennek közepében ezüstből trébelt leveles hüvely. Fekete fatálcan áll. XVIII. század. Egyenként: 25 K. Összesen: 50 K."

IM Adattár FLT 25.918, 25.932.; Radisics 1910 MI, 135., 130. kép.

19. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 25. M. 0.175. Díszedény. Porcellán, celadon mázzal. Dinnye alakú, lapos gerezdekkel, száján két oldalt gyík formájára készült fül. Kínai. 25 K."

IM Adattár FLT 25.918, 25.932.; Radisics 1910 MI, 135., 130. kép.

20. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 26. M. 0.435. Díszedény. Porcellán, celadon máz, cizellált díszítésekkel. Gerezdek és krizantém virágok. Tójasdad teste nyakba átmegy. Faragott fa talpon áll. Kínai. 250 K."

21. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 27. Karosszék 5 db. Fából faragott és aranyozott. Hajlott lábakon áll. Hajlott körvonalú két kartámlával. Borítása fehér alapú nyírott selyembársony. Az ülés párnái hiányzanak. Francia. XV. Lajos kora. Egyenként: 150 K. Összesen: 750 K."

IM Adattár FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

22. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 28. M. 1.285. Állvány – guéridon 2 db. Feketére pácolt fa, teknősbékával burkolt, sárgaréz és kékre festett teknősbéka alapon ónnal berakott, öntött és aranyozott bronzal. Három voluta alakú láb on áll, ezek között egy-egy rojtos szegélyű lambriquen tablier nő fejfel. Szára, mely lent három kecskelábbal díszített baluszter alakú. Fönt három nő fej, bronz golyó és ezen kerek tálca szegélyén babér koszorúval. Francia. XVIII. század. Egyenként 1000 K. Összesen 2000 K."

IM Adattár FLT 25.918.; Prága 1924, 249. sz. és kép, V. tábla. Árverés: Prága 1924.

23. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 31. M. 0.78, h. 1.81, sz. 0.90. Íróasztal. Ébenfával burkolt sárgaréz vonalakkal berakott, öntött, cizellált és aranyozott bronzokkal. Hosszúkás négyszögű. Sarokra álló három élő lábainak végén oroszlán karom, felső részén pedig által kötött oroszlán bőr. Két rövid oldalán kartusban bronz dombormű azonos mitológiai jelenettel. Hossz oldalain három-három fiók két kisebb és közepén nagyobb, maszkal díszített kulcslyuk pajzs mozgó füllel. Felső lapja arany nyomású bőrrel borított. Francia. XIV. Lajos ízlése, XIX. század. 4000 K."

IM Adattár FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. ábra.

24. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 32 és 33. Karos gyertyatartó 2 db. Bronz, öntött és cizellált, aranyozott. Talpa kerek, karimáján domború szegély. Szára nyolc oldalú balüster, antik fejeket tartalmazó médaillonokkal. Fölötte tányéros hüvely, ebből két S-alakú kar nyúlik le, rajta, tányér fölött, a gyertya hüvelye. A két kar között lángvégű dupla gomb. A talpon címer bevésve. A karok újak. Francia. XVIII. század. Egyenként: 800 K. Összesen: 1600 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép. Bécs 1924, 20., 106. sz. Árverés: Bécs 1924.

25. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 34. M. 0.35, sz. 0.50, mély. 0.325. Téntatartó. Ebenfa, öntött, cizellált aranybronzal. Hosszúakás négyszögű. Négy orozslánlábbon áll, melyek a sarokra boruló leveles maszkokba végződnek. Az oldalakon futó díszítmény. Felső homorú vályúval körülvevett lapján a ténta és porzóatartó, közöttük szoborcsoportozat: Halfarkú férfi és nő és egy kis amoret. Francia. XIX. század. 1200 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

26. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 35. és 36. M. 0.895, tálcá átm. 0.26. Állvány (Guéridon). Mahagoni. Három hajlott lábbon áll. Szára hat oldalú felváltva homorúra kivájt balüster alakú, tetején négyszirmú rózsához hasonló lapos tálcával. Hozzája vörös posztó darab. Angol. XIX. század eleje. 180 K.”

IM Adattár NLT 1089 FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

27. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 37. M. 0.335. Karos gyertyatartó. Réz, ezüstözött. Kerek, karéjos talpa tagolt. Szára nyolc oldalú balüster, négy kartussal. Csúcsát képző hüvelyében hozzá nem való és későbbi három ág tányéros hüvellyel a végén. XVIII–XIX. század. 20 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

28. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 38. M. 1.06, ülés mély. 0.70. Karosszék. Négy lába bronz hüvelyben karikákon mozog. Barna alapú nagy virágos, XVIII. századbeli francia selyemmel borított. Alul hosszú rojtok. 50 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919. Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

29. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 39 és 41. Párna 2 db. Négyszögű. Szegélyén mustrás szövet, középen vörös atlasz tamburált hízméssel. XIX. század. Egyenként: 5 K. Összesen: 10 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919 Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

30. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 40. M. 1.20, ülés mély. 0.61. Karosszék. Diófából faragott. Négy hajlott lábbon áll. Ülése és háta náddal befent. XV. Lajos ízlésében. Modern. 40 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919. Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

31. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 42. M. 0.75. h. 0.50, sz. 0.365. Asztalka. Mahagoni. Négy csavart oszlop alakú lábbon áll, ezek között kötés. Lapja négyszögű beugró sarkokkal. Angol. XIX. század. 25 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919. Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

32. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 43. M. 0.23. Ajtó ütköző. Tojásdad fekete kő talpon, aranyozott bronzból öntött szikla csoport, melynek közepéből hegyi kristály jecec meredezik ki. Francia. XIX. sz. 150 K.”

IM Adattár FLT 25.918.

33. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 44. M. 0.48. Ajtó ütköző. Sárgaré, öntött. Oroszlán karmot ábrázol, melynek végén füles szár van. Angol. XIX. sz. 15 K.”

34. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 45. H. 0.65. legn. sz. 0.385. Falikar 2 db. Paps alakú üveg tükör homortán beköszörült cifraszékekkel. Alsó végén két bronz kar a gyertyák hüvelyével. XVIII. század. Egyenként 40 K. Összesen: 80 K.”

IM Adattár FLT 25.918.

35. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 62. Fali kar lámpás. Sárgarézből öntött. Két ágú, végükön az ágak végén áttört csésze az olajtartók számára. Üveg golyóval és cilinderrel. 50 K.”

36. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 64. H. 0.23, sz. 0.11. Tintatartó. Sárgaré, öntött. Oroszlánkarmon álló hosszúakás négyszögletű tálcá, rajta három fedeles üvegedény s a tollak számára fogas. XIX. század közepe. 10 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

37. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 65. Az óra m. 0.92, a consoll m. 0.37, sz. 0.46. mély 0.21. Óra hozzávaló consollal. Öntött és cizellált arany-bronz, békateknővel borított s sárgarézzel berakott. A console elein kosfejekkel díszített, lefelé csúcsosodik és egy maggal telt gombban végződik. Az óra négy volután áll. Elöl üveges ajtóval bír, mely lent palmettás nőfejjel díszített. Hátlapján belül díszítmények között táncoló bohóc. Lapja kerek rokokó ízlésű domború díszítményekkel ékes. A számok fehér zománc alapon feketék. Az óra tetején szárnyas genius alakja. Francia. XVIII. század. 1500 K.”

Pöstyén 1924, 57., 290. sz. Árverés: Pöstyén, 1924.

38. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 66. M. 1.07, h. 1.52, sz. 0.70. Tárló. Mahagóni. Négy hajlott felül faragott palmettával díszített lábón áll. A lábakat a keskeny oldalon kötés fűzi össze, e két kötés pedig hosszmenti kötés kapcsolja egymáshoz. Felső lapjához rézsutos fedélű beüvegezett szekrény erősítve. Angol. XIX. század. 300 K.”

IM Adattár FLT 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

39. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 67. M. 0.90, a nagyobbik tálcá átm. 0.86–0.575. Etageré. Mahagóni. Egy kisebb alatta egy nagyobb tojásdad tálcá, melyet négy hajlott karcsú lábakra végződő kar köt össze egymással. A lábak között X-alakú kötés. Angol. XIX. század. 70 K.”

IM Adattár FLT 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

40. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 68 és 69. M. 0.15, átm. 0.25–0.155. Virágtartó 2 db. Lásd XVI. fogadószoba 103. lelt. sz., de foglalvány nélkül. Leírását a hivatkozott helyről idézem H. H.: Üveg, homorúra köszörült díszítőmunkákkal. Tojásdad, oldalt két füllel. XIX. század közepe. Egyenként 10 K. Összesen: 20 K.”

41. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 70 és 71. M. 0.28. Palack. Üveg, aranyozott ezüstbe foglalva. Négy oldalú. Elöl címer bevésve *F R* jellel. Repedt és nyaka törött. Az üveg XVIII. századi. 25 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

42. „Pozsonyi palota: I. em., XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 72. M. 0.85. Szék – 2 db. Mahagóni. Lába négyoldalú, háta kerek, három pálcával. Ülése fekete lószőr szövettel borított. Angol. XIX. század. Egyenként: 10 K. Összesen: 20 K.”

43. „Pozsonyi palota: I. em., XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 73. M. 0.48. Díszedény. Porcellán, celadon máz, cizellált díszítőmunkákkal: virágok. Urna alakú. Csésze alakú fedővel, rajta gomb. Az edény szája beköszörült, fedele javított, gombja nem tartozik hozzá. Régi kínai. 500 K.”

IM Adattár, FLT 25.918.

HILDA HORVÁTH: DER PREBBURGER PALAST DES GRAFEN JÁNOS PÁLFFY (1829–1908)

Die Pálffys gehörten seit dem ausgehenden 16. Jahrhundert zu den bedeutendsten ungarischen Aristokraten. Graf János Pálffy (1829–1908) erwarb eine große Kunstsammlung, die er unter seinen vier Palästen (Paris; Wien; Budapest; Preßburg, d.h. Pozsony, Bratislava) und drei Schlössern verteilt hat. Die Schlösser Bajmóc (Weinitz, Bojnice, heute: Slowakei), Bazin (Bösing, Pezinok, heute: Slowakei) und Királyfa (Königshaiden, Králova, heute: Slowakei) wurden überwiegend mit mittelalterlichen, spätmittelalterlichen und „altdeutschen“ Stücken eingerichtet, während die kostbare Pálffysche Familienerbsammlung sich in der Burg Vöröskő (Rotenstein, Červený Kameň, heute: Slowakei) befand. Geerbte Familienstücke kommen folgenderweise im Pressburger Palast nur ausnahmsweise vor.

Etwa 150 seiner Bilder gelangten nach Pálffys Tod, seiner letzten Wunsch nach, in das Museum der Schönen Künste zu Budapest. Die restlichen Stücke der Sammlung wurden in den 1920er Jahren versteigert und ihr Verbleib ist größtenteils bis heute unbekannt. (Für eine Geschichte der Sammlung vgl. den Aufsatz der Autorin, „Vázlat egy műgyűjtemény sorsáról“, *Ars Decorativa* 13 [1993], 221–228, mit englischer Zusammenfassung [„An Outline of the Fate of a Collection“].)

Im Budapester Museum für Angewandte Kunst werden eine Serie von archivalischen Fotos (von Antal Weinwurm) und ein vollständiges Verzeichnis der Möbel und anderer Kunstobjekte der Pálffyschen Sammlung aufbewahrt. Das Verzeichnis wurde nach dem Tod des Grafen vom damaligen Direktor der Museums, Jenő Radisics, als Begutachter des Vermächtnisses gefertigt. Das Verzeichnis der im Preßburger Palast befindlichen Bilder, graphischen Blätter und Miniaturen wurde kurz nach dem Tod Pálffys 1909 publiziert.

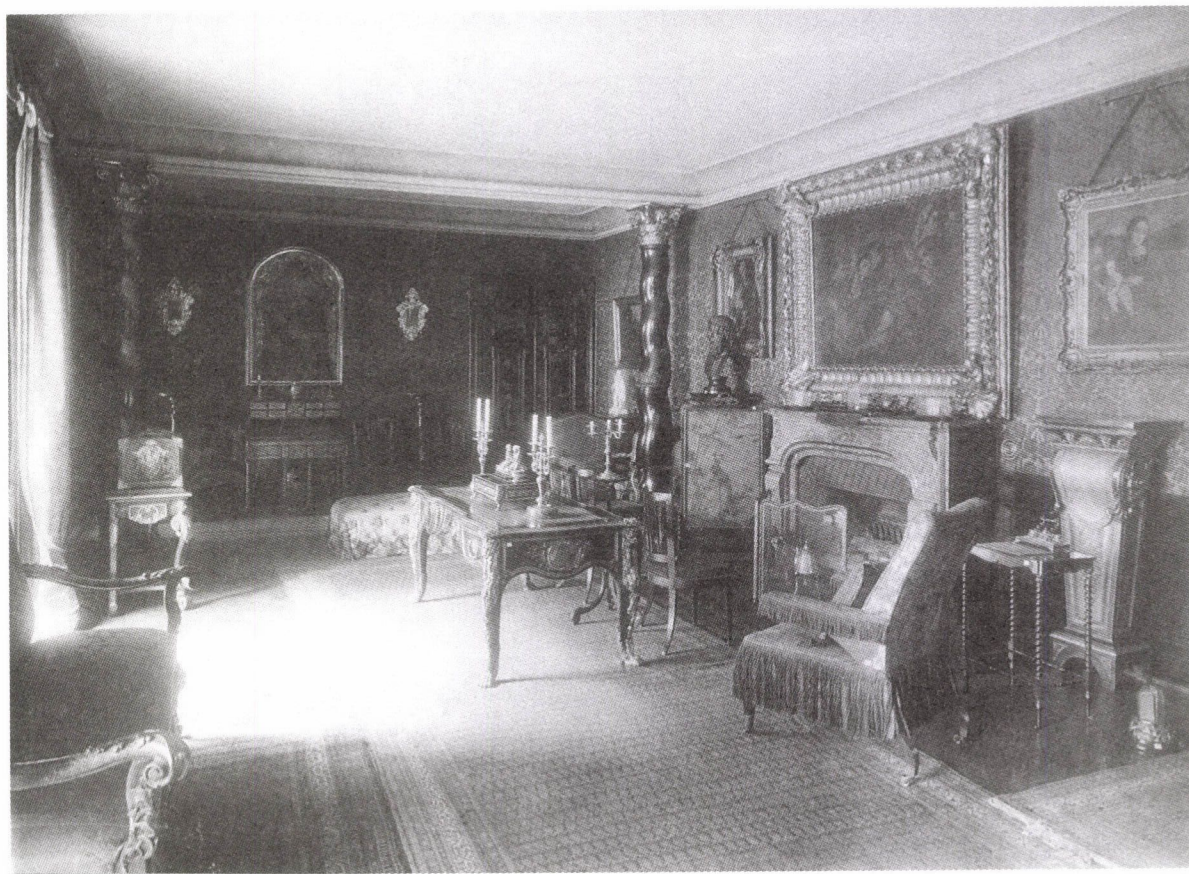
Im vorliegenden Aufsatz versucht die Autorin, aufgrund vorhandener Quellen die ehemaligen Interieurs des Preßburger Palastes zu rekonstruieren. Dem Aufsatz ist als Anhang I. das Verzeichnis aller publizierten und bisher unpublizierten Fotoaufnahmen der Innenräume beigelegt, als Anhang II. wird das von Radisics gefertigte Verzeichnis jener Objekte abgedruckt, die sich ehemals in dem einen Raum befanden.

Der Pálffysche Familienpalast zu Preßburg, als dessen Hauptfassade ursprünglich die heutigen Nálepškova ulica 19–21 dienten, hat einen gotischen Bauern und wurde in den 18. und 19. Jahrhundert mehrmals umgebaut. An der Stelle der früheren hinteren Baufügel ließ János Pálffy 1885 einen völlig neuen neobarocken Palast erbauen, und zwar nach den Plänen von Viktor Rumpelmayer (Hviezdoslavovo námestie 18., heute Gebäude der Slowakischen

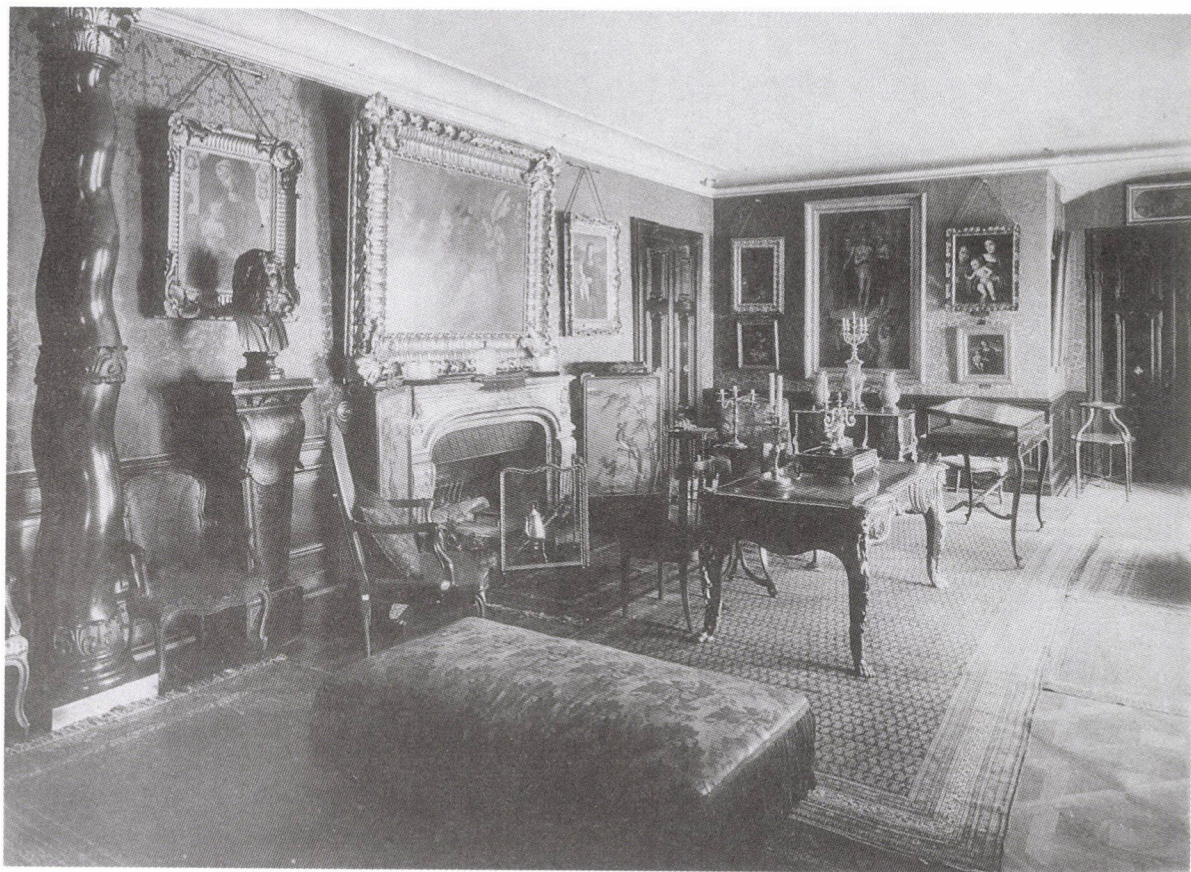
Akademie der Bildenden Künste; zur Baugeschichte vgl. Zelmira Grajciarova – Juraj Havlicek, *Pálffyho Palác*. Bratislava 1989.)

János Pálffy verweilte oft im Ausland, überwiegend in Paris, London und in Italien. Zwischen seinen Auslandsaufenthalten verbrachte er seine Zeit in seinen verschiedenen Palästen und Schlössern, unter welchen sein Preßburger Palast dem Privatleben vorbehalten gewesen zu sein scheint. Im ersten Stock wurde nämlich nur eine Reihe von Räumen für seinen eigenen Gebrauch eingerichtet: ein Speisesaal, eine Bibliothek, ein längiges "Eintrittszimmer", ein kleinerer und ein größerer Empfangsraum („Salon“), ein Schreibzimmer, ein Schlafzimmer, und eine Garderobe. Alle diese Räume waren mit den Möbeln und den Kunststücken der Sammlung eingerichtet. Im Palast gab es noch ein Porzellankabinett und eine Schatzkammer („Silberkammer“), die die hier nicht eingegangen werden kann.

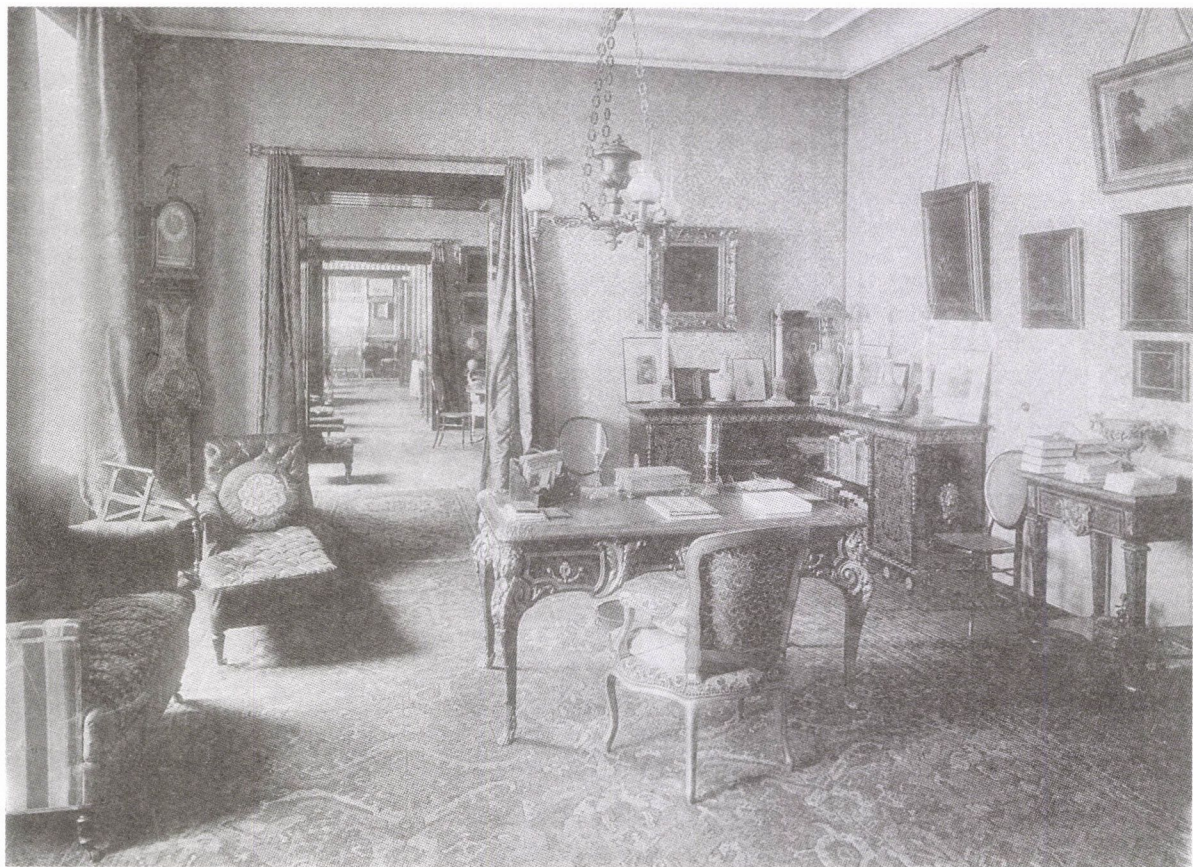
In der Vorhalle am Erdgeschoß waren Bronzskulpturen aufgestellt, im Treppenhaus hingen Bilder von niederländischen und italienischen Malern, z.B. von Jan van Goyen, Tiziano, Boltraffio. Die Wände des Speisesaals wurden mit italienischen, die des sog. Schreibzimmers mit niederländischen Bildern geziert. Die acht Wohnräume waren vorwiegend mit französischen Boule-Möbeln in den Stilen *Louis XIVème* bis *Louis XVIème* eingerichtet, im Schlafzimmers herrschte der Stil *empire*. Die Möbel waren teils Originalmöbel, teils nachgemachte Stücke aus dem 19. Jahrhundert. Der Schreibtisch im Schreibzimmer war z.B. höchstwahrscheinlich ein echter *Louis XIVème*; das Prachtstück der Garderobe war ein Schrank aus Mahagoni, mit vergoldeten Bronzauflagen, der angeblich aus dem Schloß Saint-Cloud stammte und ehemals im Besitz von Marie Antoinette war. Vermischt mit den pompösen französischen Möbel waren in den Räumen auch "praktische" englische Stücke wie Regale, Stühle und Armsessel aus dem 18. Jahrhundert zu finden. Zur Ausstattung gehörten noch viele Kleinobjekte.



79. A pozsonyi Pálffy-palota ebédlője, Weinwurm Antal felvétele. (IM Adattár, FLT 25.918)



80. A pozsonyi Pállfy-palota ebédlője, Weinwurm Antal felvétele. (IM Adattár, FLT 25.919)



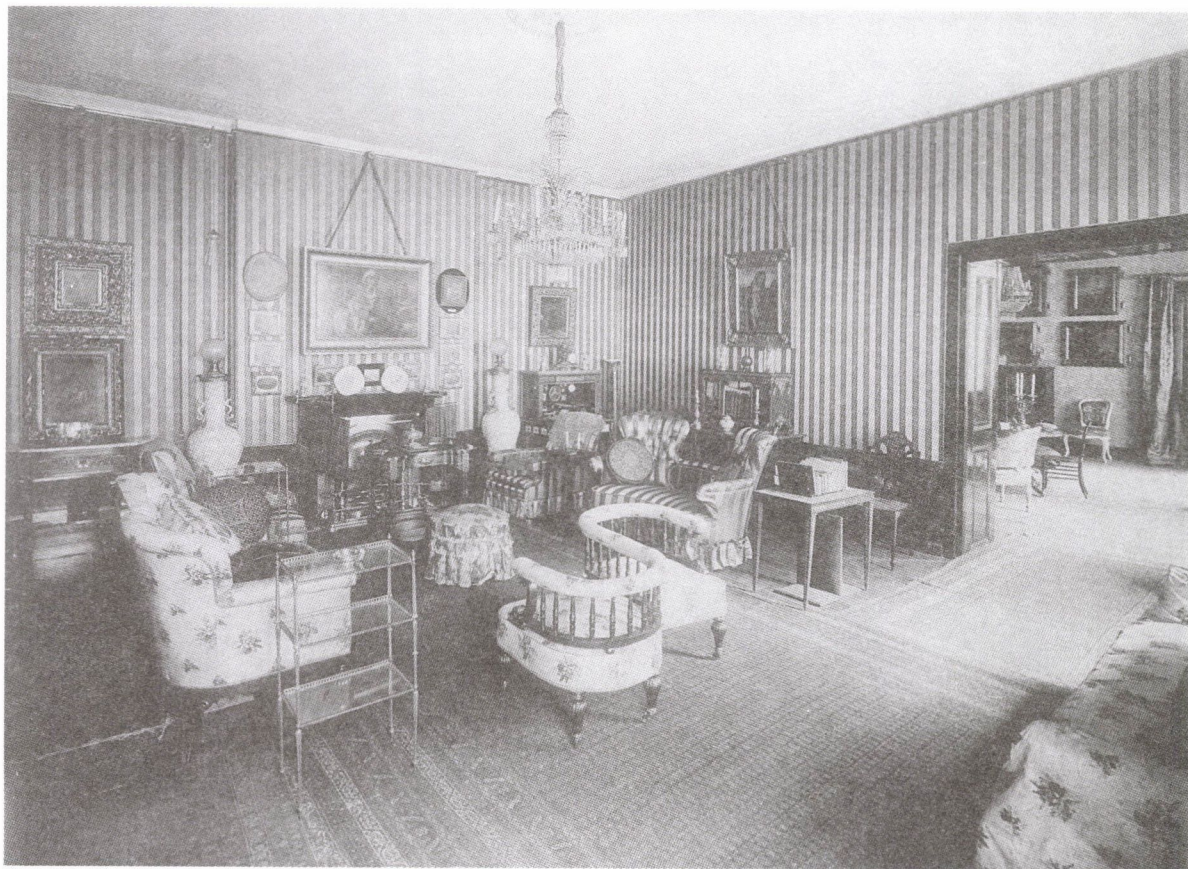
81. A pozsonyi Pálffy-palota dolgozószobája, Weinwurm Antal felvétele. (IM Adattár, FLT 25.927)



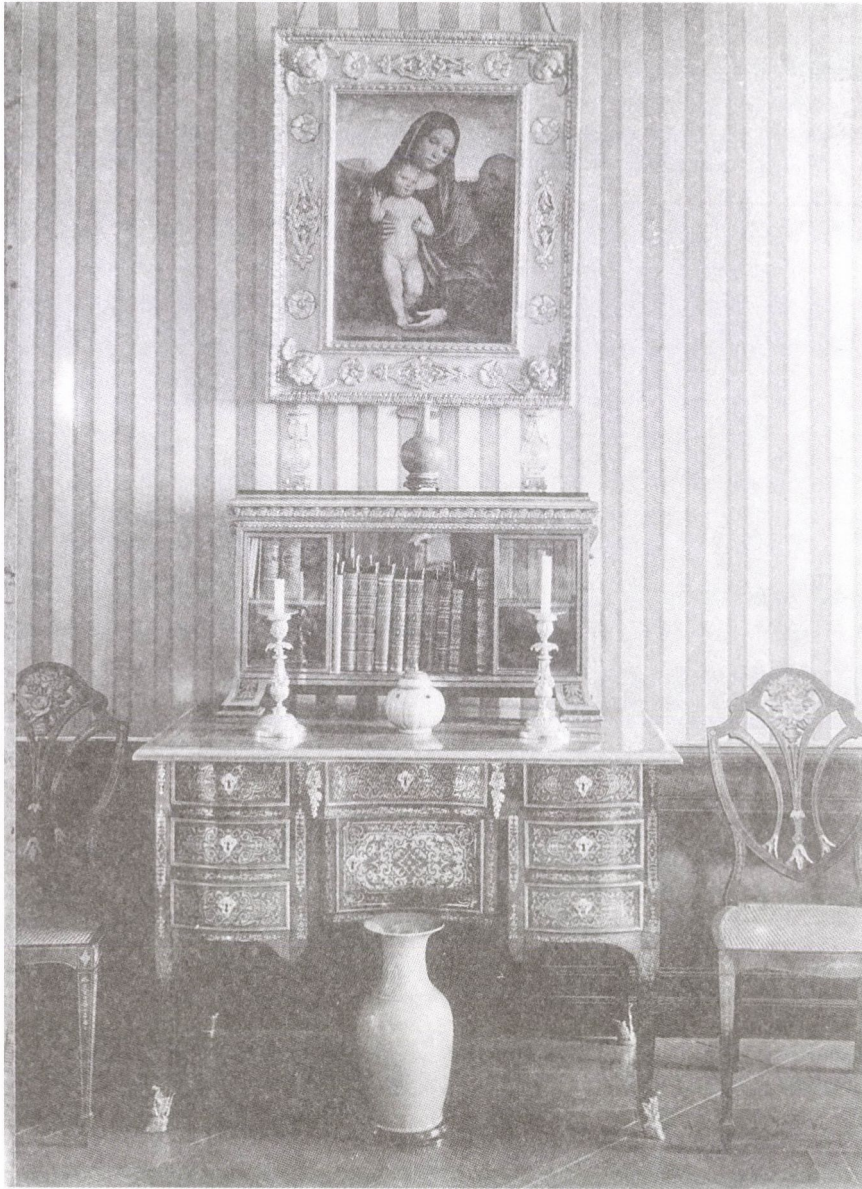
82. A pozsonyi Pálffy-palota kisebbik szalonja, Weinwurm Antal felvétele. (IM Adattár, FLT 25.925)



83. A pozsonyi Pálffy-palota kisebbik szalonja, Weinwurm Antal felvétele. (IM Adattár FLT 25.926)



84. A pozsonyi Pálffy-palota nagyobbik szalonja, Weinwurm Antal felvétele. (IM Adattár, FLT 25.922)



85. A pozsonyi Pálffy-palota nagyobbik szalonja, Weinwurm Antal felvétele. (IM Adattár, FLT 25.924)



86. A pozsonyi Pálffy-palota könyvtárszobája, Weinwurm Antal felvétele. (IM Adattár, FLT 25.920)

DOKUMENTUM

Sas Péter

KOLOZSVÁR-ÁBRÁZOLÁSOK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNELMI KÉPCSARNOKÁNAK GYŰJTEMÉNYÉBEN

Kutatási programom¹ keretében tervezem összegyűjteni Kolozsvár valamennyi XVII. és XX. század közötti ábrázolását, és ezeket – levéltári kutatásokkal is kiegészítve – arra szeretném felhasználni, hogy nyomon kövessük a város egyes épületeinek és a város arculatának alakulásait, ezzel újabb adatokat nyerve Kolozsvár épületeinek történetéhez. Az eddigi mozaikszerűnél² reményeim szerint teljesebb és összefüggőbb kép válna kialakíthatóvá a város építészetének történetéről. Az alábbiakban a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának gyűjteményében őrzött Kolozsvár-ábrázolások közül nyolcat mutatok be.

A legkorábbi itt bemutatott Kolozsvár-ábrázolás *Gerard Bouttats rézkarca 1688-ból* (87. kép).³ A flamand metsző az antwerpeni születésű Jacob Peeters (1637–1695) rajza alapján dolgozott; a látkép a város észak – Kőmál, a mai Fellegvár – felőli nézetét örökölte meg.

Ha felidézzük Kolozsvár legkorábbi és legismertebb látképét, melyet Egidius (Aegidius) van der Rye (†1605) németalföldi festő alkotása nyomán karcolt rézbe Georgius Hoefnagel (Hufnagel; 1542–1600) élete utolsó éveiben⁴ akkor megállapíthatjuk, hogy ez komoly hatást gyakorolhatott Bouttats flamand rézmetszőre. Az azonos látószögből felvett látkép híven követi Hoefnagelét a város körvonalának és építészeti emlékeinek ábrázolásában. Szinte bizonyos, hogy Bouttats az 1617-ben megjelent metszet alapján és nyomán dolgozott, legfennebb kissé korrigálta azt. Az, hogy a helyszínen nem járt, kitűnik abból, hogy az időközben bekövetkezett építészeti változásokat egyáltalán nem jelöli.

A metszet a körülkerített, bástyákkal megerősített középkori várost⁵ ábrázolja, ahová a tornyos kapukon keresztül vezetett az út. Északnyugat felől álló tornyával a XIV–XV. században épült Szent Mihály templom magasodik, előtte az akkor még torony nélküli, későbbi ferences, egykoron a domonkos rendi templom és zárda épületesoportja. Helyén épült fel a XI. vagy a XII. században a város első temploma. A tatárjárás után is ide került a középkori város középkori temploma. A XV. század közepén kezdődött meg a templom gótikus átépítése és a zárdaépület felépítése. A reformáció hatására – 1556. március 15-én – innen is elűzték a szerzeteseket; a „fekete” barátokat. 1556 őszén Izabella királynő költözött ide udvartartásával; gyulafehérvári szállása elkészültéig – kilenc hónapig – lakott a zárda épületében. Az erdélyi országgyűlés az egész zárdát iskolának rendelte 1556-

ban. Az iskola pedig 1568 és 1693 között – tehát a metszet keletkezésének évében is – az unitáriusok kezén volt. A templomot a XVII. század elején a reformátusok kapták meg Báthori Gábortól. A zárda ebédlőterme (refektórium) pedig az iskola díszterméül szolgált, melyben színelőadásokat is tartottak.

A Szent Mihály templomtól jobbra emelkedő nagy nyeregtetős épület valószínűleg a már 1450–70 óta fennálló hajdani plébániatorony lehetett.⁶ A szép gótikus lakóház,⁷ melyben Mátyás király született, a város egyik legérdekesebb épülete volt, hiszen Mátyás király itt-születése emlékére 1467. szeptember 28-án felmentette mindenféle adó és közteher viselése alól. 1740 táján került a város tulajdonába. A ma álló emlékház két vagy három épület összevonásából keletkezett. Mátyás király szülőháza a mai ház középső része. A két szélső épületrész fiatalabb reneszánsz építmény.⁸

Nem került el sorsát a XV. században épített középkori kapu sem, melyet az egyik leggazdagabb céh, a mészárosoké védelmezett, és ezért Mészárosok-bástyájának is nevezték. 1841-ben bontották le. Ez volt a legdíszesebb kaputorony. A többi kaputól eltérően, bejárata felett fogazott párkánydísz volt, a tetőzet alatt pedig kiugró körfolyosó. Feliratos tábláján ez volt olvasható: *HOSTIS AB INSIDIIS DOMINUS NISI PROTEGAT URBEM, EXCUBIAE HUMANAЕ PRAESIDIUMQUE NIHIL*. A bemutatott ábrázoláson a kapu még buzgón teljesítette hivatását, a ki-bejáró árusok és a földeken dolgozók biztonságát ügyelve. Ez volt Kolozsvár biztonságának fő kulcsa, a város fő őrhelye. Fehér pléhvél és ólommal fedett tornyában volt elhelyezve a város legnagyobb órája. Ezután állították be a Híd- és a Monostor-kapu óráit is. Itt alakítottak ki romantikus elhelyezésű lakást a város óramesterének és ide tűzték ki a város zászlaját is.⁹ Szinte a metszet középpontjában áll a Híd-kapu, mely a legfontosabb városkapuk egyike volt. A XV. században épült, védelmét a lakatosok céhére bízták és a korabeli feljegyzések megemlítik, hogy itt volt a város rézdobja, amivel a delet jelezték.¹⁰ A városfal északnyugati sarkán az ötvösök bástyáját fedezhetjük fel. A védelmét adó céhről elnevezett bástyát – melyet Aranymívesek tornyának és Puszkaporos bástyának is hívtak – 1858-ban bontották le. A városfal északi részén állt a XVI. századi Szappan utcai kis bástya, melyet 1873-ban tűzoltótoronnyá alakítottak, s az Olaszfokos bástya is, mely csipkézett, pártázott tornyáról kapta elnevezését. Az egykor a szappanos, a kupás, az üst- és a nemezgyártó céhektől védelmezett bástyát 1817-ben bontották le. A tőle nem messze fekvő 1603-ban épült Kerek-(kis)bástyát, melyet a kerekesek óvtak az ellenségtől, 1817-ben csak részben bontották le, egy részét a lutheránus egyház kérésére raktárrá alakítva meghagyták. A XV. századi Magyar-kapu, melyet a mészárosok céhe védelmezett, szintén 1817-ben jutott a többi erődítmény sorsára.¹¹

A XV. század elején épült Szabók-tornya, vagy újabb nevén Bethlen-bástya – amely a szabó céh által védelmezett sarokbástya volt – ezen a látképen még eredeti formáját mutatja, amely nem egyezik a délkeleti szögerőd jól ismert sziluettjével. Nem is egyezhet, hiszen 1627-ben villámcsapás következtében felrobbant. Ezután 1629-ben Bethlen Gábor építtette fel véglegesnek mondható, mai alakjában¹². Ez az egyik bizonyítéka annak, hogy Bouttats nem járt a helyszínen és nem is tájékozódott az időközben bekövetkezett változásokról.

Még szembetűnőbb az 1489 és 1516 között épített belvárosi református templomépület ábrázolása. A templom főhomlokzatán kereszt látható. Ennek hitelessége teljesen kizárható, hiszen a metszet megjelenésének évében a templom már negyvenhatodik esztendeje szolgál református istentiszteleteknek. Kolozsvár 1603-ban adta meg magát Székely Mózes ostromló hadainak. Az ezt követő zavaros napok rombolásának esett áldozatul a Farkas utcai templom és a zárda is. A sokáig gazdátlan, elhagyott és pusztuló épületet 1622-ben Bethlen Gábor a megsokasodott református közösségnek ajándékozta. A templomot 1638 és 1647 között kitarító, hosszas munkálkodással helyreállították. Ezt az újjávarázsolt, újraboltozott templomot kellett volna – immár kereszt nélkül – ábrázolnia a rézmetszetnek.¹³

A monumentális Szent Mihály templom ábrázolásába is „hiba” csúszott. A templomot részben takaró épületek közül kiemelkedő északnyugati homlokzati tornya jól látszik. A magas nyeregtetőn, a négy fiatornyon,¹⁴ az erkélyen és a napórán kívül¹⁵ felfedezhetjük rajta a keresztet is. A történelmi tények ismeretében megállapítható, hogy 1545-től Heltai Gáspár plébános hatására az egész egyházközség áttért a lutheránus vallásra. Ezt követően a templom százhetvenkét esztendőn keresztül a protestáns egyház istentiszteleteinek színhelye volt. Kivételt csak az 1603 és 1605 közötti két év jelentett, amikor Basta rendeletére a jezsuiták birtokába került. A tornyot díszítő keresztet a protestánsok nem távolították el – az egészen az 1655-ös nagy tűzvészig helyén maradt.¹⁶ Miután a lángok elemészítették, rézkakas került a helyére, mely egészen 1697-ig, a következő tűzvészig jelezte a templom hovatarozását. Az 1688-ban készült látképen tehát tulajdonképpen a kereszt helyett már ezt a kakast kellene látnunk.

Kolozsvár következő látképének (88. kép)¹⁷ alkotója a Nürnberg környékéről származó Simon János „réz- és pecsétmetsző”, a várost déli irányból, a feleki tető felől ábrázolta. Ez a rézmetszet fedezhető fel a lakatosok 1799-es céhlevelén. A Nürnberg melletti Eschenbach-ból a XVIII. század végén Kolozsvárra bevándorolt vésnök 1796-tól 1804-ig dolgozott Batthyány Ferenc nyomdájában.

Bouttats metszetének megjelenését követő több mint száz esztendő alatt a város épületei megváltoztak. Miután 1716-ban a Szent Mihály templomot a katolikusok visszafoglalták, hozzálították a tűzvészben lerombolódott torony újjáépítéséhez. Az érdemi munka azonban csak 1742-ben kezdődött el és két év alatt be is fejeződött. A felépült tornyot hatalmas barokk toronysisak koronázta. Ezt örökölték meg az asztalosok 1759-es céhlevelén.¹⁸ A torony azonban nem volt hosszú életű, mert 1763-ban egy villámcsapás és a földrengés annyira megrongálta, hogy le kellett bontani. Az újabb torony megépültére egészen 1859-ig kellett várni.¹⁹ Ezért nem szerepel Simon metszetén a templom tornyának sziluettje. Viszont a templom szentélyének tetőzetén – ahol a Hoefnagel- illetve a Bouttats-féle metszet még hegyes fedelű huszártornyot jelez – megjelenik a lélekharang hagymasisakos tornyocskája.²⁰ A nagytorony barokk fedélszékének kialakításakor nyerhette el ezt a formáját. A Farkas utcai református templom oromzata felett is megjelenik egy kis huszártorony.

A város barokk épületei közül Simon metszetén jól látszik a jezsuiták 1718 és 1724 között épített temploma. Ez volt Kolozsvár első barokk épülete és Erdély első barokk temploma²¹. A rézmetszet megjelenésének idején azonban már nem a

jezsuiták miséztek benne, hiszen a rendet 1773-ban feloszlatta XIV. Kelemen pápa, így került templomuk Mária Terézia jóvoltából a piaristák kezére.

A ferencesek 1725-ben visszavett romos templomukat 1728-ban kezdték el újjáépíteni és az építkezést 1745-ben végezték be. Ekkor szentelte fel a templomot Klobusitzky Ferenc püspök a homlokzata elé felhúzott karcsú, hagymakupolás barokk toronnyal együtt. Ugyancsak felfedezhetjük a Bánffy-palota mestere, Johann Eberhard Blaumann tervei alapján 1780 és 1784 között épült minorita templomot. A minoritákat a többi katolikus szerzetesrendhez hasonlóan elűzte a reformáció, csak 1724 után kaptak engedélyt a visszatelepedésre. 1778-ban elkezdett templomuk tervezőjét és építőjét nem ismerjük. Csak azt tudjuk biztosan, hogy a rosszul alapozott torony 1779-ben összeomlott. Ezek után építettek új homlokzatot és tornyot.

Láthatjuk a metszeten az Ugrai László műveként ismert, 1792 és 1796 között felépített unitárius istenházát is. Az unitáriusoknak 1716-ban el kellett hagyniuk a főtéri templomot. Csak 1791-ben kerültek abba a helyzetbe, hogy megfelelő templomot építhessenek maguknak. A következő évben megkezdett építkezés Türk Antal kőművespallér terveit használta fel. A felépült templomot 1796. december 14-én szentelte fel Lázár István püspök. Mivel az építkezésre szánt pénz elfogyott, a templom tornyát nem tudták a terveknek megfelelően befejezni. Az ideiglenes sátortető helyére csak 1908-ban kerülhetett fel a Pákei Lajos-tervezte barokkos hagymakupola.²²

A metszet igazi becsét az adja, hogy Kolozsvárnak az 1798. augusztus 31-ei tűzvész előtti állapotát örökítette meg.²³ A korabeli városi jegyzőkönyv²⁴ így ír a tragikus eseményről: „1 óra tájban gondviseletlenség miatt [a] belső szintuczában Turi Mihály nyugalmazott katonatiszt szállásán tűz támadt s az erős szél felette nagy mértékben segítvén, oly hirtelen harapózott és pusztított, hogy d.u. 4 órára szintuczának déli sorát, a Rhédei-házig egészen, középutcza piac sorát a minoriták templomáig, egész Torda- farkas-, és királyutczát a piaristák templomával, akadémiájjokkal és a kir. kormányshély hivatal helyével, a farkas-utczai ev. reform. templomot, főtanodát, haranglábot, nemkülönben kül-farkasutczának is kis részecskéjét hamuvá és porrá tette.” A tüzeset tanulságait levonva olyan királyi rendelet született,²⁵ mely megparancsolta a kolozsváriaknak, hogy „az elégett házaikat szilárd anyagból s a lehetőségig cseréppel földve építsék.”

A *harmadik kép* a XIX. század ötvenes éveiben készült. A vízfestmény,²⁶ mely a déli oldalon emelkedő feleki tetőről mutatja be a várost, Ludwig Rohbock alkotása. Mint ismeretes, ő készített acélmetszeteket a Hunfalvy Jánossal közösen megjelentetett *Magyarország és Erdély eredeti képekben* című könyvükhöz.²⁷ Mivel az akvarell és a metszet városábrázolása a legapróbb részletekig megegyezik, kézenfekvő a feltételezés, hogy Rohbock ezt a vízfestményt a metszet előtanulmányának készítette. Feltételezhető továbbá, hogy több Kolozsvárt ábrázoló metszete elkészítése előtt a témáról hasonló módon akvarellt festett (89. kép).²⁸ Ezen a képen a város új arcát mutatja. Majdnem teljesen eltűntek a középkori hangulatot idéző városfalak, bástyák és erődítések.

Rögtön magára vonja a szemlélő figyelmét a város legnagyobb klasszicista épülete, a középkori városfal előtti részen épült kéttornyú református templom.²⁹

Terveit Winkler György kolozsvári építőmester készítette a debreceni Nagytemplom tervei alapján. Alapkövét 1829. október 3-án tették le, Bodola János püspök és gróf Rhédey Ádám főprotektor jelenlétében. Miután Winkler 1836-ban meghalt, az építkezést rövid ideig Schilling János geometra folytatta. Valószínűleg már 1839-től Kagerbauer Antal, az egyik leghíresebb kolozsvári építőmester vette át az építkezés irányítását. Eltérve Winkler tervétől, a homlokzatot a tornyokkal saját elképzelése alapján építette meg. A felépült templom felszentelését 1851. október 12-én tartották meg.

A templomtól jobbra látható hosszúkás épület a volt Szent György-laktanya, 1835 és 1837 között épült Goró Lajos mérnökkari százados tervei alapján.³⁰ Építője Winkler György, majd halála után Kagerbauer Antal volt. A kétemeletes, középrizalitja fölött háromszögű oromzattal ellátott klasszicista épület 540 katonának és hat tisztnek adott szállást. Az építkezés a városi polgárság teljes körű egyetértésével zajlott, hiszen a laktanya megépítése vetett véget a lakosság kényszer-beszállásolásokkal való közel százötven esztendőszaklatásának.

A laktanyától jobbra, a kép legszélén látható a szentpéteri templom. Annak idején, 1565-ben az ellenségtől való félelem miatt, a város biztonsága érdekében, az ispotályos templommal együtt le akarták rombolni. A közgyűlési határozatot akkor nem hajtották végre. A múlt század közepén azonban könyörtelenül lebontották a középkori templomot. Csupán a hajó alatti részét őrizték meg altemplomként. Ezen emelt Kagerbauer Antal egyhajós, neogótikus templomot 1844 és 1846 között, Kedves István kolozsvári plébános és a szomszédos aggház támogatásával.³¹ Főbejárata felett a francia katedrálisokra emlékeztető, négyzetbe szerkesztett terjedelmes körablak van. Felszentelésére azonban csak 1848. június 29-én került sor.

Az akvarell bal oldalán látható főtéri templomábrázolás tanúsága szerint ekorra sikerült felépíteni a Szent Mihály templom tornyát³². A XIX. század elején indult toronyépítő-mozgalom hathatós közreműködésével 1837. március 19-én hozzáfoghattak a torony emeléséhez. Kőfalait 1858. szeptember 18-ára, lefedését pedig 1859-ben készítették el. A neogót templomtorony megvalósításában Kedves István apát-plébánosé a legnagyobb érdem, építője a Schwalbachból beszármazott Konrád Hammer építő- és kőfaragómester volt. A tetején lévő keresztet Kirmayer Károly ácspllér készítette.

A látképen Rohbock megörökítette az 1805-ben elkészült új kolozsvári „csillagdat” is. Az első kolozsvári csillagvizsgáló az 1789. augusztus 31-i tűzvészben elpusztult, benne azokkal a régi és új eszközökkel, amelyeket Pállya István piarista rektor szerzett Bécsből a természettani szertár és csillagvizsgáló gyarapítására.³³ Az új csillagvizsgálóról annyit tudunk, hogy díszes épület volt és hogy Mártonffy József, az erdélyi iskolák főfelügyelője gúla alakú, puha fából ácsolt tetőzettel látta el.³⁴ Pontos helyét így határozták meg: „E torony [...] az országgyűlési terembe feljáró déli oldalhoz ragasztva 1798–1805 között épült.”³⁵ Mártonffy József püspökként sem feledkezett meg a csillagvizsgálóról, saját költségére felszereléssel látta el és teljes hagyatéka tized részének örökösévé tette.³⁶

A Szent Mihály templomtól jobbra látható a lutheránus templom. A saroktelket 1803-ban vásárolták meg a református egyháztól a szász lutheránusok. A lutherá-

nusok szervező lelkésze, Martin Liedemann, előteremtette a templomépítéshez szükséges pénzt. 1816. május 29-én tették le az alapkövet. Winkler György tervei alapján 1829 novemberére készült el. Ettől jobbra áll az unitáriusok temploma, melyet a képen a tervezettől eltérő, ideiglenes sátortető fed.

A Farkas utcai református templom mellett látszik a református kollégium. Az első iskola itt még 1651-ben épült, Augustino Serena olasz mester³⁷ tervei szerint. Ez az idők során megannyi pusztításon és változáson ment keresztül. Az új igényeket kielégítő nagyobb épület emelését már 1781-ben elkezdték, de az 1789-es tűzvész megakasztotta a munkálatokat. Végül Leder József építőmester tervei szerint 1799-ben indult meg a ma is álló barokk épület felépítése, s a munka java része 1801 és 1804 között be is fejeződött. Homlokzatának 1801-es elkészültét a kapu feletti tábla is bizonyítja.

Hunfalvy János a Rohbock látképeit kísérő szövegben így jellemezte Kolozsvárt: „Középpontját a négyszegletű, terjedelmes nagy piac képezi, mellynek közepén a főtemplom áll, s mellynek négy szegletén az utcák egész szabályossággal sugároznak ki. Köröskörül szép nagy épületek emelkednek, mellyek a tisztos főtemplommal együtt szép látványt nyújtanának, ha az Erdélyben uralkodó rossz szokás szerint a templom nem volna árusboltokkal s más kisebb nagyobb épületekkel körülépítve, mellyek alsó részét egészen eltakarják.”³⁸

A negyedik bemutatott ábrázolás: Cserna Károly (1867–1944) lavírozott tusrajza³⁹ (90. kép) 1898-ban készült és már a templom „kiszabadítására” indított mozgalom eredményét mutatja. A templom oldalhomlokzataihoz simuló épületek elbontására és a főtér rendezésére – Schütz János nyugalmazott rendőrfelügyelő kezdeményezésére⁴⁰ – Kővári László, a jeles történész vezetésével bizottság alakult 1859-ben. A lebontandó épületek birtokosainak kártalanítása hosszú éveken át húzódtott. Mivel közadakozásból nem gyűlt össze elegendő pénz, az egyház elhatározta, hogy lebontja a régi épületeket és neogót bérházakat építtet a templom négy sarka köré. A régi házak bontása után azonban – a közvélemény nyomására⁴¹ – elálltak az új épületek tervének kivitelezésétől.

Cserna tusrajzán a templom környezete szépen parkosított, alacsony, gótizáló vasrács veszi körül.⁴² A Pákei Lajos tervezte 85 cm-es öntöttvas kerítés Simonffy István műhelyében készült. A templom nyugati kapuja előtt diadalkapu áll, mely a templomot övező egykori temető bejáratául is szolgált, amelyet az 1738–1744-es pestis megszűntének emlékére állíttatott fel Bíró János kolozsvári plébános Johannes König bajor szobrással 1747-ben.⁴³ A rajz az utolsó pillanatban örökítette meg a kaput eredeti helyén, hiszen a „stílusegység és a térhatás jobb érvényesülésének” jelszavával a diadalkaput még 1898-ban áthelyezték a szentpéteri templom elé.

Ekkorra megvalósult a városi tanácsnak az a határozata, amely szerint a főteret dísztérré alakítják. A házak mentén aszfaltos járda készült öt méter szélességben, a tizenkét méter széles szekérutat gránitkövel, a piacteret pedig kavicssal borították. A képen jól látható, hogy a templomtorony alsó szintjén átboltzott szabad átjáró van. Ezt csak a XX. század elején alakíttatta kápolnává Hirschler József apát-plébános.⁴⁴

Ötödik képünk kevéssé ismert mester, a cseh származású Melka Vince (1834–1911)⁴⁵ ceruza és akvarell alkotása⁴⁶. Vélhetően az 1860–70 közötti idő-

szakban készült. Melka, Teleki Sámuel és Jósika Sámuel hívására költözött Magyarországra és 1870-ben Kolozsvárra. Az ábrázoláson a központi hely a Magyar-kapunak jutott (91. kép). A XV. században épült kapuk, bástyák és városfalak jelentős részét – mint láttuk – 1817-ben bontották le. Nem így a város egyik legrégebbi kaputornyát, a Magyar-kaput, mely a tusrajz készítésének idején még állt. A megnövekedett forgalomra hivatkozva aztán 1872-ben ezt is lebontották. A kapu mögött az 1851-ben felszentelt kéttornyú, helybeli szóhasználatlaltal “kétágú” református templomot látjuk.

A kapun belül bal oldalon kis barokk ház áll, ablakain kosaras vasráccsal. A kaputól balra eső részen 1789-ben Andrásosfzki János harangöntőnek adtak telket műhely építésére. Az itt felépült műhelyben készült a város „vízlövő masinája” és egyéb tűzoltó felszerelései. Ebben a műhelyben öntött a mester fiaival, Jánossal és Efráimmal a Szent Mihály templom harangjai közül hármat – ezeket azonban az első világháború alatt beolvasztották.⁴⁷ Készített harangokat az evangélikus, a minorita, az unitárius, a jezsuita és a Magyar-utcai református templom számára is.⁴⁸ Az, hogy a szász harangöntő központok mellé Kolozsvár is felsorakozott, az Andrásosfzki családnak volt köszönhető.⁴⁹

A kapun kívül jobbra eső telken emelkedő emeletes sarokház építésére 1794-ben Fritsi Fekete Ferenc színigazgató kapott engedélyt. Nagy valószínűséggel ezzel az épülettel azonosítható az 1840-es években báró Bánffy János Magyar-kapu előtti háza, s itt, vagy az ennek helyére épített épületben lehetett az 1860-as években a csendőrlaktanya.⁵⁰ Az emeletes házat 1886-ban Gál Simonné Szabó Erzsébet vásárolta meg, majd pedig Magyar Korona néven szállodát és éttermet üzemeltetett benne (melyet a helybeliek tulajdonosáról csak Gál Siminek neveztek).⁵¹

Hatodik ábrázolásunkon, mely az előbbihez hasonlóan szintén Melka Vince ceruzával és krétával készült munkája,⁵² a XIX. századi Kolozsvár egyik utcácskája látható (92. kép). „A Nagypiac északi során tovább haladva a Szappany-város következik, amelyet a Hosszúszappany, Kurtaszappany, Görbeszappany, Kőfalisorszappany utca és a hozzájuk tartozó két szoros (sikátor) alkotott.”⁵³ A kép középső részén középkori városfalrészektől övezetten látható a Szappan(y)-utcai bástya, amelyik a Kurta-Szappan(y) elején állt. Az utca ugyanis az itt letelepedett szappanfőző iparosokról kapta nevét.⁵⁴ Az 1574-ben épült kisebb városkaput a takács céh védelmezte, ezért Takácsok-bástyájaként is emlegették. Nem volt különösebben jelentős védelmi szerepe, a bekerített belváros északi falvonalának kisebb, kétemeletes tornya volt. A rajz 1871-ben készült, s így a tornyot még eredeti formájában láthatjuk – 1873-ban ugyanis tűzoltótoronnyá (tűztoronnyá) alakították át Tompa János városi főmérnök tervei szerint.⁵⁵ Északi oldalán, a lőrés mellett, feliratos tábla volt befalazva, *FORTIOR EST QUI SE QUAM QUI FORTISSIMA VINCIT MOENIA NEC VIRTUS ALTIUS IRE POTEST* felirattal. A bástyát Kis-kapunak is hívták⁵⁶, s ez volt a kijárója a város kétvízközi és hídelvei legelőkre járó csordáinak. Az előtte lévő karfával ellátott keskeny fapalló vezetett a „pásztorok kalyibája” felé.

A *hetedik képen*, mely szintén Kolozsvár egyik utcáját ábrázolja, már a modern, századfordulós nagyváros jelenik meg. Dörre Tivadar (1858–1932) lavíro-

zott tusrajza⁵⁷ (93. kép) jó érzékkel mutatja be azt a mozgalmas életet, amely az 1900-as években Kolozsvárt is jellemezte. A régi nevén Bel-Monostor, később Unió utca elnevezése összefügg azzal az épülettel, mely a rajz jobb oldalán látható, tetején négyzetes óratoronnyal. A középtengely felett a tető vonalát óratoronnyal megtörni – Leder József kolozsvári építőmester jellegzetes megoldása volt.⁵⁸ Ebben az épületben mondták ki 1848. május 28-án Erdély egyesítését Magyarországgal. A történelmi esemény hatására „egy a népből indítványozá, s a tömeg határozattá emelé, hogy ... a Monostor utczá, mint ahol az Unió kimondott, Unió-utcának” nevezzék.⁵⁹ A kétemeletes ház egykor Fejér Ló néven a város legnagyobb vendégfogadója volt. Három reneszánsz és gótikus stílusú középkori épület egyetlen barokk épületté való átalakításakor kapta mai formáját a XVIII. században. Az épületen minden komolyabb kolozsvári pallér dolgozott, ezért nem tudhatjuk, hogy homlokzatának mai formáját melyik mester tevékenysége alakította ki. Egy időben az itt állomásozó katonák gyermekeinek nevelőházaul szolgált. Miatán 1796-ban a város visszakapta, alkalom nyílt az átalakításra; „az idő szükségének megfelelő csinosabb vendéglőt s téli vigadó helyet”⁶⁰ építettek ki. Ettől kezdve nevezték Vigadónak, franciásan Redout-nak. Kapuja egyike volt Kolozsvár legszebb empire kapuinak.⁶¹ Nemcsak könnyed szórakozások, bálok, bázárok, táncvigalmak zajlottak itt, amiért Bálháznak is hívták, de az épület politikai események színhelye is volt. 1841-től itt tartották az erdélyi országgyűléseket. Itt rendezték meg 1859-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület alakuló közgyűlését és ez volt a helyszíne 1894-ben a Memorandum-pernek. Az épület négyszögletes, bádofedélű tornyának órájához s annak harangjához legenda kapcsolódik: a közhit szerint hajdanában a Szent Mihály templom lélekharangja volt; ütéseivel jelezte a sok áldozat, többek között Báthory Zsigmond áldozatainak emlékét.⁶² Az újabb kutatások kiderítették, hogy az óra valóban máshonnan származik, eredetileg a Monostori-kapu órája volt.⁶³

Ez az utca a belváros egyik legrégebbi és legelőkelőbb része volt. Itt építettek klasszicista palotát gróf Teleki Sándor szülei, Teleki János és Mikes Erzsébet. Szintén itt építkezett gróf Mikes János, az 1848-as kolozsvári nemzetőrség parancsnoka és Deák Ferenc barátja, valamint John Paget orvos és felesége, Wesselényi Polixéna. Mikes palotáját tartották a korszak legszebb kolozsvári házának. Az a tréfa járta, hogy a gróf a szép házat szalmával fedette. Ez annyiban megfelelt a valóságnak, hogy a cserepező mestert Szalmának hívták.

A „Redut” közelében állt hajdan a „Lengyel Ecclesia háza”. A vallásuk miatt Lengyelországból elűzött unitáriusok 1660-ban Kolozsvárt kaptak letelepedési engedélyt. Amikor 1784-ben a lengyel eklézsia és a magyar unitárius egyház egyesült, ezt az imaházat cserélték el egy Belső-Magyar utcai papi házra.

A képen feltűnik a gőzmozdonnyal vontatott közúti vasút is, a *trámváj*, melyet a kolozsváriak csak „ájváj”-nak becéztek. 10 km hosszú vonalon közlekedett, s a Főtér érintésével kötötte össze a pályaudvart a Monostorral a Sörgyár végállomásig és a Magyar utcával a Dohánygyár végállomásig. Az 1892-ben indított közlekedési alkalmatosságot nehézkes volta és balesetveszélyessége miatt 1902-ben felszámolták. A gőzmasina utolsó útja alkalmával teherfuvarozást végzett: a Főtéren felállítandó Mátyás-szobor darabjait szállították vele.

A városi közvilágítás emléke a képen látható szép utcai lámpatest. A közvilágítás ebben az időben, 1871 óta, világítógázzal működött.⁶⁴

A *nyolcadik képen* (94. kép) ismét a századfordulós, modern, nagyvárosi Kolozsvár jelenik meg. A Széchenyi tér szegletén lévő vashídon keresztül lehetett a leggyorsabban eljutni a város középpontjából, a Főtérrel a vasútállomásig. Dörre Tivadar lavírozott tusrája (1900)⁶⁵ ezt a vashidat és a Főtérről vezető Wesselényi Miklós utcát örökítette meg. A vashíd négy sarkán egy-egy nagyvárosi jellegű bérházat építettek.

A vashídon feltűnik a gőzmozdony keskeny nyomtávú sínpárja. A híd jobb oldalán áll a Babos-palota, melyet valószínűleg Babos Sándor építtetett. A híd jobb oldalán álló épületről már többet tudunk: 1893-ban építtette a szép neogótikus tömböt Széky Miklós, a neves gyógyszerész, egyetemi magántanár; az épület róla kapta a Széky-palota elnevezést.

A Széchenyi-tér sarkánál ér véget a Wesselényi Miklós utca, melyet még 1897-ben is Híd-utcának hívtak.⁶⁶ Erről kapta elnevezését a XV. században már itt álló Híd-kapu. A Malom-árkon átvezető kőhíd előtt álló városkijárat egyike volt a legfontosabb kapuknak. Amikor kiépült a kolozsvári vasútvonal és megépült a vasútállomás, akkor kellett a városi tanácsnak eldöntenie mi is legyen a kaputoronnyal. A forgalmas utcát lezáró és a modern fejlődést akadályozó erődítményt végül lebontották. Ezáltal szabaddá vált az állomáshoz vezető főút.

A forgalmas, soküzletes utca elején az evangélikus templom toronysisakja látszik, közepén volt a Pannónia szálloda, mely a város nagyobb szállodái közé tartozott, s itt működött a tulajdonosáról; Feszli Józsefről elnevezett étterem is.⁶⁷ Az egykori Híd-kapu közelében 1891 és 1898 között épült meg a posta új épülete, amikor a modernizációval a postaforgalom növekedése is olyan méreteket öltött, hogy a levél- és csomagforgalom lebonyolításához, valamint a távirat-kezeléshez szűknek bizonyultak a korábbi, többször költöztetett posta-helyiségek.⁶⁸

JEGYZETEK

1 *Kolozsvár belvárosának építészettörténete (XVII–XX. század)* című, T.19826 számú OTKA-program.

2 A város történetéről és építészettörténetéről szóló műveket; Jakab Elek, Kővári László, Kelemen Lajos, Szabó T. Attila, Balogh Jolán, Herepei János, Bíró Vencel, Entz Géza, Grandpierre Edit, Makkai László, Jakó Zsigmond, Kiss András, Murádin Jenő, B. Nagy Margit, Gaál György, Pillich László, Miklósi Sikes Csaba, Sipos Gábor, Mircea Ţoca és mások könyveit és közleményeit az alábbiakban csak részben hivatkozzuk.

3 MNM TKCs ltsz.: T.2311. Mérete: 12x25 cm.

4 Balogh Jolán véleménye szerint a metszet 1600–1602 között készült: Balogh J.: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század.*

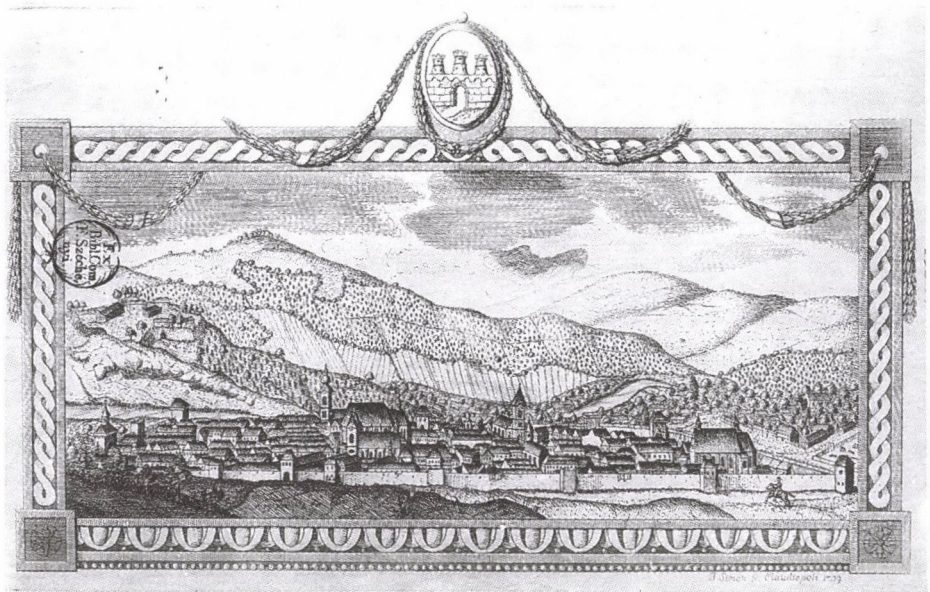
Budapest 1985. 110.; Kelemen Lajos álláspontja szerint „A rajzot nagy valószínűséggel a XVI. század legvégén, vagy a XVII. század legelején készíthette [...]” (Kelemen L.: *Művészettörténeti tanulmányok.* Sajtó alá rendezte: B. Nagy Margit. Bukarest 1984. 115.). Ugyanebben az időszakban határozta meg a kép keletkezésének időpontját Herepei J.: *A Házsongárdi temető régi sírkövei.* Sajtó alá rendezte: Balassa Iván, Herner János, Keszérű Bálint. Budapest 1988. 13. Bunta Magdolna, Friedrich Bachman megállapítására hívja fel a figyelmet, aki szerint a látékpet a Braun-Hogenberg kiadónál megjelent *Civitas Orbis Terrarum*, 1600 előtt kiadott harmadik kötetében nyomtatták ki (Bunta M.: „Clujul medieval în gravuri”, *Acta Musei Napocensis* 11 (1974), 185–197.).

- 5 Vö. Pascu, S. – Marica, V.: *Clujul medieval*. Bucuresti 1969.
- 6 Balogh, i. m., 110.
- 7 Balogh, i. m., 110.
- 8 A korabeli városképet így rekonstruálta Jakó Zsigmond: „A város piacán és az abból kiinduló utcák elején lévő házak ekkor már jórészt emeletesre épültek ki. Kétemeletes ház azonban ebben az időben az egész városban nem lehetett több a jezsuiták kollégiumánál és a domonkos klostornál. Az emeletes házak tagolatlan, nyugodt homlokzatát csak az ablakok, kapuk és ajtók faragott kőkeretei díszítették.” („Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron”, In *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 1957., 368–369.
- 9 Gyulai P.: „Milyen volt Kolozsvár 350 évvel ezelőtt?”, *Igazság* 22 (1967. október 1.), 4.
- 10 Szabó T. A.: *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Kolozsvár 1946. 58.
- 11 A várfalak, bástyák és tornyok részletes leírását ld.: Balogh Jolán: *Kolozsvár műemlékei*. Budapest 1935. 17.; Balogh J.: *Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről*. Kolozsvár 1944., 7–8.
- 12 Kelemen, i. m., 127. Erről a bástyán lévő emléktábla is tudósít. Lásd Löwy D. – Demeter V. J. – Asztalos L.: *Kőbe írt Kolozsvár*. Kolozsvár 1996., 77.
- 13 Vö.: Miklósi Sikes Cs.: „A kolozsvári Farkas utcai templom képe a XVI–XIX. századi ábrázolásokban”, *Református Szemle* LXXX (1987)/1. 23.
- 14 Entz G.: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár 1996. 168.
- 15 Kelemen, i. m., 115.
- 16 Grandpierre E.: *A kolozsvári Szent Mihály templom története és építészete 1349-től napjainkig*. Cluj 1936. 8.
- 17 MNM TKCs ltsz.: T.523. Mérete 20x32 cm.
- 18 Kelemen, L.: „Biserica Sf. Mihail din Cluj”, *Boabe de grâu* 4 (1933), 134.
- 19 Grandpierre, i. m., 10.
- 20 Kelemen, i. m., 116.
- 21 Bíró J.: *A kolozsvári Szent Mihály templom barok emlékei*. Cluj-Kolozsvár 1934. 70–71.; B. Nagy M.: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest 1971. 229.; Tóca M.: *Clujul baroc*. Cluj-Napoca 1983. 25.
- 22 Gaál Gy.: „Kolozsvári séták”, in: *Kalauz a régi és új Kolozsvárhoz*. Kolozsvár 1992. 96.
- 23 Debreczeni L.: „Az 1953 évi kolozsvári műemlékösszeírás”, In *Kelemen Lajos emlékkönyv*, i. m., 225.
- 24 Jakab E.: *Kolozsvár története*, III., Budapest 1888. 735.
- 25 Jakab, i. m., 738.
- 26 MNM TKCs T.2839, mérete: 18,5x26,5 cm. A gyűjtemény nyilvántartásában ismeretlen művész műveként tartják számon. Makkai László kérdőjelesen azonosította az akvarell alkotójaként Ludwig Rohbockot: Makkai L.: *Erdélyi városok*. Budapest 1940. 24.
- 27 Hunfalvy J. – Rohbock L.: *Magyarország Erdély eredeti képekben*. Darmstadt 1864.
- 28 A Történelmi Képcsarnok még két olyan kolozsvári témájú ismeretlen mesternek tulajdonított alkotást őriz, melyek pontosan megegyeznek egy-egy publikált metszettel, így ezeket is a kötet Rohbock-féle rajzelőzményével kell azonosítanunk. Az egyik az új református templomot ábrázolja (ltsz.: T.6986), a másik pedig a Nemzeti Múzeumot (ltsz.: T.6987)
- 29 Gaál Gy.: *Magyarok utcája*. Kolozsvár 1995. 105. A klasszicizmus erdélyi építészetiével kapcsolatban lásd: Zádor A. – Rados J.: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Budapest 1943. 231–245.; B. Nagy M.: „A Klasszicizmus és a romantika építőmesterei Kolozsváron”, In *Korunk Évkönyv* 1973, Kolozsvár 1973., 115–125.
- 30 A tervező Kelemen Lajos adatközlése alapján azonosítható. Ld.: Kelemen, i. m., 156.
- 31 Gaál, i. m., 1992. 113.
- 32 Vö. Entz Géza Antal: „A kolozsvári Szent Mihály templom neogótikus harangtornya”, *Ars Hungarica* 10 (1982) 243–287.
- 33 Heinrich L.: *Az első kolozsvári csilagda*. Bukarest 1978. 51.
- 34 Heinrich, i. m., 52.
- 35 Bíró V.: *A kolozsvári jezsuita egyetem szervezete és építkezései a XVIII. században*. Kolozsvár 1945. 29.
- 36 Heinrich, i. m., 53.
- 37 Ő építette a radnóti kastélyt is, vö.: Kovács A.: *A radnóti várkastély*. Kolozsvár 1994. 29.
- 38 Hunfalvy–Rohbock, i. m., 6.
- 39 MNM TKCs ltsz.: T.7407. Mérete 28,5x20 cm.
- 40 Kőváry L.: *A kolozsvári piaczi templom körüli épületek elbontására gyűlt alap keletkezése és fejlődése 1852–1886*. Kolozsvárt 1886. 6.
- 41 *Emlékkönyv Dr. Haller Károly működéséről*. Kolozsvár 1906. 108–109.
- 42 Grandpierre, i. m., 11.
- 43 B. Nagy M.: *Stílusok, művek, meseterek*. Bukarest 1977. 129.
- 44 Kelemen, i. m., 116.
- 45 Sas P.: „Melka Vince festőművészről”, *Művelődés* XLVIII. 1995/4–5. 17–20.
- 46 MNM TKCs ltsz.: T.9138, mérete: 20x25 cm. A gyűjtemény nyilvántartása szerint ismeretlen mester alkotása. A rajz alján cseh nyelvű felirat: *Uherska brana Kolosvar* [Magyar-kapu, Kolozsvár]. Tudjuk, hogy Melka soha nem tanult meg magyarul, környezetével németül érintkezett. Van még egy Melkának tulajdonítható kolozsvári városrészlet, mely a Híd-kaput ábrázolja (MNM, TKCs, ltsz. T.9136.).
- 47 A hangok részletes leírását ld.: P. Jánossy B.: „Régi hangok – új hangok”, In György Lajos (szerk.): *A kolozsvári Szent*

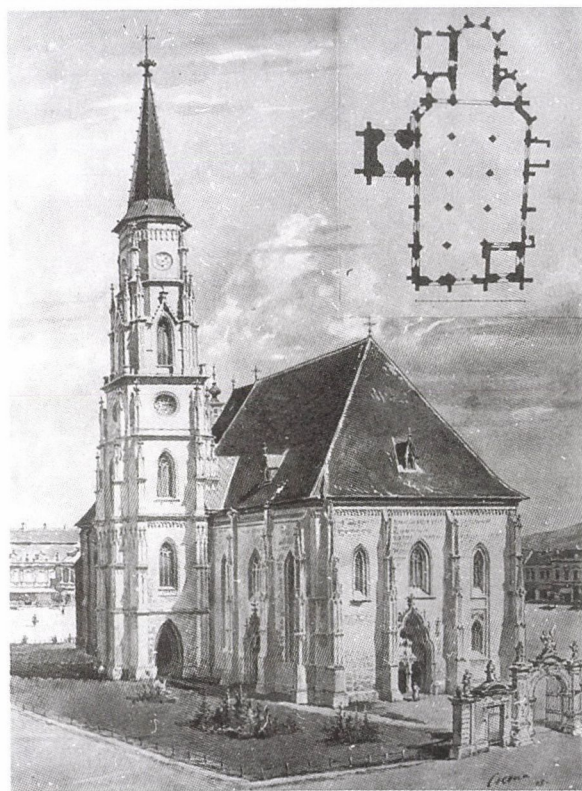
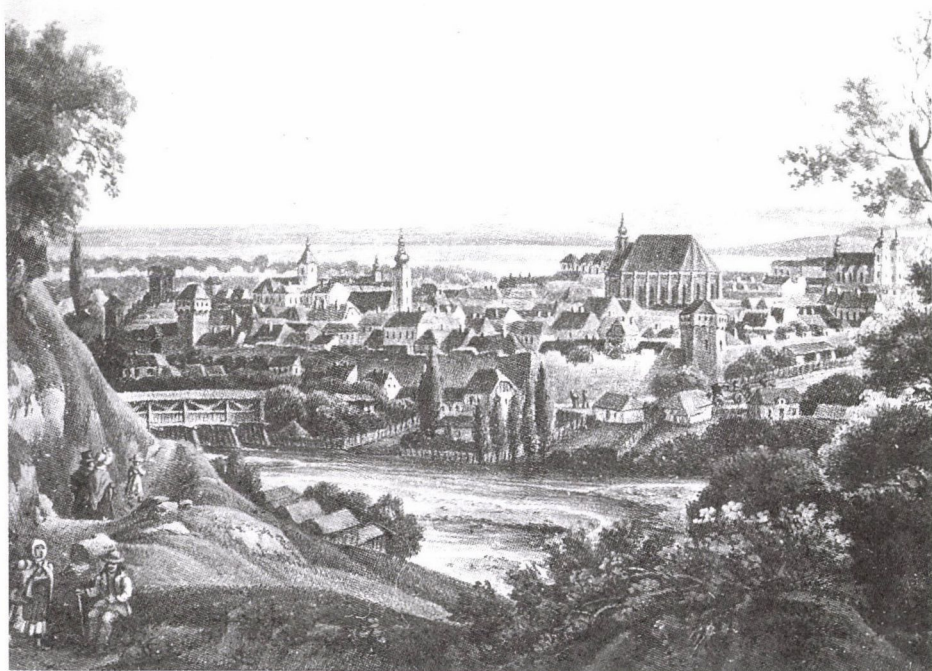
- Mihály egyház. Cluj-Kolozsvár 1924. 64–66.
Vö. össze még: Bfró, i. m., 1934. 42.
- 48 Felirataikat lásd Jakab E.: *Kolozsvár története világosító rajzai*. Budapest 1888., 6–10.
- 49 B. Nagy, i. m., 1977. 120.
- 50 Gaál, i. m., 1995., 86. és 90.
- 51 Szabó, i. m., 79.
- 52 MNM TKCs ltsz.: T.9133. Mérete 19,5x22 cm.
- 53 Herepei J.: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. III. Budapest – Szeged 1971., 528.
- 54 Herepei J.: *Kolozsvár történeti helyrajza*. Kézirat. 42.
- 55 Miklósi Sikes, i. m., 27.
- 56 Jakab E.: *Kolozsvár története*. I., Buda 1870. 544.
- 57 MNM TKCs ltsz.: T.7623. Mérete 16,5x19 cm.
- 58 B. Nagy, i. m., 1977, 59. és 64.
- 59 Kőváry L.: *Erdély története 1848–49-ben*. Pest 1861. 48.
- 60 Szabó, i. m., 96.
- 61 Judik M.: „Kolozsvár klasszicista-empire kapui”, *Erdélyi Múzeum* 57 (1995), 1–2. füzet, 23.
- 62 Nagy P.: *Ó kedves Kolozsvár!* Berlin 1926. 85.
- 63 Gaál, i. m., 1995. 49.
- 64 Ş. Pascu – Pataki J. – V. Popa: *Kolozsvár*. Kolozsvár 1957. 90.
- 65 MNM TKCs ltsz.: T.7624. Mérete 16,5x22 cm.
- 66 Szabó, i. m., 58.
- 67 *Hasznos tudnivalók és kolozsvári útmutató az előnyös bevásárlási forrásokról*. Kolozsvár 1910. 86.
- 68 Vö. Erős L.: *Kolozsvár postatörténete a római kortól 1918-ig*. Kolozsvár 1995. 50.



87. Jacob Peeters – Bouttats Gerard: Kolozsvár látképe. Rézmetszet, 1688. (MNM TKCs, ltsz.: T.2311 – Makky György reprodukciói)

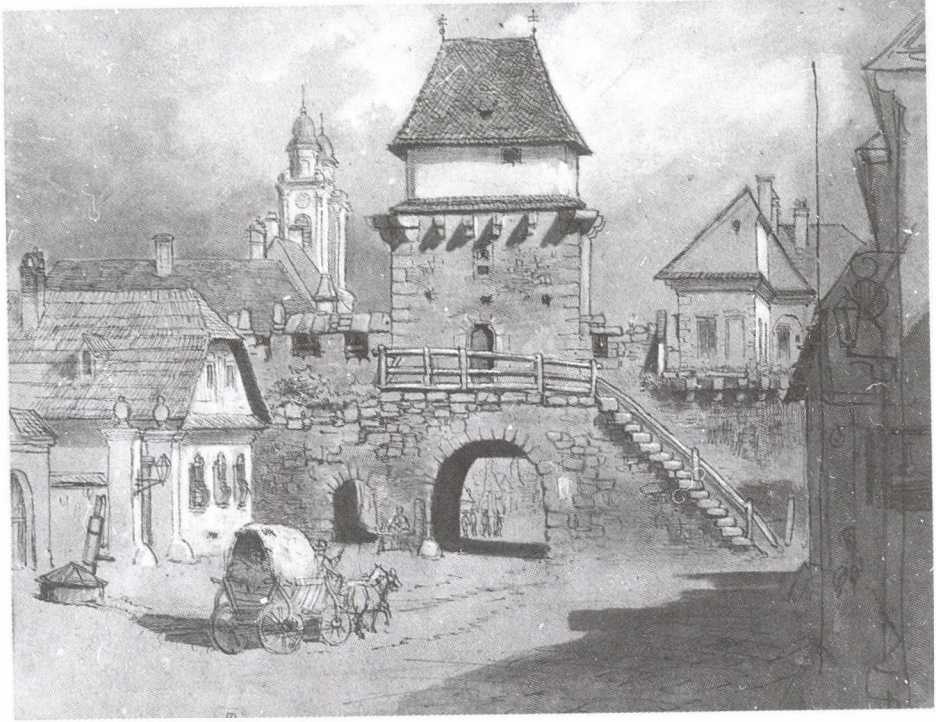


88. Simon János: Kolozsvár látképe. Rézmetszet, 1799. (MNM TKCs, ltsz.: T.523)



89. Ludwig Rohbock: Kolozsvár látképe. Akvarell, 1850 körül. (MNM TKCs, ltsz.: T.2834)

90. Cserna Károly: A kolozsvári Szent Mihály templom. Lavírozott kék tusrajz, 1898. (MNM TKCs, ltsz.: T.7407)



91. Melka Vince: A kolozsvári Magyar-kapu. Cezruza, akvarell, 1870-es évek. (MNM TKCs, ltsz.: T.9138)



92. Melka Vince: A kolozsvári Szappany-utcai bástya. Cezruza, fekete és fehér kréta, 1871. (MNM TKCs, ltsz.: T.9133)



93. Dörre Tivadar: A kolozsvári Unió utca. Lavírozott tusrajz, 1900. (MNM TKCs, Itsz.: T.7623)



94. Dörre Tivadar: A kolozsvári Széchenyi tér. Lavírozott tusrajz, 1900. (MNM TKCs, Itsz.: T.7624)

Szakács Béla Zsolt

EGY LEVELEZŐLAP A SZENTKORONÁRÓL

Mások levelei közt turkálni enyhén szólva illetlenség. Menti a helyzetet, ha az ember az iratot egy nyilvános gyűjteményben találja. Őriz ugyanis a bonni művészettörténeti tanszék (Kunsthistorisches Institut, Friedrich-Wilhelm-Universität) könyvtára egy magyar nyelvű különlenyomatot a Szentkoronáról, a szerző ajánlásával. Otto von Falke 1930. február 6-i keltezéssel küldte a francia Alpokban telelő Marc Rosenbergnak az *Archaeologiai Értesítő*ben frissen megjelent cikkét.¹

Otto von Falkét (1862–1942) mint a berlini múzeumok volt főigazgatóját, egyszersmind a középkori ötvösség egyik legnevesebb szaktekintélyét röviddel nyugdíjba vonulása után, 1928-ban érte az a valóban kivételes megtiszteltetés,² hogy röviden megtekinthette a nemzeti ereklyeként őrzött Szentkoronát. Tapasztalatait a magyarok unszolásra tette közzé – ami számukra azért is fontos lehetett, mert a hazai kutatókkal ellentétben a külföldi tudósok addig rendre a *corona latina* késői, tehát nem Szent István-kori datálása mellett foglaltak állást.³ A téma a címzett számára sem lehetett közömbös: Marc Rosenberg (1852–1930) maga is foglalkozott már a koronával 1916-ban egy rövidebb dolgozatban.⁴ A cikket még megkapta és annál könnyebben olvashatta, mivel teljes terjedelmében közölték németül is. Az idős kutató még ugyanabban az évben, szeptember 4-én elhunyt; a különlenyomatot 1932-ben vették leltárba a bonni könyvtárban. A nyomtatványba beragasztottak egy levelezőlapot is, amely (a *Welfenschatz*ra vonatkozó információk mellett) fényt vet az írás keletkezési körülményeire, ezért teljes terjedelmében közöljük:

Herrn Professor M. Rosenberg
Hotel la Girelle,
Juan-les-Pines (Alpes maritimes), Frankreich

Verehrter Herr Geheimrat

Gleichzeitig schicke ich als Drucksache einen kleinen / Aufsatz⁵ über die Stephanskrone, den zu schreiben ich dem / Arch[aeologiai] Ertesítő nach der Besichtigung von 1928⁶ nicht / verweigern konnte. Mir ist die Sache bei 10 Minuten / Autopsie leidlich klar geworden, den Lesern aber / schwerlich, weil die im Pantheon⁷ geübte Kunst, auch / aus schwachen Photos gute Clichés herauszukitzeln / in Pest noch nicht bekannt ist. – Ich habe die vorige / Woche in einem Banksafe in Aarau beim Welfenschatz⁸ ver- / bracht, zusammen mit Swarzenski u[nd] Rob[ert] Schmidt, da wir / 3 bis April einen raisonablen Katalog⁹ heraus-

bringen sollen. / Auf meinen Teil fällt das hochroman[ische]. Jahrhundert u[nd] / mein alter Freund Eilbertus Col[oniensis]¹⁰ ist erneut in meiner // Achtung gestiegen. Wenn / man nur mehr Zeit htte! / Ich hoffe u[nd] wünsche, daß / Sie in diesem selbst hier / vorfrühlingshaften / Winter die rechte Er- / holung finden u[nd] / bleibe / in alter Verehrung

Ihr erg[e]benster]

Falke

Berlin, den 6. II. 30

JEGYZETEK

1 Otto von Falke: A szent korona = *Archaeologiai Értesítő* XLIII (1929) 125–137.

2 Jogosan panaszkodott a korona megközelíthetlenségéről már Kondakov is 1892-ben: „In neuester Zeit, im Jahre 1881, veranlasste der ungarische Reichstag die Veröffentlichung des Denkmals in einer – nicht besonderes gelungenen – chromolithographischen Copie. Seit dem kann die mit anderen Reichsinsignien in der Burg zu Pest aufbewahrte Krone nur mit besonderer Erlaubnis des Reichstages in Augenschein genommen werden.“ N. Kondakov: *Geschichte und Denkmäler byzantinischen Emails*. Byzantinische Zellen-Emails. Sammlung A. W. Swenig-rodskoi. Frankfurt a. M. 1892, 239. 1.j.

3 Így Kondakov i. m. 242; Émile Molinier: *Histoire générale des arts appliqués* IV. L'orfèvrerie religieuse et civile I. Paris: Librairie Centrale des Beaux-Arts, 1901, 54–55; Charles Diehl: *Manuel de l'art byzantin*, Paris: Picard, 1910, 665; O. M. Dalton: *Byzantin Art and Archaeology*, Oxford: Clarendon, 1911, 526 (bár ő csak ismerteti Kondakov nézetét, ahogy az 504. oldalon Bock ellenkező véleményét is); és Rosenberg is erre hajlik, l. a következő jegyzetet!

4 Marc Rosenberg: Sacra Regni Hungariae Corona = *Der Cicerone* IX (1917) 41–52. Ugyanez egy önálló füzetként is megjelent, 1916. november 21-i keltezéssel, h.n. (18 oldal + 3 tábla).

5 A különnyomaton a szerző ajánlása: Herrn Geheimrat Marc Rosenberg / mit besten Grüßen / erg. Falke. A nyomtatvány leltári száma: 32D15755, őrzési helye: JF 802/1

6 Falke, mint a dolgozat bevezetőjében is megjegyzi, a Nemzetközi Múzeumszövetség 1928-as budapesti kongresszusa alkalmával tekinthette meg a Szentkoronát.

7 A *Pantheon* (Monatsschrift für Freunde und Sammler der Kunst) 1928-tól jelent (illetve 1960 óta ismét jelenik) meg a

müncheneri Bruckmann kiadónál. Falke, mint a folyóirat alapítója, főmunkatársa és szerkesztője (1932-ig August L. Meyerrel, majd haláláig egyedül) számos cikket írt bele, egyebek közt a Welfenschatzról (Der Welfenschatz = *Pantheon* II (1928) 582–587; Hildesheimer Goldschmiedewerke des 12. Jahrhunderts im Welfenschatz = *Pantheon* V (1930) 266–274) és Marc Rosenberg magángyűjteményéről is (Die Schmucksammlung Marc Rosenberg = *Pantheon* IV (1929) 416–417. – a gyűjteményről Falke készített katalógust is: *Sammlung Marc Rosenberg*. Ausstellungs- und Versteigerungskatalog, 1929). Falke halála után Robert Schmidt szerkesztette tovább a folyóiratot. A *Pantheon*ban több köszöntés és méltatás is megjelent az alapítóról: Robert Schmidt: Zu Otto v. Falkes siebzigstem Geburtstage = *Pantheon* IX (1932) 168–169; Richard Graul: Otto von Falke zum 75. Geburtstag = *Pantheon* XIX (1937) 159; Robert Schmidt: Otto von Falke zum 80. Geburtstag = *Pantheon* XXIX (1942) 121; Erich Meyer: Otto von Falke = *Pantheon* XXX (1942) 234. A legrészletesebb méltatás: Robert Schmidt: Otto von Falke = *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen* 73 (1942) 127–132.

8 A kincs az 1867-es megállapodás értelmében a hannoveri királyi ház magántulajdonának számított, és még ez évtől a Bécs melletti Schloß Penzingben őrizték, majd 1869-től a bécsi Museum für Kunst und Industrie kiállítására kölcsönözték (mellesleg a múzeum igazgatóhelyettese, majd igazgatója Otto v. Falke apja, Jacob v. Falke volt 1864-től ill. 1885–95 között; ehhez l. részletesebben: Jacob v. Falke: *Lebenserinnerungen*. Leipzig: Meyer, 1897). Az 1890-es években a felső-ausztriai Gmundenbe került, 1918-ban rövid időre Svájcban helyezték biztonságba, majd visszakerült Gmundenbe, ahonnan 1927-ben szállították egy svájci bankba (mint a levelezőlappból kiderül: Aaraba), hogy előkészítsék a kincs eladását. 1930-ban vette meg

egy német műkereskedő-csoport, még ugyanez évben tudományos katalógus is készült hozzá (l. a következő jegyzetet), és kiállították Frankfurtban és Berlinben (az előbbi katalógusa: *Der Welfenschatz*. Katalog der Ausstellung im Städtischen Kunstinstitut. Frankfurt a. M. 1930). 1935-ben a kincsnek még mintegy a felét sikerült a berlini múzeumnak megvásárolnia, a többi addigra főleg amerikai múzeumok és magángyűjtők között szóródott szét. A kincs történetéhez újabban: Dietrich Kötzsche: *Der Welfenschatz im Berliner Kunstgewerbemuseum*. Berlin: Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz, 1973; Patrick M. de Winter: *The Sacral Treasure of the Guelphs* = *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, 72 (1985) 1–160 (ugyanaz németül, más képanyaggal: *Der Welfenschatz*. Hannover: Touristbuch, 1986).

9 *Der Welfenschatz*. Der Reliquiar-schatz des brandenburgischen Domes aus dem

Besitz des herzoglichen Hauses Braunschweig-Lüneburg. Hrsg. v. Otto von Falke, Robert Schmidt und Georg Swarzenski. Frankfurt a. M.: Frankfurter Verlag-Anstalt, 1930.

10 Eilbertus Coloniensissel, a jeles XII. századi kölni ötvössel Falke ismételtlen foglalkozott korábban: Eilbertus Coloniensis = *Beitrge zur Kunstgeschichte*. Franz Wickhoff gewidmet. Wien: A. Schroll, 1903. 25–32.; *Deutsche Schmelzarbeiten des Mittelalters und andere Kunstwerke der kunst-historischen Ausstellung zu Düsseldorf 1902*. Hrsg. v. Otto von Falke – Heinrich Frauberger (utóbbi, a múzeum igazgatója, nem vett részt a kiadvány tudományos előkészítésében), Frankfurt a. M.: Joseph Baer – Heinrich Keller, 1904. 21–26. valamint: Otto von Falke – Georg Swarzenski: *Das Kunstgewerbe im Mittelalter = Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes I*. Hrsg. v. Georg Lehnert, Berlin: Oldenburg, é.n. 1908–9 169–422, itt: 274–275.

SZEMLE

Szilárdfy Zoltán

KOVÁCS PÉTER – SZELÉNYI KÁROLY: A BAROKK SZÉKESFEHÉRVÁROTT.

(A szöveget írta, a képanyagot összeállította, szerkesztette Kovács Péter.
A fotókat készítette Kovács Péter. Budapest–Veszprém 1992–1993.
Magyar Képek Szelényi Ház. 28 lap, 7 fekete-fehér, 93 színes tábla.)

Kuthy István (1889–1966) emlékére

Már negyedszázada annak, hogy a szerző baráti beszélgetés során megemlítette: olyan jellegű munkát szeretne írni a barokk Székesfehérvárról, amilyen a kis példányszámban megjelent *A barokk Pest-Buda élete*.¹ Ebben a gazdag, de nem fárasztó adattárban, a kultúrhistoriai szemléletnek, az életmód- és mentalitástörténet-központú megközelítésnek köszönhetően emberközelpbe kerültek a műalkotások és funkciójukat értelmezve „megelevenedtek” a muzeális tárgyak. Say Géza 1938-ban megjelent *A barokk Székesfehérvár* című kötete² sejtette már, hogy van igény a hazai művészettörténetben olyan munkára, ami a középkori Alba Regiának a pusztulás hamvaiból 1688. május 19. után fönixmadárként föltámadott barokk arculatát és lélekrajzát állítja az érdeklődés homlokterébe.

A közép-európai barokk évében (1992–1993) – egy torzóban maradt sorozat második köteteként – végre megjelent ez a meglehetősen tömör, tudományos-népszerűsítő munka.

A kötet a város látképeinek bemutatásával kezdődik. A szerző már korábban alapos tanulmányba foglalta Székesfehérvár fönmaradt vedutáit. A városházi, régi Fehérvárt bemutató festményt először a Szent István halálának 950. évfordulójára rendezett kiállításon³ mutatták be a nagyközönségnek. Reprodukciója ezúttal a kötet előzékeként tűnik fel, mivel azonban a kötet végén is szerepel, elegáns bélepapír benyomását kelti. A kép feltüntetett kormegjelölésénél, véleményem szerint, jóval korábbi, ugyanis a bilingvis magyar-német feliratokon azon városi tisztségviselők nevei szerepelnek, akik – a képen olvasható dátumok szerint – 1688-tól 1735-ig fejtették ki tevékenységüket: Nagy János, tekintélyes városi nemes, szenátor, aki a bírói hivatalt is ellátta; Séllyei Nagy Ignác, első székesfehérvári megyéspüspök apja; valamint Poss Ignác szenátor, az említett püspök bérmaatyja.⁴

A festmény alapjául szolgáló rézmetszet-veduta azért is jelentős, mert a *Die Tomkirchen*-ként jelölt, egykor Szent Péter-Pál, akkor már Szent István királyról nevezett egyetlen plébániatemplom gótikus tornyai és homlokzata mögött, a szokványos hosszház helyett centrális-poligonális építmény van, ami mintha az 1970-es ásatás során föltárt *ecclesia baptismalis* rotundáját idézné. Az épületábrázolás azért is fontos, mert a Vinzenz Fischer által 1775-ben festett hatalmas főoltárképen, a Mária Terézia arcát rejtő angyal mintegy „tervdokumentációként” tartja kezében a templom egykori ábráját (95–97. kép). A bécsi Akadémia elismert festő-tanára a történelmi hűség kedvéért több levelet váltott a magistratussal, és olyan részletekről is eligazítást kért, amelyek a megrendelésre dolgozó barokk festőkben általában föl sem merültek.⁵ A művész 1775. április 26-án kelt levelében arról érdeklődött, hogy létezik-e vázlat, vagy tervrajz Szent István alapította székesfehérvári templomról. Sajnos a magistratus válaszlevelei ismeretlenek, de bizonyosnak tűnik, hogy a tanács az akkori Szent István dóm rajzát küldte Bécsbe, mert ez szerepel a városházán függő festményen látható templom-ábrázolások között. Arról persze akkoriban nem tudhattak, hogy ezt IV. Béla király építtette; mindenesetre a királyi bazilikáról (az akkori prépostsági templomról) is találhatunk volna elküldendő mintaképet.⁶

Az első műemlékek, amikről részletes információkat kapunk a kötetből, a jezsuiták alapította *Nepomuki Szent János templom és rezidencia* épületegyüttese s a bennük található műalkotások.⁷

A mellékoltárok képeinek attribúálása nem könnyű feladat. Festőiként, Gaspar Franz Sambach mellett, felmerült két jezsuita festő-fráter, Johann Magis és Anton személye, a város által megrendelt Szent Kereszt és Loyolai Szent Ignác oltárképek esetében pedig Michelangelo Unterberger. Stíluskritikai megfontolásokból Werle Antalnak tulajdonítható a Szent Alajos kápolna ovális képe, valamint a fehérvári hölgyek által adományozott *Szent Család*, a rokokó tükrökkel ékesített festmény a szószék átellenében (98–99. kép).

A tabernaculum fölötti kis oltárkép nem az eredeti, annak csupán másolata; az elveszettnek hitt *Győztes Immaculata* az idők folyamán a szemináriumba került át. Számos hányattatás után, végül én leltároztam be a székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum tárgyai közé.⁸ A többszörösen átfestett kép festékrétegei alól a szakszerű restaurálás a többi oltárképhez hasonló, jó kvalitású, tetszetős művet hozott elő (100. kép).

A kötetben említésre méltó lett volna a Loretói Boldogasszony kápolnája is, amit a Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára sorozatban megjelent kitűnő összefoglalásából Kovács Péter kifejejtett.⁹ Csupán halvány utalás sejteti a legutóbbi helyreállítás szenzációs meglepetését: a rendház főlépcsőházában föltárt *Loretói Litánia* emblematisz freskóját, amihez hasonló – ismereteim szerint – az országban csak a szintén jezsuita alapítású győri Szent Ignác templom rezidenciájában található. E képsorok a Mária Kongregációk jelentőségére utalnak, és nem véletlen, hogy a fehérvári rendház lépcsőházának manierista, dekoratív emblémáin is a barokk hitélet e jellegzetes tematikája jelent meg,¹⁰ hiszen köztudott, hogy a grázi jezsuitákhoz szoros kultúrkapcsolataink fűződtek a tanulmányok és nevelés terén.

A szobrászati munkákat – Bebé Károly szószékének kivételével – régebben Baumgartner Bernát fráter nevéhez kötötték. Kovács Péter azonban már korábban kiderítette, hogy a rokokó sekrestye-bútorzat mestere a pálos Hyngeller János volt. Kötetében ezúttal figyelemreméltó adalékkal szolgál arra a pesti mesterre vonatkozóan, aki 1750-ben a főoltár tabernaculumát készítette.¹¹

A *jezsuita patika* berendezésének különböző darabjait – amelyek kétségkívül Baumgartner Bernát műhelyében készültek – a szerző a templom faragott gyóntatószékeivel és a dúsan díszített padokkal veti egybe. Érdemes itt megemlíteni, hogy Vanossi Antal; 1752-ben *Szűz Máriát ábrázoló selyemképet* küldött Bécsből a patika díszítésére.¹² A püspöki ősnymotatványtár falán nagy valószínűséggel ezt a képet ismertem fel. A sárga, amerikai selyemre nyomott mezzotinto kompozíción a Napba öltözött Asszony kozmikus jelekkel ékesített figurája alatt tipikus jezsuita téma látható: a földgolyót körülvevő négy világrész. E Pozzo révén elterjedt téma hazai előfordulásait korábban már ismertettem, de Sambach eszmeileg egyező freskójának fényénél nem árt még egyszer fölidézni ezt az eredetileg nyilván tézislapnak készült grafikát¹³ (101. kép).

A könyv sorra ismerteti a mai székesegyház Cimbalféle barokk freskóit. Sajnos a bejárattól jobbra eső oltár titulusát a szerző tévesen írja Szent Annának, hiszen az oltárkép a Szent Családra utal, pontosabban Szűz Mária templomi bemutatására. A főoltárhoz tartozó szobrok Szent Ignác *Suspice* kezdetű följánlói imádságát illusztrálják. Az ikonográfiai programot Ignaz Günther Szeplőtelen Szűzre emlékeztető *Immaculata*-predellaképe zárja. E ritka téma ismétlődik az akkor szintén jezsuitákkal pasztorált *perkátai plébániatemplom* főoltárképén; amely ma is eredeti helyén áll, bár a Jézus Társaság feloszlata után a templom titulusát Szűz Mária születésére változtatták.

Figyelemre érdemes a szentélyrekesztő áldoztató korlátja (fonatos díszítésű vörösmárvány), aminek Grossmann János tatai mestertől származó hasonmása az ercsi és a tatai plébániatemplomban található. Az áldoztató korlát Székesfehérvárott alkalmazott formája és ornamentikája Mayerhoffer András pesti építész körére jellemző; elterjedtsége Magyarország középső területein mutatható ki.

Vinzenz Fischer említett oltárképe – a korona-följánlás témájának legnagyobb méretű vázsza, amelynek mintaképe a budavári Szent Zsigmond kápolna oltárképe – már a maga korában elismerésnek örvendett. Ennek bizonyítéka, hogy a *tósokberendi ciszterci templomban*, majd Velencén (Fejér megye) is megfestették, sőt kisméretű rézmetszet is készült róla (MNM, Történeti Képcsarnok). E „legmagyarabb” ikonográfiai téma a XVII. századtól kezdve terjedt sokszorosító grafikák ügyesen megkomponált lapjain (könyvillusztrációk, tézislapok, imakönyvekbe való szentképecskék), valamint monumentális alkotásoknak is inspirálói lettek. A kötet először publikálja annak az ismeretlen, de jó kezű rajzolónak és rézmetszőnek jelzetlen művét, amelyet sajnos tévesen határoz meg, ugyanis a följánlás jelenete alatt *nem* Székesfehérvár „képzeletbeli képe” látható. A metszet valójában Nagyszombat címerét és akkori látképét ábrázolja, és eredetileg Szabó István nagyszombati jezsuita tanár és hitszónok, 1746-ban Nagyszombaton kiadott művének (*Három esztendőre való prédikációk*) címlapelőzéke volt (102. kép). Szerzőjében Matthias Fuhrmann osztrák pálos rendi rézmetszőt sejttem, aki Nagyszomba-

ton is dolgozott, és akinek dekoratív metszetei a már említett Hyngeller János bútorfaragványaihoz is előképpül szolgáltak.¹⁴ Ami a Fehérvár látképén ábrázolt Szent István féle korona-fölajánlást illeti: Sebastian Langner közkedvelt, korona-fölajánlást ábrázoló rézmetszete (103. kép) és egy régi városlátkép nyomán, 1800 körül valóban készült egy vízfestmény, amelyen a bizonytalannal fehérvári amatőr festő élénk színekkel örökítette meg az egykori koronázóváros szakrális történeti témáját¹⁵ (104–105. kép).

Az 1817-es Canonica Visitatio följegyzése szerint a székesegyházban egy asztalkán a szoptató Mária kegyképe állt, körös-körül rózsákkal és votív-jegyekkel, aminél szentmisék idején – a jámbor asszonyok bőkezűségéből – mindig két gyertyát égettek.¹⁶ A restaurált kép a megmaradt votívokkal ma a kanonoki sekrestyében függ, felirata:

S : Maria ora pro Nobis

S : F : C

1733

Az, hogy az ausztriai Tulln kapucinus templomának kegyképét lemásolták, egy korábbi pestisjárvány esztendejében tett fogadalom beváltásával függhet össze (106. kép).

Eredetileg a főbejáratától balra állt a Szent István koponyacsontját őrző kápolna, amelynek vörösmárvány oltárát az első püspök, Nagy Ignác konzekráta, és annyira szerette, hogy amikor nem pontifikált, itt misézett. Tiszteletére a város polgárait is buzdította.¹⁷

A mennyezeti freskó *Szent István megkeresztelésé*-t Cymbal festette. Habár a jelenlegi kutatások szerint ez az ünnepi esemény még István kisdéd korára tehető, a freskón Szent Adalbert mint keresztelő püspök és keresztapa szerepel. A téma István király ikonográfiájában ritkaságszámba megy, XVIII. századi ábrázolása még azon a reliefen maradt fenn, amely a leleszi templom főoltárának egyik oszlopposztamensén található (107. kép). A később Benczúr festménye révén népszerűsödött téma látható még – ha miniatűr méretekben is – azon az eddig ismeretlen ovális zománcképen, amely a székesegyház 1701-ből származó aranyozott ezüst kelyhének talpán van.¹⁸ Ezen a névadó, Szent István első vértanú, a felhőből tekint alá védence megkeresztelésére (108. kép).

A *szemináriumi templom* főoltára fölött, a XVII. századból származó vörösréz lemezre festett kegykép jelzi, hogy eredetileg karmelita templom volt, aminek patrocíniuma Kármelhegyi Boldogasszony. A festmény a bécsi Szent József karmelita templom kegyképének másolata. A templomot a régi fehérváriak „József-templomnak” nevezik. A népi elnevezés az egykori papnövelde patrónusára és a karmeliták bensőséges Szent József kultuszára utal, aminek legszebb művészeti emléke a templom nagy, *Szent József halálá*-t bemutató oltárképe, Maulbertsch-től. Hagyományos nagy búcsúját Fehérvár népe ma is a Názáreti Pátriárka ünnepen, március 19-én tartja. Megjegyzendő, hogy a helyi József-kultusz ma már nem létező emléke volt a Szent József kápolna, ami a barokk Székesfehérvárott a középkori templom helyén képviselte a jezsuiták áhítatát a Szent Nevelőatyá iránt.

A szemináriumi templom bejáratától balra, a *Kálvária-kápolnában* található az az *életnagyságú corpus*, amiről Kovács Péter azt írja, hogy „színpadiasan eleven,

sőt naturálisan drámai hatású, spanyolos jellegű” műalkotás. Kevesen tudják, hogy ez a corpus, ikonográfiai típusát tekintve, a történelmi Magyarország legkiválóbb pestis-feszülete.¹⁹ Schoen Arnold e remek Kálvária-kompozíciót a bajorországi Hofmarkt-ban született, 1749-től fehérvári karmelitaként számontartott Hauser Lőrinc (rendi nevén: Fr. Elisaeus a S. Basileo) fafaragómesternek attribuíta.²⁰ Kovács Péter szerint „alighanem tévesen”. Véleményem szerint Schoen Arnold attribúciója tűnik reálisnak, ugyanis a spanyol barokk szobrászat naturalisztikus jegyei Közép-Európában leginkább a délnémet és tiroli rokokó szobrokon figyelhetők meg. Gondolok itt a müncheni *Siftskirche* és az *Alt Sankt Peter* templomokban található teátrális *Utolsó vacsora*, illetve *Olajfák hegye* kompozíciókra, melyek kora és kvalitása egyenértékű a fehérvári karmeliták Szent Kereszt kápolnájának szobraival.

A pompás rokokó szószék pandanja a prágai síroltárt idézi, amin az ereklyéit rejtő koporsón térdeplő vértanú kanonok, Nepomuki Szent János szoboralakja látható. Ez utóbbit a „bécsi ezüstkovács”, Johann Joseph Würtz öntötte selmechányai ezüsből, Joseph Emanuel Fischer von Erlach terve szerint.²¹

A barokk Székesfehérvár kultusztörténeti sajátossága, hogy mind az öt templomában oltárt emeltek Nepomuki Szent János tiszteletére.

A ma a *Szent Sebestyén templom előtt álló szobor* országos viszonylatban is igen korai kultuszemlék, ugyanis már tizenhat esztendővel Nepomuki János boldoggá avatása előtt fölállították. A szobrot a városfal lebontásakor a város költségén helyezték ide, eredetileg a budai kapu közelében állhatott.²² A történetileg is érdemes műemléket a felkelő kuruc csapatok kiverése alkalmából, Heinrich Ulri várossparancsnok nyilván *ex-voto* emeltette.²³ Kovács Péternek kutatásainak köszönhető, hogy Michael Kuglmann, fehérvári mester személyében sikerült azonosítani a szobor alkotóját. A szobor prototípusa egyébként a prágai Károly-hídon áll.²⁴

Székesfehérvárott ezenkívül még két szabadtéri Nepomuki Szent János szobor állt: az egyik kőből – készült gloriett alatt – a Palatinus-kapun kívüli hídnál, a felsővárosi parókia határán; a másik – felirat nélkül, szintén kőből – az ún. Promontoriumban, a lovasberényi út mellett.²⁵ Ide tartozik még a XVIII. század utolsó harmadában épült Lépcső utca 1. számú manzárd tetős polgárház homlokzati fülkéjében lévő kőszobor, további bizonyítékeként a régi fehérváriak Nepomuki Szent János tiszteletének.

A kötet szöveges részét követő képanyag Szelényi Károly fotóművész érdemes munkája. Jó minőségi színnyomásokban olyan műemlék és műtárgyrészleteket örökített meg, amelyek eddig még fekete-fehér változatban sem voltak közismertek.

Kár, hogy a táblák, illetve az egyes képek nincsenek beszámozva. Ennél is súlyosabb hiányosságnak tartom viszont a képaláírások számos tévedését. Íme néhány példa: a *püspöki palota* homlokzatán Vurum József faragott kőcímere látható, és *nem* Milassin József megyéspüspöké, aki az utódja volt, és aki az épületet befejezte. Ugyanez a címer tűnik fel a püspöki lakosztály berendezési tárgyai között, intarziás biedermeier asztallapon. A *ferences templom* homlokzatán a középső fülkében *nem* Páduai Szent Antal szobra található, hanem a barátok templomának mennyei patrónusa, a Fehérvárott született Szent Imre herceg kő-

szobra. Az ugyanerről az oromzati falról közölt kép *nem* Nepomuki Szent Jánost, hanem Assisi szent Ferencet ábrázolja. A városháza udvari falán Szűz Mária fülkeszobra közelebről is meghatározható, ugyanis egy igen kecses rokokó Immaculatát látunk ott. Az egykori *karmelita rendház* refektóriumában lévő pannók szerzőségét többen vitatták. Ha ezeket összevetjük Michelangelo Unterbergernek a Nepomuki Szent János templomban látható *Szent Kereszt* oltárképével, akkor az utóbbi rangos kvalitása, lágy modellálása és színvilága stíluskritikailag is kizárja, hogy a pannókat ő festette. A refektórium pannói inkább Franz Xaver Wagenschön modorára emlékeztetnek.

A kötet utolsó képe a Keresztelő Szent Jánosról nevezett fehérvári *szerb templom* egyik freskórészletéről készült. Ezen a Dániel próféta könyvében szereplő három ifjú, Ananiás, Azariás és Misáel „tűzpróbája” látható, amint őskeresztény ábrázolástípus szerint, orans kéztartással zengik hálaéneküket, az Úr áldására szólítva a teremtett világot. Arról a tüzes kemencéről van itt szó, amiben a három ifjú csodálatosképpen megmaradt, és *nem* az aláírás szerinti „tisztítótűzről”, ami hittani tézisként *nem* is szerepel az orthodox liturgiában.

Egybevetve építő szándékú kritikáimat a tetszetős kötettel, csak sajnálhatjuk, hogy a hazai barokk városokat bemutató és ismertető tervezett sorozatból, Eger²⁶ csupán Székesfehérvár követte. A reménykeltő sorozatból immár kimaradt Buda, Óbuda, Pest, Esztergom, Vác, Szentendre, Ráckeve, Dunaföldvár, Győr, Sopron, Kőszeg, Szombathely, Veszprém, Sümeg, Tata, Mór, Gödöllő, Szekszárd, Pécs, Kalocsa, Kecskemét, Miskolc.

JEGYZETEK

1 Zoltán J.: *A barokk Pest-Buda élete*. Szabó Ervin Könyvtár kiadványa, Budapest 1963.

2 Say G.: *A barokk Székesfehérvár*. Budapest, Officina Képeskönyvek, 1938.

3 Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1988.

4 Németh L.: „A Székesfehérvári Egyházmegye kialakulása (1688–1777) és első püspöke, Sélyei Nagy Ignác (1777–1789)”, *Székesfehérvár Évszázadai* IV. (1979), 79.

5 Schoen A.: „Fischer V. festő levelei a Szent István főoltárképről”. *Székesfehérvári Szemle*, I. (1933), 24–25; II., 38; III. (1934/3–4), 71–75.

6 Schoen, *i. m.*, III., 72.

7 A szerző közel negyedszázada mélyedt el e régi kedves témájában, amikor a pannonhalmi főapátság archívumában található *Jesuitica fond*-ot kutatta.

8 Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár. Olaj, vászon, karéjozott fekete fake-retenben. A Nepomuki Szent János templom tabernaculumára fölötti kép 1750 körüli változata, feltehetően az eredeti. *Ltsz.*: 772.

9 Kovács P.: *Székesfehérvár. Egykori jezsuita templom és rendház*. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 350. Veszprém 1989. (lapszámozás nélkül).

10 Kovács, *i. m.*, 4. kép.

11 Kovács, *A barokk Székesfehérvár... 12.*

12 Nékám Lajosné: *Régi magyar patikák*. Budapest 1971. 22.

13 Polleroß, F.: *Verehung der Madonna durch die vier Erdteile. Federschmuck und Kaiserkrone. Daß barocke Amerikabild in der Habsburgischen Ländern*. Kiáll. kat., Schloßhof im Marchfeld 1992. 299. Kat. 8. 27.

14 Kovács, *A barokk Székesfehérvár... 19.* A korona-főajánlás látomásként jelenik meg az ország és Nagyszombat címerével ékes látképeret fölött, illetve azon barokk kapuzat mögött, amit a legjelesebb magyar szentek: Szent Imre, Szent László, Szent Erzsébet, Szent Márton és Szent Adalbert mellképei díszítenek. E kompozíciót használta föl a Magyar Nemzeti Galériában található rokokó festmény (ltsz.: 505) ismeretlen dunántúli alkotója is. Vö. Mojzer M.: *A Magyar*

Nemzeti Galéria késő reneszánsz és barokk kiállítás. *Képek és szobrok*. Budapest 1982. 64–65.

15 Papír, üveg alatt, ökörszemes arany keretben. Székesfehérvár, székesegyház sekrestyéje.

16 Szilárdfy Z.: „Kegyképtípusok a pestisjárványok történetében”. *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 11–12. Népi gyógyítás Magyarországon*. (Budapest 1979.) 214.

17 Kuthy I.: „Szent István tiszteletét őrző egyházi műemlékeink Székesfehérvárott”, *Székesfehérvári Szemle*, (1938/1–2.) 214.

18 Két felirata: *HIC INTER FAMULUS STEPHANI SACRIFICANS MEMENTO 1701*; valamint: *Stephanus mayet rey vovit Calendis Maji*.

19 A sebekkel borított test az analógiás mágia jegyében volt hivatva elhárítani a kisebesedésekben és duzzanatokban is mutatkozó „dögösséget”. Az izajási jövendölést már Szent Péter levele a szenvedő Jézusra vonatkoztatta: „az ő sebei által gyógyultatok meg” (I. Pét 2–25.). Az egyik legnépszerűbb barokk imádságos könyv, a Vörösmarty Mihály költeményeiből jól ismert „Szegény asszony könyve”, a *Jó illatú Rosás kert* 1778-ban megjelent pozsonyi kiadása hathatós imádságot közöl a sebei miatt szenvedő felfeszített Jézushoz: „Lelki Orvosság a pestis ellen, mellyet nyóczadik Kelemen Pápa harmadik Spanyol Országai Philep Királynak, mind próbált lelki-orvosságot pestisnek idején küldött”. Ilyen pestis-feszületek láthatók a *györszigeti*, a *sári plébániatemplomban*, a *pozsonyi ferences kolostor folyosóján* és Budán a *Szent Ferenc sebeitől elnevezett templom* sekrestyéjében, ami a betegápoló Erzsébet-apácáké volt. A nagy járványhullámokat idéző pestis-feszület függ a pozsonyi ferences nővérek *Szent Erzsébet templomának* sekrestyéjében is. Ilyen volt továbbá Szécsényben az ún. *Rákóczi-corpus* a XVII. századból. A legkorábbi pestis-feszület hazánkban talán Gyöngyösről származik

(a legutóbbi restaurálás tárta föl az életnagyságú középkori feszületen a számtalan vörössel festett seb nyomait). Lásd Szilárdfy Z.: „A szeged-alsóvárosi templom Purgatórium-oltárának ikonográfiája”. In *„Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Szerk. Tüskés G., Budapest 1986. 360. 10–11. jegyzet.

20 Schoen Arnold kéziratai. Püspöki Levéltár, Székesfehérvár, L.sz. 1663.

21 Szilárdfy Z.: „Magyar vonatkozások Nepomuki Szent János tiszteletében és ikonográfiájában”, *Művészettörténeti Értesítő* XLII (1993), 211. A templom magánképolnájában található, a gyermek Jézusnak rózsaszállal kedveskedő Keresztelő Szent Jánost ábrázoló kép mestere, bécsi akadémiai tanultságú művész lehetett.

22 Kuthy István kézirata a Székesfehérvár-Felsőváros egyházi emlékeiről, X. (a szerző tulajdonában).

23 A szobor felirata: *D. T. O. M. G. L. Ejectis Rebellium Rákóczy annorum copiis Anno 1704. sub versa antea. iam vero refecta Propugnacula nullo splendore copius, quam effige S. Joannis Nepomuceni decorare voluit iussitque primus recuperati Munimenti Commendans Henricus Mathias Ulri. Anno 1705 VI Julii. Diutis Urbis Moeniis Pietas S. P. L. A. R. Divum Joannem Nepomucenum huc locavit Die VII May 1805.*

24 A prágai Nepomuki Szent János szobrot 1683-ban emeltette Mathias Gottfried Wunschwitz, a Fejér vármegyei báró Wunschwitz János Antal Kajetán nagyapja. Lásd Szilárdfy, Z.: *Magyar vonatkozások...*, 209.

25 Utóbbi Ferentzy József belvárosi polgár gondozta, aki Kuthy István idézett kézirata szerint megígérte, hogy halála után is elégséges adományt hagyományoz a szobor fönntartására.

26 Lengyel L.: *A barokk Eger és Heves megye*. Budapest 1992.



95–97. Vinzenz Fischer: Szent István koronafölajánlása. A székesfehérvári bazilika-székesegyház főoltárképe, 1775. Olaj, vászon. Részletek



98. Werle Antal (?): Gonzaga Szent Alajos. A Szent Alajos kápolna oltárképe a székesfehérvári jezsuita (majd ciszterci) templomban, 1750 körül. Olaj, vászon.



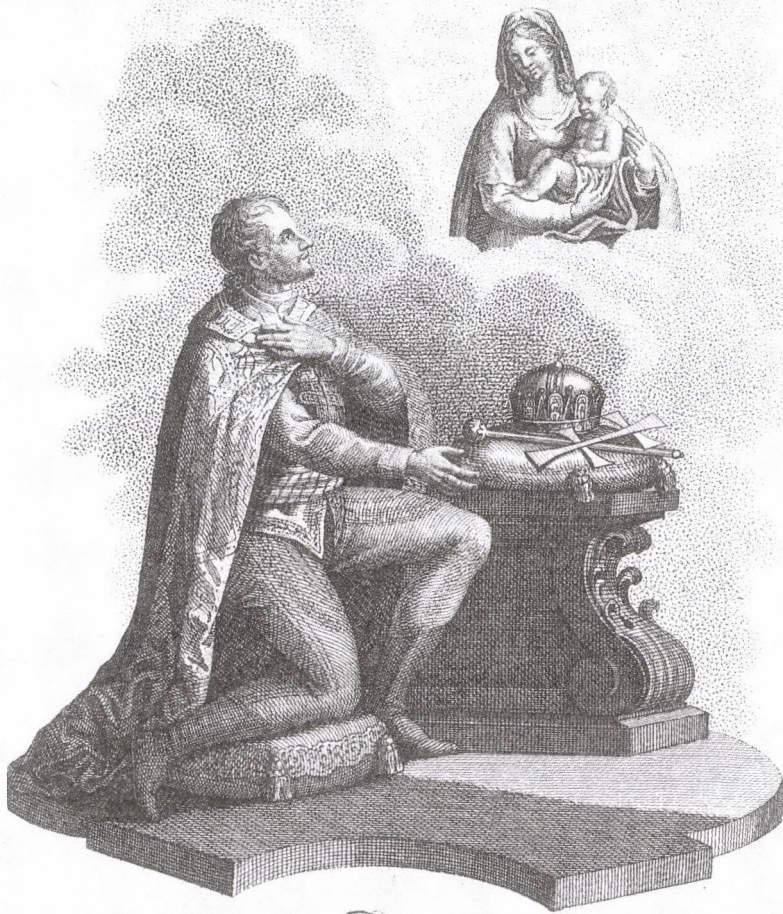
99. Szent Család. Fügőkép a székesfehérvári egykor jezsuita (majd ciszterci) templomban, 1750 körül. Olaj, vászon.



100. Franz Caspar Sambach (?): Győztes Immaculata, 1750 körül. Olaj, vászon.
(Székesfehérvár, Egyházmegyei Múzeum)



101. Lorenz Haid – Christian és Georg Philipp Rungendas: A földrészek hódolata a Mennyek királynéja előtt. Tézislap, XVII. század. Mezzotinto. (Székesfehérvár, Püspöki Könyvtár)



St. Stephan

König von Ungarn.

Ein weiser König ist die Stütze des Volkes. Sap. 7.

Abt der Lebensbeschreibung herausgegeben von Seb. Langoo in Wien.

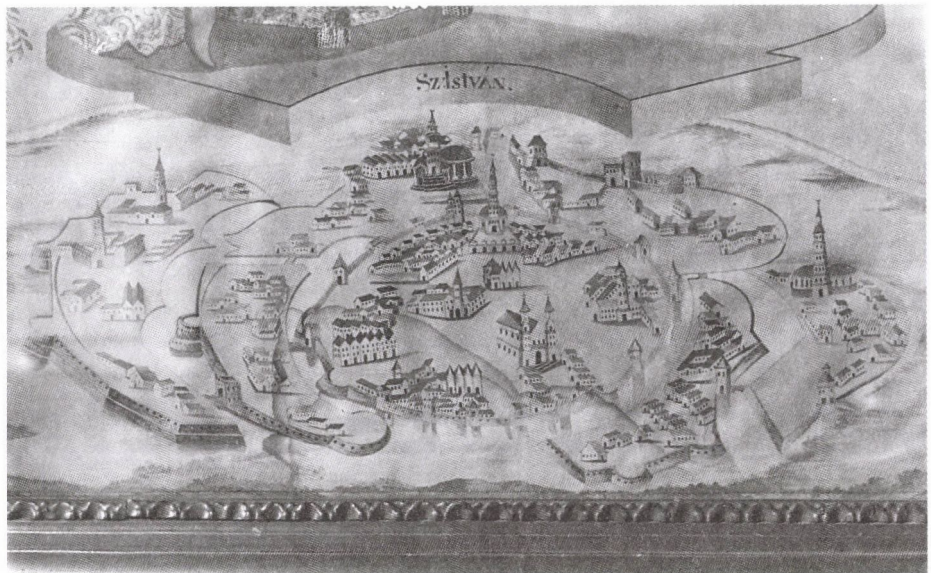
102. Matthias Fuhrmann (?): Szent István koronafölajánlása Nagyszombat látképével. Szabó István *Három esztendőre való prédikációk* című művének címlapelőzéke, 1746. Rézmetszet (a szerző gyűjteményében)



103. Sebastian Langer: Szent István koronafölajánlása, 1790 körül. Rézmetszet (a szerző gyűjteményében)



104. Ismeretlen festő:
Szent István koronaföljálása
Székesfehérvár látképével, 1800
körül. Papír, akvarell. (Székes-
fehérvár, a Ba-
zilika-Székesegy-
ház sekrestyéje)



105. Székesfehérvár
látképe. Az előző
kép részlete



106. Ismeretlen festő: A tulli Szoptató Szűzanya-kegykép másolata, 1733. Olaj, vászon. (Székesfehérvár, a Bazilika-Székesegyház kanonoki sekrestyéje)



107. Ismeretlen szobrász: Vajk megkeresztelése. Fadombormű a leleszi premontrei templom főoltárán, 1750 körül.



108. Ismeretlen ötvös: Vajk megkeresztelése, 1702. Zománckép. (Székesfehérvár, a Bazilika-Székesegyház sekrestyéje)

Kerny Terézia

SZENT LÁSZLÓ NÉPI TISZTELETE

Szent László önálló arculatú népi kultuszáról gyér adatokkal rendelkezünk, hiszen tiszteletét a 18. század közepéig az egyház, az udvar és a török ellen katonáskodó nemesség ápolta, terjesztette váltakozó intenzitással. A polgárság Szent László-tisztelete leginkább céhes keretek között nyilvánult meg.¹ Bálint Sándor, aki mind-ezidáig a legalaposabban tárta föl a szent kultuszának különböző rétegeit, alig tudott valamilyen népi hagyományáról, sőt azt is kénytelen volt megállapítani, hogy „neve törzsökös parasztságunk körében igen ritka.”² Noha a parasztok az egyházi év ünnepei között számontartották június 27-ét, különösebb szokások valóban nem jellemezték ezt a napot. Ebben az is közrejátszhatott, hogy két kiemelkedő, a nyári gazdasági életben meghatározó jeles évforduló (Szent Iván és Péter-Pál) közé esett. Hozzájuk több évszázados, megszilárdult tradíciók kapcsolódtak, mellettük érthetően a László-nap jelentősége elhomályosodott. Talán fontos adalékokkal gazdagíthatnák ide vonatkozó ismereteinket a László-napi búcsújárásokról gyűjtött néprajzi megfigyelések, ám tudomásom szerint ilyen irányú fölmérés és rendszerezés még nem történt.

Pintér Kálmán 1892-ben ezeket a sorokat írta rezignáltan: „... szinte hihetetlennek látszik, hogy a ma is ragyogó emlékü Szent László királyról, a mondai hagyományokon kívül oly kevés, mondhatni semmi népköltési hagyományt nem tudunk felmutatni, egy-két töredéken kívül”.³ Ezekben is nemzetközi vándormotívumok keverednek, gyakorta pedig középkori (vagy barokk) liturgikus szövegek átültetései, illetve krónikák romlott variánsai. Néhány közülük, eredendően Antonio Bonfini és Temesvári Pelbárt nyomán Szent László lovával és annak csodatetteivel foglalkozik. Önálló alkotásnak látszik a már Ipolyi Arnold által is közzétett vers arról, hogy hogyan tanult meg lovagolni a király Szent Mihály arkangyaltól.⁴ Toroczka Wigand Ede az alábbi népdalt jegyzete föl László ménjéről:

„Ő hajtá a göncölszekér csillagsörényes lovait,
Ragyogó ostorul fonta a holdvilág sugarait”⁵

A mátraverebélyi szentkúthoz zarándokló palócok a múlt században állítólag így énekeltek a forrásnál: „Szent Lászlónak szent lova, szent lovának szent lába, szent lábának szent patkója, szent patkójának szent nyoma könnyörögj érettünk.”⁶ Ismeretes volt még e század elején a Nógrád megyei Szandán egy olyan variáns is, amelyik a kút keletkezését énekelte meg. Rövid tartalmi kivonata a következő: „Szent Lászlót üldözték a tatárok. A király szorult helyzetében pénzt szórt utánuk. Míg ők a pénzt keresgélték, előnyt szerzett, de a pogányok végül mégis bekerítették. Ekkor egy sziklára ugratott a lovával. A szikla kettéhasadt, patkója nyomán pedig forrás fakadt föl. A tatároknak dobott pénz kővé változott, amit a kút vizében ma is lehet látni.”⁷ Az ének közvetlen forrása feltehetően egy helyi kiadású ponyva lehetett.⁸ Más a témája az *Lengyel László* című gyermekversikének, amelynek értelmezése a két világháború között nagy vitákat kavart.⁹

Szent László népi emlékezetét azonban leginkább *mondaköre* őrizte meg. Többségük mint helyi, névmagyarázó monda maradt fenn. Legnagyobb számban a király egyházalapításairól szólnak, de zömükben bennük is keverednek a legendás hagyományok a folklór elemeivel.¹⁰ Barna Gábor és Landgraf Ildikó kutatásai szerint a legtöbb monda Erdélyből, közelebről a Székelyföldről való, illetve a palóc vidékekről.¹¹ „Erdélyben a sziklában látható patkónyom, a forrásfakasztás, a kettéhasított szikla (a Tordai hasadék) és a kun aranyak motívum a legnépszerűbbek, a palócoknál a Szent László aranyai motívum kedvelt.”¹² Ezek a témák természetesen más vidékeken is fölbukkantak. A kisvárdai plébániatemplom egyik 15. századi kőfaragványán lévő sérülést a múlt században úgy magyarázta a néphagyomány, hogy azt a szent király táltosa okozta, „mely Sz.-Kutról nem tudom hány ugratásra itt teremvén fejedelmi urával, a követ patkójával vágta be”.¹³

Szent László középkori gesztájában és legendájában is földolgozott szekércsorda a *Szent László szekere* mondában élt tovább.¹⁴ A váci székesegyház alapítási előzményeit megörökítő *szarvascsorda* egyik somogyi variánsát még az ötvenes években is ismerték.¹⁵ Egy baranyai monda emlékét őrzi a Mecsek egyik különleges formájú sziklájának neve: a *Szent László Kősatora*.¹⁶ Az Ivanics község melletti római kori útmaradványnak a mai napig *Szent László-útja* az elnevezése.¹⁷ Valószínűleg a névválasztás itt is egy helybeli monda csökevénye.

Figyelemre méltó a Zala megyei Búcsúszentlászlón ma is élő történet, amelyik a közismert *Szent László nemesei*-monda újabb sarjadéka: „A Szent László segítségére siető vérző ujjú nemes azt kérte a királytól, hogy szabadítsa meg faluja népét az ott garázdálkodó sárkánytól. László Szent Györgyöt hívta segítségül, aki a szörnyeteg elpusztítása után arra figyelmeztette a lakosságot, hogy jól takarítsák föl a fenevad kiömlött véréit. Ám az emberek gondatlanok voltak. A vércseppekből csibék, abból pedig veres kakasok [tűz] váltak. Ekkor a nemes ismét Szent Lászlóhoz fordult, aki a tűzoltók patrónusát, Szent Flóriánt küldte a faluba”¹⁸

A székelyföldi Szent László-mondakör leggazdagabb gyűjteménye Orbán Baláznál olvasható *A székelyföld leírása...* című több kötetes monográfiájában. Udvarhelyszék ismertetésekor négy;¹⁹ Marosszékről és Csíkszékről pedig egy-egy névmagyarázó történetet közölt.²⁰ A középkori hagyományokon nyugvó csíkszéki Szent László-kultusznak egyébként sajátos arculata volt. Fő központja Csíksomlyó lehetett. Plébániatemplomának (Szent Péter és Pál) oltárképén a magyar szentek is megjelentek. A Salvator kápolna karzatára 1678-ban Szent István és Szent László álló alakos festménye került a *Patrona Hungariae* mellé.²¹ Ugyanott a Pádúai Szent Antal kápolna szentélyének külső falán a következő vers olvasható:

„E és CSÉIK
KI ÉL MEGÁLDJAD
KI HAL NYUGOSSAD
BÜNÖS LELKÜNKÉRT
JÉZUST IMÁDJAD
ÜDVÖZ LÉGY
KEGYELMES
SZENT LÁSZLÓ KIRÁLY”²²

Csíkszentmihályban a plébániatemplom tornyán a múlt század közepén még szintén látható volt egy chronostikonos felirat: *SanCti LaDisLaS RegIs UngarorUm HonorI* (1715).²³ Csíkszentdomokoson a 18. század második felében is egy olyan 14. századi graduale volt használatban, amelyik Szent Lászlónak egyik legősebb, saját szöveggel és dallammal rendelkező allelujáját őrizte.²⁴ Csíkmenaságban a 17. század elején a falu lakossága „restauráltatott” egy ugyancsak 14. századi álló alakos Szent László falképet.²⁵ Csíkcsobotfalván az Olvasó Társulat ápolta a szent király kultuszát a 19. században, ahol a templomban számos berendezési és felszerelési tárgy is őrizte emlékét.²⁶

Szent László tiszteletének jellegzetes emlékei a csíki kályhacsempék a 16. századból. Egy részük a királyi műhelyekben (Buda, Vajdahunyad) készült lovag-alakos típusok provinciális variánsa, amely Nagyszebenben, Krakkóban és egy bukaresti magángyűjteményben őrzött darabokról ismert. Ezek a darabokon lovon ábrázolták a királyt karddal és keresztes pajzssal.²⁷ Egy másik, Székelykeresztúrról származó változaton, stilizált oszlopra támaszkodó árkádfülkében, Szent László és felesége kapott helyet.²⁸ Különleges az a csekefalvi darab, amelyet a kerlési ütközet redukált jelenete díszít.²⁹ A csíki kultusz mellett Szent László tisztelete a moldvai csángók körében is virágzott. Náluk ma is elevenen él az a hit, hogy a római katolikus és az orthodox nagybőjt közötti különbség oka az, hogy Szent László későn érkezett meg egyik csatájából.³⁰ A gyimesiek Szent László-legendáit Salamon Anikó gyűjtötte össze a hetvenes években, amelyekből néhányat Tankó Gyula tett közzé.³¹

Szent László népi tiszteletét a 19. századtól a ponyvaszövegek is alakították, módosították. A vásárokon terjesztett füzetek legtöbbször már ismert középkori legendák, *canticonalek* átdolgozott, torzított, romlott változatai voltak, néha fametszetekkel illusztrálva. Közéjük tartozott például *Foganatos énekek Szent László királyhoz* című, 1894-ben (hely nélkül) kiadott füzet. *A Dűcsőséges Szent László királynak tisztelete* című nyomtatvány középkori *sequentia*jának kibővített és aktualizált variánsa.³² A múlt század második felében íródhatott *A világ legnagyobb Csodatörténete vagyis kivirágzott a keresztfa Nagyváradon* című miráculum-történet (Félegyháza é.n.) E székesegyház előtt álló bronz Szent László szoborhoz (Tóth István, 1893) viszont egy másik helyi szokás fűződött. A nagyváradai férfiak még 1987-ben is arra jártukban kalapjukat megemelve így köszöntötték: „Jó napot király úr!”³³

A magyar egyházi kalendárium, az ún. csízió lett az irodalmi forrása annak a másik népi hagyománynak, miszerint László napja időjósnap. Legrégebbi (1470 körüli) variánsa a Thuróczy-kódexben maradt fenn. Itt az ünnepeket rövidített nevük, az ünnepek napját pedig a szótagok sorszáma jelezte. Június hónapban a naptár a következő jeles fordulókat említette:

„ky nem herel haborosagnak
Zent borrobas vid latwan
mondam zyletek zenth ywan
Jam lazlo peth pal yec mariben
kenyr pilis lapath ben”³⁴

A Muravidék népe – néhány évszázaddal később – László napján pedig ezt tanácsolta: „Jól figyeld meg László napját, / Jó előre megjósolja az idő járását”.³⁵ A kabai juhászoknál Barna Gábor az 1970-es években egy hasonló szokást jegyezt fel: a pásztorok szerint a június 27-i időjárás megmutatja a következő hónapokét is, ha ekkor esik az eső, akkor még hatvan napig esni fog. Ismertek és emlegettek még egy csíziót is: „Jól figyeld meg László napját / Hét hétre jósolja meg az idő járását.”³⁶

Szent László népi kultuszában végül, ha korlátozottan is, de szerepet játszottak a képzőművészeti alkotások. A már említett csíki kályhacsempéken kívül sajnos színvonalasabb darabokkal nemigen találkozunk. A 19. században néhány muraközi faluban Szent László szobrokat állított föl a falu népe. Ezek a köztéri monumentumok, akárcsak a Vendel, Donát, Orbán- emlékek, védő, bajelhárító szerepet tölthettek be.³⁷ Helybéli, jobb képességű mesterek, hímezőasszonyok készítették azután jobbára a templomok körmeneti zászlóit, ahol a Szent László-ábrázolások általában egy-egy kiemelkedő kvalitású alkotás (oltárkép, szobor, grafika) szabadon átformált primitívebb utánezetei voltak, de nemegyszer középkori ikonográfiai típusokat tartottak életben még a 20. században is.³⁸

JEGYZETEK

1 Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Budapest, 1940. 42–44., 47.

2 Bálint Sándor: A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete III., *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 2 (1978–1979) 291–292.

3 Pintér Kálmán: *Szent László a magyar népköltészetben*. Különlenyomat a Budapesti Kegyeztanftórendi Főgimnázium 1892. évi értesítőjéből. Budapest, 1892. 13.

4 Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia*. Pest, 1854. 170–171., 202., 269., 274.

5 Toroczka Wigand Ede: *A magyar csillagos ég, Néprajzi Értesítő*, (1914.) 271.

6 Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és a jelesebb napok hazai és középeurópai hagyományvilágából I.* Budapest, 1977. 504.

7 Kusnyár Ferenc (Öröm) közlése, 1979. IV. 4. A történetet édesanyjától (szül. Bacskó Margit) hallotta, aki már nem emlékezett a dallamára.

8 Eredendően azonban Temesvári Pelbárt: *Sermones pomerium de sanctis* prédikációs gyűjteményére vezethető vissza. A búcsújáráshely válogatott bibliográfiája: Benkovics, Mária: *Historia de sacro fonte in praedio Thot-Vereb seu Verebely 1735–1736*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Lat. 3050–3051; Zádori János: *Három búcsújárási szent beszéd a mátraverebelyi szent kúthoz*. Pest, 1859; Lencsés Kornél: *A mátraverebelyi Szent Kútnak eredetéről és*

azon csudálatos szent víznek erejéről való könyv. H.n., é.n. [1863] (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Hung. 2378); [n.n.:] *Ama híres búcsújáró helynek: úgymint: a szent-kútnak Nógrád-megyében, és az ottlévő boldogságos Szűz Mária szentképének csudálatos históriája. Mely a búcsúra menő híveknek emlékül, és nagyobb ájtatosságnak felébresztéséért kibocsájtatott*. Budapest, 1878; *Szentkúti emlék a B. Szűz Mátraverebelyi kegyhelyéről*. Az ájtatos hívek hasznára újra átdolgozta és kiadta Mihályi (Imre) Ceasar. Budapest, 1899; Tóth Sándor: *A Szent Szűz vendégségében. Új Ember XLII.* (1986 szeptember 7.) 5; Ipolyvölgyi Németh J. Kálmán: *Búcsújárók könyve*. Balassagyarmat, 1991. 193–194.

9 Szilárd Leó: *Szent László a magyar népköltészetben, Ethnographia XXXVIII* (1927) 44–45; Kiss Lajos: *A lengyel László-játék*, in: *Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*. Szerk. Szabolcsi Bence – Bartha Dénes. Budapest, 1953. 373–398.

10 Dobos Ilona: *Történeti mondáink legkorábbi rétegei*. Kandidátusi értekezés, Budapest, 1976 (MTA Könyvtárának Kézirattára); Kern Terézia: *Szent László egyházalapításai az irodalomban, a képzőművészetben és a néphagyományban, Pavilon* (1994/9) 12–18.

11 Barna Gábor *A Szent László-kultusz Magyarországon és Európában*, in: *Magyar Kálmán (szerk.): Szent László és Somogyvár*.

Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Kaposvár 1992. 107–116: 109–110; Landgraff Ildikó: A történeti források és a mondák Szent László királya, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle XXVII (1993) 113–122.

12 Landgraff i. m. 119. A kutatókat különösen a Tordai hasadék mondája érdekelte, amely már a 18. századi *canonica visitatio*-ban is helyet kapott: *Itinerarium seu descriptio itineris in visitatione canonica per Transylvaniam 1780. conscriptum a parta Vincentio Blaho Ordinis Minorum* (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Lat 3185) 93.

Néhány múlt századi ismertetés a történetről: Kőváry László: Tordahasadék és barlangjai Erdélyben, *A Nagy Világ Képekben* 1855. 139–141; Khern Ede: A thordai hegyhasadék, *Budapesti Visszhang* 1856. 161–162; Réthy László: A tordai hasadék, *Az Ország Tükré* 1862. 278; Jókai Mór: Uti levelek (8. kiadás). Budapest, 1910. 75. – Egyéb erdélyi mondákról: Palkó András: A Szent László-legenda elterjedése Erdélyben, *Üzenet* I (1990) augusztus 15–31. 11; Tankó Gyula: Szent László a gyimesiek tudatában és legendáiban, *Partium* II (1995)/1. 1–2.

13 Kandra Kabos: Adatok a kisvárdai sz. László-építette egyház történetéhez, in: *Adatok az egri egyház történelméhez II.* Szerk. Kandra Kabos. Budapest, 1886. 283. A városban egyébként volt Szent László utcája és Szent László kútja is, ld. Kandra Kabos i. m. 277.

14 Barna i. m. 108.

15 Barna i. m. 112.

16 Bálint i. m. (1977). 503.

17 Bálint i. m. (1977). 503.

18 A mondat Balogh F. Albin O. F. M. búcsúszentlászlói plébános, házfőnök mesélte el 1991. VII. 15-én. Egyéb búcsúszentlászlói mondákról: Bálint Sándor: Búcsúszentlászló, *Jelenkor* (1944. január 1.) 5; Uő.: Búcsúszentlászló, *Új Ember* XXXIII (1977 szeptember 4.). 2. Az eredeti Szent László nemesei-mondáról: Tolnai Vilmos: Szent László nemesei-mondája, *Ethnographia* XV (1904) 233.

19 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természettudományi szempontból I–IV.* Pest, 1868–1870. I. 104, 175, 181.)

20 Orbán Balázs i. m. II. 75; IV. 58.

21 Akvarell másolatát Huszka Józseftől a Néprajzi Múzeum Adattára őrzi (ltsz.: R. 9449). Papír, tempera, 210x194 mm, 1882.

22 Sajó Tamás közlése (1992). – Ugyanezt a verset a *Boldog Várad*. Szerk.: Bálint István János Budapest, 1992. 601. lapján mint a moldvai csángók Szent László himnuszát találjuk.

23 Benkő Károly: *Csík, Gyergyó és Kászon múltja, jelene általános és részletes osztályokban.* Kolozsvár, 1853. 59.

24 Őrzési helye Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár. Első ismertetése Kováts András: Két középkori hangjegyrásos töredék, *Történelmi és Régészeti Értesítő. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumegylet Közlönye* XXIV (1908) 16; újabb vizsgálata Szigeti Kilián: Egy XIV. századi énekes-könyvünk továbbélése, *Magyar Könyvszemle* LXXX (1964) 126–133.

25 Megsemmisült. Akvarell másolatát Huszka Józseftől az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Tervtára őrzi (ltsz: 106; MOB 691.) Papír, tempera, 270x215 mm, 1889.

26 Kerny Terézia: Szent László ábrázolások zászlókon, *Új Művészet* (1992/12.) 48–50; 70–71.

27 Bătrîna, Lia – Bătrîna, Adrian: Legenda „Eroului de frontieră” în ceramica monumentală din Transilvania și Moldova, *Sciva* 42 (1990)/2 166–183; Bătrînu, Victoria-Paraschiva: Cahle decorate cu subiecte religioase descoperite în Moldova, *Ars Transilvanie* 4 (1994) 115–133.

28 Benkő Elek – Ughy István: Székelykeresztúri kályhacsempek. Bukarest, 1984. 70. 60. rajz.

29 Benkő – Ughy i. m. 54. 13. rajz.

30 Hegedűs László: *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Néprajzi szövegek moldvai telepeseiktől.* Budapest, 1952. 69; Landgraff i. m. 119.

31 Tankó Gyula: Szent László a gyimesiek legendáiban, *Erdélyi Figyelő* 1992/3. 16–17.

32 H.n., é.n. Tibold Attila hagyatékában a Pannonhalmi Bencés Főapátság Szentképgyűjteményében.

33 Sas Ede: Szent László emlékszobra Nagyváradon, *Ország-Világ*, 1893. 15–18.

34 MTA Könyvtárának Kézirattára, Cod. 40 12. (RMK II. 367–368.)

35 Penavin Olga: *Népi kalendárium. Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság körében.* Becse. 1988. 109.

36 Barna Gábor: *Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén.* Budapest, 1979. 112.

37 Horvat Anđela: *Spomenici arhitekture i likovnih u umjetnosti u medumurju.* Zagreb, 1956. 171, 184.

38 Kerny Terézia 10. jegyzetben i. m.

Szent László népi kultuszáról a kézirat leadása után több publikáció is megjelent, amelyeket azonban már nem tudunk hasznóstani dolgozatunkban: Barna Gábor: *A tállai Fáklyás Társulat dokumentumai / Documents of the Candle-bearers' Confraternity. Devotio Hungarorum 3. Szeged 1996; Benkő György: A mezőkövesdi Szent László templom és plébániahivatal múltjából a város adataival. Mezőkövesd 1996.*

További adatokkal gazdagíthatók ismereteinket néhány település – például Piliszentlászló, Osló, Vácszentlászló – katolikus hagyományairól szóló gyűjtések. E felmérés munkára remélhetőleg hamarosan sor kerül.



109. Szent László. Függetlenkép a lajosmizsei római katolikus plébániatemplomban. Olaj, vászon. (Makky György felvétele)



110. A kocsicsoda Szent László legendájából. Fametszet Esterás Pál *A Boldogságos Szűz Mária ötvenkét csodájának szombatja* című művének bővített kiadásából (Pest, 1861. 154.) (Makky György reprodukciója)

Mikó Árpád

CSONKA FERENC 80. SZÜLETÉSNAPIJÁRA.
(Irodalomtörténeti tanulmányok.) BALASSA KIADÓ, BUDAPEST 1996.

Elegáns kötetkével lepte meg az Irodalomtudományi Intézet Reneszánszkutató Osztálya a csoport doyenjét, Csonka Ferencet nyolcvanadik születésnapján. A füzetnyi – tizenhárom rövid írást tartalmazó – *libellust* két okból tartom érdekesnek ismertetni egy művészettörténeti folyóiratban. Az egyik szubjektív: a dolgozatokat – különböző terjedelmű és minőségű műhelyforgácsokat – az Irodalomtudományi Intézet egyik legendás múltú, ma is tevékeny tudományos műhelye, a „REBAKUCS” tagjai írták képtelenül rövid idő, egyetlen (!) hét alatt, és vállalkozásukat azonkívül, hogy szerettek volna meglepetést okozni az ünnepeltnek, más nem motiválta. Másik okom praktikus: a mindössze száz példányban kiadott művecske ritka, csak „belső” terjesztésre szánták; egyhamar nem kerül szűk – az irodalomtörténészeknél kisebb és elzárkózóbb – szakmánk elé. Pedig a tizenhárom tanulmány közel felének van valamilyen régi magyar művészettörténeti tanulsága.

A kis kötet élén – protokolláris és unalmas előszó helyett – igazi irodalmi ritkaság áll. *Sigismundus Ritoók* latin nyelvű négy sorosa köszönti Csonka Ferencet. Ezután következnek maguk a dolgozatok, amelyek szerzőik betűrendjében sorakoznak egymás után. Ács Pál cikke (Volt-e ikonfestő-iskola a XVI. századi Ráckevéen?) egy félreolvasás utóéletével szórakoztatja az olvasót. Skaricza Máté – a talán csak kevesek által ismert reneszánsz költőnk – főművének, a *Kevi város históriájának* régi (máig egyetlen) kiadásában a szövegközlő a hosszú s betűt sajnálatos módon *p*-nek olvasta, így lett az eredeti *Kes fel uczából* és a *Kes piacból* – vagyis a *Kis fel utcából* és a *Kis piacból* – *Kép fel utca*, sőt *Képpiac*. Szakmánk dicséretére legyen mondván: a szöveg nem művészettörténészt emlékeztetett a hajdani ráckevei ikonfestői iskolára. Bartók István műhelyforgácsának (Mit nem olvasott Pázmány Péter?) tanulsága: ha egy könyv nyomtatott ajánlása szól valakinek, az még nem jelenti feltétlenül, hogy az ajánlással megtisztelt személy elolvasta magát a könyvet is. Legfeljebb megfordult a kezében, mint Vörösmarti Mihály munkája (Intő s tanító levél, Pozsony 1639, RMK I 697) Pázmányéban. Jankovics József az első románnyelvű disztichon szerzőjének, ifjú Halicsi Mihálynak (Michael Halics Karansebesinus) magyar nyelvű versét közli (Román versszerző magyar versei). Káldos János három – az unitárius egyháztörténetet kéziratok másolataiból kihüvelykezhető – írásműről ad hírt (Három obscurus műről). A cikkecské legvégén kiderül, hogy az unitárius egyháztörténetet folytató Kozma János († 1840) – vagy forrása – látott egy különös – az egyik obscurus műhöz kapcsolódó – falképet a kolozsmonostori templom szentélyében. A festmény Krisztust ábrázolta a szünhedrion előtt. Az ábrázolás (amelynek ma már nyoma sincs a templomban) jól ismert tizenhatodik–tizenhetedik századi ikonográfiai különlegesség, amelynek Magyarországon eddig is sok példája volt ismere-

tes – ezek sora bővült most a kolozsmonostorival. Kecskeméti Gábor Telekesy István – a műpártolásról is jól ismert győri prépost, később egri püspök – egyetlen (szerzője tudta nélkül megjelent) prédikációjáról értekezik (Egy elorzott prédikáció), Komlovszki Tibor Balassi Bálint katolizálásának mélységéről (Balassi és a predestináció), Kószeghy Péter pedig miniatűr esszéjét rögtönzött a tükör, fátyol, felhő motívumra. Németh S. Katalin érdekes adalékot közöl a wolfenbütteli korvinnákkal kapcsolatban: 1799-ben a tudós orientalista, Fessler Ignác Aurél (1758–1839) borongott a kilenc kódex felett. 1824-ben megjelent visszaemlékezéséből szépen kikerekedik a jól ismert idealizált Mátyás-kép, a Corvina Könyvtár újkori mítoszával együtt (A wolfenbütteli corvinák 1799-ben). Pajorin Klára írásában (Isidorus, Theodulf és a gyermek-Ámor) a reneszánsz irodalom és képzőművészet egyik állandó szereplőjének, a hol nyilat, hol fáklyát tartó, „gyermek-képben” írt Ámor-nak eddigi értelmezéseivel kapcsolatban figyelmeztet Sevillai Isidorus *Etymologiae* című művére s az abban szereplő *daemon fornicationis*-ra. A középkor hosszú időszakában – az *interpretatio Christiana*-nak megfelelően – az antik mitológia nem egy szereplője öltötte magára a Gonosz mezét a képzőművészetben is; a kép csak a 15. századtól változott meg. (Vajon van-e kapcsolat Balassi Cuidója és a korabeli Ámor-ábrázolások között?) Ritoókné Szalay Ágnes remek portrét rajzol – legszívesebben azt írnám: karcol – Mátyás király egykori diplomatájáról, Telegdi Leontius Jánosról (Az öreg Leó). Telegdi, akit Váradi Péter 1496-ban írott levelében Próteushoz hasonlított, az újkorban is megőrizte rejtőzködő, alakváltó természetét. A kutatás hol olasznak vélte (a korabeli iratokban Giovanni Leonzióként is megtalálható), hol a Csanád megyei Telegdi család tagjának gondolta, bár a családfán nem tudta elhelyezni. Ritoókné ismét megoldott egy talányt. A magyarul *Oroszlanus*, latinul *Leontius* forma eredetileg ragadványnévként született: Telegdi János volt ugyanis az, akinek 1470-ben Firenzéből Bécsbe kellett kísérnie a Mátyás királynak szánt oroszlánpárt. Pályafutása a kegyvesztett humanistáké: Váradi Péterrel bukott, a 15. század végén az esztergomi káptalan tagja volt, akárcsak a Vitéz-összeesküvés által elsodort Garázda Péter vagy Kesztölczi Mihály, valamennyien Mátyás egykori oroszlános triumfusának tanúi. Ama triumfuséi, amelynek feldolgozásával még mindig adós a művészettörténeti kutatás. Szabó András Bornemissza Péter *Életrájának* kísérőiratához közölt adalékot, Melanchthon *Életra*-magyarázatainak meghirdetését, 1545-ből, amelyet Bornemissza bécsi tanára, Georg Tanner hallgatott a wittenbergi egyetemen (Adalék Bornemissza Péter *Életrájának* háttéréhez). Szentmártoni Szabó Géza érdekes képzőművészeti alkotást mutat be: Balassi Bálint fiának, Jánoskának a boroszlói Mária Magdolna-templomban álló epitáfiumát (Balassi János boroszlói síremléke [1602]). A (második világháborúban kis híján elpusztult) művet a hazai művészettörténetírás éppen csak említi. A nagyméretű, gazdagon díszített márvány epitáfiumot Dobó Ferenc, Dobó Krisztina testvére állíttatta annak az unokaöccsének, akit eredetileg általános örökösének szánt. Dobó Ferenc egyébként, mondhatni, szenvedélyes sírkőállító volt. Feleségének halálakor festőt hozatott Eperjesről, a halott portré hű felvétele végett, és részletesen foglalkozott a – végül soha el nem készült – tumbával. Végrendeletében aprólékosan meghagyta, milyen epitáfiumot kíván saját magának. Egészen biztos, hogy a boroszlói sírkövel is sokat foglalatzkodott, és talán

előkerül még ezzel kapcsolatban valamilyen írásos forrás is. A közlemény nemcsak a Balassi-kutatás újabb adalékát nyújtja, hanem a magyarországi késő-reneszánsz műpártolásnak is fontos emlékét írja le. A mű mondanivalójának kibontása, eszmetörténeti hátterének feltárása, elhelyezése a hazai és a közép-európai sírmlékek között most már a további kutatás feladata. Kár, hogy az epitáfium fényképét nem sikerült közölni – bizonyára nyílik még rá alkalom. Az utolsó cikk, Török László munkája (*Scythia tecta*) Janus Pannonius egyik elégiáját (*Ad Perinum*) „szittyátlanítja”: kimutatja – Statius *Achilleise* [1,852] alapján –, hogy a 3. sorban a *Scythia tecta* helyén eredetileg *Scyria tecta* állt. Irigylésre méltó akríbiával sikerült kiiktatni egy „nemzeti” elemet Janus Pannonius ferrarai barátjához, Perinushoz írott költeményéből. Fölvetődik a kérdés: vajon ki olvasta félre először és miért a helyes szöveget?

Az emlékkönyvek bővedje köszönt ránk, művészettörténészekre is – legalább fél tucat jelent meg az utóbbi néhány esztendőben –: de van-e bármelyiknek belső arányaiban annyi irodalomtörténeti vonatkozása, mint amennyi művészettörténeti tanulsága van e kicsiny, úgyszólván *ad hoc* kötetnek? Persze az irodalomtörténészek problémaérzékelése is csak a felszínen marad – de odáig legalább eljut.

Mendöl Zsuzsanna

FERKAI ANDRÁS: BUDA ÉPÍTÉSZETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT. Művészeti emlékek. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Budapest 1995, 287 l.

Ferkai munkája már méretét és súlyát tekintve is több mint praktikus városismertető guide. A főváros hat budai kerületét tárgyaló topográfia építőművészetünk egy korszakának forrásértékű kézikönyve lesz. Buda az a városrész, ahol a két világháború között a Bauhaus-eszmék nyomán kibontakozott modern építészet legkvalitásosabb emlékei állnak, így e mű a korszak egyéb stílustörekvéseit képviselő együttesében is a modern törekvések kvalitásait, primátusát érzékelteti. Szerzője fontos és időszerű munkát végzett el, amikor számbavette a fél évszázad távolába került periódust, mintaértékű területen reprezentáló építészeti teljesítményeket.

A bemutatott 500 épület jól jellemzi a korszak építőtevékenységét. Ferkai így ír a könyv bevezetőjében a válogatás szempontjairól: „A jó építésszek minden munkáját megpróbáltuk számbavenni, de mellettük kevésbé jelentős tervezők épületei is szerepelnek, ha azokat érdekesnek, vagy a korra jellemzőnek, tipikusnak éreztük. Fontosnak tartottuk, hogy az egyedi és igényes köz-, illetve lakóépületek mellett a korabeli ‘tömeges’ lakásépítés (spekulációs bérház, kislakásos bérház, társasház, családi házas telep, tisztviselő- és munkásházak stb.) és a kevésbé látványos ipari építészet példái, valamint összefüggő együttesek (utcák, térfalak, egységesen tervezett épületcsoportok) is helyet kapjanak a könyvben.”

A bevezető tanulmány ismerteti Buda településtörténetét, a két világháború közötti városfejlesztési terveket és munkákat, valamint az építészeti feladatokat. Az épülettípusok, főként a lakóépületek az építészeti szabályrendeletek összefüggésében tárgyalt korszakspecifikus definiálása településtörténeti, szociológiai tanulságokkal is szolgál. Jegyzetanyaga a korszak szakirodalmába nyújt betekintést. Ferkai András kiválóan ismeri a korszak egykorú forrásait és újabb hazai szakirodalmát, építésztként pedig a műszaki vonatkozásokra is érzékeny. Figyelme így a funkció, az anyag, a technika, a kivitelezés egységére irányult, amely e korszak esztétikájának is meghatározó kritériuma volt.

Az „Inventárium” címmel kerületenként sorravitett épületismertetésekben a szakirodalmi adatok összevetésével, tervtári kutatásokkal, helyszíni bejárással a meglévő ismeretek felülvizsgálására, korrekciójára törekedett; pontos lokalizációra, stílusmeghatározásokra és attribúciókra. Sok új adattal gazdagította az eddig ismert építészeti munkásságokat. Épületeírásaiból, elemzéseiből generációk tanulhatják majd a modern építészet alaktani terminológiáját, aminek kimunkálásában Ferkai könyve úttörő munkát végzett. Leírásaiban részletezőbb mint Genthon István és Zakariás G. Sándor (*Budapest műemléki topográfiája*, Bp. 1961) volt, ugyanis mindig kitér az építetőkre, kiknek előnevét, társadalmi helyzetét is említi, s ez szociológiai szempontból is tanulságos, mert az adatokból a reprezentációs igényekre és az

építkezés anyagi forrásaira is következtethetünk. A statikus és a kivitelező nevesítésével, Ferkai végre rehabilitálja az építkezések azon szereplőit, akiket túlspecializálódott korunk többnyire anonimitásra kárhoztat.

Ebben az adatközlő részben az épületek stílusának elnevezése számomra néhol problematikus. A bevezetőben jelzett válogatási szempontokból s a topografikus tárgyalásmódból adódik, hogy a korszak historizáló, eklektikus épületeiből is felvett néhányat, továbbá olyan egyedi megoldású házakat is közöl, amelyek a skandináv, az angol, vagy a hazai népi építészet hatását is tükrözik. A szerző is utal arra, hogy jelzőkkel, körülírással jelezte a modern építészetben belüli formai eltéréseket. Néha el is marad a stílusmegjelölés, mert a szerényebb anyagi eszközök következtében „stílus alatti”, azaz stílustalan az épület. Ilyen például a 332. tételben közölt szociális célzatú lakóépületcsoport (XI. Bocskai út 43–45. Tervező: München Aladár, 1927). Az „egyéni historizáló stílus” megjelölésnél (469. tétel) és a historizálás említésénél olykor találhatóbb lett volna az „eklektikus” terminus, amit Ferkai végképp száműzött munkájából. Pedig akár a 61. tétel alatt szereplő bérházra (I. Várfok u. 14., Tóry Emil és Pogány Móricz, 1924–1925.) is alkalmazható lenne ez a minősítés; vagy például a 344. tételben tárgyalt rendőrlakótelep épületeire (XI. Fehérvári út 37.), ahol barokkos elemek (sarokarmirozás, tömegkezelés, rizalitok, manzárdtető) kapcsolódnak népies elemekhez (árkádós loggiák, zsalugáteres ablakok).

A „romantikus modern” kifejezés sem túl szerencsés: ezt Ferkai többnyire olyan épületekre használja, ahol nyeregvető, sátozott, félnyeregvető, terméskölábazat, zsalugáteres ablakok társulnak a modern tér- és tömegkezeléshez. Vagyis nem romantikus stílusjegyekről van szó, csupán az építetői magatartásban jelentkezett némi „romantikus”-nak tartható engedmény a természetes, helyi építőanyagot és formákat preferáló népi építészet irányába (65. tétel: II. Áfornya u. 10.; 178. tétel: II. Lepke u. 3.). Nem véletlen, hogy az 1940 körül épült házaknál bukkan fel e kifejezés, ugyanis építészetünkben ekkor jelentkezett az a törekvés, ami a nemzeti családi háztípus kimunkálásakor népi tradícióhoz fordult. Ugyanezen formák alkalmazását máskor (434. tétel: XII. Gébics u. 9.) „tradicionálisba hajló modern”-nek nevezi.

A példásan precíz épületeírások megemlítik a lakások számát, beosztását, a kivitel minőségét, anyagát, a társművészeti alkotásokat, az esetleges formai hatásokat és az előképeket. Mindez kiegészül a helyszíni bejárás megfigyeléseivel, a jelenlegi állapotokra történő utalásokkal, esetleg „védettségre érdemes” javaslattal.

Ferkai topográfiája több monográfiára való anyagot rejt magában: olyan jelentős építészeti munkássága kerekedik ki előttünk, mint Árkay Bertalané, szemlőhegyi Fischer Józsefé, Platschek Imrécé, akiknek munkásságát az *Architektúra* sorozatban nem tárgyalták. (Rimanóczy Gyula és Weichinger Károly esetében az OMvH Magyar Építészeti Múzeuma 1994-ben megjelent kiadványa törlesztett ebből az adósságból.) A topográfia számos új adattal, eddig nem ismert épülettel gyarapított eddig földolgozottak hitt pályákat is. Az átépített, illetve elpusztult épületeket tárgyaló fejezetben ilyen Málnai Béla neobarokk palotája (I. Bérc u. 15.) és Forbát Alfréd két épülete (I. Szirtes u. 34. és I. Kelenhegyi u. 46/d.). Ez a fejezet egyébként is a korszak jónéhány fontos építészeti teljesítményét tartalmazza. További kutatásra ösztönözhetnek Beutum János, Hamburger Hámor István és Novák Ede, Fried-

Fenyvesi István itt bemutatott munkái, hogy csak néhányukat emeljük ki abból a terjedelmes névsorból, ahová a modern szellemű építés hívei és kvalitásos művelői tartoznak. Munkájukat olyan kiváló statikusok támogatták, mint Pécsi Eszter, Menyhárd István, Nyíri László.

Kiváló a kötet képanyaga: túlnyomóan közgyűjtemények fotóarchívumaiban talált korabeli feltévelek, amelyek az épületek olyan hiteles képét nyújtják, ahol nincsenek zavaró mellékkörülmények (növények, későbbi beépítések). A korabeli felvételek forrásközlése is példás. Az újabb felvételek (készítőjük föltehetően a szerző) alkalmasak az épületek azonosítására olykor bélyegnagyságú méretük ellenére is. Mivel a kiválasztott jelentősebb épületek esetében – a kutatás során előkerült anyagtól függően – Ferkai teljes dokumentálásra törekedett, és az archív fotóanyagot, illetve az egész tervanyagot együttes mutatja be, a tárgyalt emlékanyagnak kb. egyharmada – nyilván terjedelmi okokból – illusztráció nélkül maradt. Ilyen mértékű tervanyag-dokumentáció ritka a topográfiaiban, a szerző hitelét növeli.

Forrásértékű a nagyszámú tervrajz és az épületenként külön megadott szakirodalom, utóbbi viszont olykor túlzottan ökonomikus. E rovat tipográfiájában és módszerében követhette volna Zakariás G. Sándor már említett Budapest-topográfiájának irodalomközlését, ahol – ha volt levéltári adat – a levéltár, tervtár megnevezésével és tervtári számmal indulnak a hivatkozások, majd időrendben következnek a publikációk. A közölt tervanyagból nyilvánvaló, hogy Ferkai igényes levéltári kutatásokat végzett, melynek eredményei némiképp elsikkadnak, mert forrás-adataival adós marad.

A bevezető tanulmányt követő rövidítésjegyzék adatainak rendezési elvét nem sikerült megfejtenem, a rövidítések, publikációk sem betű-, sem kronológiai rendet nem követnek. A topográfia használhatóságát fokozza az építetők, építészek, statikusok, kivitelezők, iparosok, társzművész közreműködők külön névmutatói. Az építészek esetében hasznos lett volna legalább életrajzi évszámaikat is megadni.

Néhány tipográfiai észrevétel: nehézkes az elrejtett felső lapszámozás használata; a szokásos alsó, külső sarkokban elhelyezett lapszámozás jobb lett volna. Az is igaz viszont, hogy a mutatók tételszámokra hivatkoznak, így a lapszámozásnak csak a bevezető tanulmánynál van szerepe. Felesleges ismétlés a kerületek feltüntetése az egyes tételeknél, hiszen a kerületek a fejléceken szerepelnek, és ugyanígy felesleges az irodalom szó ismétlése az egyes tételeknél, ami kiküszöbölhető lett volna akár tipográfiai is. Megkönnyítené viszont a használatot egy utcanévjegyzék, mert úgy nem kellene mindegyik kerület betűrendjét végignézni.

Ferkai kötete a korszak és a főváros építészettörténetének jelentős forrásmunkája, modern építészetünk eddigi legteljesebb összefoglalása. Félő azonban, hogy nem forgatják majd olyan széles körben, ahogy megérdemelné, mert tartalmához méltó igényes kiállítása miatt ára sajnos nagyon magas.

**HAULISCH LENKE: SCHEIBER HUGÓ, SERPENT KIADÓ,
BUDAPEST, 1995. (189 l. 275 kép.)**

Ha magángalériások, műkereskedők – Nyugat-Európában és a tengeren túl – baráti beszélgetésbe burkolt üzleti ajánlat reményében felsorolják a 20. század három legnagyobb magyar festőjét, akkor Scheiber Hugó neve biztosan szóba kerül. A hosszú életű (1873–1950) rendkívül termékeny művész, akinek aláírásával mindazonáltal körülbelül három-négyszer annyi festmény és rajz lehet jelenleg a műkereskedelemben, mint amennyit valaha alkothatott, a kétségtelenül hiteles műveiben valóban figyelemreméltót alkotott, ha értékelése olykor túldimenzionált is.

Az életművek méltatását egy-egy jól sikerült tanulmány, kritika mellett leginkább egy alapos monográfia végzi el, ami ha valamely múzeumi kiállítással párosul, a nézők, kutatók számára bizonyító erejű értékelés lehet.

Scheiber Hugónak igen finoman válogatott életműkiállítását rendezte meg Oelmacher Anna 1964-ben a Magyar Nemzeti Galériában, saját szempontjai szerint válogatva, az életműből azt emelve ki, ami összefügg a naturával, szociális érzékenységgel, külvárosi alakokkal és jelenetekkel.

Haulisch Lenke igen gazdag képanyaggal és apparátussal kísért (jóllehet ocvrekatalógust nem nyújtó) monográfiájában ennél többre vállalkozott. Bemutatja ő is a naturalista, enyhén szecessziós fiatal Scheiber Hugót nagy hagyományhoz kapcsolódó harctéri rajzaival, katonaportréival. (A portré műfaját a szerző az egész életműben kiemeli – szépen és joggal – irodalmi hagyatékok, gyűjtemények anyagából mutatva be olyan kiváló alkotásokat, mint Nell és Herwarth Walden portréja, Babits Mihály arcképei stb.) A monográfia fő szempontja azonban Scheiber Hugó és az avantgarde viszonya, a futurizmus, a kubizmus, az expresszionizmus sajátos humoros-ironikus jelenléte Scheiber Hugó életművében. Olyan témák jelentkezését figyeli meg és elemzi a szerző, mint a nagyvárosi élet, a tánc, a cirkusz, a kabaré vagy a jazz megérkezése az 1920-as évek Budapestjére. Ezek a motívumok a sokszor megfestett, divatos képek motívumai, melyekhez az életmű és a két háború között avantgarde második vonulatának általános jellemvonásai könnyen köthetők.

Haulisch Lenke Chaplin, Karinthy Frigyes és Walt Disney rokonának tartja a festőt. Érdekes ez a felsorolás, kis gondolkodás után elfogadhatjuk, hogy részben találó. A művész, akinek édesapja mutatványos volt Bécsben, a Práterben, aki ifjúkorában cégéreket vagy díszleteket festett, majd a budapesti Iparművészeti iskolán tanult, már az I. világháború előtt világpolgár volt, az európai kisemberek vidám-szomorú-nehéz világának polgára. A különös, irodalmias világot elismeréssel illette Genthon István és néhány magyar kritikus mellett 1924-ben egy világhírű modern művészetszervező Herwarth Walden, aki a *Der Sturm* körébe hívta. (Scheiber Hugónak 1924. februárjában Moholy-Nagy Lászlóval volt közös kiállítása Berlinben). A német fővárosban ekkor már csak néhány éve volt az 1910-es

években induló expresszionista mozgalomnak, melynek hatását Scheiber Hugó két évtizednél is tovább őrizte.

Ellentmondásos és tragikomikus viszont Scheiber és a futuristák viszonya. Amikor 1933-ban Marinetti az olasz fasizmussal már erősen eljegyzett késői korszakában Budapestre jött, a Magyar Tudományos Akadémián megdöbbenést keltett előfűtült „előadása”, amit egykori magyar tisztelői, köztük Kassák Lajos, nem érezték igazán modern gesztusnak, és a mozgalom-vezér gyanús politikai kapcsolatait nem tudta feledtetni velük. Egyedül Scheiber Hugó, a már nem is egészen fiatal budapesti „clown-festő” fogadta el Marinetti meghívását Rómába és egy hozzá hasonló jóindulatú, de kétes egzisztenciájú festővel, művészeti íróval, Lehel Ferencsel együtt várták a nagy lehetőséget. Scheiber, aki ekkor már portrék helyett inkább maszkot fest, bárkit és bármit hajlandó megfesteni. Rómában sebtében megfesti nemcsak Marinetti, de a Duce portréját is. A kiállítás sikeres volt, az olasz király is meglátogatta, vásárlás azonban nem volt. Képeit otthagyva a festő ismét Berlinbe utazott, ahol újabb történelmi szituációk tanulmányozására nyílhatott alkalma. Művek tucatjai „vesztek el” ezeken a kirándulásokon, a művész könnyen elhagyta alkotásait.

Európa tragikus háborújának előestéjén és éveiben Scheiber már valószínűleg felismerte a számára legközelebbiek életével való foglalkozás fontosságát. Rajzain újra megjelenik a pesti kávéház, a Tórát olvasó rabbi, egy elhagyatott udvar a Dob utcában. A korai és késői portrék, a középső korszak tánc és cirkusz ábrázolásai mellett ezek az életmű főművei.

Scheiber Hugó 1920-as évekbeli művészetének jellemzésére Haulisch Lenke használja a válság, a futurista, a dekoratív, a nosztalgikus, az Art Deco és az ijesztő futurista maszk fogalmát. Ezek a jellegzetességek valóban fellelhetők Scheiber képein, de nem tűnnek el az 1930-as években sem. Az említett naturalista művek csak alkalmyszerűek a művész életében, hiszen valószínűleg mániákusan hitt abba, hogy cirkuszos, színházos képei, bohócái és konflisai, s fénykép után kezdett, majd ijesztő futurista maszkká stilizált önarcképei hozzák el számára a világhírt. (El is hozták, de ezt ő már nem érte meg.)

A Scheiber monográfia igényes vállalkozás, de a kvalitások szempontjából nem mindig világos. Írója szorgalmasan tanulmányozott minden elérhető forrást, dokumentumot, felsorakoztatott és elemzett egy igen terjedelmes – bár minőségben igen ingadozó – képanyagot. Nagy kár, hogy sem a dokumentum-képek, sem a reprodukciók nem időrendben szerepelnek a könyvben, sok a „kifutó kép”, sőt egymást átfedő képmontázs is előfordul (8. oldal). Érdekesek a párhuzamok, de néha erőltetettek. Nagy kár, hogy Boccioni, Dix és Max Beckmann között önarcképei közül egyedül Boccioni 1912–13-ban keletkezett „Kegyetlen” című karakter-tanulmánya vehető össze Scheiber önarcképeivel, a másik két kép szenvedélyei távol állnak Scheiber önarcképeinek néha erősen teátrális világától. (Még nem ilyen gyönyörű az 1909 körüli *Önarckép* (28.sz.) és a *Pótzászlóalj szolgálatos önarckép*, 1917-ből (134.sz.)

A monográfia nagy érdeme, hogy közöl elveszett vagy lappangó képeket, melyek az idegen nyelvű kiadás után felbukkanhatnak ismét Berlinben, Rómában, vagy máshol.

Igazán érdekesek az alkalmazott műfaj alkotásai, egy kottacímlap (*Te vagy a nő*, 1927) illetve Boros Mihály: *Az ész sztrájkja* című könyvének címlapja. A sok táncolóból, cirkuszból, ligeti padon ülő csavargó ábrázolásból egy újabb Scheiber kiállítás látogatója majd kiválogatja a főműveket, a jobban sikerült alkotásokat. Az igényes színes technika erre nem alkalmas. Ezzel csak azt jelezzük, hogy véleményünk szerint a művész kissé elfáradt, groteszk életeréséhez az is hozzá-tartozhatott, hogy olykor önmagát „hamisította”.

A monográfia szerzője jóakarató túlértékelései mellett itt-ott jelzi a művész korlátait, esendőségeit is. Ennek ellenére ő is, mint a korábbi kritikusok, megszerette ezt a sokoldalú, mozgalmas életű bohócfestőt, akit megkísérelt költészettel és irodalommal, Aldo Palazzechivel, Kosztolányival, Nezvallal közelebb hozni az olvasóhoz. Scheiber Hugó svejki figuráját mégis leginkább barátjának, Bokros Birman Dezsőnek szobra jeleníti meg, amely szintén kiindulópontja lett az önirónikus, büszkén pózoló önarcképek sorának.

Vekerdi László

FÜLEP LAJOS: EGYBEGYŰJTÖTT ÍRÁSOK II. CIKKEK, TANULMÁNYOK 1909–1916. Szerkesztette, a jegyzeteket és a névmutatót összeállította Tímár Árpád. Bp. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1995. 622 l.

A kötet első – kisebbik – fele „A szerző életében megjelent írások”-at tartalmazza, a második a „Kéziratban fennmaradt írások”-at és a „Töredékek”-et, valamint egy „Függelék”-et „olasznyelvű írások”-kal, amelyek azonban egy kivételével Sajó Tamás fordításában mind megtalálhatók a kötetben. A kivétel, *La memoria nelle creazione artistica* is csak részben, illetve csak itt kivétel, mert az előadásnak a *Bolletino della Biblioteca Filosofica* 1911. februári számában megjelent referátumából a vitarész olvasható egyebütt, Beke László fordításában (Fülep I/II., 718–728). Hasonlóképpen a *Biblioteca Filosofica* ülésén előre kiosztott tézisek fordítása is megtalálható ugyanott. Egyébként az itt újra lefordított Wilhelm Riedisser-esszé is olvasható volt már a Fülep I/I-ben, Beke László fordításában; azonban ezt csupán azért említem, mert Tímár Árpád jelen kiadáshoz fűzött jegyzetéből láthatóan a Riedisser-esszé a *Levelezés* időközben megjelent I. kötetének számos tételével összevetendő. Ez pedig azért fontos, mert jelzi, hogy a *Levelezés* Fülep oeuvre-jének szerves része, ami nélkül megjelent munkái és kéziratban maradt művei nem egyszer meg sem érthetők, illetve még az elkerülhetetlennél is inkább félreérthetők.

Valószínűleg minden nagy filozófus megértése szükségképpen félreértés; a kérdés csak az, hogy jóindulatú vagy rosszindulatú, termékeny vagy terméketlen, alkotó vagy romboló félreértés? És persze kérdés, meglehet a fő kérdés, hogy mit kell érteni „félreértés” alatt? Az utóbbira azonban világosan válaszol Nietzsche. Fülep Lajos fordításában: „A megismerés, az öntudat létrejöttéhez e világon szükség volt egy valótlan, téves világra: az állandóságban, az individuumokban való hitre stb. Csak egy imaginárius, állandó világ alapján, szemben az örök folyamattal, lehet valamit egyáltalában megismerni – sőt végül beláthatjuk azt az alaptévedést, melyen minden nyugszik –, de meg nem semmisíthetjük, csak az élettel együtt: a legvégső igazság, a dolgok örök folyásának igazsága nem oltható bele az emberbe, a mi szerveink a tévedések számára vannak berendezve... A tudománynak is szüksége van a tévedésre, mert a tévedés ott rejlik minden mai megismerés alján... Az igazság világa hideg, halott fogalomvilág; belevonjuk tévedéseinkbe és ösztöneinkbe, s egyik részét a másik után ekkép juttatjuk bele az életbe. Csak az élő tévedésekhez való alkalmazkodás révén támadhat életre az eredetileg halott igazság.”

Heideggertől és Gadamertől Hintikkán és Derridán át Vajda Mihályig és Poszler Györgyig modern és posztmodern filozófusok százai fogalmazták és fogalmazzák újra és újra igazság és tévedés kölcsönös és szükségképpeni egymásrataltságát a

megismerésben, ha általában nem is olyan világosan, mint Fülep. Talán csak a mai tudásszociológiai tájékozódású tudománytörténészek egynémelyike fogalmaz hasonló tisztasággal: „Az emberek az utolsó századokban előmozdították a tudományt, részben mert vele s általa isten jóságát s bölcsességét legjobban remélték megérteni – ez a főmotívum a nagy angolok lelkében (ilyen Newton) –; részben, mert a megismerés abszolút hasznosságában hittek, nevezetesen a morál, a tudás és a boldogság benső kötelékében – ez a főmotívum a nagy franciák lelkében (ilyen Voltaire) –; részben, mert az emberek azt hitték, hogy a tudományban valami önzetlen, jámbor, valóban ártatlan dolgot bírnak és szeretnek, amelybe egyáltalában nem avatkoznak bele az ember gonosz ösztönei – ez a főmotívum Spinoza lelkében, aki mint megismerő, isteninek érezte magát: – szóval a tudományt három tévedés folytán vitték előre.” Írhatta volna a közelmúltban vagy a napjainkban a tudásszociológiai inspirációjú tudománytörténetírás valamelyik híres mestere, mondjuk Steven Shapin, Simon Schaffer vagy Harry M. Collins. De nem ők írták. Fülep Lajos írta, lassan egy évszázada a Nietzsche előszóban.

A Nietzsche-tanulmány különlegességét a szakkörök nyomban felismerték; meglepő korszerűsége vagy inkább tán teológiai-hermeneutikai dimenziója azonban csak most, a San Francesco-tanulmánnyal együtt olvasva tárul fel igazán. A Nietzsche-tanulmányban *Umwertungok Umwertungjával*, nagy művészi erővel – s így kétszeresen Nietzschét idézve – fogalmazott meg Fülep egy új Krisztus-képet a részvétet a nietzschei részvétlenséggel még teljesebb, és végül mindent feloldó részvétté fokozó szenvedésről; a San-Francesco-töredékben mindez direktbe fordul: a nietzschei *Umwertungok* logikáját a skolasztika szent tamási szabályai váltják fel, és *questióról questióra* haladva, az Evangélium biztos szemmel kiválasztott passzusait *distinctiókra* bontva kommentálja és értelmezi Fülep a szenvedés mélységeiben az emberség csúcscsúcsaira s innét a szeretet mindent feloldó erejével az egész emberiségre kiterjedő részvétet át az Atyával-azonosulásba emelkedő Krisztus vonásait: 1) „Tetteiben”, 2) ahogyan „Tanításával a könyörület helyett spirituális vigaszt hoz” és 3) ahogyan mindez revelálódik Krisztus életében és halálában (Máté XXV.35–36.40.). „A szegénység – összegez az exegesis után a teológus Fülep – és szenvedés ezután már isteni dolog, nemcsak azért, mert isten vigasztal; nemcsak azért, mert megkönnyítik az ember útját az isten országába; hanem mert az isten maga azonosította magát a szenvedéssel és a nyomorúsággal. És a könyörület és részvét ezután szintén isteni dolog, nemcsak érdem az emberi fájdalmak enyhítése, hanem vallásos tény, istennel jöttevés, isten parancsának teljesítése, isten munkájának e földön véghezvívése. Nemcsak morális erény, mint volt azelőtt, hanem vallásos érték.”

A filozófus vagy történész cnyyi írásmagyarázattal bőven meg is elégedhetne, és belefoghatna Szent Ferenc életének és hatásának az ismertetésébe. Ámde a teológus Fülep tudja jól, hogy elébb még értelmeznie kell a *megváltás* tényét, „mely nemcsak a könyörületé és szereteté volt, hanem egyben a heroizmusé is, a legfenségesebb tanítás azok számára, akik életüket az embereknek áldozták. Egy hatalmas erőnek ténye, mely minden eddigi értéket örökre kiforgatott.” A szenvedést egyedül a megváltás ténye szentesítheti, egyedül a megváltás metafizikájának az alapján fakadhat az ember lelkében a részvétből – öröm. És csakis így, az *öröm* által lesz

„a keresztyénség ereje pozitív: hit, szeretet, cselekvés törekvés. Mindez együttvéve: cselekvés. Ez áll a mi kultúránk élén. A speciális keresztyén, a szent – és nem a római és egyéb dolgok. Mert innen jó – az érzések és energiák komplexitásából, a szenvedésből, a szenvedés legyőzéséből s a kiküzdött örömből az új művészet és kultúra, mely eltérő minden előbbtől, mert szenvedése és öröme mélyebb minden eddiginél –, innen jó a középkori zene, a szenvedése, a fájdalomé, a passióé, egyáltalában az európai zene; innen jó Giotto, Dante, aki megjárta az utat a pokolból a paradicsomba; Michelangelo, Dürer, Rembrandt, Shakespeare és sokan mások. Mindez együttvéve mozgatta meg az emberiséget.” Ez az az alap, ahonnan San Francesco megjelenése, szerepe, jelenléte immár maradéktalanul áttekinthető.

Innen jó végül a kicsi vidéki parókiákon szenvedést és missziót és megaláztatásokat vállaló Fülep Lajos? Babus Antal évekkel ezelőtt, nem utolsó sorban tán épp a kéziratban olvasott *San Francesco* alapján, egy revelatív *Kortárs*-tanulmányban határozott igennel válaszolt a kérdésre. Meglehet végül bonyolultabb a kérdés, legalábbis jelen recenzens annak látja; az azonban kétségtelen, hogy Babus Antal jó szemmel figyelt fel és joggal utalt Fülep Lajos *genuin* papi és teológusi elhivatottságára, középkor-élményének teológiai és skolasztikus mélységeire; most, a *San Francesco* ismeretében látható, hogy mennyire jogosan. És okosan.

Hirtelen új fény vetül a *San Francesco* felől Fülep Dante-tanulmányaira is, az őt egész életén át izgató Dante-kérdéskörre. Kivált akkor, ha az összegyűjtött művekben már megjelent Dante-tanulmányokhoz hozzávesszük a most kéziratból kiadottakat, elsősorban a „nyomdakészre” lefaragott *Dante*-ből (210–272.) kimaradt kéziratosszövegrészeket (507–571). Ezek teremtik meg a kapcsolatot Dante művészeté és a kor hite, teológiája, politikája, egész mentalitása között, ezek bontják ki vagy értelmezik a kefelenyomatig eljutott *Dante* „olvasmányosabb” formájában gyakran észre se igen vehető mélységeit. Revelatív erővel mutatja meg Fülep, hogyan érthető meg a *Commedia* San Francesco felől, illetve, hogy másfelől egyáltalában meg sem közelíthető. „*A Commedia* skolasztikus tektonikával épült misztikus lírai költemény”, összegez definíciószerűen Fülep, és bizonyítja, hogy ilyenné éppen szentferenci inspirációra válhatott. Még Dante *Pokla* sem jöhetett volna létre San Francesco nélkül, „mert ahhoz a végítélethez, amit itt Dante az ember s az emberiség fölött statuál, nem lett volna elég a rossznak a természetivel egyenlő megítélése; a távolság természet és isten között még mindig nem volt elég nagy ahhoz, hogy a Dante-i Pokol koncepciót igazolja. Ehhez szükséges volt, hogy Szent Ferenc megtisztítsa a természetet démoni voltától, hogy >>testvérenek<< szólítsa, hogy úgy nézzen rá, mint hűgára, aki kiskorú ugyan, de mégis hűga. Csak ezután koncentrállhatta Dante az egész rosszat az emberben, miután a természetről részben levette, csak ezután teremthetett neki olyan lakást, mely a természettel azonos ugyan, de el van benne kerítve, szigetelve; a Pokol a természeti állapotba süllyedt embernek privilegizált helyzete magán a természetben belül. A természet az a nemlét és rossz, amely, hogy úgy mondjuk, természeténél, hivatásánál fogva rossz; ez kozmikus rendeltetése; istennek ebben a minőségében van szüksége rá; ezért szeretni lehet s kell, s ezért lehet róla veni a morális ítéletet. Az embernél azonban nincs meg ez a szükségyszerűség; ő rendeltetésének, kozmikus hivatásának ellenére jut a természet nivójára, s ebben az

állapotában szörny, természetellenes lény, aki megbontja a világrendet. Oly mértékben, hogy isten *kénytelen* számára az örök, reménytelen kárhozat birodalmát megteremteni; isten, a szeretet legfőbb princípiuma!” (548.) De melyik „kárhozat birodalmát?” Dantéét, Nietzscheét, vagy netán Fülep Lajosét? Dante mindenesetre azért tehette kizárólag az ember vállára a felelősséget a saját sorsáért, mert San Francesco rehabilitálta a természetet. És csak ezeknek a kimaradt szövegrészeknek az ismeretében érthető Fülep mélységes elégedetlensége sőt megvetése csodálatos Dante-tanulmánya iránt, ahogyan végülis készre faragni kényszerült (lásd Levelezés I. 102. sz. levél, 5 jegyzet). Érthető? A szó Füleppel kapcsolatban valószínűleg ugyanúgy értelmetlen, mint San Francescóval. Valószínűleg másról, sokkal többről van itt szó. Arról, amire a vége felé egyre inkább töredékekbe szakadozó *San Francesco* figyelmeztet: „A nagy emberek egyik legnagyobb szuggesztív eszköze – a természet. Örökül hagyják. Rányomják a maguk képét. De fontos egy egész kultúrára: mit lát a természetben. A különbség: görögök és San Francesco. Mi nem vagyunk alkotók: mi nem tudjuk formálni a természetet. A mi idolkaink: objektivitás, realizmus stb. Csupa terméketlen, kultúraellenes dolog. San Francesconak fel kellett szabadítania a természetet – szüksége volt rá. S az egész emberiségnek.” (481.) Tán szüksége van rá, meglehet épp erre volna szüksége ma is. Georg Steiner, egy Paul Celanról szóló könyv recenziója végén tán épp ilyesmire célzott. „>>Mindannyian görögök vagyunk<< jelentette ki Shelly. >>Minden próféta zsidó<< válaszolt keresetlen keserűséggel és öngúnnyal Celan. S a kettő között bizonytalan Ádventje valaminek, ami Európa nyelvéből és irodalmából még megmaradt.”

Köszönet illeti az MTA Művészettörténeti Kutató Intézetét, hogy ezekben az ínséges, Janus-arcú időkben kezünkbe adott valamit, ami Európa nyelvéből és irodalmából még megmaradt.

NEKROLÓGOK

Dr. Lánicz Sándor
(1919–1995)



NEKROLÓG

DR. LÁNCZ SÁNDOR 1919–1995

Kollégák voltunk és barátok, két évtizeden át közös munkahelyünk is volt. Sokat beszélgettünk, vitatkoztunk is – nem emlékszem rá, hogy valaha is más témánk lett volna, mint a művészet, a művészettörténetírás.

Banálisnak tetszhet, ha a művészettörténeti tudományok kandidátusát azzal jellemezhetném a leginkább, hogy szerette a művészetet. De úgy érzem, fontos ezt hangsúlyozni, mert érdeklődéséhez, emberi kapcsolataihoz hozzátartozik az a bensőséges vonzódás, ahogyan az alkotókhöz és létrehozott értékeikhez közelített, s a nyitottsága, amely az értékek iránt fogékonyra tette.

Kutatásainak, publikációinak témaköre a húszadik század magyar művészete volt. A két problémakör, amely a legtöbbet foglalkoztatta: az Európai Iskola művészete és forrásanyaga, valamint Egry József pályája, utóbbinak kétségkívül legjobb ismerője, szakértője volt. Az Egry-monográfia két éve megjelent második kiadásához írt bevezetőjéből idézek: „...egy olyan életműben való nagyobb elmélyedést tett lehetővé, amelynek mély eszmeisége az érzéki-konkrét szférában fogalmazódott meg, melyet az etikai dráma, s grünewaldi emberi mélység jellemez. A napjainkban a magyarságról, nemzethez tartozásról elhangzó üres szólamokkal szemben Egrynek a munkássága arról is példát mutat, mit jelent gondolkodásban, mentalitásban magyarnak lenni”.

Sok művésszel volt személyes kapcsolata, sok kiállítást nyitott. Könyve jelent meg Kádár Györgyről, Raszler Károlyról, Tury Máriáról; a hirtelen rátört, végzetes betegség akasztotta meg a Gerzson Pál munkásságát elemző kéziratának befejezését. Kvalitásérzéke és nyitottsága tette fogékonyra és képessé a legújabb művészeti termésben való tájékozódásra, akárcsak a közelmúlt értékelésére. Ez év elején kezdeményezett egy sorozatot a Gondolat Kiadónál a nagy magyar mesterekről, ezt szerkesztette volna, de csak az első két kis kötetet, Schaár Erzsébetét és Vajda Lajosét kaphatta kézhez.

Szerény értelmiség életet élt. Sokat olvasott, nemcsak magyarul. Sokat utazott, nemcsak külföldön. Szerette az otthonát és mindenkinél jobban Zsuzsit, aki azt megteremtette számára. Májusban láthatóan nagyon örült, amikor elvittem neki az Ars Hungaricában megjelent írásainak különnyomatait. Egry festészetének korszerűsége című tanulmányát így dedikálta nekem: „Igaz barátomnak nehéz sorsomban”. Szeretném remélni, hogy további, mind nehezebb sorsának már nem volt tudatában.

A művészettörténész kollegák nevében is búcsúzom Dr. Láncz Sándortól, a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetének volt tudományos főmunkatársától. S a magam nevében a hűséges embertől, a jó baráttól.

1995 októberében

Aradi Nóra

Dénes Zsuzsa
(1919–1996)



IN MEMORIAM DÉNES ZSUZSA

Budapest, 1919. III. 13. – Budapest, 1996. II. 10.

A Lukács fürdő udvarán, Szent Lukács evangélista szobra alatt számtalan hátatábla hirdeti az ott gyógyulást, fölüdülést nyert betegek, látogatók nevét. Egy tábla azonban hiányzik, Dénes Zsuzsa nénié, aki gyermekkorától haláláig talán leghűségesebb vendége volt a hévizekre települt intézménynek.

Budapesten született polgári családból. Itt végezte el iskoláit, itt alakított ki olyan baráti kört középiskolai osztálytársnőivel, akik megszakítatlanul, évtizedeken át hétről-hétre összejöttek, s e „Kisleányok” társasága mellett legendássá váltak elmaradhatatlan bridge-partijai is.

Nem véletlenül említettem Budapestet, mert ízig-vérig e metropolishoz kötődött, s nekünk fiatal kollégáknak számtalanszor mesélt a két világháború közötti város egy-egy részletéről, topográfiai kutatókat meghazudtoló precizitással, a „Moszkva” téri korcsolyapályáról, egy-egy kávéházról, arról a pezsgő szellemi légkörről, amelyben mindvégig otthonosan mozgott.

Már nyugdíjasként, 1977-ben került az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjához. Ha végigtekintünk az intézmény ettől az időponttól megjelentetett kötetein, aligha akad olyan, amelyikben ne olvashatnánk: *Technikai szerkesztő: Dénes Zsuzsa*. A „technikai szerkesztés”, azaz a gépelés terén pontos, megbízható munkát végzett.

Munkabírása fantasztikus volt. Képes volt macskakaparásos irományainkból nyomdakész kéziratokat varázsolni, de az idegennyelvű szövegek gépelése, sőt korrigálása sem okozott neki problémát. Precíz munkáját nem csupán az intézeti munkatársak dicsérték, külső kollégák is gyakorta igénybe vették segítségét. Remek partner volt, aki sohasem rejtette véka alá véleményét, s a szerzőkkel gyakorta el-elvitázott egy-egy bonyolultabb, vagy számára „értelmetlen” részletnél, s akiknek melleleg más problémájuk megoldásánál is önzetlenül segített. Részt vett szakmai kirándulásainkon, örömmel forgatta már megjelent műveinket. A néhány éve kényszerűségből abbahagyott mindennapos úszás után egyre jobban elhatalmasodott rajta betegsége, de életereje, töretlenül megmaradt, munkaszeretete ekkor sem hagyta el, s amint lehetett mindig visszatért hozzánk dolgozni. Nem az ő hibája volt, hogy számos általa gépelt kézirat mindmáig kiadásra vár. Bár halála óta korszerű számítógépekkel, nyomtatókkal dolgozhatunk, segítségé, tapasztalata azt hiszem ma is elkelve.

Kedves kollégák, ha a Lukács fürdő felé vesz utatok, gondolatok szeretettel és megbecsüléssel Zsuzsa néniére!

Kerny Terézia

ERRATA

Értelemzavaró hibák Vadas Ferenc Programtervezetek a millennium megünneplésére (1893) című, előző számunkban megjelent tanulmányában:

12. o. 3. bekezdés 14. sor: B/I és b/I helyett B/ és b/
15. o. 2. bekezdés 7. sor: beosztását helyett rangját
15. o. 5. bekezdés 4. sor: Zichy helyett a Műbarátok köre
31. o. 38. jegyzet 8. sor: 1894 helyett 1891
33. o. 70. jegyzet 3. sor: 1982 helyett 1892
34. o. 76. jegyzet: a cím helyesen A millennium.
50. o. Függelék 12. sor: lényegében helyett egészében
Kiegészítés a 34. o. 80. jegyzetéhez: Barkassy Géza halálozási dátuma: 1924. XII. 24.

(Az adatokért Ritoók Pálnak tartozunk köszönettel.)

MEGVÁSÁROLHATÓ ÉS MEGRENDELHETŐ KIADVÁNYAINK

MTA Művészettörténeti Kutató Intézet titkársága,
Budapest, Üri u. 49. 1014. Postacím: 1250 Budapest I. Pf. 27.

Ars Hungarica

(A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézetének közleményei 1973–)

A korábbi számok még megvásárolhatók.

Művészettörténeti Füzetek

14. GERVERS-MOLNÁR Veronika: Sárospataki síremlékek. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983. 71 Ft

15. Cs. DOBROVITS Dorottya: Építkezés a 18. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983. 64 Ft

Iratok a magyar képzőművészet történetéhez

1. füzet, 1945. A forrásanyagot válogatta és a füzetet szerk. Kiss Dezső. Bp., 1973. 30 Ft

Acta Cassae Parochorum

7. füzet, Erdélyi. váci és veszprémi egyházmegye 1733-1779.: művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte: Bónisné Wallon Emma, Sprenger Mária. Bp., 1980.

Urbaria et Conscriptioes

5. füzet, 51-70 fasciculus: művészettörténeti adatok: Abos-Zsujta. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1979. 50 Ft

7. füzet (1-2.), 101-200 fasciculus: művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1984. 120 Ft

8. füzet, 201-250 fasciculus: kiegészítések az 1-250. fasciculusok anyagából. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1990. 120 Ft

Önálló kiadványok

Csatkai Endre: Kazinczy és a képzőművészetek. (1925). Az előszót Zádor Anna, az utószót és képválogatást Rózsa György készítette. Szerk. Galavics Géza, Bp., 1983. 70 Ft

Fülep Lajos egybegyűjtött írárok I. Cikkek, tanulmányok 1902-1908. Szerk.: Timár Árpád, Bp., 1988. 100 Ft

Fülep Lajos egybegyűjtött írárok II. Cikkek, tanulmányok 1909-1916. Szerk.: Timár Árpád, Bp. 1995. 780 Ft (Áfá-val)

Rozgonyi Iván: Párbeszéd művekkel. Interjúk 1955-1981. Szerk.: Bobrovsky Ida. Bp., 1988. 135 Ft

Váradí kőtörédek, Szerk.: Kerny Terézia. Bp., 1989. 120 Ft

Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts. Szerk.: Marosi Ernő. Bp., 1989. 80 Ft

Fülep Lajos levelezése I. 1904-1919. Szerk.: F. Csanak Dóra. Bp., 1990. 160 Ft

Fülep Lajos levelezése II. 1920-1930. Szerk.: F. Csanak Dóra. Bp. 1992. 336 Ft (Áfá-val)

Fülep Lajos levelezése III. 1931-1938. Szerk.: F. Csanak Dóra. Bp. 1995. 820 Ft (Áfá-val)

Henszlmann Imre: Válogatott képzőművészeti írárok. Szerk.: Timár Árpád. Bp., 1990. 200 Ft

Oltványi Imre: Művészeti krónika. Összegyűjtött képzőművészeti írárok. Bp. 1991. 224 Ft (Áfá-val)

Takács Imre: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Bp. 1992. 330 Ft (Áfá-val)

A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században. Kiállítási katalógus. Szerk.: Szabó Júlia és Majoros Valéria. Bp. 1992. 500 Ft (+ Áfa)

Dr. Hoffmann Edit: Régi magyar bibliofülek. Hasonmás kiadás és újabb adatok. Szerk.: Wehli Tünde. Bp. 1992. 350 Ft (+ Áfa)

